

Wyższa Szkoła Zarządzania
i Administracji w Opolu

PERSON, FAMILY, AND SOCIETY: INTERDISCIPLINARY APPROACH TO THE HARMONIZATION OF INTERESTS

**Edited by Olga Bilychenko
Marian Duczmal
Iryna Ostopolets**

Opole 2016

THE ACADEMY OF MANAGEMENT
AND ADMINISTRATION IN OPOLE

**PERSON, FAMILY, AND SOCIETY:
INTERDISCIPLINARY APPROACH
TO THE HARMONIZATION OF INTERESTS**

**Edited by Olga Bilychenko
Marian Duczmal
Iryna Ostopolets**

Monograph

Opole 2016

Person, Family, and Society: Interdisciplinary Approach to the Harmonization of Interests. *Monograph.* Opole: The Academy of Management and Administration in Opole, 2016; ISBN 978 – 83 – 62683 – 89 – 5 (Paper); pp.380, illus., tabs., bibls.

Reviewers

prof. dr hab. Marian Ciepaj

prof. dr hab. Lidia Sobolak

dr Oleksandr Nestorenko

Editorial Board

Olga Bilychenko

Marian Duczmal (Chairman)

Józef Kaczmarek

Franciszek Antoni Marek

Iryna Ostopolets

Tadeusz Pokusa

Witold Potwora

Sławomir Śliwa

The authors bear full responsible for the text, quotations and illustrations.

Publishing House:

Centrum Innowacji i Transferu Technologii oraz Rozwoju Kultury Fizycznej
Spółka z o. o.

Wyższa Szkoła Zarządzania i Administracji w Opolu

45-085 Polska, Opole, ul. Niedziałkowskiego 18

tel. 77 402-19-00/01

300 copies

ISBN 978 – 83 – 62683 – 89 – 5

©Authors of articles, 2016

© Publishing House Centrum Innowacji i

Transferu Technologii oraz Rozwoju

Kultury Fizycznej Spółka z o. o.

WSZiA, 2016

TABLE OF CONTENTS

Introduction	6
Part 1. Shaping and development of personality, family and society: philosophical aspect	8
1.1. Conceptualization of the relationship of beauty and goodness in ancient Greek philosophy as a path to harmonization of the person	8
1.2. Political culture as a factor of the formation of individual and society	14
1.3. The problem of professional ethics in the aspect of communicative philosophy	29
1.4. Peculiarities of confidence in adolescence	36
1.5. "Homo Informaticus": features of existence of "man informative" in kiberreality	42
1.6. Search genesis of aesthetic values in a critical ontology N. Hartmana	48
1.7. The research of representation of the social and political crisis in the public consciousness of citizens of Ukraine	54
Part 2. Philological studies: the potential of harmonize the interests of individual and society	65
2.1. Integration of publication of fiction to the system of spiritual revival in terms of harmonization of environmental	65
2.2. New traits in the world-view of peasants in M. Kotsyubyns'ky novel "Fata morgana"	72
2.3. The person as part of society in works of the Ukrainian writers emigrants	78
2.4. Problems of studying the lyrics of L. Talalay in the depiction of intertextual connection	85
2.5. The problems of science of terminology in the context of modern social development	91
2.6. The issues of harmonization of personal and social in the H. Vdovychenko`s novel "Mariupol process"	96
2.7. On the question of the study of biblical symbolemes with onym component in Ukrainian linguoculture	102
2.8. The impact of social factors on the development and functioning of Ukrainian terminology	107
2.9. Potential of dialect texts of Donechchyna in the interests harmonization of an individual and society	112
2.10. Psychological analysis of interpersonality relations of postwar day in the novel by B. Antonenko-Davidovich "Behind the screen"	117
2.11. The symbolic configuration of historical and cultural zones of Donbas	123
2.12. Citizen position in Oleksa Tykhyj's journalistic works	129

Part 3. Modern technologies and strategies of individual's development in the education system	135
3.1. The role of computer technology and multimedia in education	135
3.2. Environmental education for the elementary school students in the national system of environmental education in Japan	143
3.3. Variable forms of teaching natural science as a form of ecological skills of primary school children	149
3.4. Professional orientation of senior pupils for their pedagogical activity in the future at comprehensive establishments	155
3.5. Leadership in the community of the United States of America	162
3.6. The test evaluation knowledge of students of economic specialties based on distance learning platform Moodle	168
3.7. Professionally-oriented technology development of economic-mathematical competence of future Bachelors in Management	174
3.8. Model of technology of preparing the managers for the innovative professional activities at technical higher education institutions	180
3.9. Manipulative means of communication in the pedagogical process	186
3.10. Psychological features of the valuable attitude of the teacher to individual student	193
3.11. The impact of computerization on the cognitive development of children	199
3.12. Technologies of developing professional mathematical competence of Bachelor of economics	206
Part 4. The role of economy and management in enhancing the quality of life and in harmonization of individual's and society's interests	213
4.1. Functioning of e-government in Poland	213
4.2. Ethical aspects of management – ethics of business and cooperation of the people	226
4.3. Role of economy and management in formation of modern strategy and technologies of development of an education system	233
4.4. Harmonisation of the individual and society as a basis for raising national security and quality of life	239
4.5. Innovative reserves of increase in cash flow from investing activity of enterprises of brewing industry in Ukraine	246
4.6. Economic development of agricultural enterprises: technical support	253
4.7. General aspects of development of mechanism of financial firmness of enterprises	259
4.8. The effects of pricing on quality of life and harmonization of interests of man and society	265
4.9. Population employment as a constituent of living standards and life quality in Ukraine	271

4.10. Legal economy as a medium of individuals and society interests harmonization	276
4.11. Investment development of machine-building enterprises in Lviv region	282
4.12. Efficient use agricultural lands as the main factor of agriculture development in Kazakhstan	290
4.13. Adaptive strategies of entrepreneurs in terms of economic risks and threats	296
Part 5. Harmonization of interests of person, family, and society: psychological aspects	303
5.1. Professional activation of the population at age 50+ in the Opole region	303
5.2. Psychological aspects of harmonization of human interests with post-traumatic stress	313
5.3. Methods of forecasting of cognitive disorders in patients with encephalopathy	318
5.4. Psychological analysis of the problem of emotional self-regulation of individual	323
5.5. Deep-correction dialogue as a condition of development of reflection thinking person	328
5.6. Divorced spouse as an object of scientific research	335
5.7. The solution to the conflict in the family and domestic sphere violent way: the nature of occurrence	342
5.8. Educational values as a basis for harmonization of interests of man and society	347
5.9. The psychological culture and the process of psychological help giving as a discursive formation	353
5.10. The evolution of the human psyche as the driving force of achievement the unity of consciousness of humanity	359
Annotation	367
About the authors	378

INTRODUCTION

Nowadays, when the world community has crossed the line of the third millennium, the question about the future of world civilization, part of which is a person, family and society, is becoming more important.

In public life the complex of social interactions between the real social relations and the world of values, on the one hands, and the world of value orientation of individual, on the other hand, are constantly formed. Therefore, development, improvement and well-being are closely related to the inclusion of the inner world of a person to the external world by their interaction.

In this context, the alignment of individual and public interests, important for the development of society and for person's well-being became particular significant.

As a phenomenon and the fact of modern social life, the concept of "person", "family", "society" became the object of research scientists of different areas (philosophy, philology, pedagogy, economics, psychology, etc.). However, the issue of interdisciplinary approach to harmonization of their interests still remains unresolved.

A person, family, society isn't static structure, but always are process and action. Therefore, interdisciplinary approach to harmonization of their interests is the process of opening the completeness and integrity of connections and relationships of life.

This is stated in the philosophical articles presented in this collective monograph. Philosophy should provide a way out of the contradictions that arose between them as a result of the support of modern technologies. This is reflective of its specific role. The harmonization of their interests is the challenge for philosophy.

Ontological in its essence, literature and language space reflects the spiritual foundations of human existence. Various intellectual, emotional and semantic methods are synthesized in it, multifaceted picture of spiritual aspirations of modernity is embodied, and important social and cultural problems of society are defined.

The idea of the text and individual cognitive dialogue with the text is most conceptual for philology as the community of sciences and philological education in general. The task of the authors, represented in appropriate part of the monograph, lies in the fact that this linguistic and literary dialogue between person, family and society took place, became productive, harmonious one.

In the opinion of the authors of the collective monograph, education and application of new technologies is the determining factor in solving the problem of person, family and society development. The future of humanity will largely depend on the level of intellectualization and humanization of education.

Prospects for education are connected with characteristic features in all spheres of public life. In many ways they are determined by the characteristics of the economic system. These features of the new economic structure as the formation of symbolic

system of wealth creation, through which power is realized in the economic system, fundamentally affect the development of a person, family and society

The psychological component of harmonizing of the person, family and society interests are caused by the change of people and their property in the information civilization. It may be noted many factors humanization of public life. These are a free people's access to various services, including education, and obtain enormous human capacity for self-expression and communication with others.

As seen from the title of the monograph, the terms of person, family and society are main and presiding ones. They identify the key essential foundation of civilization. The person and family are basic and powerful determinants of the evolution of society in the era of globalization. Family and its main carrier and creator - a person - were the main content of the historical development of a planetary community and society directly in each country.

The authors of this monograph offer their own interdisciplinary approach to harmonization of person, family and society interests. We hope that this work will unobtrusive occasion for a broad discussion of professionals and all interested in the problems of harmonizing the interests of individual, family and society.

Olga Bilychenko
Marian Duczmal
Iryna Ostopolets

Part 1. Shaping and development of personality, family and society: philosophical aspect

1.1. Conceptualization of the relationship of beauty and goodness in ancient Greek philosophy as a path to harmonization of the person

1.1. Концептуалізація взаємозалежності краси і добра у давньогрецькій філософії як шлях до гармонізації людини

Особливу гостроту проблема морально-естетичного розвитку особистості одержала в останнє десятиліття у зв'язку з незалежністю України і побудовою нової демократичної держави, з ідеологічною актуалізацією самого поняття особистість у нових соціальних умовах, що звернуло увагу вчених до національних джерел свідомості українського народу, його ідеалів і переконань. Однак, як показують дослідження, більше уваги вчені приділяють загальним аспектам розвитку особистості, а також українському національному характеру, і майже зовсім не досліджуються складені компоненти даного соціокультурного феномена, серед яких особливе місце займає мистецтво, яке інтегрує в собі найбільш характерні особливості культури визначеної епохи, народу, нації, окремої соціальної групи. Крім того, процес морально-естетичного розвитку особистості засобами мистецтва вимагає не тільки спеціального мистецько-теоретичного вивчення, але і, в першу чергу, соціально-філософського осмислення й узагальнення, що озброїть дослідників інших галузей науки методологічними підставами і дасть можливість простежити глибинні взаємозв'язки з іншими соціальними явищами.

Проблема взаємозв'язку естетичного та етичного перебувала у колі інтересів західноєвропейських і вітчизняних мислителів протягом усієї історії філософії та мала різні форми вирішення від суто «етичного раціоналізму» античних філософів до суб'єктивізму сенсуалістичної етики Нового часу. На сучасному етапі розробки проблеми, механізми чуттєвого залучення людини до цінностей стали предметом дослідження естетики Т. Ліппса, Г. Ріда, феноменології й антропології М. Шелера [1]. Чуттєво-образна специфіка естетичного та етичного досліджувалась у фундаментальних роботах українських та російських науковців, таких як Т. Аболіна [2], В. Малахов [3], Р. Апресян [4], А. Гусейнов [5], А. Титаренко.

В окремих роботах з естетики порушуються питання, важливі в контексті вивчення проблеми взаємозв'язку моралі та мистецтва: співвідношення моралі, ідеології та мистецтва – Л. Левчук [6], В. Панченко, Т. Аболіна, Д. Кучерюк; виховання естетичного та морального світу особистості – А. Федь [7]; соціальна

відповідність митця – В. Малахов, О. Фортова; естетичне виховання почуттів – В. Личковах [8]. Для філософського аналізу історичного досвіду етико-естетичного взаємозв'язку залучалися праці західних (Д. Золтай, Г. Маркузе [9], В. Татаркевич, У. Еко [10]), українських та російських (О. Лосєв [11], М. Овсянніков [12], В. Шестаков [13]) авторів. Підґрунтям осмислення взаємодії етичного та естетичного в сучасній культурі були праці західноєвропейських і російських філософів Т. Адорно [14], Ж. Бодрійяра [15], Ж. Ліотара, В. Бичкова [16] та інших. Однак попри всю відмінність у підходах та методах розкриття обраної проблематики, незмінною залишається основна тема: розвиток особистості.

Презентуючи варіативність зв'язку морального та естетичного, філософсько-естетична думка характеризується креном то в бік естетичного, то в бік моралі в історії розвитку означеного взаємозв'язку. Філософський аналіз окресленої проблеми уможлиблюється або їх протиставленням, або ототожненням, або єдністю морального і естетичного в мистецтві, естетичній теорії. Суттєвим видається розгляд означеного взаємозв'язку як відображеного в мистецтві, вбачаючи в останньому «енергетично-гармонійну наступність послідовних коливань матеріальних об'єктів, процесів, систем, подій» [17, с. 89]. Оскільки для даної розвідки ця проблема є основною, будемо вважати за мету простежити взаємодію добра і краси в давньогрецькій філософії, тим більше, що названі категорії тісно пов'язані з типом особистості, яку формувала та чи інша епоха.

Зв'язок морального та естетичного сягає сутності людського, виявляючи особливості становлення та розвитку. Відтворюючи буття людини в її багатообразних вимірах, цілком виправданим як з історичної, так і з теоретичної позиції є аналіз окресленого зіставлення. Не претендуючи на всебічний історико-філософський аналіз, своїм завданням вважаємо зупинитися на тих філософських вченнях, які найбільш чітко виявили методологічні пошуки при обґрунтуванні єдності або протиставлення добра і краси та їх вплив на розвиток особистості визначеної історичної доби. Отже, враховуючи загальні витоки конкретних ідей як світової, так і вітчизняної естетичної думки, логіку їхнього розвитку і поширення, окреслимо мислений простір даних тенденцій.

Античність дає нам чи не найперше підтвердження тісного зв'язку естетичного та етичного у становленні особистості. Але виявляється неможливим виявити звичну естетико-моральну проблематику, оскільки греки не розчленовують матеріальне і духовне, реальне й ідеальне, естетичне й етичне. Все, що відбувається в житті людини, переноситься на природу, і тому остання тим самим естетизується й етизується. У міфі добро й краса злиті воєдино: ворожі до людини стихії виявляються жорстокими та потворними, доброзичливі – прекрасними та добрими. Фіксуючи ступінь «обживання» та переживання

світу, міф виявляє не лише утилітарні, практично-історичні свідчення, але й уявлення про корінні проблеми людського існування – життя, смерть, провину, відповідальність, обов'язок, щастя.

Як відомо, моральне, прекрасне та мудре поєднує принцип калокагатії, в якому органічно синтезовані оцінка людини як прекрасної, доброї, красивої, хорошої. Досліджуючи сутність принципу калокагатії, О. Ф. Лосєв підкреслював, що тільки Середньовіччя виявило самостійність та винятковість «прекрасного» та «доброго» [11, с. 100-110]. Однак одразу виникає спокуса сприймати цю складну парадигму буквально, тобто через підсумковий етико-естетичний термін – «благопрекрасне» або «прекраснодобре». Таке припущення передбачає, наприклад, що калокагативна людина – та, яка одночасно є морально досконалою і красивою. Пояснюється це тим, що давньогрецька калокагатія добро і красу розуміє не як дві частини, а як два лики, два вияви єдиної сутності. Зв'язок між ними не зовнішній, не механічний, а внутрішньо органічний. І тому вони не змішані, а генетично поєднані, є витвором єдиної ціннісно-практичної основи розвитку еллінського типу особистості.

Як ідеал цілісної особистості антична калокагатія ґрунтується на переконанні в споконвічній духовній спорідненості добра і краси. Тут краса не лише приєднується до добра, зовні прикрашаючи його, але й сама виступає передумовою та дійовим засобом ствердження останнього в бутті. В той же час добро не лише мозаїчно доповнює красу, але й саме породжує її в своєму внутрішньому тяжінні до неї. У калокагатії краса – чуттєво-конкретна образність – моральна, а вільне моральне спонукання (благо) оповивається в чуттєву виразність, красу слова та дії (спілкування). Саме в такому розумінні транскрибує античну калокагатію європейська філософія, починаючи з Нового часу (Шефтсбері, Хатчесон, Шіллер).

Називаючи концепції ранньої класики естетичними, О. Ф. Лосєв підкреслює їх образно-поетичний, інтуїтивно-наочний характер. Звідси і всі особливості аналізу естетичного. Останнє видається загальною властивістю буття та світогляду особистості, яка цілісно та поетично сприймає навколишню дійсність. Натурфілософія виступає метафізикою краси. Тривалий час греки не знатимуть естетики як науки, бо в самому реальному житті ранньої класики мистецтво не являє собою специфічних форм духовної діяльності. Подібним чином будуються і моральні уявлення. Завдяки міфу вчинки богів проголошуються нормою поведінки, йдеться про невіддільність краси богів від їх моральних якостей. Для грека міф виступає реальністю, релігія – дійсністю, віра зливається з поясненням, реальне – з ідеальним. Міф, пояснюючи світ, «етизує» космос і водночас виступає теорією краси.

Аналізуючи в історії філософії тотожність морального та естетичного, Д. Говорун справедливо стверджує, що постановку питання про співвідношення

етичних і естетичних почуттів Демокритом можна вважати класичною. Добре, справедливе, прекрасне розглядаються як вираження природного ладу речей. «Задоволення – це стан, що відповідає природі живого організму, а страждання – стан, чужий цій природі. Задоволення та страждання є критеріями рішення відносно того, до чого слід прагнути, а чого уникати» [18, с. 85], або ж «межа між корисним та шкідливим є задоволення та незадоволення» [18, с. 92]. Отже, мудрість життя полягає в прагненні досягти максимуму насолоди, але, коли людина йтиме таким шляхом, вона щастя не знайде. Прагнення насолоди призведе до того, що добро обов'язково обернеться злом. Добро – це те, що моральне і прекрасне і не всяке задоволення потрібно приймати, а лише те, яке пов'язане із прекрасним.

Подальше чітке оформлення ідеї самоцінності краси та незалежності моралі від волі богів пояснюється розвитком у грецькому полісі самопочуття вільної індивідуальності, естетичної та етичної рефлексії, яскравою персоніфікацією якого був Сократ, оскільки його ідея про самопізнання як передумову практичного пристосування фактично відкидала деякі норми космологічної філософії. Мислитель ґрунтує свою етику на новому принципі: істинна користь та істинне блаженство пов'язані з активністю особистості, з її внутрішньою самосвідомістю. Особистість більше не розчиняється в полісі, а традиції підпадають під скептичне осмислення, моральне проголошується результатом пізнання, а добродійність – внутрішньою властивістю людини.

Діалектика зовнішнього і внутрішнього, конкретного і абстрактного, реального та ідеального більш детально досліджується та осмислюється у філософській системі Платона. Боги вже не втілюють у собі пояснення світу в його загальності та особливості як недосконалу копію, тінь світу ідей. У філософії Платона загальні норми культури, ідеї регулюють свідому волю індивіда, формують особистість, виступають як загальні ідеальні взірці відносно реального окремого. В теорії Платона починає проступати концепція людини, що сформована суспільством, державою і яка засвоїла загальні норми культури та підкоряється їм. Звідси бере свій початок і сенс протиставлення етичних та естетичних концепцій Есхіла та Евріпіда, описаного Аристофаном у «Жабах».

У платонівській калокагатії збігаються протилежні ціннісні устремління людини: естетична любов до краси та здійснювана на цьому підґрунті любові морально-практична необхідність у вдосконаленні. Платон вносить в етику та естетику проблему діалектичного зв'язку реального та ідеального, часткового та загального в пізнанні. В ньому він вбачає існування прекрасного і доброго, того, що належить свідомості, загальному, єдиному.

Дискутуючи з вчителем, Аристотель продовжує розвиток тих міркувань, які виводили Платона за межі давньогрецького світогляду. Аристотель намагається протиставити красу моралі. Найважливішою рисою прекрасного філософ вважає

органічну цілісність. І тому прекрасне для нього є щось об'єктивне й абсолютне. Він намагається з'ясувати специфіку прекрасного. Якщо до Аристотеля краса і благо ототожнювалися, то даний мислитель відмовляється від цього: «... блага та прекрасне – не одне й те ж, перше завжди у діянні, прекрасне ж – у непорушності» [19, с. 54]. Міркування Аристотеля зафіксували основні світоглядні ідеї минулих століть і тим самим зберегли принцип єдності етичного та естетичного, хоча й передбачили тенденції майбутнього. Означені відмінності більш суворо визначили сферу зіставлення етичного та естетичного: людина – світ, суспільство – особистість, мистецтво – творець.

В античній естетиці вперше зароджуються такі уявлення про красу та естетичне, які надалі стають характерною особливістю всієї європейської естетичної свідомості, а відтак і особистості. Ця специфіка проявляється в тому, що краса мислиться діалектично, вона роздвляється не тільки як загальне або тільки одиничне, але те й інше разом і неподільно. Окремим випадком цієї діалектики є те, що краса не є ні лише явищем суспільного, ні лише явищем особистого життя. Це таке загальне і суспільне, яке відбило себе в одиничному й особистому, і таке особисте, яке несе на собі функцію узагальненості та громадськості [13, с. 167]. Краса у греків не тільки внутрішнє, не тільки зовнішнє; але вона – таке внутрішнє і навіть ідеальне, яке виразило себе зовні, і таке зовнішнє, з внутрішніх глибин якого вирує і клекаче внутрішнє життя [13, с. 167]. При всій складності та розмаїтості античних вчень всім їм було властиве, як ми бачили, переконання у внутрішньому і необхідному зв'язку краси і добра в людині, так що краса часто мислилася як присутність будь-якого добра – морального або фізичного.

Підсумовуючи аналіз морально-естетичної проблематики, можна зробити висновки, подалі викладені. Історико-теоретичний екскурс в проблему зв'язку естетичного та етичного за доби Античності переконує в тому, що знання історії виникнення і подальшого розвитку даної теми не є самоціллю чи певною даниною існуючій науковій традиції. Як виявляється, історія формування взаємозв'язків добра і краси це не тільки минуле, а водночас, і специфічний спосіб осмислення типу особистості, який формує та чи інша культурно-історична епоха. Рясніючи розмаїттям теоретичних концепцій зв'язку морального та естетичного, антична філософсько-естетичної думка презентує більш сувору тему: людина – світ, суспільство – особистість, мистецтво – творець. Окреслене співставлення моральної досконалості і естетичної любові до краси дозволить з'ясувати ієрархію цінностей не тільки минулих поколінь і епох, а й ієрархію, яка допоможе людині стати особистістю, узгодивши всі суперечності життя. Огляд основних філософських теорій, в межах яких розглядалося співставлення естетичних та етичних цінностей, дозволяє з'ясувати роль моральних ідеалів, які виступають критеріями відображення мистецтва,

загальні ідеальні взірці знання про світ, про саму людину в світі, про минуле чи майбутнє морально-естетичної особистості. Зіставляючи етичне та естетичне, ми знаходимо в них риси узагальнення в тому відношенні, що важливе значення тут має момент особистісного переживання, внутрішньої суб'єктивної потреби, яка виступає внутрішнім життям суб'єкта як оцінка, заснована на особистісній впевненості.

Література

1. Шелер М. Социология знания / Пер. с нем. А. Н. Малинкина // Теоретическая социология : Антология : В 2 ч. / Пер. с англ., фр., нем., ит.; сост. и общ. ред. С. П. Баньковской. – М. : Книжный дом «Университет», 2002. – Ч. 1. – С. 160-171.
2. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности (философский анализ нравственной культуры) / Т. Г. Аболина. – К., 1996. – 196 с.; Аболина Т. Г., Митропольская Н. Е. Эстетическое воспитание в школе / Т.Г.Аболина, Н.Е.Митропольская. – К. : Высшая школа, 2000. – С. 252-254.
3. Малахов В. А. Этика / В. А. Малахов. – 4-те вид. – К. : Либідь, 2002. – 384 с.; Малахов В. А. Этика спілкування / В. А. Малахов ; М-во освіти і науки України. – Київ: Либідь, 2006. – 400 с.
4. Апресян Р. Г. И. Кант и этика морального чувства // Иммануил Кант: наследие и проект / Под ред. Н. В. Мотрошиловой. М. : Канон+ ; Реабилитация, 2007. С. 259-271.
5. Гусейнов А. А., Апресян Р. Г. Этика / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2002. – С. 9-40.
6. Левчук Л. Т. Эстетика // Л. Т. Левчук, Д. Ю. Кучерюк та ін.. К. : ЦУЛ, 2010. – 518 с.
7. Федь А. М. Эстетичний світ педагога / А. М. Федь. – Монографія. – Слов'янськ : Канцлер, 2005. – 300 с.
8. Личковах В. А. Sacrum як ідея ставлення до свята в українській філософії мистецтва : Ст. Перша / В. А. Личковах // Філософ. думка. – 2003. – № 6. – С. 123-134; Ст. друга // Філософ. думка. – 2004. – № 1. – С. 92-110.
9. Маркузе Г. Разум и революция / Г. Маркузе // Гегель и становление социальной теории / Владимир Даль. – 2000. – 544 с.
10. Еко У. Роль читача. Дослідження з семіотики текстів / У. Еко. – Львів : Літопис, 2004 ; Эко У. Отсутствующая структура. Введение в семиологию / У. Эко. – Санкт-Петербург : Петрополис, 1998. – 432 с.
11. Лосев А. Ф. История античной эстетики / А. Ф. Лосев. – М. : Искусство, 1969. – 370 с.
12. История эстетической мысли. В 6-ти т. Т. 2. / Редкол. : Овсянников М. Ф. (пред.) и др. – М. : Искусство, 1986. – 497 с.
13. Лосев А. Ф., Шестаков В. П. История эстетических категорий / А. Ф. Лосев, В. П. Шестаков. – М. : Искусство, 1964. – 376 с.
14. Адорно Т. В. Проблемы философии морали / Т. В. Адорно // Серия : Библиотека этической мысли : Республика, 2000. – 240 с.
15. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры / Пер. с фр., послесл. и примеч. Е. А. Самарской. – М. : Республика ; Культурная революция, 2006. – 269 с. ; Бодрийяр Ж. Пароли. От фрагмента к фрагменту / Пер. с франц. Н. Сулова. – Екатеринбург : У-Фактория, 2006. – 200 с. ; Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Ж.Бодрийяр. – М. : Добросвет, 2000 ; Бодрийяр Ж. Прозрачность зла / Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/baud/zlo.html>.
16. Бычков В. В. Эстетическое в системе культуры / В. В. Бычков / Мир культуры // Труды Государственной академии славянской культуры. Вып. II. М., 2000. С. 92-106.
17. Голубева Н. А. К вопросу о месте музыкальной реальности в философской картине

- мира / Н. А. Голубева // Вестник Российского философского общества, М. : Рос. Акад. Наук, Рос. Фил. Общ., Роспечать, ред. А. Н. Чумаков, 2002, № 1. – 200 с.
18. Говорун Д. И. Творческое воображение и эстетические чувства / Д. И. Говорун. – К. : Вища школа, 1990. – 142 с.
19. Аристотель. Соч. в 4-х томах. Т. 3. / Пер. с древнегреч. ; Общ. ред. А. И. Доватура. – М. : Мысль, 1983. – 645 с.

1.2. Political culture as a factor of the formation of individual and society

1.2. Политическая культура как фактор формирования личности и общества

Одним из важных вопросов для любого человека, который живет в современном обществе, является вопрос социального благополучия и жизни в справедливом, а значит правовом и демократическом государстве. Многие научные школы и их авторы пытаются понять, и на *основании* доступных данных и методов исследования, проанализировать возможности отдельных государств в процессах формирования либерально-демократических правовых систем.

Изучение позитивных факторов в процессе функционирования демократических политических систем и удержания их стабильности, как и негативных аспектов и тенденций, которые встают препятствиями на пути демократизации и процветания государств, часто приводили ученых к такому явлению как культура, и в частности политическая культура, о которой идет речь в нашей работе. Авторов, которые считают культуру важным, если не ключевым элементом для понимания обществ очень много. Среди них М. Мид (M. Mead), Д. МакКлеланд (D. McClelland), Р. Бенедикт (R. Benedict), Э. Бенфилд (E. Banfield), А. Инклез (A. Inkeles), Г. Алмонд (G. Almond), С. Верба (S. Verba), Л. Пай (L. Pye), С. М. Липсет (S. M. Lipset), С. Хантингтон (S. Huntington), Ф. Фукуяма (F. Fukuyama), Р. Каплан (R. Kaplan), Р. Патнем (R. Putnam), Т. Соуэл (T. Sowell), С. Мигаликова (S. Mihalikova), М. Сковайса (M. Skovajsa).

Возрождение интереса к политической культуре связано также с процессами демократизации, которые проходили в разных регионах мира, в том числе и в Европе. В одних странах с 90-ых годов XX века удалось построить либеральные экономические модели и консолидировать демократические политические системы (например в Чехии, Польше, Словакии). Но существуют и такие государства, например на постсоветском пространстве (Украина, Молдавия, Беларусь), которые и после 25 лет с момента падения коммунистического режима, несмотря на существование формальных демократических институций, не смогли преодолеть наследие тоталитарного

прошлого. Причем очень часто исходные параметры в начале переходных процессов в этих странах были идентичны. При этом в разных государствах процесс демократизации имеет свою специфику, и политическая наука на основе сравнительного анализа определила целый ряд экономических, социальных, культурных, религиозных и внешнеполитических факторов, способствующих или нет переходу к демократии, и от которых зависит стабильность системы. Одним из таких факторов, который непосредственно способствует или тормозит демократическое политическое развитие, выступает феномен политической культуры.

Многочисленные проблемы процесса консолидации демократии более чем правдоподобно указывают на наличие каузальных связей с таким явлением как политическая культура. К тому же аспекты стабильности и эффективности в рамках построения демократического общества обычно стимулируют исследования политической культуры.

Без сомнения, концепция политической культуры может использоваться как одна из возможных объяснительных переменных, может быть не основная, но не менее важная. По мнению сторонников культуралистических подходов, многие трансцендентные аспекты, которые непонятны или тяжело поддаются анализу, можно объяснить через призму политической культуры, или же эту концепцию можно использовать как своеобразный ключ для анализа различий между обществами и объяснения их экономического и политического развития (Harrison L. E., Huntington S.P. 2000, p.xv). К тому же в ней содержится и прогностический потенциал, который предоставляет возможность предусмотреть или обратить внимание на процессы, способные изменить ход событий.

Являясь совокупностью разных политических ценностей, традиций, ориентаций, образцов поведения, установок, верований, ориентаций и убеждений, которые лежат в основе и являются типичными для большинства людей в обществе, именно характер политической культуры часто замедляет процесс демократических преобразований общества: «Сила старых взглядов и отношений в гражданстве (авт. – в гражданском обществе) не только тормозит темп его движения вперед, но и искривляет его ход» (Грушевский М., 1991: 120).

Концепция политической культуры явление комплексное, сложное и противоречивое. Исследование этого феномена началась в 50-60 годах XX века среди учёных западной политологической школы. Следует отметить, что основатели этой концепции, да и большинство ее последователей поддерживают точку зрения о том, что пока что теории политической культуры не существует. "Политическая культура является концептом проникшим в различные теории, как например структурный функционализм Габриэля Алмонда" (Skovajsa M., 2006, s.16). Это обстоятельство приводит к тому, что теоретики интерпретируют

и использую понятие политической культуры с позиций тех теоретических конструкций, которые являются для них базисными, внедряя отдельные составляющие концепции политической культуры в свои исследования. А это приводит к тому, что при изучении спектра взглядов на политическую культуру часто приходится сталкиваться с очень разными трактовками как самого понятия политической культуры, так и тех теоретических конструкций, в которых ее используют.

Теоретическим разработкам политической культуры в западной политологической мысли уделялось достаточно внимания. Но нужно учитывать тот факт, что это одно из самых сложных, тяжело исследуемых научных понятий, которое и доныне вызывает среди политологов множество противоречивых реакций. Исследовать политическую культуру достаточно сложно, потому что существуют проблемы и с определением, и с измерением понятия, а причинно-следственная связь между культурой и другими переменными, как например политический курс или политические элиты, институции или экономическое развитие, является взаимобратной. Поэтому очень часто со стороны критиков этой концепции можно услышать замечания в адрес политической культуры, что это понятие слишком размыто, а концепция проблемная с недостаточно ясными контурами и содержанием, потенциал которой малозначим для исследования проблем политики (напр. Laitin D., 1995), и который иногда упрощает, а иногда усложняет политическую картину современного мира. Но, к примеру, Г. Экстейн (H. Eckstein) в противостоянии парадигм (теория политической культуры против теории рационального выбора) отдает приоритет культуралистическим подходам и идее культуры, как основам социальной теории (Eckstein H., 1998: 513, 515, 529).

С помощью понятия политическая культура описывают типы поведения, системы ценностей индивидуумов и социальных групп, социально-экономические и институциональные сферы жизнедеятельности общества, при этом политическую культуру наделяют разнообразными значениями, часто преодолевая проблему определения понятия «политическая культура» с помощью избегания формулировки какого-либо определения. Политики и учёные отождествляют политическую культуру с целым рядом аспектов: иногда она «может выражать «национальный характер» или «гражданскую религию», или национализм, но и политическую индоктринацию, или наоборот, сопротивление индоктринации» (Mihálikova, 1997: 37). И верно замечание Л. Пая (L. Pye) о том, что термин «политическая культура» может порождать быстрое интуитивное понимание, и поэтому людям часто кажется, будто они легко могут проникнуть в его смысл и пользоваться им (Pye L., 1968: 218). Такая неопределенность свойственна явлениям, расположенным в междисциплинарных границах и часто синергетическим по своему характеру. В

публицистике и СМИ одним из самых распространенных подходов является нормативное понимание политической культуры, но для научных теоретических конструкций термин «политическая культура» используется в ином, нейтральном ненормативном смысле, без оценочно-эмоциональных составляющих.

Целенаправленное исследование и систематическое использование понятия «политическая культура» началось работами Г. Алмонда (Almond G., 1956) и его сотрудников. Он первый заложил основы, которые определили ключевые параметры концепции политической культуры. Именно Г. Алмонд сформулировал основные положения концепции в мировой политической науке и выработал новую парадигму, объясняющую феномен иррационального и субъективного в политике.

Этим исследованиям предшествовало понятие «национального характера» - искусственной конструкции, в рамках которой обобщались типы индивидуального характера, чаще всего проявляющегося в конкретном обществе (Kardiner A., Linton R., 1949). Но эти разработки оказались тупиковыми: «Анализы национального характера были очень уязвимы для произвольной интерпретации и поспешных генерализаций, что вело к эксцессам, которые дискредитировали эти стремления» (Skovajsa M., 2006, s.74). Концепция национального характера относительно быстро себя дискредитировала и была отвергнута, но она имела своё влияние на формирование теории политической культуры. На её основе возникла необходимость поиска новых инструментов для понимания политики и ответов на актуальные вопросы.

Наиболее значимыми стимулами для исследования концепции политической культуры стали работы М. Вебера (M. Weber), Э. Дюркгейма (E. Durkheim), К. Мангейма (K. Mannheim), Т. Парсонса (T. Parsons), Р. Дарендорфа (R. Dahrendorf), Т. Адорно (T. Adorno), В. Липпмена (W. Lippman), П. Лазарсфельда (P. Lazarsfeld), М. Хоркхаймера (M. Horkheimer), Г. Лассуэла (H. Lasswell). Позже Г. Экштейн писал, что Г. Алмонд в своём подходе использовал все ключевые категории социальной науки того периода – консенсус О. Конта, коллективное сознание Э. Дюркгейма, значение индивидуальных действий М. Вебера, референтные границы действий Т. Парсонса, национальный характер М. Мида, что обеспечило теоретическое признание концепции политической культуры (Eckstein H., 1996: 471-497).

Будучи сторонником системно-функциональной школы, Г. Алмонд сосредоточил своё внимание на феномене «политическая система». В связи с разработкой классификации для сравнения политических систем, он писал: «Каждая политическая система встроена в особый структурный образец (*pattern*) ориентаций на политические действия. Я решил, что полезно назвать это политической культурой» (Almond G., 1956: 396), иными словами, каждая

политическая система характеризуется своей собственной политической культурой, типичным образцом ориентаций к политическому поведению, которое и определяет типичное для неё поведение и роли.

Г. Алмонд предполагал, что политическая культура связана с «эмпирически заметным поведением» (Almond G., 1956: 393). Автор опирался при этом на взгляды Г. Лассуэлла, связанные с психологическим измерением политического поведения. Однако в то время, как Г. Лассуэлл считал, что политические системы функционируют независимо от субъективных ориентаций индивидуумов, Г. Алмонд утверждал, что исследование их субъективно-психологических предпочтений позволит понять развитие сообщества в целом, потому что характер всего политического процесса в целом зависит от верований, чувств и настроений участвующих в нем людей. Следовательно, что для каждой из систем существуют определенные ограничения, учитывая которые, можно прогнозировать дальнейшее политическое развитие. В этом же исследовании Г. Алмонд предложил исторически первую типологию политических культур, выделив четыре основных типа политических культур и политических систем: доиндустриальный западный, тоталитарный, континентально-европейский и англо-американский тип (Almond G., 1956: 391-409). Классификация не позволяла в необходимой мере структурировать существующие политические культуры по общим признакам, что усложняло сравнение политических систем. Этот и другие недостатки Г. Алмонд попытался устранить в работе «Гражданская культура» (The Civic Culture).

Несмотря на критические замечания совместное исследование 1963 года основоположников культуралистического подхода Г. Алмонда и С. Вербы «Гражданская культура» (Almond G., Verba S., 1989) стало классикой концепции политической культуры. Первоначально ставя перед собой цель определения условий стабильности демократической системы, авторам удалось аналитически глубоко разработать понятие политической культуры, предоставив возможность проникновения на неинституциональный уровень политики.

Разработки Г. Алмонда и С. Вербы предстают воплощением позитивистских ориентиров на количественный анализ, основанный на широком применении данных социологических исследований. В своей работе авторы исходили из интерпретации эмпирического исследования политической культуры в США, Великобритании, Германии, Италии и Мексике. Количественные данные были дополнены более чем 5000 бесед, которые провели в этих странах. Результатом анализа полученных данных и стала формулировка основных положений концепции политической культуры. В работе авторы развернули и уточнили понятие политической культуры, которая «является психологической ориентацией индивидуумов по отношению к политическим объектам. Собственно, речь идёт о перенесении (internalization)

политической системы в знания, эмоции и оценки граждан» (Almond G., Verba S., 1989: 13). На этом этапе доминирующими методами изучения политической культуры стали исследования, снабжавшиеся количественными данными об установках, мнениях и чувствах населения.

В работе «Гражданская культура» Г. Алмонд и С. Верба, исследуя политическую систему, выделили два уровня её анализа – институциональный (характеризовавший институты, их функции и предполагающий исследование реальной политической структуры общества) и ориентационный (выражающий специфические формы ориентаций индивидуумов на политические объекты). По их мнению, для эффективного сравнения политических систем нужно изучать не только институциональные характеристики этих систем, но и политические ориентации индивидуумов. Эти психологические ориентации содержат: когнитивный аспект, основа которого – знания и взгляды о своей политической системе, её роли, политических входах и выходах; эмоциональный (аффективный) аспект, как отображение эмоций, позитивных или негативных, относительно политической системы, её функций, её политических акторов и их деятельности; ценностный аспект, к которому относятся суждения и взгляды о политических объектах, обычно являющиеся комбинацией стандартных оценок и критериев, а также информации о политике и эмоциях, которые она вызывает у людей.

Политические объекты Алмонд и Верба классифицировали на такие типы: личность как политический актор, система как целостность, внутри которой выделяются два уровня – входы (input) и выходы (output). Входы образуются трансформацией запросов общества в политические решения через партии, группы интересов, выборы, то есть запросы общества по поводу политики. Выходы являются результатом политического процесса, решением органов государственной власти, а также институциональным способом осуществления контроля общества. Объекты политических ориентаций на уровне входов и выходов авторы разделили на специфические роли и структуры политической системы (государственная бюрократия, законодательные органы), акторов политических ролей (члены парламента, министры), результаты политических ролей определённых структур (конкретные решения, принятие законов) (Almond G., Verba S., 1989: 14).

Г. Алмонд и С. Верба на основании анализа указанных эмпирических материалов выработали как инструмент для анализа политических культур, который является ключевым при исследовании взаимосвязи между политической культурой и демократией, три типа политической культуры либеральных демократий – парохильный, подданнический и активистский или партиципаторный типы политической культуры. При этом подчёркивается, что в

реальности данные типы взаимодействуют между собой, образуя смешанные формы с преобладанием тех или иных компонентов.

Г. Алмонд и С. Верба попытались определить политическую культуру, свойственную стабильной современной демократии. Такого рода политическая культура названа «гражданской»: «наиболее отвечающей демократической политической системе и в дальнейшем остаётся гражданская культура» (Г. Алмонд, С. Верба, 1992: 129). *Гражданская культура* является комбинацией трёх чистых типов, выработанных авторами. Такая культура, подчеркивали Алмонд и Верба, «основана на связях, убеждении и согласии. Это культура, которая разрешает реформы, но одновременно сдерживает их» (Almond G., Verba S., 1963: 8), легализует политическую активность индивида и одновременно не слишком поощряет ее. Одно из основных условий демократической стабильности, таким образом, состоит в балансировании противоположных импульсов: к развитию, с одной стороны, и к постоянству, – с другой: «Есть здесь и политическая активность, но её не так много, чтобы получить возможность разрушить правительственную власть; наличествуют вовлечённость и преданность, но они смягчены; имеются и разногласия, но они умеряются. Кроме того, политические ориентации, образующие гражданскую культуру, тесно связаны с общесоциальными и межличностными ориентациями. В рамках гражданской культуры нормы межличностных отношений, общего доверия и доверия по отношению к своему социальному окружению пронизывают политические позиции и смягчают их» (Алмонд Г.А., Верба С., 1992: 129). Этот тип политической культуры характеризуется консенсусом легитимности политических институций, направления и содержания общественной политики, терпимостью к плюрализму интересов, компетентностью и взаимным доверием большинства граждан. Таким образом, гражданская политическая культура, имея смешанный характер, вбирает в себя элементы парохильной политической культуры с её склонностью к своим корням и пассивному отношению к политической системе, вбирает характеристики подданнической политической культуры с ориентацией на систему в целом и элементы активистской политической культуры.

В современных исследованиях политической культуры в центре внимания находятся трудности, связанные с вопросами: является ли политическая культура каузальной и включает ли она поведенческий компонент в дополнение к тем субъективным диспозициям, которые ей обычно приписывают; какова каузальная связь между политической культурой и политической структурой; поддерживает ли гражданская политическая культура стабильность демократии, или опыт стабильной демократической политической структуры делает политическую культуру более гражданской, или же влияние является двухсторонним? Ответить на эти вопросы нелегко, ибо они имеют сложный

характер. Доказать и измерить соотношения между этими переменными и их причинную связь – теоретическая задача не для одного исследования. Г. Алмонд высказал точку зрения, что политическая культура никогда серьезно не выдвигалась в качестве однонаправленной причины политической структуры и поведения, и что в «смягчённом варианте» отношения между «политической структурой и культурой носят интерактивный характер» (Almond G., 1983: 127). Однако, для некоторых авторов невозможность чётко определить политическую культуру как независимую или как зависимую переменную представляла проблему (Dittmer L., 1977: 554-556).

Многочисленные научные дискуссии приводят к выводу о взаимоутверждающем равновесии политической культуры и политической структуры (Патнам Р.Д., 2001: 221). В эмпирических исследованиях культура и социальная структура часто выступают как две конкурирующие причины: «Ценности и социальные отношения взаимозависимы и взаимоутверждаются: институции порождают определённые ряды предпочтений, а приверженность к определённым ценностям легитимирует соответственные им институциональные структуры. Спрашивать, что было первым и чему следует отдать каузальный приоритет, не имеет смысла» (Thompson M., Ellis R., Wildavsky A., 1990: 21). Д. Элкинс и Р. Симеон утверждали, что политическая культура может служить объяснением не самостоятельно, а почти всегда во взаимодействии с другими переменными. По мнению авторов, культурные, институциональные и структурные объяснения выступают не соперниками, а союзниками, к тому же «вместо того чтобы спрашивать, порождают ли институты культуру, или же культура порождает институты, нам следовало бы обращать внимание на совместно производимый ими эффект» (Elkins D. J., Simeon R. E. V., 1979: 127-129, 139).

Политическая структура и политическая культура могут друг друга поддерживать и тем самым усиливать, тогда речь идёт о конгруэнтности между ними (знания о политической системе отвечают реальности, а взгляды по отношению к системе позитивные). Г. Алмонд и С. Верба установили возможные конгруэнтные варианты, когда конкретным структурным устройствам подходит определённая политическая культура: парохильная политическая культура и традиционная политическая структура; подданническая политическая культура и централизованная авторитарная структура; гражданская политическая культура и демократическая политическая структура (Almond G., Verba S., 1989: 20-21). Когда политическая культура и политическая структура находятся в несоответствии (не конгруэнтны) – это ведёт к конфликтам и взаимному ослаблению. Действительные политические культуры и структуры представляют собой в реальности самые разные вариации, разные уровни соответствия или несоответствия, отдельные составляющие которых

постоянно изменяются, меняя и уровень конгруэнтности. Что касается демократии, то Алмонд и Верба утверждают, что «развитие стабильной и эффективной демократии зависит в большей степени от ориентаций граждан по отношению к политическому процессу, то есть от политической культуры, нежели от структуры власти и политики. В случае если существующая политическая культура не способна поддерживать демократическую систему, её шансы на успех минимальны» (Almond G., Verba S., 1989: 366). В 90-е годы XX века продолжали укрепляться позиции сторонников традиции структурного анализа, которые придерживались точки зрения о доминирующем влиянии на процессы гражданского общества и процессы политической консолидации факторов, связанных с характеристиками политической культуры: толерантностью, доверием, эгалитаризмом как приверженностью нормам и ценностям равноправия, склонностью к компромиссу.

Более поздние компаративные исследования взаимосвязи ценностей политической культуры, демократии и направленности процессов трансформации подтвердили эти наблюдения и выводы о том, что наличие или отсутствие подсистемы поддерживающей культуры (Supportive Culture) является ключевым фактором, объясняющим стабильность или неустойчивость общественной системы в целом. Само определение культуры как «субъективного компонента стратегии общества в преодолении вызовов окружающей его среды, включающего в себя ценности, оценки, ориентации, навыки и знания людей» (Inglehart R., 1997: 55) подчёркивает функциональное значение политической культуры для обеспечения безопасности и выживания политической системы.

Г. Алмонд и С. Верба, понимая взаимозависимость *каузальной* связи между структурой и политической культурой, в своей работе сосредоточили внимание в основном на влияние культуры на структуру. Многие критические замечания в адрес «Гражданской культуры» касались именно теоретических вопросов соотношения культуры и структуры. Г. Алмонд сформулировал четыре главных их направления (Skovajsa M., 2006: 93):

1) критика культурного детерминизма (культура определяет политическую структуру и поведение – Б. Барри (B. Barry), К. Пейтман (C. Pateman));

2) марксистская парадигма (политическая культура, культурные нормы и ценности однозначно детерминированы структурой и экономикой – Е. Вятр);

3) критика субъективистского понимания политической культуры с точки зрения исследований коммунистических режимов (communist studies) (Р. Фаген, Р. Такер);

4) критика политической культуры, ведущаяся с позиций теории рационального выбора (политическое поведение можно объяснить

кратковременными, преимущественно материальными интересами и калькуляцией политических акторов – Р. Родовски, С. Попкин).

Ещё одним недостатком, который присутствует почти во всех критических замечаниях к концепции Г. Алмонда и С. Вербы «является отсутствие операционализированной дефиниции внутренней структуры политической культуры, то есть переменных, из которых она состоит» (Miháliková S., 1997: 44).

Все вышеуказанные разработки, а также факт функционирования в рамках одной политической системы несовпадающих по своему содержанию политических культур, натолкнуло учёных на введение в научный оборот таких понятий как интегрированные (гомогенные) и фрагментированные (гетерогенные) политические культуры. Относительно первой, то «члены социума отождествляют себя с нацией, проявляют приверженность к общенациональным институтам. Высокий уровень лояльности к существующему режиму и соответственно низкий уровень политического насилия, культурный плюрализм, высокая степень дифференциации и относительной автономности ролевых структур» (Нагорна Л.П., 1998: 27). Но следует отметить, что интегрированные политические культуры нигде не существуют в чистом виде.

Фрагментированная политическая культура – «есть такая культура, в рамках которой у населения отсутствует прочное согласие относительно путей развития общества» (Rosenbaum W.A., 1975: 37). Для таких культур, указывает В. Розенбаум, характерны следующие черты:

- 1) преобладание парохильной политической лояльности над национальной, то есть преобладание локальных политических ценностей над национальными;
- 2) отсутствие легитимных и действенных процедур по урегулированию конфликтов;
- 3) острое недоверие социальных групп по отношению друг к другу;
- 4) нестабильные и недолговременные правительства.

Фрагментированные политические культуры привлекают особое внимание исследователей и это не случайно, поскольку этот тип политической культуры присущ очень многим странам, таким как Франция, Италия, Канада, а также Украина, Россия. Особенное влияние фрагментированность политической культуры имеет в некоторых странах бывшего СССР, которые проходят процесс демократизации и одновременно перед ними стоит проблема «формирования нации». Исторические, региональные, языковые, религиозные различия внутри государств ведут к расщеплению общества. Кроме того, эти страны отягощены избыточным количеством различных общественных групп и групп интересов, а достижение консенсуса между этими группами – нелёгкая задача. Политические

системы с фрагментированной политической культурой нестабильные и неустойчивые. Подтверждением этому могут быть процессы, которые происходят в Украине.

В начале XXI века учёные все больше внимания стали уделять культурным факторам для объяснений успехов или поражений в достижении демократической консолидации и экономического развития, поведения этнических групп. В эти годы концепция политической культуры дополнилась и расширилась, но не обошлось и без критических замечаний в её адрес.

Схематическую классификацию основных теоретических направлений изучения политической культуры даёт чешский учёный М. Сковайса, главным критерием которой он определяет возможное каузальное действие культуры и то, как с её помощью можно объяснять разные политические явления. Результатом стало выделение четырёх групп (Skovajsa M., 2006: 34-43):

1) объективистский макроподход (Г. Алмонд, С. Верба, Р. Инглхарт, Р.Д.Патнэм) – представляет собой центральное направление в изучении политической культуры, а в его анализе основным элементом является частотность объективизированных взглядов и ориентаций на уровне определённых структурных образований (коллективов, обществ);

2) объективистский микроподход (Л. Пай, Т.В. Адорно) – основной культурный элемент для анализа – личностные характеристики или образцы взглядов на уровне отдельных личностей;

3) интерпретативный микроподход (С. Уайт, Л. Диттмер) – речь идёт о глубоком проникновении в культуру, которую понимают как широко структурированный набор социальных значений, где основной элемент культуры – социально-детерминированные значения;

4) конфигурационный подход (Ф. Фукуяма, М. Томпсон, Р. Эллис, А. Вилдавски) – основным элементом анализа являются культурные конфигурации, которые включают субъективные содержания и поведение, а также социальные отношения.

Одно из направлений в исследовании политической культуры предлагает Р. Инглхарт, заслуга которого в том, что он предпринимает попытку выйти за рамки ограничений, обусловленных количественным анализом, обеспечивающим, как правило, единовременный срез в соответствии с исследуемой совокупностью переменных. Поэтому Р. Инглхарт предлагает свою модель теоретического видения социально-политической реальности, основанную на кардинально новой для позитивистской традиции политико-бихевиористских исследований идее о постматериальном изменении ценностей в индустриально развитых странах. Р. Инглхарт своим подходом обращает внимание на сложные взаимозависимости между культурой, политикой и экономикой.

В своей статье "Культура и демократия" Р. Инглхарт пытается доказать, что утверждение тех авторов, которые поддерживали позицию, что культурные традиции чрезвычайно устойчивы и формируют сегодня политическое и экономическое поведение обществ является правильными, как и тезис, что рост индустриального общества связан с одновременным уходом культуры от традиционных систем ценностей: "Развитие связано с синдромом предполагаемых изменений от абсолютных социальных норм к более рациональным, толерантным, доверчивым и постмодернистским ценностям. Однако, культура – это путь зависимый. Тот факт, что общество было исторически протестантским, православным, исламским или конфуцианским, приводит к формированию культурных зон с особо выразительными системами ценностей, которые продолжают существовать, когда мы проверяем их по показателям экономического развития" (Inglehart, R. 2000: 80).

По мнению Р. Инглхарта существуют отчетливые культурные зоны, которые порождают значительные социальные и политические последствия, влияя на такие факторы как уровень рождаемости или экономическое поведение, а также на демократические институты. А культурные крепко связаны с уровнем демократических институций (Inglehart, R. 2000: 80).

Автор приходит к выводу, что экономическое развитие приводит к постепенным культурных изменений, тем самым побуждая общества к формированию и поддержке демократических институтов, что является нелегкой задачей. Ибо консервативная элита может сопротивляться демократизации. Однако, развитие имеет тенденцию повышать уровень доверия и толерантности среди общественности, а это в свою очередь приводит к большому приоритету автономии и самовыражения во всех сферах, включая политику, а это усложняет притеснение политической либерализации. (INGLEHART, R. 2000: 97-98).

Одним из заметных альтернативных направлений разработки концепции политической культуры, как указывалось выше в классификации, является интерпретивизм. Особенность этого подхода – концептуализация культуры как системы семиотических практик, включающих исследования политических символов и мифов, которые входят в систему знаков, выполняющих определённые политические функции, например, мобилизации в случае политических конфликтов или идентификации с собственной политической системой. Его представляет многочисленная, но внутренне неоднородная группа ученых, таких, как К.Гирц, Л. Диттмер, Х.И. Виарда, Р. Такер, С. Уайт и другие. Они давали более широкое определение культуры, чем их оппоненты-бихевиористы, предполагая, что образцы политических действий граждан и их настроения оказывают влияние друг на друга, а политическая культура формируется путем их сочетания. Как пишет К.Гирц: «Веря вместе с Максом

Вебером, что человек является животным, опутанным сетями значимости, которые он сам сплёл, я считаю культуру этими сетями, поэтому анализировать ее должна не экспериментальная наука, занимающаяся поиском закона, а интерпретирующая наука, ищущая значение» (Brint M., 1991: 88). Не ограничивая политическую культуру субъективными ориентациями в политике, приверженцы этого направления исследуют ее как «изученный и передающийся путь жизни» (Tucker R., 1973: 173-190). Этот «путь жизни» имеет «откровенные» аспекты, например, образцы поведения, наблюдаемые в обществе, и аспекты «тайные», включающие в себя те знания, отношения и ценности, которыми обладают члены сообщества и которые они передают из поколения в поколение.

Интерпретативный подход, к примеру, позволяет определить, каким образом те или иные системы политических и иных символов не только могут служить образцом, но также могут продуцировать политическое и гражданское согласие. Этот подход позволяет ответить на вопросы, почему некоторые политические идеологии, политики и политические стратегии оказываются эффективнее, чем другие, какое смысловое значение вкладывают конкретные политические акторы в такие понятия, как демократия или религия, взывая к ним и используя их в своей политической практике, и каковы могут быть политические последствия таких действий. Интерпретативный подход к культуре как процессу создания смысловых значений выявляет как стабильность, так и изменчивость культуры, определяет её и как единую, и как внутренне многообразную и противоречивую систему, относит показатели аспектов культуры как к зависимым, так и к независимым переменным, что определяется постановкой исследовательских задач и избранных стратегий исследования.

Ещё одной особенностью и преимуществом этого подхода является то, что он позволяет проводить политический анализ процессов политической идентификации в гражданском обществе, формирование которой происходит вдоль линий этнической и национальной идентификации. Интерпретативные модели по-своему синтетичны, они включают в рамках концептуализации проблемы политической идентификации как эндогенные, так и экзогенные, а именно социетальные и культурные факторы, что свидетельствует о соблюдении культурологических принципов, которые остаются в основе данного подхода. Интенсификация проводимых исследований позволяет получить более глубокие обобщения относительно условий формирования идентичности, либо складывания организационных форм сопротивления предписываемой идентичности, либо утверждения более жестких форм и механизмов идентификации, какими являются политические институты.

Соответствующая схема анализа политической и этнической идентификации предусматривает а) изучение семиотических практик,

объясняющих специфику политической идентификации, формирование чувства принадлежности к группе; б) разработку эффективных критериев, позволяющих дифференцировать существующие в обществе формы солидарности от неопределенного опыта переживания принадлежности к определенной группе. Совокупность изучаемых на этой основе вопросов включает исследование национализма, этнических конфликтов, формирования идентичности, форм коллективного действия, а также таких частных аспектов, как использование определенными организациями этничности для активизации противоправных действий; процессы формирования таких организаций; факторы их успеха в мобилизации поддержки граждан на основе этнических и национальных требований; способы управления общественной поддержкой, используемые такими группами и другие.

Интерпретативный политический анализ также вносит необходимые дополнения в перспективу решения широкого круга проблем развития современного общества, к примеру, актуальной для Украины проблемы, связанной с пониманием динамики политического и гражданского согласия в обществе. При анализе данной проблематики в рамках интерпретативного научного анализа необходимо включать такие аспекты как оценку ресурсов, затрачиваемых политическим режимом для символических презентаций своего властного авторитета и характер восприятия этих символов гражданским обществом, а также изучение символических систем и практик создания, поддержки или ликвидации конкретных механизмов удержания власти правящим режимом.

Политическая культура, уникальное по сложности комплексное явление, имеет свою внутреннюю структуру и систему взаимосвязей с другими общественными явлениями. Без её анализа сложно познавать политическую жизнь любого общества. Небезосновательно политическую культуру называют матрицей политического процесса, потому что она пронизывает деятельность всех структур политической системы, выступая одним из системообразующих элементов политической сферы. К тому же, для укрепления принципов демократии нужно обеспечить как возникновение и существование демократических институций, так и внедрить, расширить и акцептировать демократическую политическую культуру.

Важной проблемой является способность правительств и государственных институций принимать во внимание факт, что и культура может помогать или препятствовать прогрессу. Именно характер политической культуры в значительной степени определяет направления развития обществ. Политическая элита, которая не верит в то, что культуру нужно учитывать при формировании стратегии современных государств и региональных объединений, может потерпеть неудачу, так и не поняв ее причины.

- ALMOND, G. 1956. Comparative Political Systems. In: *Journal of Politics*. Vol.18, (August 1956), pp.391-409.
- ALMOND, G. 1983. Communism and Political Culture Theory. In: *Comparative Politics*. XV. 1983. s.119-128.
- ALMOND, G., VERBA, S. 1963. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton, N.J.: Princeton univ. press, 1963. – 562 p.
- ALMOND, G., VERBA, S. 1989. *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations (the third edition)*. Sage, London (the first edition 1963). 392 p.
- BRINT M. 1991 *A Genealogy of Political Culture*. Boulder: Westview Press. – 147 s.
- DITTMER, L. 1977. Political Culture and Political Symbolism: Toward a Theoretical Synthesis. In: *World Politics*. No. 29, 1977. – s. 552-583.
- ECKSTEIN, H. 1996. Culture as Foundation Concept for the Social Sciences. In: *Journal of Theoretical Politics*, Vol.8. – № 4. – pp.471-497.
- ECKSTEIN, H. 1998. Unfinished Business: Reflections on the Scope of Comparative Politics. In: *Comparative Political Studies*. – 1998. – Vol. 31. – № 4. – pp.505-534.
- ELKINS D. J., SIMEON R. E. B. A 1979. Cause in Search of Its Effect, or What Does Political Culture Explain? In: *Comparative Politics*. XI. – s.127-145.
- HARRISON L. E., HUNTINGTON S.P. 2000 *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Published by Basic Books, 2000. – 348 p.
- HUNTINGTON S.P. 2000 *Culture Matters: How Values Shape Human Progress*. New York: Published by Basic Books, 2000. – 348 p.
- INGLEHART, R. 2000. Culture and Democracy. In: HARRISON L. E., INGLEHART, R. 1997. *Modernization and Postmodernization: Cultural, Economic, and Political Change in 43 Societies*. Princeton: Princeton University Press. – 440 p.
- KARDINER, A., LINTON, R. 1949. *The Individual and His Societi*. New York: The Free Press. – 503 p.
- LAITIN, D. 1995. The Civic Culture at 30. In: *American Political Science Review*. – Vol. 89. – № 1. – pp.168-173.
- MIHÁLIKOVÁ, S. 1997. *Koncepcie politickej kultúry v politickej vede 20. storočia*. Bratislava: Univerzita Komenského (habil. práca).
- PYE, L. W. 1968. Political Culture. In: D. L. Sills, R.K. Merton (ed.), *International Encyclopedia of the Social Sciences*, vol.12. New York, Macmillan/Free Press. – pp.218-225.
- ROSENBAUM, W. 1975. *Political Culture: Basik Concept in Political Science*. New York: Praeger publ.
- SKOVAJSA M. 2006. *Politická kultura. Pristupy, kritiky, uplatnení ve zkoumaní politiky*. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum. – 207 s.
- THOMPSON, M., ELLIS, R., WILDAVSKY, A. 1990. *Cultural Theory*. San Francisco: Westview Press.
- TUCKER, R. C. 1973. Culture, Political Culture, and Communist Society. In: *Political Science Quarterly*. – Vol. 88. – № 2, s.173-190.
- АЛМОНД Г., ВЕРБА С. 1992. Гражданская культура и стабильность демократии. In: *Полис (Политические исследования)*. – 1992. – №4. – С.122-134.
- ГРУШЕВСЬКИЙ М. 1991. На порозі нової України: Гадки і мрії – Київ: Наукова думка. – 128 с.
- НАГОРНА Л. 1998. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – Київ: Стилос. – 278 с.
- ПАТНАМ Р. Д. 2001. Творення демократії: Традиції громадської активності в сучасній Італії. – Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи». – 238 с.

1.3. The problem of professional ethics in the aspect of communicative philosophy

1.3. Проблема профессиональной этики в аспекте коммуникативной философии

Профессиональная этика представляет собой систему моральных принципов, норм и правил поведения специалиста с учетом его деятельности в той или иной ситуации. Это понятие формировалось в течение долгого отрезка времени обществом, которое предъявляло к тем или иным профессиям определённые требования, связанные со специфическими особенностями их профессиональной деятельности. В данном исследовании профессиональная этика рассматривается как совокупность норм поведения в сфере связей с общественностью и коммуникативной философией.

Регулирование поведения человека в обществе посредством кодексов, норм и стандартов, а не на основе применения силы или его биологических или физиологических нужд, входит в определение цивилизованного человеческого общества. Каждое общество представляет собой целостное образование с едиными принципами общественной организации и управления, с определенными правовыми и государственными институтами, с едиными общественными интересами. Рассматривая это понятие с другой стороны, очевидно, что общество – это сложный конгломерат людей, занимающих различное общественное положение и, соответственно, объединенных самыми различными интересами, целями и в силу этого формирующих различные системы ценностей. К нему относят различные нации, классы, религиозные конфессии, социальные слои, типы культур и профессиональные группы. Поэтому в данном случае наиболее уместно использовать диалектическое соотношение категорий «общее», «особенное», и «отдельное, единичное», где «общее» – это общесоциальная, общечеловеческая мораль, «особенное» – моральные принципы и нормы, диктуемые спецификой (если говорить о профессиональной этике) той или иной профессиональной среды и, наконец, «единичное» – действующее исключительно в сфере определенной специальности.

Следует отметить, что моральные идеалы, принципы и нормы возникли из представлений людей о справедливости, гуманности, добре, общественном благе и т.п. Поведение людей, которое соответствовало этим представлениям, считалось моральным, противоположное – аморальным. Говоря другими словами, морально то, что, по мнению общества, отвечает интересам индивидов, что приносит наибольшую пользу. Отсюда же происходит специфичность морали у представителей различных профессий. Глядя на рейтинг профессий, вызывавших наибольшее уважение в обществе, – инженер, учитель,

военнослужащий и др. сегодня набирает минимальное число баллов, а профессии, считавшиеся в прежние времена «незначительными», – бухгалтер, юрист, экономист, предприниматель стали предметом вождения «юношей, обдумывающих житье».

Всю свою жизнь каждый человек строит, достраивает, совершенствует свою систему ценностей, свою концепцию нравственных представлений о должном поведении, о добре и зле, о счастье, справедливости, порядочности и других этических категориях и понятиях. И только деятельность, только практическая реализация моральных принципов и норм дают право на признание ее моральной воспитанности, на наличие у нее подлинной моральной культуры. Вступая в нравственные отношения, люди возлагают на себя определенные моральные обязательства и вместе с тем приобретают определенные моральные права. Упоминая о нравственных отношениях в служебном коллективе, необходимо отметить, что они подразделяются, в свою очередь, на три уровня: 1) субординированные отношения – отношения между руководителями и подчиненными; 2) отношения между коллегами; 3) отношения с гражданами. В каждом служебном коллективе эти формы отношений приобретают свой характер и формируются опять-таки по принципу диалектического сочетания общего, особенного и отдельного. Именно служебный опыт – опыт взаимной деятельности в процессе решения различных профессиональных задач подсказывает формы нравственных отношений, которые невозможно предусмотреть никакими инструкциями. Немаловажную роль играет взаимное доверие, взаимная ответственность, обязательность, внимание друг к другу, взаимная заинтересованность в решении задач и т. п. Другим позитивным фактором является взаимная культура общения: умение слушать и слышать собеседника, уважительное отношение к его точке зрения, соблюдение правил вежливого тона и вообще правил служебного этикета. Сюда также относятся моральное самосознание и моральная самооценка, порождающие нравственные чувства: стыд, укоры совести, раскаяние или же моральную удовлетворенность своими действиями, сознание правоты, довольства собою, гордость за совершенный поступок и пр. Моральные представления, принципы, идеалы непосредственно вплетены в человеческую деятельность, выступая мотивами поступков. Все они базируются на основном нравственном требовании: твори добро и не делай зла, а также на золотом правиле нравственности: не поступай по отношению к другим так, как ты не хотел бы, чтобы они поступали по отношению к тебе [6, с.23-34].

Функция нравственного регулирования взаимоотношений между людьми является главной и определяющей. На непосредственно практическом уровне регуляция осуществляется через посредство норм (простых норм нравственности): норм-ориентиров, норм-требований, норм-запретов, норм-

рамок, ограничений, а также норм-образцов (этикетных норм). Предметом оценки под углом «морально – аморально» или «нравственно – безнравственно» являются поступки, отношения, намерения, мотивы, моральные воззрения, личностные качества и т.д. Как пример: что может быть, на первый взгляд, морального в бухгалтерском отчете? Но вовремя представленный, аккуратно и красиво написанный бухгалтерский отчет благотворно сказывается на репутации учреждения, вызывает положительное представление о деятельности служебного коллектива, а это уже аспект нравственный: в своей совокупности такие аспекты благотворно влияют на отношение к данному учреждению и в определенной степени на судьбы работников данного учреждения.

Простые нормы нравственности являются «простыми» только в теории. В конкретной действительности, на практике прежде чем вынести моральное суждение и реализовать ту или иную норму в поступке или в поведении, приходится взвесить порой довольно значительное количество обстоятельств, каждое из которых может побуждать нас к применению различных (иногда даже взаимоисключающих) норм. Выбрать из множества норм единственно правильную, справедливую может только хорошее владение наукой социальной философией, этикой, высокий уровень нравственной культуры, которые и являются механизмом, способным нам дать точный ориентир. Именно они способны помочь нам выработать систему моральных приоритетов, являющуюся «компасом», позволяющим нам выявить наиболее нравственную линию поведения. На кораблях, самолетах и других быстро движущихся объектах устанавливается специальное устройство, которое при получении соответствующего запроса отвечает сигналом, условно называемым «я свой». Точно такой же способностью обладает всякая система моральных ценностей (в том числе и профессиональных), и только на основании этого «сигнала» возможно служебное и всякое иное взаимодействие, обретение «чувства локтя», поддержка и взаимовыручка. Конечно, в процессе служебной деятельности осознание сигнала «я свой» и действенная коммуникация на его основе осуществляется не только моральным его компонентом, но, тем не менее, он играет в этом процессе одну из главных ролей [6, с.37-40].

Культура общения, коммуникативные связи – неотъемлемая кладовая профессионального коллектива с которой взаимосвязаны такие признаки общения, как взаимодействие, отношения, взаимоотношения, контакты, обмен, взаимопонимание. Понимание коммуникации в современной социально-философской теории определяется фактом присутствия в них человека, его интересами и потребностями, ценностными ориентациями и целевыми наставлениями, а также деятельным подходом к пониманию сущности взаимоотношений людей, в частности общения в сфере профессиональной деятельности. Процесс общения органично включает в себя как

коммуникативную функцию, так и интерактивную функцию, т.е. возможность взаимовлияния субъектов друг на друга на протяжении их контактов [7, с.285-291].

Анализ современной философской литературы свидетельствует об усиленном внимании к проблеме формирования профессионально-этических качеств специалистов разных профессий. Актуальность данного исследования определяется установлением взаимосвязи социально-философских понятий с современными подходами к проблеме профессиональной этики, в частности с аспектами коммуникативной философии.

Концепция коммуникативной философии возникла как логическое развитие предыдущих теоретических форм рефлексии человеческого общения, проблемы, которая является постоянным спутником социальной философской теории на протяжении всей истории ее существования. По содержанию понятие «коммуникация» находится в одном ряду с близкими по смыслу понятиями «взаимодействие» (взаимоотношения), «человеческие отношения», «взаимообусловленность», «взаимовлияние» и т.д.

В этом понимании разные аспекты человеческих связей анализировались в произведениях таких классиков социальной философии как Дж.Локк, Т.Гоббс, Г.Гегель, К.Маркс, Э.Дюркгейм, М.Вебер, Н.Бердяев, П.Сорокин.

XX столетие существенно обогатило теорию человеческого общения, ярким свидетельством стали труды всемирно известных философских авторитетов как Э.Гуссерль, М.Шелер, М.Бубер, О.Больнов, К.Ясперс, М. Бахтин, Э. Левинас. Основные положения трудов Ю.Габермаса, В.Хесле, К. О. Апеля, Х.-Г.Гадамера, Х. Эбелинга, которые не только обозначили основные направления новейших разработок теории коммуникации как особенного вида социальных отношений, а также зафиксировали факт своеобразного «коммуникативного поворота» в философии и общественной культуре середины и конца XX ст.

Проблема разработки универсального механизма цивилизованного общения в сфере профессиональной деятельности во взаимосвязи с социальным миром человека является особенно актуальным сегодня, когда развитие научно-технической цивилизации, угрожая существованию самой жизни на земле, требует внесения корректив в сферу ценностных ориентаций общества, в мотивационную сферу личности, в способы регулирования социальных конфликтов.

Обращение к этике заметное явление в коммуникативной философии – одной из наиболее влиятельных направлений современной западной практической философии, представителями которой являются К.О.Апель, Ю.Габермас, Д.Бёллер, В.Кульман, П.Ульрих, а также В.Гёсле.

Коммуникативная, или дискурсивная, этика репрезентует собой методологический поворот от классической парадигмы философии сознания до постклассической парадигмы философии коммуникации, открывая путь преодоления «методичного солипсизма» в обосновании этических норм на основании принципа справедливости и достижения взаимопонимания. В дискурсивной этике обретают нового значения такие классические этические категории, как «ответственность», «справедливость», «рефлексия», «зрелость» и «суверенность личности», «долг и совесть» [1, с.9].

В социокультурном аспекте это вопрос об условиях сосуществования одного с другим разнообразных традиционных этосов, которые принадлежат к отдельным человеческим общностям (этносам, нациям, профессиональным коллективам), а в социально-философском – о соотношении этических норм, которые принадлежат к конкретным социальным институтам (например, мораль политика, предпринимателя или военнослужащего) с универсальными моральными принципами.

На основе концепции реконструкции развития моральных норм представители коммуникативной этики доводят возможность и необходимость рационального дискурсивного обоснования норм универсальной этики ответственности, которая должна внедряться в демократических институтах современного общества [1, с.10-11].

Необходимость переориентации общественного развития требует поисков новых подходов к профессиональной этике, нормы которой могли бы влиять на деятельность политика, предпринимателя, учёного, содействовать устранению социальных конфликтов, регулировать человеческие отношения в разнообразных социальных сферах [1, с.13].

Поиски основ для координации разных видов деятельности осуществляется путём достижения взаимопонимания и компромисса в определении интересов [2, с.94].

Согласно социологической теории Мида, основным принципом общественной организации людей является коммуникация [3, с. 321].

Ю.Габермас отмечал, что какая-либо коммуникация по своей природе нормативна и выходит с определения каждого участника акта общения за личность, достойную уважения. Определение личной значимости партнеров, что в свою очередь определяет ответственное рациональное уважительное отношение к ним, создает центральный пункт принципа универсализации коммуникативной этики.

Коммуникативная этика раскрывает сущность этого нового типа моральной теории, которая призвана обеспечить цивилизованное общение людей в сфере профессиональной деятельности в современных условиях. В трудах представителей коммуникативной теории – К.Черри, К.-О.Апеля, Ю.Габермаса –

указывается на необходимость создания новой этики человеческих отношений, в том числе отношений в разных сферах профессиональной деятельности, поиска таких универсальных ценностей, которые были бы внедрены в «жизненном мире» человека, связанные с повседневной жизнью и одновременно сопутствовали пониманию человечества в целом, а также отдельных профессиональных коллективов.

Все участники выглядят по отношению друг к другу способными к рациональному принятию решения, равноправными партнерами, несмотря на их фактический социальный статус. В принципе все как свободные и равные принимают участие в совместном поиске истины, за которым во внимание берется только сила весомого аргумента. Форма аргументированного волеизъявления имеет обязательный характер, форма, которая лишь на основе всеобщих предпосылок коммуникации может гарантировать правильность какого-либо взаимопонимания [1, с.328].

Во взаимном признании субъектов, которые способны отвечать за собственные действия и которые ориентируют свои поступки на нравственные ценности заложено равенство и солидарность.

Необходимо обратить внимание на то, что такие понятия, как «партнерство, коммуникация», которые направлены на понимание, осуществляются на основе субъект-субъективных отношений и поэтому требуют внимания и уважения к партнеру, способности слушать и способность говорить [1, с.42].

Направленная на взаимопонимание деятельность генерализуется, получает абстрактную неограниченную форму, т.е. шагает на уровне идеальной коммуникативной общности, когда учитываются интересы каждого индивида и не разрушается общественное целое, в котором осуществляется объективная связь каждого со всеми [4, с.14].

Равные права индивидов и равное уважение их личного достоинства поддерживаются гранью межличностного общения и отношений взаимного признания. Как участник аргументации именно каждый представляет самого себя и одновременно находится в универсальной связи со всеми – это Апель определяет как «идеальную коммуникативную общность» [1, с.332].

В статье «Социально-философские основы профессиональной этики» были проанализированы современные подходы к проблемам профессиональной этики и сделан вывод о том, что профессиональная этика имеет важное значение и особый статус для современного социального устройства общества. Её практическое значение связано с тем, что она обращается к сущности нового типа моральной теории, которая призвана обеспечить цивилизованное общение и человеческие взаимоотношения в разных сферах профессиональной деятельности [8, с.182-188].

В результате проведенного дополнительного исследования установлено, что обеспечение цивилизованного общения в сфере профессиональной деятельности определяется одним из методологических основ профессиональной этики, в частности теории коммуникации как особенного вида социальных отношений, а также основного принципа общественной организации людей, включая профессиональные коллективы.

Данный механизм заключается в сосуществовании указанных коллективов на принципе справедливости и достижении взаимопонимания, взаимной ответственности, координации совместной деятельности с учётом определения личной значимости и интересов партнеров, принятия компромиссных решений, солидарности, равенства и уважительного отношения к ним. Определяется наиболее нравственная линия поведения каждого сотрудника, основанная на моральных идеалах, принципах и нормах, возникших из представления людей о справедливости, гуманности, добре, общественном благе, а также моральном самосознании и моральной самооценки.

Практическое значение данного механизма состоит в возможности предупреждения и устранения социальных конфликтов, урегулирования человеческих взаимоотношений в различных социальных группах, включая профессиональные коллективы, а также обеспечения цивилизованного общения в различных сферах профессиональной деятельности.

Литература

1. Ермоленко А.М. Коммуникативная практическая философия. Учебник. – К.: Либра, 1999. – 488 с.
2. Hosle V. Wahrheit und Geschichte. Student zur Struktur der Philosophi – Egeschichte unter paradigmatischer Analyse der Entwicklung von Parmenides bis Platon. – Stultgart., Bad Cannstatt. 1984.
3. Baumgarter H.M. Die Bestimmung des Absoluten – Ein Strukturvergleich Der Reflexionsformen bei J.G. Fichte und Plotin/ Zeitschrift fur Philosophische Forchung. – 1980 – Bd 34. – s.321-342.
4. Философская и социологическая мысль. – 1992. – №3.
5. Хёффе О. Плюрализм и толерантность: к легитимации в современном мире / Философские науки. – 1991. – № 12. – С. 27.
6. Профессиональная этика: Учебное пособие. Под ред. Г.В. Дубова и А.В.Опалева. Изд. 2-е – М.: ЦЮЛ «Щит», 2001. – 384 с.
7. Сарновская С.А. Общение – определяющий признак социальности / Актуальные философские и культурологические проблемы современности. – К.: Знание, 1999. – С.285-291.
8. Философия и социология в контексте современной культуры. Сборник научных трудов. – 2007. – ДНУ. – 453 с.

1.4. Peculiarities of confidence in adolescence

1.4. Особливості становлення впевненості в собі в юнацькому віці

Під впливом національних українських традицій, так і запозиченого «західного» способу в країні формуються нові духовні і культурні цінності, моральні норми та соціальні стандарти. Відповідно до них сьогодні фактор впевненості у собі в юнацькому віці стає провідним у діяльності людини як суб'єкта соціальної взаємодії, тому питання розвитку впевненості у собі набуває все більшого значення. І. Вайнера, В. Висоцького, Л. Глушко, М. Мішечкіної, В. Ромека визначають ситуативну та особистісну впевненість. Дослідники стверджують, що вони взаємозалежні та є формами суб'єктивної впевненості. На їх думку, при потраплянні в конкретну ситуацію відбувається формування суб'єктивної впевненості, з одного боку, завдяки досвіду, вже наявного у людини, з іншого – завдяки системі стосунків, що склалися у даній ситуації. Цей досвід і стосунки І. Вайнер умовно назвав суб'єктивним фоном. На його думку, можливі поєднання високої особистісної впевненості як з високою, так і з низькою ситуативною упевненістю, причому для досягнення високої ефективності оптимальним є поєднання високої особистісної та низької ситуативної впевненості [1].

На перший погляд, упевненою в собі може бути лише людина, яка досягла високого рівня особистісного розвитку. Однак складні поєднання розвитку компонентів у її структурі зумовлюють виникнення різноманітних видів упевненості в собі. Цілісно-функціональний підхід передбачає наявність гармонійних і дисгармонійних змінних у всіх компонентах базових властивостей особистості, в залежності від того, які змінні домінують у більшості компонентів: гармонійні або дисгармонійні [4]. Між крайніми типами будь якої дихотомії розташовуються змішані види. У руслі психологічного аналізу системно-функціонального підходу типологічних досліджень особистості, поставлено питання про універсальність типів реалізації системно-функціональних особистісних рис. При зіставленні типів, отриманих у дослідженнях І. Ісаєвої, Н. Каргіної, К. Полянської, І. Пономарьової, Ю. Стакіної, Н. Фоміної було виявлено певну схожість між ними і виділено чотири типи, аналогічні для усіх досліджуваних рис (включаючи впевненість у собі): інтернально-ергічний, інструментально-смісловий, ергічно-продуктивний; вибірковий, вибірково-смісловий, егоцентрично-стенічний; аергічний, інструментально-агармонійний, аергічно-утруднений; нейтральний і екстернальний.

Психологи виокремлюють ситуативну та особистісну впевненість. Перша проявляється в окремих видах діяльності, друга – є усталеною якістю

особистості. Ситуативна впевненість є похідною від особистісної і перетворюється на властивість особистості тоді, коли перестає бути тісно пов'язаною з конкретною ситуацією. У залежності від впливу внутрішніх або зовнішніх чинників та особливостей прояву готовності до реалізації впевненості у собі виділяють: невпевнений; інтенсивний, екстенсивний і змішаний тип. У залежності від ступеню та сталості прояву психологами виділяють впевнений, ситуативно впевнений, самовпевнений, парадоксальний види впевненості в собі; а від особливості розвитку її структурних компонентів: інструментально-смысловий, мотивовано-дисгармонійний, вибіркового і слабо-мотивований.

На підставі теоретичного аналізу дослідження ми пропонуємо структуру впевненості в собі, яка містить такі компоненти, кожен із яких характеризується певними критеріями (когнітивний – глибина знань про зміст і прояви впевненості в собі у поєднанні з позитивним сприйняттям себе як особистості; мотиваційно-цільовий – цілеспрямованість, рішучість, ініціативність, домінування мотивації на досягнення успіху, потреба у визнанні, високий рівень домагань; поведінковий – сукупність умінь та навичок, що дозволяють проявляти впевнену поведінку, інтернальний локус контролю, соціальна сміливість, ініціатива в соціальних контактах; емоційно-оцінювальний – стійка позитивна самооцінка, невисокий рівень індивідуальної чутливості до оцінок інших, невисокий рівень тривожності.

У сучасній психологічній науці ведеться дискусія що до визначення структури та видів впевненості в собі та є актуальною потреба у виокремленні видів впевненості в собі в юнацькому віці. На основі отриманих показників констатувального експерименту за критеріями інтенсивності, сталості та повноти з урахуванням гармонійних і дисгармонійних змінних, ми виокремити такі види впевненості в собі в юнацькому віці: гармонійний (впевнений у собі) і дисгармонійний (надмірно впевнений); розбалансовано впевнений та невпевнений. Оскільки проблема вивчення впевненості у собі потребує цілісного аналізу всіх її компонентів, ми обґрунтували та застосували програму експериментального дослідження, яка передбачала використання блоку діагностичних методик: «Бланковий тест – упевненість» О. Крупнова; тест мотивації досягнення успіху та уникнення невдач А. Реана; експрес-діагностика схильності до немотивованої тривожності В. Бойка, методика самооцінки Дембо-Рубінштейна в модифікації Г. Прихожан; тест Ланже-Якубовскі «Responsible Assertive Behavior»; тест В. Ромека «Упевненість у собі», а також складені нами анкети для самооцінки та експертної оцінки особливостей упевненості у собі в юнацькому віці. Для обробки результатів було застосовано статистичні методи з використанням пакету «Statistica for Windows 20.02»: кореляційний (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена); t-критерій Стюдента. При узагальненні результатів констатувального етапу дослідження з

використанням типологічних параметрів інтенсивності, повноти, сталості, нами було виділено гармонійні та дисгармонійні профілі особистості у юнацькому віці.

Для особистості з гармонійним видом (високим рівень впевненості) є характерним збалансований розвиток когнітивного, емоційно-оцінювального, мотиваційно-цільового та поведінкового компоненту, який стабільно проявляється в різних сферах життя, та характеризується середньо-високими показниками інтенсивності, повноти та сталості за усіма структурними компонентами впевненості в собі.

Дисгармонійний профіль (надмірний, середній, низький рівні впевненості) поділяється на види: самовпевнений, непевнений та розбалансований.

До самовпевненого виду відноситься особистість, для якої притаманні дуже високі показники інтенсивності, сталості та повноти всіх структурних компонентів впевненості в собі, що проявляється через неадекватно завищену самооцінку, зверхність, перебільшення власних можливостей, агресію.

Розбалансований вид пов'язаний з нерівномірно розвиненими показниками інтенсивності, сталості та повноти структурних компонентів впевненості в собі (на середньо-високому рівні знаходиться лише один, два або три компоненти).

Він поділяється на підвиди:

– демонстративний (середньо-низькі показники впевненості за усіма структурними компонентами, окрім поведінкового та експертної оцінки). Особистість з демонстративним видом лише демонструє впевненість оточуючим, а насправді почуває себе непевнено, що виражається у високому рівні тривожності, мотивації до уникнення невдач;

– мотиваційний (середньо-високі показники лише за мотиваційно-цільовим компонентом). Для досліджуваних, що відносяться до даного виду, характерна внутрішня потреба у впевненості, мотивація до успіху, розвинені суспільно значущі цілі та соціоцентричність;

– емоційний (середньо-високі показники лише за емоційно-оцінювальним компонентом) характеризується високим рівнем самооцінки, стеничності, домінуванням операційних труднощів над особистісними, низьким рівнем тривожності;

– пізнавальний (середньо-високі показники лише за когнітивним компонентом). Вищевказаний вид характеризується правильним та осмисленим розумінням сутності впевненості в собі, вмінням розпізнавати впевнену поведінку, але через слабку розвиненість решти компонентів не в змозі в повній мірі проявити власну впевненість;

– когнітивно-мотиваційний (розвинений когнітивний і мотиваційний компонент при недостатньо розвиненому емоційно-оцінювальному та поведінковому компонентах) характеризується осмисленим розумінням

впевненості в собі та володіє здатністю правильно розрізняти впевнену, невпевнену та агресивну поведінку, високою мотивацією до успіху, суспільно значущими цілями та соціоцентричністю;

– когнітивно-емоційний (сформовані когнітивний і емоційно-оцінювальний, недостатньо сформовані мотиваційно-цільовий і поведінковий компоненти). Даному виду притаманні осмислене розуміння впевненості в собі, вміння розрізняти впевнену, невпевнену та агресивну поведінку, низький рівень тривожності та адекватний рівень самооцінки;

– когнітивно-поведінковий (сформовані когнітивний та поведінковий компоненти, недостатньо розвинені емоційно-оцінювальні та мотиваційно-цільові складові). Особистість, що відноситься до даного виду, правильно розуміє поняття «впевненість у собі», має високий рівень соціальної сміливості та може вміло реалізовувати власні знання у нових соціальних контактах;

– мотиваційно-емоційний (сформований емоційно-оцінювальний та мотиваційно-цільовий компоненти при недостатньо розвинених когнітивному та поведінковому) характеризується високим рівнем мотивації до успіху, низьким рівнем тривожності, високою самооцінкою, проте не завжди може правильно розуміти поняття «впевненість у собі»;

– мотиваційно-поведінковий (сформований мотиваційно-цільовий і поведінковий компоненти при недостатньо розвинених когнітивному та емоційно-оцінювальному). Цей вид має високу мотивацію до успіху, розвинену енергійність та інтернальність, ініціативу в соціальних контактах та соціальну сміливість;

– емоційно-поведінковий вид (сформований емоційно-оцінювальний і поведінковий компоненти при недостатньо розвинених когнітивному та мотиваційно-цільовому) виявляється у адекватній самооцінці, розвиненій стійкості, домінуванні операційних труднощів на особистісними, розвиненими навичками впевненої поведінки;

– інтуїтивний (розвинені усі компоненти, крім когнітивного) даний вид характеризується низьким рівнем розпізнавання та розуміння поняття «впевненість у собі», проте завдяки середньо-високому рівню розвитку інших компонентів особистість у різних галузях життя неусвідомлено поводить себе впевнено;

– немотивований (розвинені усі компоненти, крім мотиваційно-цільового). Даний вид поєднує у собі осмислене розуміння впевненості, відсутність високої тривожності, адекватну самооцінку, розвинені навички впевненої поведінки, проте для нього характерне домінування особистісно-значущих цілей над суспільно значущими, егоцентричність, низький рівень мотивації до успіху;

– емоційно-нестійкий (добре розвинені усі компоненти, за винятком емоційно-оцінювального). Цьому виду властиве вірне, осмислене розуміння

впевненості в собі, мотивація до успіху, соціоцентричність, домінування суспільно значущих цілей, соціальна сміливість та ініціатива в соціальних контактах, енергійність та інтернальність, проте людина характеризується підвищеним рівнем тривожності, низькою самооцінкою, астеничністю, домінуванням особистісних труднощів над операційними;

– прихований (добре розвинені усі компоненти, за винятком поведінкового). Цей вид поєднує у собі високий рівень осмисленого розуміння впевненості в собі, низький рівень тривожності, та високу необхідність у власній впевненості, соціоцентричність та суспільно значущі цілі, проте людина не проявляє впевненість у собі або не володіє достатнім поведінковим репертуаром, соціальною сміливістю та ініціативою в соціальних контактах;

Невпевнений вид характеризується низькими показниками інтенсивності, сталості та повноти розвитку всіх структурних компонентів впевненості в собі, що виражається у постійних сумнівах, зневірені у власних силах, сильній орієнтації на інших людей та пошуку в них підтримки, схильності до безпідставної тривожності, спрямованості на уникнення невдач; не достатньо розвинених навичках упевненої поведінки та не усвідомленні їх важливості у житті людини. Він поділяється на:

– невпевнений (характеризується низькими показниками усіх структурних компонентів за винятком, в окремих випадках, когнітивного).

У результаті констатувального діагностичного дослідження нами було виявлено переважання середнього рівня впевненості у собі в юнацькому віці. Було виявлено самовпевнених досліджуваних – 8,02 % і 3,88 %; невпевнених – 6,95 % і 7,76 % респондентів (відповідно у першій і другій експериментальній групі). Середній рівень впевненості в собі за результатами діагностування було виявлено у 73,09% досліджуваних старшокласників і у 77,2 % студентів, серед якого у першій експериментальній групі найпоширенішим є емоційний, мотиваційно-емоційний, інтуїтивний види, у другій експериментальній групі – емоційно-поведінковий, інтуїтивний, пізнавальний, емоційний види. У хлопців більше представлені емоційно-поведінковий, невпевнений та прихований види впевненості в собі, у дівчат – емоційний, мотиваційно-емоційний, емоційно-поведінковий, пізнавальний, демонстративний, емоційно-нестійкий та інтуїтивний. Високий рівень впевненості було виявлено у 11,76 % досліджуваних раннього юнацького віку і 11,16 % респондентів власне юнацького віку. При цьому високий рівень упевненості в собі виявлено в 17,53 % досліджуваних хлопців і у 7,95 % – в дівчат, проте 3-поміж досліджуваних хлопців виявлено значно більше невпевнених (12,99%), ніж дівчат (4,18%). У юнацькому віці, в цілому, досить розвинена емоційно-оцінювальна складова впевненості в собі, що, безперечно, засвідчує про переважання високої самооцінки, стеничності (що виражається у позитивних

емоціях, які супроводжують впевнені дії та вчинки), домінування операційних труднощів над особистісними, невелику схильність до тривожності. При цьому слід зазначити, що у старшокласників спостерігається тенденція до зростання мотиваційно орієнтованих, а у студентів – до когнітивно орієнтованих видів впевненості в собі.

Аналіз результатів проведеного психологічного діагностування дозволив виділити специфіку розвитку структурних компонентів впевненості у собі в юнацькому віці. Зокрема, дослідження когнітивного компоненту виявило невисокий рівень його розвитку, що проявляється у неправильному розумінні феномена впевненості в собі, недостатньо розвиненій спроможності розрізняти впевнену, непевнену та агресивну поведінку. При цьому вказана тенденція виявилася більш характерною для хлопців старших класів.

Емоційно-оцінювальний компонент засвідчує, що впевненість у собі в юнацькому віці характеризується переважанням стеничності (що засвідчує загальну тенденцію до домінування позитивних емоцій, пов'язаних із власною впевненістю у собі) та високої самооцінки. Досліджувана вибірка дівчат характеризується вищим рівнем астеничності та виникненням особистісних труднощів, вищим рівнем тривожності а також нижчим рівнем самооцінки порівняно з юнаками, що засвідчує їхній нахил до безпідставних страхів, сором'язливості, занепокоєння та піддавання панічному настрою. У досліджуваних студентів спостерігається тенденція до зростання немотивованої тривожності порівняно зі старшокласниками.

Мотиваційно-цільовий компонент в юнацькому віці виявляються в переважанні мотивації успіху, готовності приймати на себе відповідальність і прагненні до досягнень, ініціативності, цілеспрямованості, а також домінуванні особистісно значимих цілей над суспільно. Впевнена поведінка молоді також спонукається почуттям обов'язку, наміром краще освоїти певну справу, бажанням заслужити схвалення від інших людей, тобто характеризується домінуванням соціоцентричності.

Поведінковий компонент упевненості в собі в юнацькому віці характеризується розвиненою ініціативою у соціальних контактах, соціальною сміливістю; екстернальністю та енергійністю. Аенергійність представлена вищими та статистично значущими показниками у досліджуваних дівчат, які загалом вирізняються недостатньою рішучістю, розгубленістю в нових ситуаціях і тому потребують підтримки.

Результати констатувального етапу дослідження з використанням типологічних параметрів інтенсивності, повноти, сталості, нами було виділено гармонійні та дисгармонійні профілі розвитку впевненості в собі у юнацькому віці. Особистості з гармонійним профілем впевненості характеризуються збалансованим розвитком когнітивного, емоційно-оцінювального, мотиваційно-

цільового та поведінкового компоненту, який стабільно проявляється в різних сферах життя. Дисгармонійний профіль поділяється на підвиди: самовпевнений, невпевнений та розбалансований. Підчас констатувального експерименту було виявлено переважання дисгармонійного профілю впевненості у собі в юнацькому віці, серед якого найпоширенішим виявився розбалансований вид. Отримані результати діагностування дозволили нам виявити юнаків і дівчат з недостатнім, середнім та надмірним рівнем розвитку впевненості в собі, які потребують подальшої індивідуальної та групової корекційно-розвивальної роботи.

Література

1. Вайнер И. В. Индивидуальные различия в проявлении субъективной уверенности и особенностях решения психофизической задачи // Проблемы дифференциальной психофизики / [под ред. К. В. Бардина]. – М., 1991. – С. 71-92.
2. Высоцкий А. И. К развитию настойчивости у подростков / А. И. Высоцкий // Проблемы психологии воли : материалы IV научн. конференции. – Рязань, 1974. – С. 100-102.
3. Кудинов С. И., Русакова Н. Г. Психологический анализ типологических проявлений организованности личности // Вестник РУДН. – 2007. – № 2. – С. 24-32. – Серия: Психология и педагогика.
4. Мішечкіна М. Є. Онтогенетичний вимір упевненості в собі як соціально значущої якості / М. Є. Мішечкіна // Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / [гол. ред. : Мартинюк М. Т.]. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – Ч. 4. – С. 185-193.
5. Ромек В. Г. Понятие уверенности в себе в современной социальной психологии / В. Г. Ромек // Психологический вестник РГУ, 1996. – Выпуск 1 (Ч. 2). – С. 132-146.

1.5. "Homo Informaticus": features of existence of "man informative" in kiberreality

1.5. «Homo Informaticus»: особливості буття «людини інформаційної» у кіберреальності

XXI століття є епохою радикальних змін у розвитку людства, пов'язаних з розробкою й масовим поширенням нових інформаційно-комунікаційних технологій, з формуванням і розвитком трансграничних глобальних інформаційно-телекомунікаційних мереж, інформатизацією, комп'ютеризацією та інтернетизацією всіх галузей виробництва, освіти і науки. Цей час характеризується тим, що визначальним і найбільш вагомим продуктом стає інформація, а головними видами діяльності людини стають процеси її зберігання, обробки, передачі, утворення, оновлення, захисту та використання. Масштабні соціально-культурні та економічні перетворення, що відбуваються у

сучасному інформаційному суспільстві, інтенсивно впливають на всі сфери життєдіяльності людини. Ці зміни сприяють підвищенню ролі науки в соціальному житті, перетворенню рівня знань на найважливіший чинник соціальної диференціації, зростанню пріоритету інтелектуальної інфраструктури, перетворенню інтелекту на основне знаряддя праці й фактично безконтрольне розповсюдження її результатів у суспільстві. Будь-які значні трансформації породжують принципово нову ситуацію, в якій колишні цілі позбавлені сенсу, а колишні засоби позбавлені ефективності. Здійснюється віртуалізація соціального простору, фізичний простір за допомогою комп'ютерів і гаджетів заміщується віртуальним, реальні речі й вчинки – образами-симуляціями. Відбувається і трансформація самої особистості, змінюється сенс її життя, інформаційна картина світу. Сучасний світ перетворюється і змінюється, в наслідок чого особливої *актуальності* набувають проблеми соціалізації людини, філософське осмислення сенсу її буття. Людина є інформаційною істотою (*homo informaticus*), яка постійно генерує та використовує інформацію.

Академік А. Берг, спираючись на експерименти, стверджував, що «повна інформаційна ізоляція людини від світу є початком її божевілля» [1, с. 259]. Він обґрунтував, що людина може тривалий час нормально мислити тільки за умови безперервного інформаційного спілкування із зовнішнім світом.

Засновник кібернетики Н. Вінер розглядав людину як систему, що взаємодіє з оточуючим середовищем на основі інформаційних зв'язків. Вчений вважав, що інформаційна потреба, серед багатьох інших, посідає в житті людини особливе місце. Він вважав, що «дієво жити – це означає жити, маючи в своєму використанні лише вірну, перевірену інформацію» [2]. Сучасні американські дослідники визнають біологічне значення інформації для людини, вважаючи її віртуальною потребою особистості.

Метою дослідження є спроба визначення та філософське осмислення сенсу життя «людини інформаційної» (*homo informaticus*), прийнявши до уваги той факт, що соціокультурні ілюзії збагачують життя людини найважливішими сенсами, які працюють на рівні організації і збереження людського суспільства, володіючи не тільки аксіологічним, а й певним онтологічним статусом – статусом самої людської реальності. Варто зазначити, що особлива складність у розумінні цієї реальності полягає в тому, що вона – реальність соціокультурних ілюзій або, інакше кажучи, реальність віртуального – є динамічною.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить про те, що питання формування сучасної інформаційної картини світу, впливу інформаційно-комунікаційних технологій та мережі Інтернет на соціальну реальність, буття і сенс життя «людини інформаційної» має широке коло дослідження, однак висвітлено не в усіх аспектах. Вагомий внесок у дослідженні цих питань зробили М. Абрамов, Ж. Бодрийяр, П. Бурдьє, Ю. Васильчук, В. Даніл'ян, Ж. Делез,

О. Дзьобань, А. Єляков, В. Ємелін, М. Кастельс, М. Козловець, В. Корнев, Т. Луман, В. Плешаков, Д. Рашкофф, В. Савчук, О. Соболев, М. Степико, В. Тарасенко, Ф. Фукуяма, В. Щербіна та інші.

Інформаційне суспільство породило новий тип особистості – «людину інформаційну» (*homo informaticus*), що не може існувати без сучасних комп'ютерних технологій і гаджетів, й активно використовує їх у всіх сферах свого повсякденного життя. Сьогодні будь-який мешканець мегаполісу, великого населеного пункту і маленького містечка, щоб вважатися «по-справжньому сучасним», повинен бути завжди «on-line», тобто мати включений цілодобово мобільний телефон, налаштовані на миттєве оповіщення про нове повідомлення електронну пошту або додатки Skype й ICQ, бути зареєстрованим у соціальних мережах (Facebook) та YouTube.

Як зазначає А. Єляков у роботі «*Homo informaticus* та сучасне інформаційне середовище», людина є інформаційною істотою у потрійному відношенні. «По-перше, людина – внутрішня причина, імператив, що спонукає до отримання (сприйняття) інформації нею самою як із зовні так і зсередини через інформаційні потреби. По-друге, життєдіяльність людини, а головне, її праця неможливі без інформації. Крім того, американський вчений П. Дракер в цілому пов'язує управління з використанням знань для пошуку найбільш ефективних засобів використання інформації з метою отримання необхідних результатів. Людина – самокерована система, а самоуправління – один з видів управління. І, по-третє, це осередок інформації, унікальний банк даних: фізичних, біологічних, соціальних» [3].

В умовах інформатизації сучасного буття проблема людини інформаційного суспільства може позиціонуватися як проблема її розвитку та інформаційного перетворення. Так, М. Абрамов досліджує появу «*homo informaticus*» і вважає, що широке розповсюдження комп'ютерної техніки і поява «е-роботи» у віртуальному офісі, спричинили «трансформацію робітника», що майже «розчинився» в інформаційному середовищі і цілком від нього залежить. На думку автора, роль соціального, звичного для нас середовища, зміщується на другий план, що, по суті, означає «зміну місця існування сучасної людини!» [4, с. 127].

У роботі «Анатомія людської деструктивності» Е. Фромм висуває поняття «кібернетичної людини», стверджуючи, що вона «сприймає тіло як інструмент для досягнення власних цілей, тягнеться до всього штучного, відвертається від живого, природного ... «Кібернетична людина» керується виключно раціональними категоріями і її можна назвати моноцеребральною – людиною однієї думки («одного виміру»). Відмінною рисою кібернетичної особистості є її особливий нарцисизм, при якому самоціллю стає власне «Я», усе своє. [5, с. 462].

Різновидом «людини інформаційної» є поняття «людини, що клікає», запропоноване В. Тарасенко. У своїх розмірковуваннях автор терміну базується на тому, що людина – це істота, що діє, головним чином, руками. «Палець є розумнішим, ніж мозок. Він швидше освоює нову діяльність, яка йому пропонується, а розум плететься за пальцем, створюючи можливі концепції та схеми пояснення», – стверджує В. Тарасенко [6, с. 113]. «Людина, що клікає» йде на прогулянку по світу, будуючи його. І цей процес є безкінечним. Своєю взаємодією «людина, що клікає» змінює весь світ, а світ, що змінився, в свою чергу, змінює і її саму [6, с. 116].

Ще одним представником «людини інформаційної» є «людина альтернативна», представлена у дослідженнях Ю. Васильчука. Людина альтернативна живе своїм індивідуальним покликанням і знаходить себе, занурюючись у світ віртуальної реальності [7].

В. Самохвалова вважає «людину інформаційну» «пост людиною», свідомості якої притаманні розмитість цінностей, амбівалентність оцінок, плинність сенсів, невизначеність та нестійкість позицій і переваг, пов'язаних з переживанням кризової ситуації «пост-» [8].

В. Плешаков характеризує «людину інформаційну» як «Номо Cyberus», тобто особистість, що змужніла «в тісному контакті з комп'ютерними і медіа технологіями, засобами стільникового (мобільного) зв'язку і відрізняється від інших за світоглядом, структурою самосвідомості та мотиваційними потребами у соціальній, психологічній та духовно-моральній сферах [9]. Дослідник зазначає, що «сучасна людина – Номо Sapiens – на межі ХХ – ХХІ ст. стає ще і «Номо Cyberus'ом», людиною, яка включена у процес інноваційного виду соціалізації – кіберсоціалізації [10].

Сучасне інформаційне кіберсередовище розширило сферу спілкування людини, спростивши характер комунікацій, зменшуючи можливість автентичних духовних зв'язків. Скоротилася середня тривалість безпосередніх людських відносин, особистих контактів, водночас збільшилася їх кількість та ступінь опосередкованості. З позиції масштабності відомостей людина інформаційного суспільства знає все більше про події в світі, водночас віддаляючись від глибини реального життя. Швидкість передачі інформації, її стислість і схематичність позбавляють індивіда можливості критично переосмислювати її. Саме тому, ілюзорний, віртуальний світ, представлений в невизначених поняттях і образах, закріплюється у свідомості людей як світ реальний і справжній.

В інформаційному кіберсередовищі панує нова динамічна онтологія реальності. Простір і час зв'язуються у цілісність, структуруючись за допомогою комунікацій. Тільки в процесі і в результаті комунікації відтворюється феномен одночасності – сприйняття буття у часі як події. Інформаційно-комунікаційні технології багаторазово посилюють ефект цього хронотопу, збільшуючи або

зменшуючи топоси, створюючи особливий комунікативний простір. Події, що актуалізуються, часові сутності явищ, далеко віддалених один від одного, постають у форматі «наразі: лише тут і саме зараз». Метрика цього кіберсередовища детермінована сутнісними характеристиками суб'єктів комунікацій: тих хто «створює» і тих хто «користується», екстеріоризує відтворювану реальність. В результаті одночасно співіснують різні просторово-часові єдності, що мають для кожного комуніканта різні масштаби подій та тривалість. За висловом З. Баумана, «...простір зробився цінністю, час – інструментом» [11, с. 123]. «Ілюзорний, миттєвий час «програмного забезпечення», миттєвість входу-виходу в безмежний комунікаційний простір провокують ситуацію тотального цейтноту: час – відстань, що відділяє кінець від початку, стискається або взагалі зникає» [11, с. 129].

Інформаційне кіберсередовище формує нові настанови, цінності, модифікує звички, виробляє сучасні способи і стереотипи поведінки, забезпечує відмінні від умов реальної життєдіяльності можливості комунікації, створює умови приналежності людини до певних соціальних категорій та груп, дозволяє відносно безпечно експериментувати з ідентичністю, а в інтегральному плані призводить до інформаційного способу буття людей. Сьогодні адаптація до інформаційного оточення, формування індивідуального інформаційного способу буття стає для кожного індивіда суворою необхідністю. Як зазначають самі користувачі кіберсередовища, у «віртуальному світі» кіберпростору їм легко і вільно, бо саме в ньому зникають вікові та статусні межі, є можливість з більшим ступенем імовірності задовольнити свої бажання і прагнення, реалізувати й самоідентифікувати себе.

У XXI сторіччі однією з характеристик особистості стає онлайн-ідентичність, яка уособлює сучасну потребу людини в самопрезентації у кіберпросторі і представляє собою вибір імені (nickname), репутації, графічного зображення (аватара або картинки споживача – «user picture») для персоналізації користувача у будь-яких мережевих сервісах тощо. Онлайн-ідентичність визначається як особистісна і соціальна властивість людини залишатися самою собою (унікальною особистістю з певним рівнем психофізичного, інтелектуального, духовно-морального розвитку і бажаною моделлю поведінки) в контексті персональної життєдіяльності в кіберпросторі. Цей тип ідентичності пов'язаний з відчуттям приналежності до певних мережевих спільнот (наприклад, користувачів соціальних мереж кіберсередовища, блогосфери, форумів, чатів, онлайн ігор тощо).

В інформаційному кіберсередовищі людина може встановлювати кіберкомунікації з потенційно необмеженою кількістю осіб, обмінюватися інформацією; проводити свій вільний час за допомогою навчальних, ігрових та

розважальних програм, задовольняти фізіологічні, соціальні, пізнавальні та духовні потреби тим самовдосконалюючись.

Уніфіковані форми поведінки індивіда в мережі Інтернет з точки зору оперування інформацією (гіпертекст, персональні web-сторінки користувачів, електронні щоденники, блоги, множинність віртуальної особистості, мережеві спільноти тощо) та їх модифікація перетворили кіберпростір в принципово нове середовище самовираження, ідентифікації, самореалізації та самопрезентації особистості. Існування і ідентифікація віртуального суб'єкта сприяли формуванню нового віртуального типу соціуму – людей, що взаємодіють у кіберсередовищі. Існування в ньому виявляється більш зручним і привабливим, ніж в справжній об'єктивній реальності. Людина більше живе в уявленнях про світ і про себе, ніж в самому світі і в своїй сутності [12, с. 35].

Таким чином, людина за своєю сутністю завжди прагне вивчати незвідане, відкривати невідкрите, пізнавати непізнане. ХХІ століття відзначилося різноманіттям новаторських досягнень людського розуму та появою «людини інформаційної», новими потребами якої стали комп'ютеризація, інформатизація, інтернетизація життєвого простору, а якісно новими здібностями – здатність радикально перетворювати сутність, образ, тілесність і спосіб взаємодії з навколишнім мультиверсумом.

Література

1. Берг А. И. Кибернетика и общественные науки / А. И. Берг // Методологические аспекты науки. – М.: Наука, 1964. – С. 252 – 260.
2. Винер Н. Человек управляющий / Н. Винер. // – СПб. : Питер, 2001. – С. 55.
3. Еляков А. Д. Homo informaticus и современная информационная среда [Электронный ресурс] / А. Д. Еляков / – Режим доступа: http://www.socionauki.ru/journal/files/fio/2012_3/003.pdf.
4. Абрамов М. Г. Человек и компьютер: от HomoFaber к HomoInformaticus / М. Г. Абрамов // – Человек, 2000. – № 4. – С. 127-134.
5. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм / – М.: ООО «Изд-во АСТ-ЛТД», 1998. – 670 с.
6. Тарасенко В. В. Антропология Интернет : самоорганизация «человека кликающего» / В. В. Тарасенко // Общественные науки и современность, 2000. – № 5. – С. 111-120.
7. Васильчук Ю. А. Социальное развитие человека в ХХ веке / Ю. А. Васильчук / Общественные науки и современность, 2001. – № 1. – С. 5-26.
8. Самохвалова В. И. Финалистские настроения и перспективы [Электронный ресурс] / В. И. Самохвалова / – Режим доступа: <http://www.polygnozis.ru/default.asp?num=6&num2=333>.
9. Плешаков В. А. Киберсоциализация и Православие: к постановке проблемы духовно-нравственного развития и воспитания российских школьников и студенческой молодежи / В. А. Плешаков // Вестник ПСТГУ, 2010. – № 2 (17). – С. 68-76.
10. Плешаков В. А. Киберсоциализация человека: от Homo Sapiens'a до Homo Cyberus'a : монография. / В. А. Плешаков. – М. : МПГУ, «Прометей», 2012. – 212 с.
11. Бауман З. Текучесть современности / З. Бауман: [Пер. с англ. под ред. Ю. В. Асочакова]. – СПб.: Питер, 2008. – 240 с.
12. Иванов Д. В. Критическая теория и виртуализация общества / Д. В. Иванов // Социологические исследования, 1999. – № 1. – С. 32-40.

1.6. Search genesis of aesthetic values in a critical ontology N. Hartmana

1.6. Пошук генези естетичних цінностей у критичній онтології Н. Гартмана

Запропонований в статті підхід до естетичної концепції Гартмана може розглядатися як один із вірогідних шляхів конституювання теорії в системній єдності філософського і конкретно-наукового знання. В зв'язку з цим особливу увагу привертає той факт, що визначення дисциплінарного статусу історії філософії в Гартмана засновується на презумпції її філософського характеру, а також дотримання імперативу “строкої науковості” (Гуссерль) і поєднаних із запереченням трансцендентально-ідеалістичного підходу до розв'язання теоретико-методологічних проблем. Актуальність такої позиції обумовлюється її альтернативністю щодо різного роду суб'єктивістських і натуралістичних тенденцій, які загрожують сучасній естетиці втратою предмета і підміною її методології методами конкретних наук.

Аналіз філософського знання в аспекті його обумовленості онтологічною проблематикою дозволяє також виявити естетичний вимір фундаментальних філософських проблем і навпаки, пов'язати самостійні естетичні розвідки із відкриттям нових горизонтів філософського пізнання. Якщо така тенденція в останній час виразно відслідковується в західному гуманітарному мисленні, то у вітчизняних дослідженнях вона ще не посіла належного місця, що об'єктивно обмежує пізнавальні можливості як філософії, так і естетики. Необхідність подолання такого стану справ актуалізує досвід естетичних студій Н.Гартмана, в яких філософська і власне естетична проблематика покладаються як взаємозумовлені, взаємостимулюючі чинники єдиного пізнавального процесу.

Актуальність запропонованої статті пов'язана із дедалі широким впровадженням окремих аспектів, або розлогих концептуальних фрагментів гартманської філософії в сучасний науковий обіг. Осмислення цього позитивного процесу дає підстави стверджувати, що на даному етапі назріває потреба у систематичній реконструкції філософії німецького мислителя. Рефлексивне відтворення її смислового цілого і визначення в даному контексті її окремих моментів надасть останнім додаткової пізнавальної цінності і дозволить уникнути помилкових інтерпретацій. Доцільність такої реконструкції не викликає заперечень з урахуванням ролі історико-теоретичних досліджень в гуманітарному пізнанні.

Однією з особливостей розвитку сучасного вітчизняного філософського знання є активне обговорення проблеми ціннісного підходу до реальності як до способу пізнання і розуміння людського буття. Не в останню чергу це пов'язано з процесом розширення і поглиблення самого предмету філософського знання, його, так би мовити, “аксіологічної переорієнтації” у плані постановлення,

методологічного обґрунтування і способів розв'язання як традиційних, так і принципово нових проблем у вітчизняному філософському дискурсі. „Аксіологічна переорієнтація”, яка відбувається, на сучасному етапі сприяє рішучому висуванню й освоєнню філософським мисленням ціннісної проблематики як спеціальної галузі філософського пізнання.

Витоки сучасного розуміння проблеми аксіологічного потенціалу знання – в історії класичної філософії. Вчення Платона про взаємозв'язок Істини, Добра, Краси як іпостасей вищого Блага небезпідставно вважається першою найбільш універсальною моделлю філософської теорії цінності. Сама ж аксіологія виникла наприкінці XVIII – початку XIX століття, будучи результатом і теоретичною формою маніфестації “романтичної реакції” на догматичний раціоналізм епохи Просвітництва.

Всі необхідні передумови для цього були закладені “критичним ідеалізмом” І.Канта, зокрема порівняльним аналізом теоретичного та практичного розуму, конститутивних і регулятивних принципів, осмисленням апріорних форм усякого можливого знання. Важливу роль зіграло його вчення про “максими розуму” – суб'єктивні основоположення, виведені не з природи об'єкта, а з інтересу розуму стосовно “деякої можливої досконалості” пізнання цього об'єкта. Ціннісна свідомість як особливий “закон усередині нас” орієнтує суб'єкта щодо мети і смислу практичної діяльності, не будучи суто раціональною програмою, проте безпосередньо й точно визначаючи її можливість або неможливість (у відповідності з телеологічною здатністю судження). Відкривши перед філософією “ціннісний універсум” і намагаючись осмислити його структурні компоненти, видатний мислитель не втрачав надії пізнати єдність усієї здатності чистого розуму (теоретичного і практичного в тому числі), коли можна буде все виводити з одного принципу.

На жаль, численні послідовники Канта зігнорували цю “максиму” філософії свого вчителя, постійно впадаючи у крайнощі. Так, уже неокантіанці різко протиставили “пізнавальне” і “ціннісне” (“судження факту” і “судження цінності”), що стало головною проблемою всього подальшого розвитку філософії та методології науки. У Г.Ріккєрта згадана дихотомія ґрунтується на протиставленні буття і “царства цінностей”, у В.Віндельбанда – буття і “нормативної свідомості”. Звідси уявлення про два діаметрально протилежні методи – генералізуючий (або номотетичний) та індивідуалізуючий (або ідеографічний), якими послуговуються, відповідно, природничі науки і науки про культуру. Трактуючи філософію як учення про принципи абсолютної оцінки, чисте вчення про цінності, неокантіанці баденської школи, зрозуміло, не надто переймалися ціннісними потенціями самого наукового знання, хоч і залишили помітний слід в аксіології знання.

На Заході бум аксіології минув, вона міцно посіла своє місце як теоретична філософська, так і прикладна галузь метафізичної рефлексії щодо організації економічного, політичного, правового життя суспільства, культури в цілому. За часів Радянського Союзу аксіологію спіткала доля семіотики, прагматики, феноменології. Вона “випала” з поля зору філософського дискурсу на довгі роки.

Категорія “цінність”, яка позначає даний феномен, може і повинна трактуватися, принаймні у трьох основних значеннях: як соціокультурне поняття, що описує контекст буття, який об’єктивно має місце бути, як психологічне поняття і як логіко-гносеологічне поняття. Уже ця встановлена багато вимірність категорії цінності свідчила про те, що ця категорія концентрує в собі множинність змістовно неоднорідних, але разом з тим у чомусь ідентичних проблем. Інакше кажучи, більшість авторів погоджувалися, з тим що важко вказати на єдиний і універсальний контекст, у межах якого можна було б сформулювати і розв’язати проблему цінності; але практично усі сходилися на одному, – у будь-якому контексті міркувань про цінності головним, основним залишається те, що мова йде про людські цінності, або про цінності, що стосуються людини. У зв’язку з цим судженням, перша думка, що у людській уяві може асоціюватися з “цінностями”, ймовірно, може бути виражена в таких твердженнях:

- цінності суть незаперечні факти буття людини у її специфічному існуванні як людської істоти;
- цінностями називається все те, що набуває для людини сенсу у її життєдіяльності;
- питання про цінності – це завжди питання про те, що вважати значимим, істотним.

Адаптаційна діяльність будь-якого живого починається з акту “розсічення” реальності. Наслідком такого “розсічення” стають особливі форми відображення самої реальності та його результати у вигляді значимих, не значимих і нейтральних для людини предметів та інших об’єктів дійсності. Ця розчленованість реальності на значуще і незначуще формує психологічні ієрархічні структури відображення людиною світу і вносить у цей світ елемент його освоєння і творення як ієрархічно структурованого. Таким чином, усі сфери і види людського досвіду і практики опосередковані споконвічно таким феноменом психіки, яким постає оцінювання, тобто саме тим феноменом, що властивий усьому живому, який споконвічно визначає преференційний підхід людини до оточуючої її реальності, якою б ця реальність не була. А це означає, що оцінка має місце у будь-якому акті практичної діяльності.

З середини ХІХ століття визначення ціннісного освоєння світу, здавна було відзначено в історії гуманітарно-філософської думки. Адже ставлячи собі цілі, формуючи способи і засоби їхньої реалізації, людина устанавлювала визначені

зв'язки своєї свідомості і предметного світу, згідно з якими одні речі й ідеї головували над іншими, одні, як уже зазначалося, ніби “повинні були бути”, а інші не повинні, або ставлення до інших було б нейтральним. Реальність навколишнього світу немов би “розсікалася” на не цінності та цінності. Тобто такі значущі предмети і смислові зв'язки, які, по-перше, творили буття людини як визначену, цілісну “картину світу”, і, по-друге, пояснювали її як речовинний устрій, так і перспективи можливих трансформацій.

Апробовані багатовіковою практикою становлення соціокультурного буття, цінностями стали вважати феномени моралі, як в індивідуально-особистісному, так і в соціальному вимірах. Категорією цінності почали позначати такі феномени як свобода волі, відповідальність, надія, любов до ближнього, віра, мужність, милосердя, що розуміються як особистісні психологічні утворення. Загальнозначущим ідеями добра, краси, справедливості, істини також почали приписувати предикат цінності. Іншими словами кажучи, дослідницька думка дійшла висновку, що в основі людської життєдіяльності, а також фундаментом та елементами структури буття, мислимих у якості сфери реалізації людиною своєї природи, лежать цінності, тобто речі й ідеальні за формою значеннєві зв'язки, що надають предметам буттєвої (речової), а значить упорядкованої й ієрархічної структури. Повсюдно стверджувалася думка: категорія “цінність” здатна фіксувати універсальний зріз буття, ієрархічність його прошарків, і, насамперед, світ людських предметів як прояв буття.

Визнаючи цінність як незаперечний факт, що констатує людське буття, можна стверджувати його універсальність, що виявляється у вигляді значущих, тобто таких, які служать для задоволення потреб людини, найрізноманітніших матеріальних та ідеальних соціокультурних феноменів як об'єктів середовища. Цьому сприяє психічна організація людини, яка робить цінності фактом психічного життя, а значить не тільки онтологічним, але і психологічним, і логіко-гносеологічним поняттям.

Проблема буття, що ми її розуміємо як людську ціннісно-організовану і реалізовану сферу реальності, може бути розглянута в різних контекстах: науковому і філософському, набуваючи тим самим різних змістів і смислів. У найбільш загальному філософському плані вона може бути сформульована як онтологічна проблема співвідношення реальності і цінності, взаємовідношення цінностей і людини в процесі становлення буття як культури.

Поступове усвідомлення важливості ціннісної проблематики в структурі пізнання призвело у 70-і роки ХХ століття до справжньої “методологічної революції” у науці, що була пов'язана з ім'ям Пауля Фейєрабенда, який заявив про те, що поняття науковості взагалі не слід пов'язувати з будь-якою чітко заданою логіко-гносеологічною процедурою пізнання і наявністю взагалі будь-яких визначених критеріїв науковості. Сьогодні тенденція філософствування, і як

побудова цілісних онтологій, що включають воедино людей, і світ предметів і речей, і як форма раціоналізації онтологічних припущень, що стосуються лише методологічних засад наук, покладається на той фундамент, що іманентно містить у собі феномени ціннісної природи, незалежно від того, чи називаємо ми їх смислами, значеннями, цінностями, сферою “належного” тощо. Загально визнаним стало судження про єдність наукового й аксіологічного аспектів у процесі пізнання і діяльності, причому за аксіологічним підходом до реальності став визнаватися не просто певний перед рівень наукового підходу, а самостійний спосіб осягнення буття, у якому поруч з речовою предметною сферою (галузь наукового знання), співіснує і сфера “належного бути” як сфера об’єктивних і суб’єктивно-особистісних зв’язків, власне саме тих зв’язків, що і формують “картину світу” як змістову конструкцію буття.

Людина ставиться до реальності як конфронтуючої її індивідуальної свідомості сфери буття, тому що людина насамперед оцінює її, вичленовує ті явища і предмети реальності, що їй потрібні, значущі для задоволення її потреб. Це суть його мети і цінності. Ці цілі та цінності дані їй як деякі психологічні утворення, “як має бути”, тобто як певні феномени ідеальної форми. Ідеальність “належного бути” у свою чергу опосередкована процесами психічного відображення дійсності. Співвіднесення “повинне бути” і реальної, дійсної речі, що становить предмет потреби, утворює дихотомічну структуру того феномену, що і набув визначення цінності.

На відміну від факту науки, якому, відповідно до процедури “класичної науковості”, необхідно приписувати єдине значення і, отже, установлювати єдину смислову залежність, цінності виявляють багатозначні смислові залежності, бо їхня природа і їхнє буття цілком пов’язані з унікальною специфікою кожної людини “по-своєму” відбивати смислові зв’язки реальності і “належного бути”. Іншими словами, будь-який предмет як річ (цінність) є результатом діяльності людини, що опосередкована його “належним бути” і визнається ним в якості цінності або не цінності. Тут стає очевидним, що ідеальність як властивість індивіда “передається” матеріальному предмету і стає об’єктивною до людини. Чи, інакше кажучи, особистісні значення як зв’язок потреби і предмета об’єктивується в якості смислу, що у свою чергу означає виникнення ідеальних феноменів як цінностей.

Культура як сфера панування людини тому й повинна бути перш за все розуміється як утілення мети і цінності, а потім вже як сфера фактів. У результаті буття постає реальністю, що існує як у ціннісно-актуальній, так і ціннісно-ідеальній (суб’єктивній і інтерсуб’єктивній) формах, тобто як речі та ідеї. На цьому принципі і повинна, ймовірно, будуватися система гуманітарного знання, що спирається як на фактичність і чітку наукову методологію її пізнання, так і на сукупність логіко-гносеологічних і різноманітних герменевтичних процедур

“розуміння” культури як способів наукової фіксації і ціннісної інтерпретації буття. А це означає, що єдиний дійсний світ даний нам як безліч світів, залежних від історичного часу, культури, соціальної приналежності, інтересів, освіти. І кожний з цих світів обслуговується різними типами знання, тут є місце усім видам знання. Тому ніяка конкретна наукова гносеологічна розробка не в змозі вичерпати всіх нюансів пізнавального оволодіння людством навколишнього світу. Але якщо П. Феєрабенд на цій підставі зробив висновок про те, що ніяка істина теорія пізнання в цьому випадку не є можливою, то ми вважаємо, що вона можлива, якщо істину не обмежувати межами раціональності і розуміти її як результат тільки наукового пізнання буття.

Сьогодні в теорії класична кантівська постановка проблеми цінностей і пізнання як діалектики практичного і теоретичного розуму можна вважати вже подоланою, тому що змінилося саме визначення практичного і теоретичного розуму, а розуміння цінностей вийшло далеко за межі норм моралі, і під цінностями розуміють не лише світ належного, але, по суті, усі феномени соціального і психічного світу сутнісного. Одночасно в сучасній соціально-політичній практиці до проблеми цінностей різко змінилося ставлення, що спричинене усвідомленням першочергової значущості певних знеособлених історичних законів і рушійних сил історії, та цінностей як дійсних рушіїв прогресу, що мають значення для долі людей зокрема, і цивілізації в цілому. У результаті перед дослідником культури стоїть завдання із виявлення та інтерпретації (“розуміння”) тих цінностей, що реально керують поведінкою як окремих індивідуумів, так і масами людей, у виборі тих чи інших предметів, ідей, способів організації співіснування та індивідуального способу життя як цінності. У результаті виникає проблема розкриття цього суб'єктивного плану як ціннісно-сислової реальності – проблема, з якою не стикається дослідник-натураліст. Вивчення цінностей дає можливість проникнути у сферу смислових відношень, тих відносин, що реально опосередковують буття людей; установити ієрархічну залежність цих смислових відношень як значущих для даного індивіда і групи цінностей. А необхідним все це виявляється для розуміння і прогнозування дійсної поведінки людей не як “фактору виробництва”, а як особистостей, що будують своє буття у відповідності зі своїм світоглядом, традиціями, колективними архетипами, соціальними ідеалами, тобто феноменами ціннісної, телеологічної природи.

Таким чином, аксіологія як загальна теорія цінностей є підставою і методом не тільки філософських побудов. Сама аксіологія становить пояснювальний принцип організації певної світоглядної системи, концепцію розгляду найзагальніших і корінних питань, що стосуються місця і сутності людини в бутті, що піднімаються до проблеми цілей, призначення і сенсу людського існування. Вона також стає серцевиною філософії культури.

Литература

1. Гартман Н. Эстетика / Н. Гартман. – М.: Изд-во иностр. лит., 1958. – 692 с.
2. Гартман Н. Старая и новая онтология / Пер. Д. Мироновой // Историко-философский ежегодник 1988. – М.: Наука, 1988. – С. 320-324.
3. Гартман Н. Систематическая философия в собственном изложении // Фауст и Заратустра / Пер. с нем. – СПб.: Азбука, 2001.
4. Гартман Н. Проблема духовного бытия. Исследования к обоснованию философии истории и наук о духе / Н.Гартман // Культурология. XX век. – М., 1995.
5. Гартман Н. Этика / Пер. с нем. А. Б. Глаголева под ред. Ю. С. Медведева, Д.В.Скляднева. – СПб.: Фонд Университет: Владимир Даль, 2002.
6. Гартман Н. К основоположению онтологии / Пер. с нем. Ю. В. Медведева под ред. Д.В. Скляднева. – СПб.: Наука, 2003. – 639 с.
7. Hartmann, Nicolai. *Das Problem geistigen Seins*. Berlin: Walter de Gruyter, 1933. [Reviewed by Helmuth Pleßner in *Kant-Studien* 38 (1933) 406-423.]
8. Hartmann, Nicolai. *Ethik*, 4th ed. Berlin: Walter de Gruyter & Co., 1962. English translation by Stanton Coit, *Ethics*. London: George Allen & Unwin and New York: Humanities Press, Inc.; 1932.
9. Hartmann, Nicolai. *Grundzüge einer Metaphysik der Erkenntnis* Berlin: Walter de Gruyter, 1921. [Reviewed by Hans-Georg Gadamer in *Logos* 12 (1923), 340-359]
10. Hartmann, Nicolai. "Hartmann, Nicolai," In Ziegenfuss, Werner, *PhilosophenLexikon*. Berlin: Walter de Gruyter, 1949.
11. Hartmann, Nicolai. *Neue Wege der Ontologie*. Stuttgart: W. Kohlhammer, 1949. English translation by R.C. Kuhn, *New Ways in Ontology*, Chicago: Henry Regnery Co, 1953 [c.1952].

1.7. The research of representation of the social and political crisis in the public consciousness of citizens of Ukraine

In terms of system-synergetic approach social system is a system of self-organized behavior of these systems feasible source adjustment system is within itself. Thus, the intentions and actions of people are secondary and subordinate to the laws and rules of operation of these systems. What is happening in the social system often depends on the intentions and desires of people belonging to this system, because the system life is governed by its character as such. This understanding of the concept defined in the totality of the system (I. Prigogine, L. von Bertalanfy, U. Maturana, F. Varela, A. von Schlippe, J. Schweitzer, C. Lyudevich). Any social system periodically experiencing a state of chaos and that means the regulatory crisis of transition to a new level of organization of the system. During the period of chaos increases the level of entropy in the system, because the entropy in information theory considered a measure of uncertainty any experience (trial), which may have different results in control theory and entropy is a measure of uncertainty condition and treatment systems in these conditions. That is the crisis Ukrainian felt and continues to feel. This can be studied through the concept of categorical structures of individual consciousness, which is actively studied in the concepts of national psychology

(V. Petrenko, A. G. Shmelev). In our opinion (K.V.Sedykh) society has a dual nature of its organization: 1) a formal structure, which was created to implement a specific purpose (political and economic ordering); 2) it is a system that organizes itself [7]. Rules which are the operation of these subsystems are not congruent to each other and require constant adjustment and coordination. The organization of the social system at the expense of coordination of the various participants on the basis of meaning (sense) (Merleau – Ponty, 1963) [6]. Meaning in the formation of ethnic and national identity is created through the internalization of common history people, different ideas, and different cultural myths.

Myths as a stabilizing factor of social systems.

Perception of concrete life phenomena, objects, deeds et al. by any individual is realized by means of mental-affective constructions created by him proper to be applied in a given concrete sphere in the middle of which the facts acquire sense.

Myth represents one of such formations of consciousness.

Any sphere of reality can function effectively only if it is supported by strong *mythologic* compound. Doubly that it is not conscious process but a result of crystallization of multiple events taking place by the principle of Brown's movement. People believe or disbelieve in myths out of any dependence on so much reliably or improbably the myth looks. It means that intellectual reliability or irreliability of the myth does not rely with its essence as a whole as well as with the essence of its existence in a culture and human life. If the myth mistaken and unreliable beforehand goes on existing and involving into the orbit of its influence on dozens hundreds and thousands and even millions of people it means as a minimum that reliability or irreliability of the myth as a whole does not have the attitude to its nature.

Myth's nature is not in the Truth, in reliability but in something new. A human being believes in one or another myth while correlating his belief with the truth pathos with the least extent. And this is the circumstance itself having been paid the attention of mythology archaic forms.

Mythologem (derived from the ancient Greek Μῦθος – a true story, retelling and the ancient Greek Λόγος – a thought, reason) is the term used for denoting the mythological plots, scenes, images that are characterized with totality, versatility and have wide distribution in cultures of the world populations. Examples: mythologem of the ancient human being, mythologem of the World tree, mythologem of flood (in wider aspect – of the humanity death and the saving of the chosen) et al.

One can use also the term “mythological archetype”.

“Myth is the most concrete, maximally intensive and the most tensed reality for mythologic consciousness. It represents absolutely essential category of a thought and life. Myth is a logic, id est first of all dialectic, necessary category of consciousness and being as a whole” (O.F. Losev).

V.Voundt was the one who showed well that affective root is on the myth base

because it is always is an expression of these or those vital needs and desires. One must use intellectual forces in the least extent but another significantly more intensive almost affective consciousness which borders with magic forms for myth creating; such a philosophy of life that as we will see above contains mythologic features always. Myth is always extremely practice, actual, always emotional, affective. Myth is saturated with emotions and real life worryings; for example it makes general, worship, respect or hate, gets angry.

“Myth is a sensory image and representation, special world perception but not world understanding, it is consciousness out of mind power, more really even pre-mental consciousness. Dreams, fantasy waves – these are myth” (F.H.Kessidi).

Science is not born from myth but science always mythologic. Myth itself has two poles. On one hand, any myth is any illusion. Illusion is evident for external observant but is absolutely non-evident for a given myth career. Illusion precisely is expressed in such a myth peculiarity that principally it can be shattered. But only “in the principle”. Because on the other hand as the practice of the myths everyday life in a culture shows that the distance between this one “in principle” and “indeed” is practically remains unchanged. Myth as if irritated with simplicity of its possible nigilation and...at once demonstrates its factic impossibility to be nigilated.

Myth is surprisingly stable. It is stable to such an extent that any facts themselves appear not to be capable to destruct it. Moreover, myth everyday life in culture appears to be governed by the law unexpected for rationally thinking mind: the myth stability degree does not depend absolutely on its illusion. And it makes the myth actually unusual formation.

Thus myth differs from the ideas system by emotional saturation.

Myth memory is principally identical to individual memory on the way of its functioning. And it is principally different from cultural memory functioning after writing tradition appearance. The ancient human being builds his dialog with a culture memory by another scheme than does a human being of a writing civilization (while using the rational mechanisms of the necessary information search for instance by means of library catalogue) but on such an irrational-associative scheme lying on the base of an operative and long-termed memory dialog in human life. It means that myth is different with emotional saturation from the ideas system.

And it seems so that any artificial systematization won't allow getting oriented in the myth irrational memory better than the orientation with a free associations help. The term “essence” as alive systems behaviour main organizing principle is introduced in the book “Behavior structure” (Merleau-Ponty, 1963).

“Physical systems unit is a bond, alive organisms unit is significance. Co-ordination on the base of laws habitual for physical thinking does not exhaust life phenomena while remaining residue and is obeyed to coordination another type – co-ordination on the base of a sense” (Merleau-Ponty, 1963).

General myth is in the base of the essences conferring to the “own” social population.

“People immersing into one and the same myth understand each other with a half of a word...Myth is senses secret language the essence of which is to do a given culture the esoteric one, impermeable for other cultures representatives” (A.M.Lobok, 1997). A.M.Lobok regards myth as “something that thinks the reality over, something that presents sense to the human being”. Myth proposes to the human being one conditional valuable system of counting, rather conditional representation about priorities, very conditional systems of representations about what is the most important, what is less important, what is human existence factor that means nothing. The conditionality of hierarchy forming sense involving into cultural myth is in the fact that no reasons, rational basements explaining this one but not another valuable hierarchy.

At the same time the system of values is not arbitrary: *while being created myth appeared to become a basement of a general identity of a given culture and social group representatives.* The question about the myth rightness or truth is out of sense: if I accept, share the myth thus I put myself inside that culture, society united by this myth precisely and I am in the position of side towards it if I doubt in it or in something similar by sense.

“Sense is higher than knowledge not because it carries the objective truth in it but because it carries a sign of belonging to one or another culture in it.”

No scientific experience for mythic consciousness. It can't be convinced in anything. There can be a disease from winds on islands Nikobar against which the natives perform the ritual “tanangla”. This disease can be every year and every time this ritual appears. Nobody can convince these natives not to perform it despite all its visible uselessness.

Myth is not hypothetic but factice reality, not function but result, thing, not ability but reality and moreover such a reality that is felt vitally and concretely, while being creative and existing. “Sense is the higher knowledge not because it carries the objective truth inside but because it carries inside itself the sign of belonging to one or another culture”.

Myth is characteristic with visual picture, internal or external.

From the perspective of the communist mythology, not only "a ghost is haunting Europe, the ghost of communism" (the beginning of the "Communist Manifesto"), but "crawling reptiles counter revolution", "howling jackals of imperialism", "grins the hydra of the bourgeoisie", "gaping maw financial sharks", etc. take place.

Here scurrying figures such as "bandits in evening dress", "robbers with a monocle", "crowned Bloodletters", "cannibals in Mitra", “cheekbone crushers in cassocks”. In addition, all are "dark forces", "gloomy reaction" "black Men obscurantist", and in the darkness is "the red star world conflagration", "red flag

rebellion..."

"And then they say that there is no mythology" (A.F. Losev).

Religion is a kind of myth – namely, the mythic life, and, moreover, the mythical life for the sake of self-affirmation in eternity. The Christian religion requires mythology of bells. Church bell, moreover, is part of the service; it cleans the air of spiritual wickedness in high places. Without a word the myth never would have touched the depths of human and any other person.

While revealing the connotative myth mechanisms, R. Barth emphasizes that the myth performs a variety of functions: it is simultaneously represents and informs, inspires and directs, has motivating character. Referring to his "reader", he imposes on him his own intention. Concerning "reading" and interpretation of the myth, Roland Barthes is trying to answer the question: how its perception occurs. According to R.Barthes, the myth does not hide his connotative meanings, it "naturalizes" them. Naturalization is the basic function of the concept of myth. Myth tends to look like something "natural", "self-evident".

It is perceived as a harmless message, not because its intentions are hidden carefully, otherwise they would lose their efficiency, but because they are "naturalized", the consumer assumes the value of myths for facts system.

This psychologically this field repressive action superimposed saving mythology of another plan – Stalin did not know about it. Adding this third axiom – the prisoner (prisoner or future) could save the wisdom of the world, even if the blow fell on him. If the blow fell on the other, he tried to escape the fact that he admitted guilt. Needless third axiom saved the human mind from the cognitive dissonance: how to combine the great Stalin and lawlessness that takes place.

In general, it is consistent with the concept of mass consciousness, recorded about these words: "Here comes the master, the master will judge us".

Belov traced the transformation of mythology tsarist times – "Orthodoxy – autocracy – nationality" or "Faith – the king – Fatherland" in the Soviet version of mythology. He sees the change the concept of "internationalism" to "patriotism".

"In the post-war period Soviet stereotypes (the Soviet Motherland, the Soviet people, Soviet culture, etc.) if not completely replaced the theme of internationalism, in any case, replacing it with the foreground" (G.Belov).

Model "Soviet + X» emphasizes characteristics that are different from the prevailing within the mythology that describe the "bourgeois society". Any person once there is a solid number of associations with the word: the domination of capital, all for the sake of profit are thrown into the street unemployed, strike, workers' struggle for their rights, all progressive humanity, the proletarians of all countries, unite, the decay of capitalism.

On all these characteristics, "Soviet society" should occupy the opposite pole. That is, the "Soviet woman" had in its structure characteristics such as woman-hard

worker, a woman is a mother, a woman doctor, a teacher, a soldier's mother. Basically it is the social value; even a woman – mother is opposed to those who did not give birth. Recall phenomena such as the fight against abortion and so-called tax on small families, which have been designed to stimulate the birth rate.

"Soviet - then great" is another myth that time, which later came to be used, on the contrary, in an ironic way, when something, for example, did not work, get damaged, etc. But this is a "rhetoric of the kitchen", the official rhetoric was the other way. Here there are some more characters – the situation condensers: we will go the other way; the people and the party united; glory to the communist party of the Soviet Union (CPSU); health of the people is the country's wealth; the mind, honor and conscience; congress decision in life; execute the decision of the Congress; union is a School of communism.

For example, the Party is our helmsman. Almost any area of life has been "closed" with or another mythologem. However, they work as a stabilizing factor, which defines the conditions of functioning. These myths are building such a chain of equivalence, setting the necessary hierarchization of society. Any society must have not only the stabilizing mechanisms, but also the mechanisms of innovative character.

Soviet mythology began to collapse with the advent of "socialism with a human face." Theater, literature, cinema began to show not canon Lenin and his human qualities. This transition from Lenin - a monument to Lenin – the man did not destroy the system. *(So it is fundamentally important the so-called "leninopad" in Ukraine during Maidan).*

Vyacheslav Nikonov lists three national ideas, through which Russia gradually passed. This is "Moscow is the Third World", it is "Orthodoxy. Autocracy. Nationality." And that is "Communism is the bright future of all mankind." It is interesting that today there is a coexistence of old ideas with new ones.

Extraordinary reality norms begin regulating the subject real behaviour. Myth is a stabilizing factor, which defines the conditions for the functioning of cognition and behaviour, a form of cultural transmission from generation to generation through certain rules and rituals. Myth sets normal feeling. Violation of the rules, especially systematic, can destroy myth. Myth is a flag under which the social system is going, it's motto is faith.

A myth is part of the phenomenological reality of personality, wrote F.H.Kessidi – "Myth is a sensual image and idea, a kind of attitude, not a world view, not subject to the mind consciousness, even more mental consciousness" [6]. People immersed in the same myth, understand each other perfectly.... Myth is a secret language of meaning, the essence of which is to make this esoteric culture, impervious to other cultures "(Pubis, 1997, pp. 21). As already established, the myth becomes the basis of a common identity representatives of culture and social group. The question of the accuracy or truth of the myth meaningless; taking, separating myth, I thus put myself

into the culture, society, united by this myth, and questioning it or the original sense of it, I just find myself in a strange position in relation to it. "The meaning is higher knowledge, not because it carries the objective truth, but because he carries a sign one way or accessories another culture" [2, p.86].

As we know from social psychology, perception is typical for people of their own tribe or group as real human beings who dominate others that seem imperfect people, and this is a universal phenomenon. Obviously, the first neighboring tribes used to compete for resources such survival food and water. Over time and as soon as their survival was achieved, other goals were surplus resources competition. However, once these resources could improve the dignity of everyone, no matter who owned them, they became symbols of power. These characters are, in turn, received specific colors, specific flag, song and other cultural signs of common identity and historical myth of a specific group.

Yes, Volkan illustrates this point by describing the ancient Chinese used to call themselves "people", and other races – «kuei», which means "hunting spirits." American Apaches called themselves «indeh» (people) and others – «indah» (enemies). The word "barbarian" continues English means "foreigner."

Own study the characteristics of ethnic and civil identity of the citizens of Ukraine we conducted in several stages. In the first phase the empirical base of research performed sample, which included representatives of different regions of Ukraine, conditionally appointed us as western, southern, central and western. Age limits of the study sample ranged from 18 to 30 years with an even distribution of male and female. For diagnosis methods were used: "Who am I?" (M.Kun, T.Mak-Prtlend adaptation of Rumyantseva TV); Research Methodology types of ethnic identity (H.U.Soldatova, SV Ryzhov) and the technique of "color test relations" (A.M.Etkind) (study conducted jointly with V.Serdyuk and V.Lavrinenko).

We found that in the investigated with established national identity present a sense of stability, spiritual comfort, positive emotions. In those studied recorded a lack of alarm and concern in the present perception, the ability to overcome difficulties, the construction plans for the future and confidence in it.

Territorial or regional identity is often seen in the context of social (political sub-ethnic, cultural) identity. Feature of regional identity is the high specific gravity in her cultural component. This is not so much about the stability of cultural tradition, but about the originality of political, administrative and organizational, business culture. Regional identity is as much a spiritual construct historically as the product is designed and ideological mobilization tool [1].

In theory S. Muddy, people differ in the degree of activity, and therefore this level they need to be activated to show appropriate behavior. If this level is high, formed a human need for intensity, the importance of diversity or incentives. If the level is low, be formed fear intensity, the importance of diversity or incentives. In our

opinion, in different regions of Ukraine supported different subculture activation, yes - in Western Ukraine - high, Donbas - low.

The most hostile towards other ethnic groups is the eastern region Ukraine. In particular, the extreme manifestation of his peculiar 67% of subjects who are predisposed to actively defend their ethnic and national interests, accompanied by active actions. That their behavior can be realized even in the form of active protest against members of other nations and subdued defend national interests. However, for 33% of the inhabitants of the region inherent positive ethnic identity - they successfully identify themselves with a particular ethnic group, but have a positive attitude towards other nations, focused on sharing life with them.

The most pronounced positive ethnic identity among the southern and central regions of Ukraine. This type of ethnic identity sets the optimal balance of tolerance towards their own and other ethnic groups, which allows it to consider, on the one hand, as a condition of independence and stable existence of ethnic groups on the other – as a condition for peaceful intercultural interaction in multiethnic world. However, 46% also studied Western-oriented displays of ethnic hyper identity inclined to actively defend its national interests, even showing hostility towards members of other ethnic groups.

That is studied from the south and central regions of Ukraine are more positive ethnic identity, compared with other regions of Ukraine. Thus, the East and West of Ukraine are more pronounced focus on manifestations of ethnic identity of the country, bordering on ethnic bigotry and ethnic nihilism compared with representatives of the South Centre and Ukraine, which have equally expressed positive ethnic identity (the differences are statistically significant $p < 0,02$).

Also found several types of ethnic identity: 1) self-identity is Ukrainian (or Russian, or Hebrew, etc.); 2) biidentity (belonging simultaneously to two ethnic groups); 3) poly identity; 4) undifferentiated ethnic identity. We also established differences between indicators of ethnic and civil identity of subjects.

1. During October 2014 to February 2015 we conducted a study of representation the social and political crisis in Ukraine in the public consciousness of our citizens by spatial modeling system (spatial sociometry) and features ethnic identity of the inhabitants of different regions of Ukraine.

2. Features of ethnic identity of the inhabitants of different regions of Ukraine have been fixed. We discovered several types of ethnic identity: 1) self-identity – Ukrainian (or Russian, or Hebrew, etc.); 2) biidentity (belonging simultaneously to two ethnic groups); 3) polyidentity; 4) undifferentiated ethnic identity.

3. Analysis of the conducted research. There were massive emotions: anxiety, confusion, fear, resentment, anger, aggression, empathy, frustration, hope. All figures "regions" Ukraine there was distrust to government and increased trust to each other. During the year, the most alarming felt South; Crimea – was forgotten, it was the least

involved in active discussion; Donbas showed fear and mistrust to all other figures, it behaved passively. Reaction of America and Europe was very important to all participants. Since the search of own resources of each positioning participants felt more strength and confidence, stopped paying attention on Europe and America. Russia is the most ambivalent - both positive and negative feelings.

4. The participants elected the following resources to overcome the socio-political crisis: "Life is the greatest value" "Identity – Building of the Nation", "dialogue", "common future", "support of each other", "support of the international community", "courage" "civil society", "volunteer", "solidarity", "experience of a nations who have experienced similar", "informational support".

5. The ideas those were present:

– The association and dissociation of Ukraine (herewith the desire of every "unplugged" part to contribute to more strong and stable state than the Ukraine), due to both fear and uncertainty in future, and common cultural myths;

– "We must deal with our problems and restore order in our home by ourselves," this is due to a willingness to take responsibility;

– "We – better than they," it is interpreted by us as loyalty to own small group of social and cultural cohesion and strengthening "our" in the definition of "foreign";

– "Hope in the help of other countries, because we are not strong enough to aggressor," explains neurotic anxiety and the desire to share responsibilities or avoid it;

– "War has united us, it explained what it was" due psychoanalytic ideas that the group united by a common trauma;

– "Western Ukraine – demonstrates superiority, it is always right"; "Donbas and Crimea – occupied infantile-dependent position, now they annuity position – "Give me" is due to a desire to shift responsibility to others and a sense of guilt for common inaction in the joint development of Ukraine for 20 years;

– "It is unwell and alone to Crimea, it requires attention, it does not needed, nor Ukraine nor Russia. It has a sense of guilt and a desire to unite with Ukraine ", «Crimea with Russia quite well, too"; it reflects ambivalent attitude to the problems of the annexation of the Crimea and the previous collective indifference to a true integration of its independent Ukraine;

– "Bring mutual forgiveness," so in the positioning Crimean Tatars asked for forgiveness before Ukraine "Sorry, we did not protect".

6. The dynamics of the crisis of representation is analyzed through bipolar continuum: Activity – passivity; strength – weakness; good – bad; autonomy – ties; order – chaos.

Activity – Passivity. The greatest activity is observed in figures "Western Ukraine" and "South"; greatest passivity – the "Crimea" and "Donbas".

Strength – Weakness. There were variations from strength to from weakness, and

weakness to strength in all regions, weakness dominated in Donbas.

By factors Good – Bad: the idea of "bad" in common – a war; the idea of "good" – different, depending on the dominant ideas and the dominant myth.

Autonomy – Ties. Multidirectional trends were found simultaneously: to autonomy from any power; regional autonomy from the center; autonomy from Russia; to closer ties between different parts of Ukraine; ambivalent attitude to the West countries – towards greater autonomy and closer ties.

In the continuum Order – Chaos. Most of the chaos seen in early November 2014 and it was the greatest level of anxiety that fixed.

7. Two parts of Ukraine belonged to two different empires that bordered each other and fought during the First World War, this means that Ukrainian fought under different flags to each other. Famine and the Stalin concentration camps part of Ukrainians has been victims and the rest – the executioners; certain intolerance towards other nations (such as the Jews), which has historical reasons at one time, the context has been lost, but remained certain myths ("Elder brother", "Reunification of brotherly peoples," "World Zionist conspiracy", etc.) – these factors influencing to the social subconscious while they are not consciously processed.

8. We believe that in order to present picture has become more complete and understandable, it is necessary to investigate the impact of past collective traumas on current events. According to statements of modern psychoanalyst Kohut (Kohut, 1988), group unity is reached through a common greatness; groups will always show regressive, narcissistic transformations when this greatness being attacked. These regressive transformations of group narcissism include narcissistic aggression, anger, rage and revenge. In our opinion, during the time of independence of Ukraine, Donbas perceived themselves as a separate group (community) in Ukraine and as an attack on its pride it is considered the devaluation of this region by other parts of Ukraine. For example, much of the residents of Donbas consider Yanukovich a brand, a symbol of this region. That is why ridicules over Yanukovich perceived as ridicules on themselves, his escape from the Ukraine – as a humiliation and defeat of "own".

According to Ann Anselin Shutzenberger (Schutzenberger, 1997), group resentment is a phenomenon associated with injustice experienced by this group in the face of one of its members. Commitment as a moral duty compels all individuals in the group feel that they must seek fairness and justice; anyone who fails to fulfill this obligation will be found guilty and deserving of punishment. Consequently, the residents of Donbas, which support the nationwide idea, considered traitors that went "against yours".

Deshi de Freitas (Freitas, 1998) shows that many of those who fighting and killing each other, can be ethnically similar by the story, by blood, by language and even religion (what we are seeing now, within Ukraine and between Ukraine and Russia). There is loyalty to a little ethnic group, not to a larger nation. Misfortune of

one group has little compassion in another group, and conversation about past traumas increased persecution in the present, allowing growing a sense of group identity. There are some logical rules in the individual unconscious, for example, the logic of the class structure that gives equal value and identity of members of this structure. This is how we understand why, despite a heated debate within the same family or group, whenever someone criticized outside one of its members; all other members promptly stand up in his defense, as the man seen as "Ego" narcissistic property.

Ivan Boszmormenyi-Nagy (Boszmormenyi-Nagy, 1983) introduced the brilliant concept of "invisible loyalty", arguing that family and cultural relations include measurement as justice and fairness that exist within the family or culture. "Symptoms" in society and repeated patterns – it's a tools of desperate search of restoration of transgenerational relation's ethics.

The problem is that in large groups and communities have not developed rituals of tilling of group mourning, and it reaches a point that can be "a failure in time" as a phenomenon called Volkan, making traumas a century ago seems related to recent events. While both events are divided intellectually, emotionally they are close. The losses experienced by culture in general, ending a large number of victims, submission, restraint, humiliation of one group by another, and so also require weeping mourning's, and an unsuccessful attempt to achieve this may be the reason that they will last forever. So, during the research period, which of system-synergetic point of view, characterized by increasing chaos, there were certain changes in the public consciousness, become more activity, more dialogue between the representatives of different regions, more resources, there has been some stabilization of neurotic anxiety.

In conclusion, we would like to remind once again a Volkan's proposal (Volkan, 1997); it is necessary to articulate large mutual forgiveness among cultures and among many generations, but it provide an opportunity to Ukraine work out past collective traumas and build a common and sustainable future. Such apologies Gorbachev brought on behalf of the Soviet Union for slaughter in Poland; The Catholic Church for its indifference to the extermination of the Jews during the Second World War.

References

1. Andreeva G.M. Social'naya psihologiya : uchebnik dlya vysshih uchebnyh zavedenii / Galina Mihailovna Andreeva. – M. : Aspekt Press, 2004. – S.365.
2. Lobok A.M. Veroyatnostnyi mir. Ekaterinburg, 2002.
3. Meaning Mae R. anxiety. M., "Class", 2001.
4. Tillich P. Theology of culture. M., «Lawyer», 1995.
5. Maddi S. Developmental value of fear of death // Journal of mind and behavior, 1980, 1. – P.85-92.
6. Sedyh K.V. Fenomen semeinoi matricy i ideologiya psihoterapevticheskoi s nim / K.V.Sedih // Psihologiya i lichnost'. Nauchnyi zhurnal. – 12 (6), 2014. – S.109-121.
7. Sedyh K.V. Psihologiya vzaimodeistviya sistem «sem'ya i obrazovatel'nye uchrezhdeniya»: [monografiya]. Poltava. 2008. – S.260.

Part 2. Philological studies: the potential of harmonize the interests of individual and society

2.1. Integration of publication of fiction to the system of spiritual revival in terms of harmonization of environmental

2.1. Інтеграція видань художньої літератури в систему духовного відродження молоді в умовах гармонізації культурного середовища

Найбільш значущим фактором сучасного суспільного життя визнається зміна культурної парадигми. На межі ХХ ст. позначився перехід від «індустріального» суспільства до «постіндустріального», а в середині століття до «інформаційного». Філософське осмислення та практичне застосування цей феномен одержав вже в ХХІ ст. в літературі. Духовний рух цивілізації, представлений в абстрактно-міфологічному варіанті, дає змогу не тільки звернутися до генетичної пам'яті, але й чітко визначити збереження гуманістичної традиції, повернення до духовних витоків.

Процес глобалізації гуманістичних цінностей охопив усю міжнародну спільноту. Але в даному випадку мова не іде про уніфікацію культур, а, перш за все, про зростання взаємозв'язку регіональних та національних культур. Сформувалася ситуація активного взаємопроникнення культур і світорозуміння, способів бачення світу.

Когнітивний поворот в свідомості та новітні інформаційні технології відкривають нові можливості подолання наслідків нескоординованих, розрізнених дій з побудови соціального життя, тиражування антигуманних проявів, соціальних суб'єктів, культурних дисонансів. Когнітивна парадигма розвитку людської свідомості розкриває потужний потенціал внутрішніх ресурсів людського «Я» та закріплює оптимістичні надії на запобігання можливої цивілізаційної катастрофи, яку пов'язують з відомим положенням Шпенглера про те, що високий рівень наукових і технічних досягнень та занепад культури й літератури, є заключним етапом розвитку культури.

Основою парадигми суспільного розвитку у ХХІ ст. стали людина як найвища цінність і культура як умова самоорганізації і саморозвитку особистості. У процесі реалізації творчого потенціалу індивіда й формування особистісної культури відповідно до об'єктивних вимог та реальних можливостей сучасного світу неабияку роль, як уже було зазначено, відіграють і твори художньої літератури. Духовний світ людини визначається творами літератури, які вона прочитала, оскільки найповніше культурні, морально-етичні та естетичні цінності суспільства відображені в літературі.

Сучасний світ має значний потенціал культури, але внаслідок нерозвиненості соціальних механізмів включення людей у світ краси та формування вмінь і навичок жити за законами краси в значній її частині, зокрема молоді, не вироблені відповідні ціннісні орієнтири і потреби наслідувати культурні традиції.

Проте саме в цей кризовий період складаються нові концепції, моделі і парадигми літератури, читання та формування «людини культури». Основні зусилля необхідно спрямувати на те, щоб залучити людину до минулого, сьогодення і майбутнього культури. «Людина культури» – це багатовимірна особистість, що формується і розвивається в просторі діалогу.

Літературний простір, онтологічний за своєю сутністю, відтворює духовні основи людського буття. У ньому синтезуються різноманітні інтелектуальні, емоційно-сміслові способи засвоєння буття. У текстах художньої літератури, утілюється багатогранна картина духовних поривань епохи, визначаються важливі соціокультурні проблеми суспільства та їх вирішення через інтерпретацію і перетворення пасіонарно-естетичної енергетики, яка закладена в них.

У зв'язку з цим виникають складні й динамічні співвідношення між художніми ідеями, які сформувалися образною парадигмою літературного тексту в минулому, і соціально-комунікаційними потребами в них у сучасну епоху й в майбутньому. Ступінь розуміння самої структури таких співвідношень дає змогу зробити висновки про існування механізму збереження цінностей літературної класики та її ролі в становленні духовного світу епохи.

Л. Виготський зазначав, що виховне значення мистецтва і пов'язана з ним практика розпадається на дві сфери: з одного боку, це критика художнього твору як основної суспільної сили, яка прокладає шляхи мистецтву, оцінює його і призначення якої полягає в тому, щоб бути передаточним механізмом між мистецтвом і суспільством [2].

Еволюція інформаційно-виражальної сутності людської свідомості свідчить, що рівень та інтелектуальний діапазон інформації безпосередньо пов'язані з можливостями самої людської свідомості вдосконалюватися, формувати нові системи осмислення життя, творити світ на основі естетичної гармонії. К. Штейнбух стверджував, що те, що ми спостерігаємо як духовні функції людини, і є сприймання, переробка, збереження та передача інформації [4, с. 37].

Сучасні аспекти художньої літератури з позицій зацікавленості людською особистістю, її духовними та соціальними потребами і загальної тенденції до гуманітаризації наук розробляли Ф. Шарков а також Т. Адорно, які досліджували вплив на особистість процесу поширення стереотипів масової культури засобами масової комунікації [1; с. 3].

Мета нашої роботи – розкрити методикку реалізації концепції духовного відродження молоді за допомогою творів художньої літератури, які виступають засобами трансляції знань, цінностей та гуманістичної інформації. Нашу роботу варто розглядати як постановку дослідницької програми.

Духовна культура як основа культурного життя соціуму спрямована на створення духовних цінностей, які дозволяють найбільш повно усвідомити смислові явища культури. У процесі розкриття духовних цінностей важливим інструментом виступає художня література, яка допомагає дослідити духовний світ окремої соціальної групи, віднайти культурні коди і змістовні контексти для експлікації духовних цінностей.

Основною передумовою цієї пропозиції є розуміння сюжетного літературного тексту як внутрішньої комунікації між суб'єктом тексту, тобто автором, і віртуальним, тобто потенційним, читачем. Присутність читача в літературному творі завжди визначає собою загальну стратегію тексту, який спрямовується через закладені в ньому інструкції читання на гіпотетичного, віртуального читача. Зовнішнім корелятом потенційного читача виступає читацька аудиторія, яка визначає «літературність» певного твору і конкретизує приховані у творі інструкції читання.

В умовах інформаційного суспільства все чіткіше простежується тенденція зближення знання та культури. Спільну, єдину основу нового світогляду представляють дослідження інформаційних взаємодій, зв'язків, процесів, явищ, які відбуваються в усіх системах будь-якого рівня складності. Це відкриває шлях до усвідомлення ноосферного рівня розвитку земної цивілізації, риси якої на інтуїтивному рівні, простежуються в працях В. І. Вернадського, А. Л. Чижевського, К. Е. Ціолковського, П. О. Флоренського. Загальнолюдські цінності та орієнтири розвитку, гуманізоване мислення, інформаційно-інтелектуальні технології сприяють трансформації суспільної свідомості, «зверх свідомості» сукупної цивілізації.

У сучасних умовах художня література бере активну участь у духовних процесах розвитку суспільства. Місце художньої літератури в духовному житті суспільства зумовлене її змістом і сутністю, і проявляється в її функціях, значенні та розвитку соціуму й особистостей.

У соціумі художня література займає, як уже було підкреслено, домінуючий статус, що визначається її високим духовним потенціалом, її наближеністю до пізнання та філософії. Це спричиняє превалювання епічних форм над ліричними в межах самої літератури, так само, як філософський роман – над іншими літературними жанрами.

Видатні твори художньої літератури відтворюють різні життєві тенденції, розкривають їх характерні особливості, створюють передумови для нетотожних і водночас відносно правильних тлумачень. Крім того, необхідно враховувати, що

видатні твори художньої літератури співвідносяться не тільки з тим конкретним життєвим матеріалом, який відтворено в ньому, але й із багатьма іншими явищами дійсності, які можуть бути не пов'язані з цим матеріалом. Ці співвідношення й зумовлюють багатозначну об'ємність яскравих художніх узагальнень, яка в різних проекціях і формах відтворюється в духовному світі різноманітної читацької аудиторії.

На різних рівнях соціоінфосфери гостроти набуває проблема гармонізації культурно-інформаційних середовищ груп населення з різним соціально-економічним статусом. Коли інформаційний потік в будь-якому суспільстві наростає, соціальні прошарки з більш високим соціально-економічним статусом схильні швидше оволодіти цією додатковою інформацією, ніж сектори суспільства з більш низьким статусом. Якщо соціальна мобільність в суспільстві низька, – ці різні процеси оволодіння інформацією приводять до того, що інформаційна прірва між соціальними секторами скоріше збільшується, ніж зменшується. Іншими словами, інформаційний розрив між політичною, економічною та науковою елітами, з одного боку, й низькими соціальними прошарками, з іншого, постійно збільшуються.

Зовнішнім корелятом потенційного читача виступає читацька аудиторія, яка визначає «літературність» певного твору і конкретизує приховані у творі інструкції читання. Диференціація літературної аудиторії може свідчити про різну в суспільному плані рецепцію конкретних літературних творів, що спирається на певну літературну традицію.

У сучасних умовах художня література бере активну участь у духовних процесах розвитку суспільства. Місце художньої літератури в духовному житті суспільства зумовлене її змістом і сутністю, і проявляється в її функціях, значенні та розвитку соціуму й особистостей.

У соціумі художня література займає, як уже було підкреслено, домінуючий статус, що визначається її високим духовним потенціалом, її наближеністю до пізнання та філософії. Це спричиняє превалювання епічних форм над ліричними в межах самої літератури, так само, як філософський роман – над іншими літературними жанрами.

Видатні твори художньої літератури відтворюють різні життєві тенденції, розкривають їх характерні особливості, створюють передумови для нетотожних і водночас відносно правильних тлумачень. Крім того, необхідно враховувати, що видатні твори художньої літератури співвідносяться не тільки з тим конкретним життєвим матеріалом, який відтворено в ньому, але й із багатьма іншими явищами дійсності, які можуть бути не пов'язані з цим матеріалом. Ці співвідношення й зумовлюють багатозначну об'ємність яскравих художніх узагальнень, яка в різних проекціях і формах відтворюється в духовному світі різноманітної читацької аудиторії.

Зазначимо, що соціальне призначення творів художньої літератури полягає передусім у створенні значних художніх узагальнень, які відіграють важливу роль у духовному житті людини. Твір художньої літератури часто стає об'єктом зіткнення неоднорідних духовних запитів читачів уже тоді, коли він виходить з друку.

Кожний вид мистецтва має свої специфічні прийоми кодування художньої інформації. Жодний інший вид культури не здатен передавати ту інформацію, яку втілює художня література. Специфіка художньої літератури, яка зумовлює її необхідність, полягає в тому, що тільки вона в змозі цілісно, чуттєво відтворити духовний світ людини, глибину її почуттів, душу в неповторній і цілісній формі. Тільки художня література здатна відтворити складний внутрішній світ людини з напруженим духовним життям, постійними пошуками істини, смислу буття.

Для вираження цього багатства література і потребує словесної форми, яка дає змогу розкрити недоступні «мовам» інших мистецтв сторони поетичного сприймання дійсності. Багатогранність художньої інформації і вимагає від літератури формування серії різних знакових систем, що використовують найрізноманітніші сигнали в межах доступності цих сигналів зоровому та слуховому сприйманню, оскільки тільки ці органи відчуття безпосередньо пов'язані із свідомістю людини і можуть донести до неї духовну інформацію, яка міститься у творах художньої літератури.

Ми переконані, важливо не те, який засіб буде обиратися для читання – книга або комп'ютер, де буде розташовано текст – на папері або на екрані монітора, важливо те, що саме буде читати людина, яку інформацію, які знання, який конвент, яку культуру і мистецтво будуть представляти ці засоби для духовного розвитку особистості.

Для інтеграції художньої літератури до системи духовного відродження і виховання молоді ми запропонували теоретичну модель соціально-комунікаційного простору, який визначаємо як певне середовище, важливим аспектом якого виступає модель зовнішньої комунікації літератури, характеристика структурності, взаємодії, координації елементів у вигляді рівнів комунікації. Запропонована концепція духовного відродження молоді за допомогою творів художньої літератури, які виступають засобами трансляції знань, цінностей та гуманістичної інформації, може допомогти кожному реалізуватися як особистість.

Технологія формування соціально-комунікаційної культури особистості в межах соціально-комунікаційного простору базується на позитивному потенціалі і творчих можливостях особистості. На основі цих принципів розробляється технологія функціонування соціально-комунікаційного простору, яка повинна привести до духовного відродження і виховання молоді.

Концептуальними основами технології є засвоєння змісту творів художньої літератури, що створює можливість для формування в молоді соціально-комунікаційної культури, гуманістичного світогляду, поглядів і переконань, необхідних сучасній людині;

Створення соціально-комунікаційного простору в сучасних умовах зумовлено необхідністю духовного відродження і виховання молоді. Чільне місце в ньому займає художня література, яка покликана сприяти формуванню соціально-комунікаційної культури молоді, гармонізації інтересів її та суспільства.

Особливостями методики є те, що у процесі засвоєння програми формування соціально-комунікаційної культури формула розвитку виглядає так: від досвіду особистості – до аналізу художнього твору і від нього – до Культури.

Приєм уведення молоді в структуру матеріалу через «деталь» – «питання» – «проблему» універсальний і може використовуватися для створення проблемних ситуацій. Відповідь на порушені проблеми організується у формі колективного пошуку, обговорення, дискусії, яка організується та ініціюється керівником.

Знайомство з творами художньої літератури в межах програми – це:

- духовно формувальний процес спілкування;
- спільна діяльність молоді на творчій основі, духовній рівності і міжособистісному спілкуванні.

Сутність художньої літератури в соціально-комунікаційному просторі є багатоаспектною і має комунікаційні, виховні та культурологічні засади.

Становлення особистості молоді в соціально-комунікаційному просторі здійснюється за трьома напрямками:

- формується особистість молоді;
- відбувається пошук нових шляхів, засобів, методів духовного вдосконалення;
- соціально-комунікаційна культура інтегрується в особистість молодої людини, яка виступає в соціально-комунікаційному просторі як конкретний носій культурних цінностей, поєднуючи в собі загальне, властиве культурі в цілому, і особистісне, привнесене в культуру на основі свого індивідуального рівня знань, досвіду та світогляду.

Під час створення умов, що відображають взаємодію художньої літератури та особистості молоді, виникає механізм, який забезпечує взаємодію змісту твору та особистості людини. Цей механізм має особливе значення, оскільки сприяє впливу на його особистість.

Серед принципів, додержання яких уважаємо необхідними, треба виокремити принципи гуманізації та системності.

Ефективність функціонування соціально-комунікаційного простору залежить від методів, які застосовуються в процесі діяльності. Серед них пріоритетне місце будуть займати такі методи, як застосування комп'ютерних технологій, презентація і створення інформаційного бюлетеня.

Теоретична підготовка студентів передбачає ознайомлення з факультативним курсом «Актуальні питання сучасної літератури». Застосування наведених методів в умовах соціально-комунікаційного простору покликане сформувати в особистості прагнення читати твори художньої літератури, розумітися на її цінностях, сприяти духовному відродженню і вихованню молоді.

Результативність функціонування соціально-комунікаційного простору буде залежати від того, наскільки визначені нами методи будуть сприяти зацікавленню молоді літературними творами. За таких умов соціально-комунікаційний простір виступає як система заходів, спрямованих на гармонійний розвиток особистості та її виховання.

Виходячи з цього, визначаємо художню літературу як спосіб моделювання сфери людських цінностей, які слугують одержанню специфічної пізнавально-оцінної інформації, її збереженню й передачі за допомогою низки систем образних знаків, адекватному втіленню наслідків роботи абстрактного мислення, спрямованих на інтеграцію видань художньої літератури до системи духовного відродження і виховання молоді.

Основними напрямками подальшого вивчення в контексті теми, що досліджується, стають: цивілізований ефект інформаційного суспільства та його культурологічні концепції, інформаційний підхід до аналізу культурних середовищ, інформаційний простір як середовище соціокультурної діяльності суб'єктів, зміна поведінки індивідів в умовах нового культурного середовища, керування інформацією в соціоінфосфері. Це дозволить організувати будь-які види людської діяльності з позиції гармонізації культурно насичених середовищ людей в соціоінфосфері та створення умов переходу до енергоінформаційним просторам ноосфери.

Література

1. Адорно Т. Теорія естетики / Теодор Людвіг Визенгрунд Адорно; [пер. з нім. П. Тарашук]. – К. : Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2002. – 518 с.
2. Выготский Л. С. Психология искусства / Лев Семенович Выготский. – Ростов н/Д : Феникс, 1998. – 480 с.
3. Шарков Ф. И. Основы теории коммуникации / Ф. И. Шарков. – М. : Перспектива, 2003. – 248 с.
4. Штейнбух К. Автомат и человек. Кибернетические факты и гипотезы / К. Штейнбух. – М. : Советское радио, 1967. – 496 с.

2.2. New traits in the world-view of peasants in M. Kotsyubyns'ky novel "Fata morgana"

2.2. Нові риси у світогляді і психології селянства в повісті М. Коцюбинського «Fata morgana»

Психологічний аналіз – один з важливих засобів образного пізнання дійсності та її художнього відтворення. З його допомогою письменник проникає у внутрішній світ своїх героїв, здійснює психологічне забезпечення зв'язків художньої і життєвої правди. Оскільки епічний твір вимагає прямого відтворення подій і характерів, письменник досліджує людей, епоху, суспільство.

Михайло Коцюбинський був з тих митців, хто не лише добре знав життя, а й глибоко розумів його психологію, його духовне й інтелектуальне наповнення. Це письменник з абсолютно чітким внутрішнім баченням найскладніших психічних процесів, які відбуваються в людині чи масі людей, що завжди є актуальним. Пошуки нових шляхів щодо аналізу та розуміння класичних художніх текстів змушують сучасних дослідників звертатися до проблематики дещо незвичної, часом навіть провокативної. Такою, власне, і є проблема психологічної настроєності особи та групи людей, яку краще уявити як натовп, що керується певними законами у своїй поведінці, хоча ці закони є швидше беззаконням.

Протягом кількох десятиріч ці проблеми обговорювались і вирішувались багатьма науковцями, філософами, висвітлювались на сторінках розвідок та періодичних видань (В. Борщевський, П. Волинський, М. Грицюта, Н. Жук, П. Колесник, І. Коцюбинська, Ю. Кузнецов, Й. Куп'янський, П. Орлик, І. Семенчук, Н. Ткаченко, О. Шева).

Людина є точкою схрещення часового і безвічного, смертного та безсмертного, земного й небесного. Людина перестає бути людиною, якщо вона стає засобом безособового суспільного натовпу. Адже достатньо опинитися разом певній масі, і всі моральні досягнення індивідів, що її складають, зразу ж розсіюються, а на їх місці залишаються здебільшого лише найпримітивніші, найдревніші, найгрубіші психологічні установки, про що завжди повинні пам'ятати ті, хто кличе народ на «барикади» під будь-якими гаслами. Народний вислів гласить, що «натовп не розмірковує». Чому натовп стихійно робить те, що не робить жодна його одиниця? Чому він володіє незбагненними імпульсами, хижими бажаннями, примітивними захопленнями, яких ніщо не зупинить, і, охоплений однією і тією ж думкою, що миттєво стає загальною, не дивлячись на соціальні стани, різні моральні засади, накидається на об'єкт, руйнує, палить,

вбиває безпричинно чи майже безпричинно? На ці питання спробуємо дати відповідь, залучаючи до аналізу повість М. Коцюбинського «Fata morgana».

Проблеми психології натовпу – явище складне й однозначне. Пошуки шляхів розкриття та розуміння її змушують глибше занурюватися в тканину художнього тексту, з'ясовувати, як розглядається це питання в літературознавчих матеріалах. На жаль, ґрунтовної розвідки щодо психологізму особи й маси у повісті «Fata morgana» М. Коцюбинського немає. Окремі дослідники розглядають настроєність натовпу в контексті загальної характеристики творчості письменника. Так, Ю. Кузнєцов присвятив кілька своїх досліджень вивченню творчості М. Коцюбинського, вводячи читача у творчу лабораторію митця, злегка торкаючись питання психології людської маси. Як зазначає Ю. Кузнєцов: «Людина не готова до смерті, вона її боїться, жахається самої думки про неї, бо вона, людина, не набула відповідної свободи для душі, не набула, не сформувала свого космічного тіла, психічно і духовно не підготувалася до виходу із своєї тілесної несвободи» [6, с.103].

Певне зацікавлення викликають праці О. Шеви, де особлива увага приділяється аналізу психології безземельного та малоземельного селянства під час демонстрації, розгрому гуральні, мітингу в лісі. Так, в епізоді мітингу тонко відтворено класову психологію селянської маси, яка давно вже виношувала у своєму серці слова, виголошені Марком Гуцею: «Одберім землю!» Змалювання масових сцен у повісті допомагає нам побачити настрої селян, внутрішній стан окремих героїв твору, їхню напруженість перед тими подіями, які розвивалися в селі. Радісному настроєві селянства в часи піднесення революції співзвучний пейзаж: «Щоночі тепер пожежі. Як тільки смеркне і чорне небо щільно укриє землю, далекий обрій враз розцвітає червоним сьйвом і до самого рання осінні хмари, наче троянди» [5, с.68].

Пригніченість селян-бідняків у день куркульського самосуду, їхні почуття безвиході відтіняє картина холодної осені: «Гола земля, бита крилами вітру, безнадійно сіріла під олив'яним небом. Рядами заморених хат, буденних і непривітних, дивилось село на своїх хазяїв, що неохоче збирались до зборні» [5, с. 96]. Отже, чутки про те, що йдуть каральні загони козаків, розгубленість селянства, розправа куркулів над повсталими селянами передано у творі стисло, але психологічно переконливо [7, с. 68].

Видатний художник слова М. Коцюбинський завжди співчував народному горю, зазначає М. Грицюта, з любов'ю ставився до трудящої людини, робив усе можливе і посильне для поліпшення життя знедолених. У повісті «Fata morgana» М. Коцюбинського відтворено життя українського села напередодні і під час революції 1905-1907 рр. Письменник розкриває основне протиріччя сучасної йому дійсності, протиріччя між робітничо-селянськими масами та пануючими класами, показує визрівання класової свідомості трудящих мас, про спільність

їхніх дій. Під його пером глибшає перспектива історичних подій, яскравіше і правдивіше виступають образи революціонерів, вирішального значення набувають маси в суспільно-громадських подіях, досягає глибокої психологічної мотивації [2, с.59].

На думку В. Борщевського, заслуга М. Коцюбинського в тому, що він побачив нові риси у світогляді і психології селянства, відобразив їх у яскравих художніх образах. У повісті «Fata morgana» показано, як під впливом робітничого класу зростає політична свідомість і організованість широких мас селянства, зміцнюється його віра у свої сили. Під час страйку селяни дали відчутти панові, що «не в багатстві сила, а в чорних руках». Спираючись на кращі здобутки світової літературної класики й розвиваючи традиції української прози, М. Коцюбинський багато зробив для того, щоб у літературі домінуючим став саме психологічний аспект зображення дійсності. Головне для нього – людська душа, її порухи за тих чи інших обставин, тому й твір «Fata morgana» став своєрідною психологічною студією. На перший план виходить не подія, а її психологічне підґрунтя, відтворення того, як зовнішні чинники позначаються на почуттях персонажів, на плинності й зміні їх настроїв та переживань [1, с.78-79].

Дослідник творчості великого Сонцепоклонника П. Колесник цілком слушно пише, що характер розробки Коцюбинським теми села, визначила ідейну, етичну і естетичну основу для повісті. У повісті «Fata morgana» в яскравих образах людей втілено цілий комплекс ідей. У період революції 1905 року селянство усвідомило себе як справжнього творця усіх матеріальних цінностей, як важливу рушійну силу історії. Творчий геній народу розкривається в словах Прокопа Кандзюби: «Народ сам скує собі долю». Незважаючи на трагічну розв'язку, повість «Fata morgana» звучить оптимістично, народ не втратив любові до землі, бажання волі [4, с.46].

М. Коцюбинський неперевершений майстер масових сцен. Побудова твору містка, сконденсована: тут ціла країна, народ. Письменник намагався докопатися до глибинних економічних і соціальних причин селянських заворушень, щоб збагнути соціально-психологічну атмосферу села, адже ці настрої переростали в дії і події.

Тож метою дослідження є висвітлення картин селянського бунту, шляхів розкриття та розуміння «натовпу» як рушійної сили буржуазно-демократичної революції. Для дослідження мети були поставлені такі завдання:

висвітлити основні підходи щодо дослідження психологічного аспекту натовпу в повісті М. Коцюбинського «Fata morgana»;

на прикладах ілюстративного матеріалу повісті показати специфіку індивідуального стилю письменника.

Людина так налаштована, що без духу вона неодмінно деградує або ж накопичує руйнівницьку енергію, яка і спричиняється до свавілля, до

вседозволеності, до відкидання всіх етичних принципів, до того, що породжує зворотну реакцію: жорстокість у людській поведінці, прагнення до руйнації: «...болюча жага кривавого слова розтягнула хвилину у вічність. Чия тепер черга? Кого покличе смерть? Кожне нове наймення давало іншим змогу передихнути коротку хвилину пільги» [5, с.169].

«Милуючись» ритмом дії багатоголосої маси людей, літературознавці не бажали бачити очевидного, того, що лежить в основі цього «ритму», обмежуючись лише згадкою про «гарячковість і нерозважливість збудженої маси: «...розгром панських економік Михайло Коцюбинський показує не як вияв жорстокості повсталих селян, а як протест проти панського землеволодіння», – зазначає О. Шева [7, с.67].

Дозволимо собі дещо інший погляд на ці події. Скільки років нам доводило, що погроми панських садиб, руйнування церков, убивства, грабунки – все це вияв пробудження революційної самосвідомості пригноблених класів. Змальовуючи картини селянських деструктивних дій, М. Коцюбинський тонко передає психологічну мотивацію вчинків натовпу. У повісті цей натовп надзвичайно збуджений, імпульсивний, непостійний, непослідовний, часто вдається до крайнощів. Ним легко керувати, його легко залякати. Достатньо було Хомі Гудзю сказати: «Як вдарять у дзвони – виходь. Хто не вийде, буду палити» і «взулівати фігури» [5, с.155], гнані сигналом, уже готові до руху вперед, тобто збіговище само собою перетворюється в якийсь велетенський механізм, що відчуває і діє, як одне ціле. Самонавіювання (безкарність, порожнеча душі, гнів) веде до наслідків, які часто не можна було ні передбачити, ні очікувати. Отже, сила навіювання переважає над переконанням волі та приводить до подій, здійснити які воля і усвідомлення обов'язку не здатні. «Якесь шаленство всіх обхопило. Бий все! І накидались на все!» [5, с.157]. На відміну від волі й обов'язку, сугестія є сила сліпа, позбавлена тих моральних начал, якими керуються перші. Михайло Коцюбинський підкреслює, як легко може увага агресивного натовпу перенестися на нейтральний об'єкт (сцена з роялем). У такому випадку або жертвою насилля є не той, на кого гнів було спрямовано першочергово, або натовп із агресивного перетворюється на корисливий, що з точки зору соціальних наслідків «менш шкідливо». Ейфорія успіху, підсилюючись механізмом циркулярної реакції, надавала натовпу відчуття неочікуваної могутності, викликала бажання нових зримих перемог чи навіть крові: «Брудні, наче на лахміття подерті люди спинились і роздивлялись, що б знищити ще. Але нічого не було» [5, с.158]. Достатньо одного кинутого слова, однієї висловленої думки чи навіть одного помаху руки, щоб натовп вибухнув рефлексивно жорстоким злочинцем. Типова картина масових погромів: безпосередніми виконавцями є порівняно невелика частина індивідів, що складають натовп. Інші їх активно підтримують (схвальними вигуками, гвалтом

тощо), ще більше людей підтримують пасивно, а на самій периферії – роззяви, там уже проявляться властивості okazіонального натовпу. Але вся ця маса надає ядру силу мотивації, що доповнюється відчуттям анонімності й безкарності: «Він (Андрій) не бачив, що діялося навкруги, всіх отих свиток, жовтих кожушків, борід і волосся, зліплених потом, гарячих очей, напівбожевільних, не чув кування заліза в залізо, пекельної кузні, що все перекувати хотіла в ніщо, що працювала, як невгаваючий дух руйнування...» [5, с.159]. Це справжній буревій, що з нестримною швидкістю опанував селом. То був стихійний вибух протесту, зрив народної надутости, що зірвалася грандіозним виверженням безтямного нещадного гніву. М. Коцюбинський, естет, який так майстерно передавав тони й напівтони фарб і звуків, їхню мінливість і минущість, тепер відтворює гуркіт і шал погрому, і відчувається, як тремтить його рука від видива тих картин.

У натовпі наміри людей завжди однакові, але звичайно, не бувають свідомо загальними, особливо, коли стоїть питання про відповідальність за свої вчинки. Згадаймо, якою виявилась розплата за погроми: «Винуватих не було. Одні скидали вину на других, а ті на інших. Село винувато, село і буде одвічати. Але село не хотіло. Докори і сварки підіймали стару ворожнечу, наверх спливали забуті кривди й гріхи» [5, с.164]. З глибин свідомості піднімався страх за все зроблене і бажання прокинутися від того страшного сну, яким був погром. Забувається істина: за все треба платити, інколи навіть найдорожчим – своїм життям.

Невротичний страх, нав'язливий емоційний стан індивіда чи маси, схильний до неадекватної реакції на реальну (інколи міфічну) небезпеку: «Тоді пішли нарікання. За що всім гинути? Хіба не Хома підмовляв? Не він скликав громаду? Хома і Андрій збунтували народ, вони в усьому винні...» [5, с.164]. «Нехай краще загине кілька людей, аніж все село... Важка таємна згода запанувала між людьми» [5, с.165]. Настрашені наслідками своєї «діяльності», селяни не здатні мислити логічно й розправляються з тими, хто, на їх думку, має за все відповісти. Справедливі й глибокі ідеї індивідуальні, ідеї поверхові і брехливі є масовими. У масі своїй люди шукають осліплення й сенсації. Сліпо підкорившись силі невідворотного, натовп має і свого ката, і свою жертву: «...Підпара звів рушницю. – Розступіться там, зараз! Народ хитнувся назад, наче хлюпнула хвиля, і рівночасно ахнули люди й рушниця» [5, с.107]. Загинули ті, хто був найслабшим (Андрій Волик, Семен Мажуга), і той, кому мали б зберегти життя, бо це цвіт українського села (Прокіп Кандзюба), його справжня благородна душа. Провести чітку грань між добром і злом, особливо, коли це стосується натовпу, завдання невдячне й подекуди просто неможливе.

Письменник інтуїтивно відчув і яскраво показав, що гуманні зовні революційні гасла недалеко сусідять із хаосом, ворожнечею, зрадою та вбивством. Отже, село не готове до послідовної цивілізованої боротьби за свою

кращу долю – таким невтішним є висновок М. Коцюбинського. Автор дає дошкульно знижену оцінку організаційних та вольових спроможностей маси, змальовуючи погром гуральні та мастку. А цистерна спирту, до якої дійшла черга, символізує у глибоко іронічній картині «височінь» громадських та політичних поривань повсталі маси. Отже, у повісті Михайла Коцюбинського образ «Fata morgana» набуває символічного змісту, бо це не лише особистісні мрії та надії персонажів, але й глибоко сховані в людях сили, що, вириваючись назовні, не можуть бути контрольовані інертною, не звиклою до послідовної розумової боротьби волею [3, с.38].

Екзистенціальний страх лише підсилюється в ситуації кривавих сутичок різних соціальних груп: «Бий все! І накидались на все... Хотілося чути лиш брязкіт, стук, тріск, передсмертне хрипіння кожної речі, яка так само тяжко конала, як і жива істота»[5, с.157]. Коцюбинський-художник, як у кінопанорамі, монтує сцену за сценою – у цілому перед читачем вимальовується масштабно і зримо велична картина, як зводиться трудовий народ «по свою правду».

Твір-пересторога, твір-попередження заслуговує на вдумливе перечитання, оскільки психіка людей – надзвичайно тонка й консервативна категорія, яка за минулі сто років навряд чи зазнала суттєвих змін. Психологія натовпу підпорядковує психіку індивіда дії своїх особливих законів, законів психології маси. Отже, перед кожним керівником, особливо вищих ешелонів влади, стоїть проблема вивчення не лише свідомості, а й сфери підсвідомості, взаємодії свідомого й підсвідомого у психіці особистості і в психології «масової душі».

Повість «Fata morgana» разом з багатьма іншими визначними творами М. Коцюбинського характеризує письменника як видатного майстра психологічного аналізу, здатного змалювати внутрішній стан героя, здебільшого складного й часто суперечливого. Автор рішуче відкидає сліпе копіювання фактів, заглядаючи вглиб подій, у соціальну й психологічну сферу причин їх зародження, розвитку й зникнення. Читаючи твір, ми відчуваємо «психологічне безладдя», під впливом якого з'являються в людині і страх самоти, і почуття повної безвиході, і зневіра в житті.

Разом з тим цей висновок не може претендувати на остаточність, а отже, це спричинює необхідність подальших досліджень категорії психологізму натовпу в літературних текстах.

Література

1. Борщевський В.М. Вивчення творчості Михайла Коцюбинського в колі / посібник для вчителів / В.М.Борщевський. – К.:Либідь, 2005. – С.43-83.
2. Грицюта М.І. Михайло Коцюбинський /Літературний портрет / М.І.Грицюта. – К.: Держлітвидав України, 1998. – 117 с.
3. Історія української літератури та літературно-критичної думки кінця ХІХ – початку ХХ століття: [підручник для студ. Фак.-ту української філології денної та заочної форм

- навчання] / О.А.Галич, О.О.Бровко, І.А.Веретейченко, Л.Л.Нежива, Т.П.Шестопалова. – Луганськ: Альма-матер, 2008. – 479, [1]с.
4. Колесник П.Й. Коцюбинський – художник слова / П.Й.Колесник. – К.: Наукова думка, 2007. – 254 с.
5. Коцюбинський М.М. *Fata morgana* / М.М.Коцюбинський. – К.: Наукова думка, 2008. – (Твори в 2 т./ М.М.Коцюбинський; т.2).
6. Кузнецов Ю.Б. Слідами феї Моргани: Вивчення творчості М.М.Коцюбинського в школі: посібник [для вчит.]/ Ю.Б.Кузнецов, П.І.Орлик. – К.: Либідь, 2010. – 208 с.
7. Шева О. «*Fata morgana*» М.М.Коцюбинського (Джерела та творча історія повісті) / О.Шева. – К.: Держлітвидав України, 1996. – С.68.

2.3. The person as part of society in works of the Ukrainian writers emigrants

2.3. Людина як частина соціуму в творах українських письменників-емігрантів

Постала потреба культивувати нову людину, яка покликана творити нове життя з виру соціальних потрясінь на зламі епох : „Твориться нова верства людей” [8, с.80]. Поява такого типу героя в українській літературі була закономірною: вона потребувала діяльних особистостей, які приречені „думати, мов прокляті”, спроможні побачити життя як складну панораму буття.

Невипадково, українським письменникам-емігрантам, за визначенням Уласа Самчука, „судилось бачити, чути і переживати більше, ніж можна було сподіватися протягом одного життя людини. Ми були свідками людей виняткових... Виняткових не тільки для нашого часу, але й для часу писаної історії взагалі. Не зашкодить також бути свідомими, що в сумі причин, що зумовили постання цих великанських подій, велике місце займає наявність такого простого факту, як поява на кону історичної сцени нас українців. Нас, як окремої історично діючої духовності, та всього, що з цим поняттям пов’язується” [8, с.7].

Головний герой Уласа Самчука „Юність Василя Шеремети” постає перед нами як людина мисляча, яку визначаємо як фавстівський тип. Вважається, що для людини такого типу все життя є дорогою до самого себе, пізнанням світу та свого місця в ньому, шуканням істини. Василь Шеремета своє місце в житті визначав так: „Добитись до того заповітного краю і вийти на чисте, легше, просторіше поле життя. Дістати матуру. Вступити до університету” [8, с.27].

Будучи нащадком колишніх кріпаків, яких „пан Клопуцький підганяв налигачем” і які „день у день умивалися потом праці” [8, с.22-23], пам’ятав, що він, „Василь Шеремета, перший в роді, нащадок безлічі поколінь неписьменних рабів, ...зробив уже перші кроки по сходах до чарівного і великого, і йому вже не хочеться назад” [8, с.38]. Перед нами „тема становлення українського героя, –

людини не романтики слів і одчайдушних жестів і поривів, а тверезої людини розважного і спокійно-продуманого діла” [11, с.221], яка в екстремальній ситуації може зробити свій вибір. Так, Василь Шеремета відмовляється вбити єпископа і повертає револьвер Миколі. Для того, щоб довести, що ти сильна особистість, не варто відбирати життя у людини. Як справжній художник слова, У. Самчук доводить, що вибір зроблений Василем не випадково, а обумовлений самою природою героя, який здатний до самоаналізу. Письменник реалістично відтворив психологію молодого людини, яка легко піддається чужому впливові. Але Василь Шеремета – це сильна особистість і може вийти з-під чужого контролю. Тип такої людини був оригінальним для української літератури того періоду. Сам автор говорить про свого героя: „Він думає, мов проклятий. У нього безліч думок. Навіть хотілось би, щоб їх було менше” [8, с.80].

Василь Шеремета наближається до ідеалу інтелігентної людини – носія культури та моральних чеснот. Перед нами постає духовно зрілий юнак, який, пророкуючи появу нової людини, говорить про необхідність збереження зв'язку із культурою минулого.

Зовсім іншим перед нами постає головний герой Івана Багряного, якого звать Микола Матяж, „напівголий молодий в'язень, атлетичної будови, років 26-28-ми. Похмуре обличчя його було наче кам'яне... Він сидів, глибоко зосереджений в собі” [1, с.262-263], „моряк... Чорноморської флотилії. Безпартійний штурман крейсера „Червона Україна” [1, с.276]. Ім'я героя автор називає лише кілька разів, а в діалозі і ремарках він виступає як Юнак та Штурман. Микола Матяж як неординарна, винятково вольова, незламна особистість вільною, настільки високо моральною Людиною, що про неї можна говорити як про уособлення Добра. Головний герой з'являється лише у 3-му розділі. Автор майже не зображує зовнішність Миколи. Можливо, для того, щоб у свідомості читача під впливом глибокого знайомства із його характером складалося своє власне уявлення. Втім, скеровуючи читацькі уявлення у певному напрямі, І.Багряний кидає ледь помітні штрихи: „... Поволі закрутив товсту цигарку і понуро, задумливо припікав нею собі руку. Припіка – і лише зрідка смикав бровами” [1, с.263]; „ – Це ніякий панцир... – (Випростав груди й плечі – голі груди й плечі)” [10, с.311]; „Пішов, не озираючись, твердою моряцькою ходою” [1, с.312]. Письменник не випадково наголошує на фізичній і моральній силі Миколи, бо в поєдинок із тоталітарною системою як з абсолютним Злом має вступити фізично і морально довершена людина – свого роду Голіаф, тому що система жорстока й безжалісна і протистояти їй могли тільки винятково сильні особистості. Микола Матяж, хоч і хрещений в огні й бурі революції, постає надто романтичною натурою: „Хто б подумав, що отака жила волова, що отакий кам'яний ідол – і... такий романтик!..” [1, с.315]. Водночас Штурман має рацію, не позбавлений і раціоналізму.

Микола Матяж уже кинув виклик Системі, що мала намір зламати, знищити його так, як ламала і нищила тисячі інших людей. Особливо ж Штурман був небезпечний для системи як стійкий у своїх переконаннях молодий, здатний до лідерства, український інтелігент: „Червона” Україна, – кров’ю підплила і все ж неупокорена... М’ятежна... Вічно революційна... Моя!...” [1, с.277].

У розв’язці драматичного конфлікту стверджується незнищенність ідеї, яку саможертвно захищає Микола Матяж: у вагоні, що везе приречених на каторгу, він ділиться хлібом з голодним Карлом Марксом, чим викликає у того зворушення і визнання: „Твоя ера починається завтра, Штурмане!” [1, с.363]. Так, Іван Багряний підкреслює свою віру в еру відродження людяності.

Герої ж Тодося Осьмачки керуються в житті почуттями, є людьми пристрасті. Але в екстремальних умовах у них загострюється інтуїція – інстинкт самозбереження. Відомо, що людина, яка живе без сторонньої підказки і охоче керується волею до життя, найближче перебуває до природи; в її внутрішньому світі останнє слово лишається за емоціями, вона може знайти психічний баланс лише тоді, коли живе згідно з почуттями. Герої Т. Осьмачки схильні до гіперболізованих емоцій. Таким у повісті „Старший боярин” ми бачимо Гордія Лундика: „І похолоділо в його душі. Він відчув безодню світову як продовження тієї пустої життєвої, серед якої його маленьке серце билося тривогою, чуючи свою приреченість, мабуть, їй, уже світовій пустелі. З’явилося дике бажання схопитися і бігти до тітки” [7, с.30]. Це відбувається на початку твору, і ще немає подій, які б виправдали такий трагічний емоційний сплеск. Із зображеного настільки психологічно відчутно стану внутрішнього світу героя зникає світовідчуття автора. Головний герой переживає страх самотності, страх закинутості у всесвіті та пристрасно прагне порятуватися від цих депресивних психічних станів. Як ми знаємо, Гордій Лундик вступає в змагання, яке, по суті, було приречене на поразку. Але він переміг. Тому, чим грізніший супротивник, тим гостріша боротьба, тим повніше життя, тим більший емоційний сплеск.

Герої творів Юрія Косача, як і їхній автор, перебувають у постійному пошуку істини для себе і для своєї вітчизни. В оповіданні „Ноктюрн b-moll” перед нами постає скрипаль із тонкими музичними пальцями, який має принадну мужню зовнішність: „довгий ніс,... риса на щелепі,... чоло, брови,... широкий рот, тонкі, надто червоні губи... спина його, в сірому з червоними смужками, кремовий колір сорочки й на тім’ї ;ледь-ледь видний промінь лисини...”[5, с.173]. Разом з Ромою, яку послали, щоб допомогти визвольній організації знищити ката, поступово переконуємося, що насправді душа цієї „білявої бестії” поєднує в собі дешеву сентиментальність з бажанням панувати, наказувати й мати рабів. Виявляється, що тільки зовні Гельмут викazuje причетність до високої культури (він із Ромою говорить про Штрауса, Шопена, Ліста, Шіллера, Вагнера, Бетховена, Ніцше – авт.), а в основі її лежить кнуряче, свиняче, катівське, огидне

і примітивне. Поряд із Гельмутом на „бенкеті катів” автор змальовує „нормальних, надто нормальних” людей: „сутулий кнурик Сепп з відстаючими вухами,... його спина з підтяжками і впертий, ситий карк, відбивала кнуряче, товсте животіння”, „Гільдегард – красуня з Берліну з нахабними, безсоромними очима й видавалась навіть в своїй сукні голою, розкішно-голою... Міллер елегантний красень,...убивчий, шварцвальдка Ельфі, ще якісь військові з волоссям їжаком і колючими очима шпільців” [5, с.184-185], яким навіть уві сні ввижається стадо свиней на зеленому взгір’ї. Гельмут вищий від своїх сито-животіючих колег, бо він – „принц, майстер, джентльмен з його високими раменами, яструб’ячим лицем, пан серед черні, Просперо серед грубіянських, тваринуватих, таранкуватих калібанів, володар – хлоп’я, чудо” [5,с.184]. Але Косач через сцену кохання Гельмута з Гільдегард остаточно домальовує тваринний образ цього „героя”, показавши принца Просперо кнуром, небезпечним для оточення. Тож Рома, беручи револьвер, щоб знищити виродка, робить це не з ревнощів, а із усвідомленням сутності людини, в яку вона закохалася. Побачивши мерзенну психологію „білявої бестії”, а в його особі і всього нацизму, йому вона виносить смертний вирок не тільки від підпільної організації, а й від себе особисто.

Саме такі, як Рома, людина, що втратила колишні орієнтири, розчарована соціальними та естетичними моделями суспільства, “яка почала відчувати абсурдність світу, і, як наслідок, – незадоволення, відчуження і навіть відчай, потребувала переосмислення багатьох явищ, зміни певних життєвих орієнтирів, подолання духовної порожнечі” [2, с.97], – цікавили екзистенціалістів, до яких зараховували Юрія Косача. Спостерігаючи за зміною настрою і відчуттів Роми, ми бачимо людину, ввергнуту у вир життя і покинуту в цьому житті, людину, якій належить усвідомити себе і визначити своє майбутнє.

Екзистенціалістське сприйняття навколишнього світу письменником, для якого трагічне начало означає ірраціональне ставлення до життя, універсальний спосіб буття в суспільстві, доводить, що справжній реальний світ – абсурдний, а існування, екзистенція людини – це „буття для смерті”, як підсумку існування.

Гельмут у своїх філософських виступах викладає один із найважливіших постулатів екзистенціалізму – концепцію свободи людини і, власне, свободи вибору: „... ми хочемо бути страшні, але ми не страшні. Бог дав нам пророка Ніцше, але він говорив до маленьких людей, до надто людських людей, і ми все взяли на віру, застаючись у душі Вертерами” [5, с.183]. Невипадково Юрій Косач згадує про Вертера. Так, на думку Моклиці, психологічний тип Експресіоніста, всі три його різновиди, визначаються владою нижньої півсфери (підземного світу), а Вертер належить правій, нічній півсфері, тому завжди під владою емоцій, з чим зіткнулися герої оповідання. „Ноша емоцій може стати настільки тяжкою, а світ настільки ворожим, що виникає бажання втекти від

цього у смерть... Почуття Вертера пом'якшені приреченістю (пасивність правої півсфери), а отже сентиментальні. Він не відчуває страху перед смертю, навпаки, для нього смерть тепле, материнське лоно, повернення до захищеності ембріонального існування" [6, с.90]. Так само до смерті ставиться Гельмут, кажучи з посміхом: „Я не вірю у солодку смерть, помираючи щогодини і щомиті знаходячи краще життя..." [5, с.183], але пізніше, за мить до смерті, втративши владу над Ромою, переставши бути принцом Просперо, „винувато утомлено кинув проти себе: „Людина буває весь час, як холодне залізо... а потім розвезеться. Примари й смерть. А я колись вам говорив: „Я не вірю у жодну смерть", а оце вірю. Ні, це значить, не можна собі дозволяти понад сили" [5, с.187].

Микола Ірин із повісті „Еней і життя інших" – „майже легенда. Оповитий таємничістю підпілля, всюдисущий, недосяжний, непереможний, незламний, організатор і виконавець, воля і розум, розум і руки" [10, с.211]. Перед нами самозречений корсар, якого звинувачують у тому, що він „все нищив", що хоче будувати нове життя „на нищенні й смерті", він одержимий однією ідеєю: „Археологія – любима наука, любимі вірші, любимі люди – все мусило бути офіроване. Офіроване чому? Тому образі самого себе, який Ірин собі виробив. Тому Іринові, яким він себе робив... Ірин робив з себе пересіченість. Так, те, що йому здавалось новим, якістю нової людини, – це було знищення людини в собі" [10, с.214].

Як командувач підпілля, згодом командувач повстанської групи Південь, Ірин стає нещадним і бойовим, безстрашним у небезпеках. Для нього люди не постають суб'єктами, лише об'єктами-коліщатками, рух яких має спрямовувати вища воля революції (чинена, зокрема, її бюрократами-корсарами). Мовиться, отже, про поцінування особистості, індивідуальних цінностей та індивідуальної волі. А для Ірина тут немає жодних винятків, бо до функції він зводить і себе самого. Пануючи над іншими і над собою, Ірин в інтересах справи може зректися всього найдорожчого, навіть кохання: він жертвує і Ларисою, й Галочкою задля торжества всепоглинаючої справи. Любовні історії, введені у сюжет повісті, лише акцентують апофеоз самозреченості головного героя. Ірин, „людина, що має шалену снагу зламати межі свого існування", шукаючи нової віри, можливо, знову в чомусь ілюзорної, розраховується з минулим: „Перед війною ми всі ще вірили в можливість перебороти зло... Тепер – це все виглядає квилінням немовляти" [4, с.342]. У кінці твору Микола Ірин формулює одну з важливих концепцій екзистенціалізму про „безнадійність людського існування" й „неоминальність зла". Він бачить два шляхи: „один – скоритися злу і лише пробувати злагідняти його" [4, с.343], другий – „для людей, що хочуть бути все ж таки людьми, – це жертва", „ може, й смерть" [4, с.345]. Це мало бути життя „потоїбіч зневіри. Після чорного провалля ніщоти починалося знов життя.

Може, без світлої віри, з відкритими очима на гнилимну й цвітіння, на нікчемність і вищість” [4, с.345]. Ірину здається, що, усвідомивши все це, можна здобути свободу. Так сам Микола зважується порушити досі абсолютний для нього кодекс солдатської доблесті: на двадцять хвилин затримує руйнування мостів, щоб дати змогу Галочці та її супутникам вийти з оточеного міста. Як Ірин і передбачав, його судив партизанський трибунал, але все ж виправдав, бо ворог все одно потрапив у мішок. Для Миколи Ірина це був акт звільнення від „машинного” виконавства, це була поступка „людському”.

Ігор Костецький у своїх новелах зобразив процес формування „нової людини, що повинна вийти переможцем із світових катаклізмів (один з чільних експресіоністських мотивів у творчості Костецького), – людини особливо самостійної і готової до самозречень, починаючи від того, що вважається особистим і сімейним щастям, до самого життя та доброї слави – і за життя, й після смерті” [9, с.114]. Герої творів, підкоряючись значно складнішим імпульсам, сприймаються оточенням як щось незрозуміле й неприродне, іноді протилежне ідеї, за яку, здавалося б, людина готова покласти життя.

На думку М.Р. Стеха, у циклі новел, можна виділити три стадії формування „нової людини”:

- знищення основ старого життя (включно з уявленнями про особисте „я”) („Ціна людської назви”);
- пробудження в реальності нового порядку („Божественна лжа”);
- життя „нової” людини за новими законами („Перед днем грядущим”) [9, с.115].

В.Домонтович виводить новий тип людини – Серафікуса; сутність якої “диференційованість суспільних функцій, фахова відокремленість” [3, с.106] на конвеєрі життя. Письменник любовно змальовує цей тип людини, яку механічна спеціалізація суспільства завела в глухий кут самотності, “... що не звик бувати серед людей і радіти, побачивши сонце. У нього було щось від лабораторії. Ані його величезне тіло, ані його червоне... обличчя не переконували в правдоподібності його існування” [3, с.25]. Доктор Серафікус силою якоїсь невліскової логіки поглиблює цей стан самотності і доводить до абсурдної досконалості: „...не людина, а похмурий гном, що живе в таємних льохах” [3, с.25].

Своєрідну філософію тотального оказармлювання суспільства й нещадної уніфікації людини розвиває Станіслав Бирський – „людина розрахунків і кон’юктури, що вносив нетерплячість і настирливість у досягненні своєї заздалегідь наміченої мети” [3, с.185], „Усе повинно бути усупільнене, усе повинно бути підпорядковане крицевій владі партії: людина, її особиста вдача, її мораль, її погляди, її взаємини до людей, побут, житло. Ніщо не може лишитися в приватній ізольованості: ідеологія, праця, особа. Усе підлягає уніфікації й

централізації: мислення голови сільради й президента Академії наук. Ділянка поля, будівництво паротягів, вища математика й виробництво рукомийників” [3, с.186].

Ростислав Михайлович – це людина, яка свідомо мусить бути назовні людиною “без ґрунту”, але зберігає водночас батьківщину у своєму духовному житті, йдучи крізь “уламки колишнього побуту”, згадуючи про місто, про те, “...яким воно було за років його дитинства; про ідилію вишневих садків, сірозелене листя яблунь, прямі стовбури абрикосових дерев... Тоді люди ще не обернулися на наймачів, що винаймають для себе мешкання й живуть по чужих хатах. Кожен жив в своїй хаті, і в кожного при хаті був свій садок...” [3, с.217]. В образі Ростислава В.Домонтович показує нові перешкоди на шляху духовного розвитку українців. Його психіку вже не розривають суперечності: “Мене охоплює почуття нудьги перед перспективою щось робити...” [3, с.220]. Ростислав Михайлович, виступаючи як представник колективної психіки тогочасної інтелігенції, нездатний ні до великого зла, ні до справжнього добра, “самозамкненою порошиною пролітає він над прірвами епохи “на край ночі”, щоб там у своїх чи то естетичних, чи то амурних переживаннях та іронічних спогляданнях, під плащиком блискучого спеца і “відповідального робітника”, уникнути всякої відповідальності, а водночас стати вище всіх, мудрішим за всіх!” [3, с.139].

Таким чином, Людина у творах українських письменників-емігрантів постає у трьох тематичних аспектах: “в аспекті історичному, в аспекті існування, діяння й змін цієї людини в умовах підсоветського буття і в аспекті її існування і зустрічі з чужим світом у подіях останнього часу – війни та еміграції” [11, с.216].

Література

1. Багрянний І. Тигролови; Морітурі / Іван Багрянний. – К.: Наукова думка, 2001. – 368 с.
2. Василишин І. Елементи екзистенціалізму в структурі художнього тексту (за повістю Юрія Косача „Еней і життя інших”) / І.Василишин // Сучасний погляд на літературу. Науковий збірник. Вип. 7. – К., 2000. – С. 97-109.
3. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту: Романи / В. Домонтович. – К.: Критика, 1999. – 380 с.
4. Косач Ю. Еней і життя інших / Юрій Косач // Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 255-349.
5. Косач Ю. Ноктюрн b-moll / Юрій Косач // Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 173-188.
6. Моклиця М.В. Модернізм як структура: Філософія. Психологія. Поетика: Монографія. Вид. 2-ге, доповн. і переробл. / М.В. Моклиця. – Луцьк: Ред.-вид. відд. ”Вежа” Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2002. – 390 с.
7. Осьмачка Т. Поезії. Повісті: Старший боярин; Ротонда душоубців / Тодось Осьмачка. – К.: Наук. думка, 2002. – 424 с.
8. Самчук У. Юність Василя Шеремети: Роман / Улас Самчук. – Мюнхен: Прометей, 1947. – Т.1. – 156 с. – Т.2. – 165 с.
9. Стех М.Р. Повернення невідомого / М.Р.Стех // Кур’єр Кривбасу. – 2001. – № 134. – С. 110-117.

10. Шерех Ю. Прощання з учора / Юрій Шерех // Проза про життя інших: Юрій Косач: тексти, інтерпретації, коментарі / Упоряд. В. Агеєва. – К.: Факт, 2003. – С. 209-253.
11. Шерех Ю. Українська еміграційна література в Європі 1945-1949. Ретроспективи й перспективи / Юрій Шерех // Шерех Ю. Пороги і запоріжжя. Література. Мистецтво. Ідеології. Три томи. Т.1 / Ред. рада В.О.Шевчук. – Харків: Фоліо, 1998. – С. 196-235.

2.4. Problems of studying the lyrics of L. Talalay in the depiction of intertextual connection

2.4. Проблеми вивчення лірики Л. Талалая в окресленні міжтекстових зв'язків

Поезія як найчутливіший до «чужого» слова рід літератури може надати безкінечні модуси діалогу письменника з іншими авторами, сучасниками і нащадками. Орієнтація Леоніда Талалая, українського поета ХХ століття, на попередників допомагає нам не тільки сприйняти естетичну мету твору, але й краще зрозуміти асоціативно-психологічний механізм утворення образів в уяві автора. Розшифрування різних проявів інтертексту передбачає наявність у автора й читача деяких загальних знань, іноді специфічних, творчої уяви та мислення, які подовжують життя сучасного літературного процесу, що базується на засадах традиційного письма.

Перша збірка поета «Журавлиний леміш» (1969), за визначенням В. Моренця [67], вже заявила про себе своїм художньо-філософським бунтарством шістдесятництва, вона показала суть поетичного світу Леоніда Талалая – тихішого і складнішого, зосередженого на тонких матеріях поетичного світу. Ще в часи «розквітлого соцреалізму» твори поета відзначалися відсутністю заідеологізованих «віршів-паротягів», віршованих політичних схем в оцінках суспільних подій і явищ культури, чим тоді грішило чимало письменників. Поет оспівував сміх малечі, спогади про матір, своїх друзів, красу рідної природи.

Екзистенційне мовомислення, що лягло у формування світоглядних принципів письменників-шістдесятників та Л. Талалая, – це словесна матеріалізація «онтологічного співчуття» до людини, яка відчуває ворожість світу до себе. Словообразні мотиви цього художнього світовідчуття містяться у «незначності», «незахищеності», «покинутості» ліричного героя, з одного боку, й «протистояння світу якомога частіше» – з другого. Ці основні засади лягли в основу формування ідеалів шістдесятників. Ж.П.Сартр твердив, що «життя починається на другому березі відчаю» [49, с. 324]. Наголошуючи на приналежності лірика до лав «пізніх шістдесятників» [150, с. 8], В. Базилевський визначив творчість Л. Талалая як неординарну сучасну поезію, «рукав традиції в її еволюції та індивідуальній самостійності» [150, с. 5]. «І ситуація, в якій

опинилися пізні шістдесятники, і Талалай зокрема, виявилася пікантною, а пізніше – драматичною. Ставлення до них буде неоднозначне, доки календарна хвиля не змие це покоління – ранніх і пізніх. Але гарна та чиста душевна поезія – це вже утвердження своєї позиції – поета, публіциста, літературного критика – Леоніда Талалая, який у класичних формах зміг відбити індивідуальне відчуття часу й простору» [5, с. 3].

Дотримання поетом світоглядних позицій епохи шістдесятництва, на нашу думку, слід розглядати лише як підґрунтя до еволюції художнього стилю, бо, за визначенням В. Моренця, жанрово-тематична своєрідність поезії автора пройшла шлях від поверхового традиційного ліризму до імпресіоністичної філософської метафоризації.

Збірки 70-х років, «Осінні гнізда» (1971), «Не зупиняйся, мить!» (1974), «Допоки твій час» (1974), «Високе багаття» (1979) свідчать про новий етап «усвідомлення конфлікту зі світом». Леонід Талалай через власну психологічну сутність окреслює образи миті, епохи, доби, вічності. Сучасний читач зустрічає в текстах Л. Талалая поетичні картини, які б повертали йому слух і зір, здатність розуміти «затюкану цивілізацією» мову природи, і в цьому незаперечний гуманістичний сенс талалаївської чистої «тихої» поезії.

Лірика автора від початку 80-х (збірки «Вода в пригорщі», 1981, «Глибокий сад», 1983, «Наодинці зі світом», 1986, «Луна озвалась на ім'я», 1988, «Така пора», 1989) свідчить про сформовану мету людини-поета: треба лише «розщепити» власну мить і в її блакитних розколинах побачити бажане. Людина і світ повинні однаково завдячувати один одному своїм існуванням. Автор прагне бути земним і чесним – і як художник, і як мислитель.

У поезії слово «душа» точніше, ніж слово «серце», бо душа навіть у людини примітивної може бути багатою. Вона – прямий зв'язок з вічністю, з «безмовним розумом» (Р. Тагор). Наприкінці 90-х років і на початку ХХІ століття поезія Леоніда Талалая продовжував чарувати своєю чистотою та медитативно-метафоричною спрямованістю в пошуках сенсу життя. Збірки останніх років («Вибране», 1991, «Потік води живої», 1999, «Вибране», 2004, «Безпритульна течія: вибрані поезії», 2011) та поетичні публікації на сторінках газет і часописів свідчать про сучасне утвердження людської особистості, висоту духу й моралі, протистояння злу й насильству.

Нам імпонує думка І. Прокоф'єва, який зазначив: «В. Моренець пише про відмінність світогляду ліричного героя Л. Талалая від світогляду екзистенціалізму» [118, с. 31-32]. Але ці зауваження стосуються лірики другої половини ХХ ст. Поетові ж твори кінця 90-х років ХХ ст. та початку ХХІ ст., зокрема зі збірок «Потік води живої», «Вибране», «Безпритульна течія: вибрані поезії» часто засвідчують стирання цієї відмінності.

Аналізуючи збірки поезій різних, ми простежили ноту глибокого прихованого болю за «понівечену молодість». Можливо, це пов'язано зі службою митця в ракетних військах, де він зазнав опромінення й довго хворів. А, можливо, хвилі арештів, що захопили українську інтелігенцію у 60-70-ті роки ХХ століття, допити у відповідних службах Донецька, де автор очолював літоб'єднання до 1976 року, вразили творчу натуру поета й вплинули на формування його літературного шляху.

Проблема нашого дослідження зумовлена передусім пошуками автором засобів індивідуального самовираження. Наслідування стильових властивостей, норм окремих письменників, літературних шкіл і напрямів як провідної проблеми теорії інтертексту в творчості Л. Талалая розглядаємо як вагомий чинник формування ідіостилу письменника. На стильову спорідненість автора з творчістю М. Рильського та В. Сосюри звернув увагу Л. Новиченко.

В. Базилевський зазначав, що «за останні роки він багато чому навчився в попередників, ніж у сучасників. Більше в російських, поетів, ніж в українських. Починаючи від Баратинського, якого він знав і любив, і пізнього Пушкіна – до майстрів ХХ століття. Йому близька зображувальність Буніна, цього, за атестацією Маланюка, «духовного українця» [150, с. 7]. Я. Мельник, наголошуючи на «невдачі у сфері поезії конкретно-ситуативної» [97, с. 21], аналізує лірику Л.Талалая в контексті творчості Олександра Олеся, І. Драча, В. Симоненка, В. Забаштанського, Д. Іванова, А. Кичинського, С. Єсеніна, Ю. Кузнецова. На суголосності з філософськими поглядами Г. Сковороди та фольклорними витоками медитативної лірики автора зауважував Т. Салига [195, с. 158-160].

Гідну оцінку доробку Л. Талалая дав В. Моренець у передмові «Істина – в дорозі» до збірки «Вибране» (1991), відносячи письменника до «світоглядно-духовного стану модерної літератури»: «Відійшовши від Сосюри, поет наблизився до Рильського з його медитативним ладом і зворушливою елегійною інтонацією. Пізніше імпресіонізм метафоричного письма Л. Талалая несподівано поєднався з філософськими засадами буття людини «наодинці зі світом» (а насправді разом зі світом!)» [104, с. 7]. За визначенням В. Базилевського, лірик виступав «думаючим серцем» української літератури.

Доробок Л. Талалая – це відкрита система, у якій співіснують процеси реконструкції старих концепцій людини та пошук нових. Ліричний герой відшукує шляхи до психологічного комфорту, виводить аксіому буття: людина щаслива лише в гармонії з оточенням. Сам утомлений, поет, відмежовуючись від бруду дійсності, знаходив душевний відпочинок і наснагу за Києвом на дачі серед лісової тиші, як свідчать рядки автобіографії (взятої із сімейного архіву), «головна умова працездатності – бути незалежним, жити на березі річки, купатися в ній за будь-якої погоди і ловити рибу».

Виявивши риси різних творчих прийомів у ліриці автора та розглянувши домінанти поетики, І. Прокоф'єв уперше зупинився на генетичних особливостях талалаївського інтертексту й асоціативності як на одному з прийомів будування нових образів і смислів, спираючись на теоретичні дослідження інтертекстуальності Ю. Крістєвої та А. Ткаченка, що, на нашу думку, є частковою та однобічною спробою розгляду завдання. Окреслена дослідником проблема потребувала свого подальшого наукового розвитку в аспекті інших параметрів теорії інтертекстуальності. Науковець обмежився лише засадами двох теоретиків інтертекстуальності, зазначивши, що у творчості письменника «...синтезуються здобутки найрізноманітніших літературних шкіл, творчі прийоми багатьох майстрів слова. Характерною рисою його поетики є явища інтертекстуальності – текстові інтеракції в межах того самого тексту», – за визначенням Ю. Крістєвої.

Простеження контактів між текстами світової культури з одного боку та текстами Л. Талалая – з другого, аналіз суперечностей у теоретичних дискусійних питаннях теорії інтертекстуальності з приводу визначення її основних параметрів – усе це зумовило поєднання теоретичного й історичного аспектів нашого дослідження. Дослідження параметрів інтертексту на прикладі лірики Леоніда Талалая відобразило межовий стан сучасного літературного процесу та тенденції його розвитку, що дозволило вважати результати нашої роботи перспективними. На генетичному рівні інтертекстуальність у ліриці письменника має різні вияви: алюзії та ремінісценції (з релігійною та фольклорною підсоновами, що базуються на реаліях вітчизняної та світової історії, літературними автоалюзіями та авторемінісценціями), вказівки-присвяти, цитати-епіграфи, цитати-заголовки, текстові авторські примітки, стилізації та жанрові модифікації. Усі форми інтертексту мають конструктивний характер, бо беруть участь у генеруванні нових смислів.

Складний комплекс інтертекстуальних включень підлягає трансформації метафізичної ідеї, що поєднує в собі принципи народної моралі, філософсько-релігійні концепції християнства та дзен-буддизму.

Паратекстуальність на рівні цитат-назв, цитат-епіграфів (афоризмів біблійних, видатних осіб, із народної творчості) виконують роль експозиції, виступаючи своєрідним ключем розкодування лірики письменника. Метатекстуальність дозволяє трактувати використані прецедентні тексти, у якості яких виступають Біблія, грецькі та слов'янські міфи, «вічні легенди» (зокрема про доктора Фауста), у творчості Л. Талалая виступають особливим транстекстуальним тлом, що стало важливим структуротворчим чинником ідіостилію письменника, а його метатекст сприймається як новий оригінальний текст.

Аналіз іманентного характеру міфотворчості дозволив виявити в доробку поета дифузійні жанрові утворення (архітектуальність), найчастіше його поезії набувають ознак медитації, притчі, балади, стилізованої народної пісні (історичної, родинно-побутової, соціально-побутової), запозичення, молитви, заповіту, ліро-епічної поеми. Міжтекстуальність у ліриці автора виступає універсальним явищем, яке присутнє на всіх рівнях: на рівні жанру, композиції, у ритмічній та лексичній організації. Природа цього явища спрямовує гіпертекстуальний характер картини світу й образу героя, що з'єднує в собі всі згадані вище форми категорії інтертексту.

Інтертекстуальність стає інваріантною ознакою творчої взаємодії традицій і новацій, розгортання художніх, естетичних, загальнокультурних дискурсів. У творчий перегук вступають пращури та ровесники, старші й молодші колеги. Структура поетичного світу Л. Талалая на проблемно-тематичному рівні складається з мотивів (розчарування, туги, самоаналізу, самоти, пам'яті, розгубленості, невизначеності, покинутості), що закорінені в особистий досвід поета «тихої» поезії, який свідомо обрав шлях лірика-інтелектуала. Уведені до його текстів прізвища численних письменників, філософів, «вічні образи», різної величини одиниці чужих текстів, естетичні й народні концепти – усе це не тільки вказує на джерело додаткової інформації, а й допомагає реципієнтам «грати» з підтекстовим смислом, чинниками асоціацій, які у їхній свідомості домальовують образи, мотиви, сюжети автора-ерудита. Стан прирощення смислу в цьому випадку є ознакою художності категорії інтертексту.

Світообрази Л. Талалая будуються з гетерогенних елементів різних культурних кодів. Серед них: топоси, що позначають складові українського природного буття (культові (водяні, вогняні, родові), астральні, люнарні, солярні, зоо- та ботаноморфні), історичного та соціального (родинні, історичні реалії, топонімічні), філософсько-релігійні чинники християнства та дзен-буддизму (філософсько-медитативні, духовні категорії (буття – небуття – майбуття – життя, народження – смерть – безсмертя, рай – пекло, душа – серце – тіло, доля – недоля – воля – талан, слово, віра – зневіра, зустріч – прощання – прощення, совість – власний суд – Вищий Суд, щастя – нещастя – горе, істина – правда – неправда, добро – зло, думи) та інтуїтивні (сон, сновиддя, пам'ять, марення, мить, хвилина, час, міраж, ілюзія, учора, сьогодні, завтра, третє око, забуття), визначні особистості.

У ліриці автора відображені міфосинкретичні структури мислення, де відбувається збіг різних часів, вимірів та реалій, особливо це відбиває цикл «Неурахований час» останньої збірки письменника «Вибране», «Безпритульна течія: вибрані поезії». Тяжіння світовідчуття ліричного героя до естетики християнства та етики дзен-буддизму не випадкове, бо саме філософський модус цих двох світових релігій дозволяє зв'язати три прошарки часу – минуле,

теперішнє й майбутнє, – вільно рухатися у просторі. Розмежування реальності та сновидінь, марень, медитацій вимагало від автора моделювання художньої дійсності через сакральні символи порожнечі, путі до пізнання самого себе, розуміння Божеського начала в собі, створення гармонії між собою та природою.

Отже, реальність у ліриці Л. Талалая може бути визначена в межах постмодерністської парадигми: намагаючись висунути фундаментальні основи буття – «цінувати кожну прожиту мить» у «подробницях життя», – письменник стверджує ідею колообігу та циклічності, призначення людини на Землі. Конструювання ліричного героя через «конкуруючі ідеології» створює своєрідну концепцію «чистої естетики» сучасника, який намагається відшукати своє «Я» серед здичавілих фальшивих цінностей.

У якості інтертекстних включень на цьому рівні недаремно автором обрано «вічні образи» диявола або Змія-спокусника, Сізіфа або Прометей, Фауста або Мефістофеля. Бінарне будовання картин добра й зла, пекла й раю дуже часто підкреслює в ліриці Л. Талалая межову ситуацію сучасника, що тяжіє до поглядів Ф. Ніцше й К. Кастанеди про самоформування та самовизначення людини, бо вони складають одне смислове тло (загальними є рівність людини й Бога, ідея путі).

Наші спостереження іманентного характеру міфотворчості поета доводять, що художні пошуки привели лірика до кодів національної культури України, народнопоетичної творчості та світового мистецтва як невід'ємної складової творчості будь-якого письменника не випадково. Саме художні пошуки сприяють процесу демократизації його поетичного мовлення, формують індивідуальний міфотворчий стиль національного поета. З'ясовані у творчості письменника елементи інтертекстуального синтезу свідчать про завершення в літературному процесі певного етапу й початок переходу літератури на якісно новий рівень.

Література

1. Базилевський В. Похвала Леонідові Талалаю. З нагоди 60-річного ювілею / Володимир Базилевський // Літ. Україна. – 2001. – 15 листопада.
2. Екзистенціалістська модель в теорії літератури // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світ, літ.-крит. думки ХХ ст./ За ред. М. Зубрицької. – Л.: Літопис, 2002. – С.324-326.
3. Історія української літератури ХХ століття: У 2 кн. Кн.1: Перша половина ХХ ст. Підручник / За ред. В.Г.Дончика. – К.: Либідь, 1998. – 464 с.
4. Мельник Я. ... І поміж небом і тобою ніщо буденне не стоїть / Ярослав Мельник // Укр. мова і літ. в шк. – 1985. – № 7. – С. 21-28.
5. Моренець В. Істина – в дорозі / Володимир Моренець // Талалай Л. Вибране: Поезії. – К.: Дніпро, 1991. – С. 5-26.
6. Прокоф'єв І. Інтуїтивні начала у віршах Леоніда Талалая / Іван Прокоф'єв // Слово і час. – 2001. – № 6. – С. 52-58.
7. Талалай Л. Вибране / Передмова Базилевського В.О. / Леонід Талалай. – К.: Дніпро, 2004. – 448 с.

2.5. The problems of science of terminology in the context of modern social development

2.5. Проблеми термінознавства у контексті сучасного суспільного розвитку

Термінологічні проблеми входять у коло найактуальніших питань як з точки зору практики науки, виробництва й інших галузей суспільного життя та діяльності людини, що обслуговує спеціальна фахова лексика, так і мовознавства. Причина такої значущості термінологічної проблематики в статусі термінології, яка належить до шару лексики загальнонародної мови, стрімко розвивається, користується попитом серед галузевих фахівців, та її швидкому кількісному поповненні, динамічних змінах, зумовлених поступом науки й високим, у порівнянні з минулим, рівнем використання української мови в усіх галузях життєдіяльності. Цим зумовлена актуальність нашого дослідження.

Термінознавство має значний досвід вивчення терміна як специфічного номінативного знака (О.Вюстер, Б.Н.Головін, Е.К.Дрезен, В.Л.Іващенко, Т.Л.Капанадзе, В.М.Лейчик, Д.С.Лотте, О.О.Реформатський та ін.), дослідження особливостей семантики, словотворення і морфології термінів (Г.О.Винокур, В.П. Даниленко, В.Г. Піотровський, І.О.Моїсеєв тощо), розроблення основ уніфікації та впорядкування термінології (В.Г.Гак, Б.Н.Головін, Т.Л. Канделакі, Т.Р.Кияк, Р.Ю.Кобрін, А.В.Крижанівська, Л.О.Симоненко й ін.). Значна увага надається формуванню галузевих систем термінів. Вивчення процесів, які відбуваються в сучасній українській термінології, та аналіз досліджень терміносистем окремих галузей дозволяють виокремити низку проблем, які торкаються термінології в цілому, а в багатьох моментах перегукуються з проблемами розвитку інших слов'янських мов пострадянських країн.

Мета дослідження – окреслити найактуальніше коло проблем сучасного вітчизняного термінознавства, дослідивши їх суспільну зумовленість та залежність від особливостей розвитку національної літературної мови.

Прогнозування розвитку термінології та здійснення її нормалізації у відповідності з вимогами, що висувуються до терміна, так чи інакше виходить на сьогоднішні проблеми термінознавчої галузі, тому більшою чи меншою мірою цей аспект знаходить висвітлення в усіх термінознавчих дослідженнях. Проблемні питання термінології розглядаються у площині нормалізаторської діяльності та реалізації різних підходів до її запровадження [2; 7].

Сучасні дослідники української термінології минулого дедалі частіше звертаються до *проблеми спадщини*, зацікавлюються досвідом термінознавчої роботи НТШ та ІУНМ, надбаннями свого часу репресованих «Термінологічних бюлетенів» 1933-1935 рр. та словників 1920-1930 рр. [7, с.52-53]. Збережені матеріали відкривають багатющий пласт масиву української, національної по

духу, термінології. Попри те, що пропозиції того часу переважно мали форму проектів, проте терміноодиниці, які вже мають досвід використання в минулому, могли б замінити русизми, словотвірні моделі, перенесені на український ґрунт з російської мови тощо. Це питання потребує виваженого підходу до його розв'язання й застосовуватись лише за умови відсутності більш вдалого терміна.

У термінотворенні використовують способи словотворення, характерні для національної загальноновживаної мови, та продуктивні моделі мови-донора. Це супроводжує певні негативні тенденції, які формують словотворчу проблему. Зберігається традиція невиправданого перенесення словотворчих моделей російської мови в галузевих термінологіях (активні дієприкметники, безафіксні слова на позначення дії тощо). Вимоги мовної економії диктують надання переваги однослівним назвам, проте терміносистеми перевантажені багатокомпонентними назвами.

Синонімічні відношення є характерною ознакою термінології як системи, що постійно розвивається, проте *проблема синонімії* існує. Синонімія як парадигматичне явище породжується позамовними (поява нових понять, нормативна діяльність українських учених наприкінці ХХ ст. – початку ХХІ ст.) та власне лінгвістичними причинами (другий різновид пов'язаний з можливостями української мови). Метою впорядкування термінології повинна бути не повна їх ліквідація, оскільки це погіршить виконання терміносистемою своїх функцій, а вдосконалення системи термінів. Для цього кількість синонімічних термінів треба звести до таких показників, які б не створювали проблеми різного пояснення термінів, могли бути відображені в словниках та іншій довідковій літературі та, найголовніше, давали можливість задовольняти потреби спілкування в усіх сферах використання термінології. Варто уникати лише невиправданих випадків запозичення термінів і вилучати те, що суперечить нормам мови.

Проблема культури наукової мови має розглядатися в межах загального питання дотримання норм загальнонародної мови. У той же час наукове мовлення як специфічний дискурс характеризується своїми особливостями, а високий рівень його культури сприяє підвищенню якості мовної комунікації в науково-професійній сфері діяльності. Наукове повідомлення повинно виявляти індивідуальність автора, самобутність його поглядів, наукової позиції та бути бездоганним не лише за змістом, але й формою. Піднесенню якості науковій праці чи усного повідомленні сприяє великий фаховий словник автора, володіння ним навичками складання наукового тексту залежно від комунікативної мети, структурування тексту (виокремлення основного і другорядного), дотримання норм української мови в різножанрових фахових наукових текстах, уникнення типових помилок, професійне використання лексикографічних джерел тощо. Питання дотримання культури мови торкаються переважно молодих науковців. Робота з метою досягнення потрібного

результату має розпочинатися зі студентської лави. Сприяють цьому спеціальні дисципліни, довідкові видання і под.

Активізація використання іншомовних слів є одним із яскраво виражених процесів сучасного мовлення й мотивує виникнення *проблеми запозичень*. У термінології відбувається не лише збільшення кількості нових запозичень, але й розширення галузей функціонування неологізмів іншомовного походження. Загалом іншомовним характером відрізняються переважно термінології нових галузей. Помічено, що джерелом таких неологізмів найчастіше є англійська мова. Проблема обрання національної або чужомовної назви лишається актуальною ономасіологічною проблемою термінології, оскільки ще 20 років тому питома вага термінів-запозичень становила в середньому близько 40% [9, с. 163], а зараз ще зростає. Серед причин запозичень чужомовних термінів: можливість користуватися іншомовними писемними джерелами інформації, участь у міжнародних наукових або технічних проектах, збільшення мовців-білінгвів, а також позитивне сприйняття суспільством іншомовних слів, чому сприяли суспільно-політичні зміни в країні [8, с. 64]. Виникає загроза зрозумілості термінології та збереженню її національних ознак, а відтак – засвоєнню користувачами.

При підборі національних відповідників до чужомовних одиниць виникає *проблема перекладу термінів*. Переклад виступає одночасно причиною і засобом поповнення термінології, сприяє виникненню, розповсюдженню еквівалентів лексичних одиниць із метою передачі інформації. У процесі перекладу виникають ситуації, коли точне передання інформації, зосередженої в терміні, є дещо проблематичним. Так, мова-реципієнт може не мати необхідної лексичної одиниці, коли термін широко вживається в мові-донорі, але не зареєстрований в українській, що призводить до утворення так званих «лакун». Нові терміни при перекладі запозичуються або передаються засобами рідної мови, тобто одержується формальний еквівалент слів. Такі терміни-неологізми мають відповідати вимогам системності, традиціям словникового складу мови, основним вимогам термінотворення, будуватися з урахуванням досвіду розвинених мов світу та в подальшому підлягати стандартизації й фіксації в словниках. В іншому випадку термін не відповідатиме параметрам через його громіздкість, словотвірну непридатність тощо [3, с. 18-19].

Інноваційні зміни в галузі економіки, політичного життя й технологій (переміщення капіталу, виробничих та людських ресурсів, стандартизація законодавства, технологій та виробництва, злиття економічних і фінансових ринків, скорочення виробничих циклів, імпорту товарів та послуг) гостро поставили проблему забезпечення комунікації в полілінгвокультурному середовищі, проте зі збереженням самобутності національних мов (так, наприклад, існує законодавча гарантія в межах ЄС стосовно доступу до

інформації рідною мовою) [6, с.249]. У контексті входження України до європейської спільноти гостро постають питання технологічної організації доступу до глобального ринку лінгвістичних послуг із урахуванням сучасних лінгвістичних концепцій, розробки програмного продукту, жорстких стандартів тощо.

Термінологічні зібрання, дослідження й пропозиції фахівців у галузі термінознавства щодо розв'язання часткових виявів *правописної проблеми*, а точніше – правописних недоречностей, сприяють покращенню писемного наукового мовлення, проте не вирішують проблему повністю. Серед спірних моментів, що стосуються написання слів іншомовного походження та прізвищ, повернення традиційного українського написання, усунення розбіжностей в написанні окремих термінологічних назв та ін. Сучасна українська мова потребує нової редакції основного мовного документа – правопису, над яким працює Правописна комісія НАН.

Інтеграція України в європейський та світовий простір підносить на новий рівень питання транслітерації – запис українських слів, зокрема власних назв, латинкою. За міжнародними вимогами латинське написання повинно збігатися з оригінальним написанням у мові-джерелі (у нашому випадку – в українській). Новації полягають у тому, що цей процес тепер не вимагає мови-посередника, як це було за часів Союзу, коли таку роль відігравала російська мова. Власна система відтворення українських слів засобами латинської графіки повинна мати статус універсального стандарту, застосування якого допоможе позбутися *проблеми транслітерації*.

Поява лексикографічних праць є свідченням активних термінологічних пошуків та актуальності мовного питання у державі [2, с. 76]. Щоб пересвідчитись у цьому, достатньо згадати, що періоди активізації лексикографічної діяльності та поява значної кількості термінознавчих словників і довідкових видань припадають на 20-30-ті, 50-80-і, 90 рр. ХХ – початок ХХІ ст. – часи політичних і суспільних змін в Україні, що закономірно відбилося на активізації діяльності гуманітарного напрямку, зокрема в мовному питанні. За визначенням О.Вюстера, термінографія є термінологічною лексикографією, проте мета цих двох різновидів діяльності в галузі словникарства різна. У той час як лексикографія займається описом лексикографічних одиниць та їх значень, термінографія «ґрунтується на опрацюванні поняття й концентрується на проблемах репрезентації концептосистем конкретної предметної галузі; упорядкуванні поняття й мовного знака в межах терміносистеми; системній організації терміносистеми» тощо [6, с.246].

Мовна практика вимагає, щоб спеціальне слово як одиниця фахової комунікації було піддане систематизації, унормуванню, одержало дефініцію в

короткий термін після його створення. Таким чином, *укладання* термінологічних *словників* випереджає теоретичне опрацювання мовного матеріалу, що ускладнює вироблення єдиної цілісної концепції укладання словників [7, с.65]. Водночас традиційний підхід до лексикографічного оформлення інформації чи то у вигляді друкованого видання, чи то на електронних носіях в умовах динамічного розвитку терміносистем не дає можливості ефективно впливати на термінологічні бази даних та виявляти мобільність у їх коригуванні. Потребою часу є електронні фахові словники, бази даних, тезауруси з використанням веб-ресурсів, які значно розширюють доступ до інформації фахівців, науковців, перекладачів тощо. Науково-практична діяльність у галузі термінографії має бути «скерована на розробку програмних продуктів для укладання, підтримки й управління термінологічними ресурсами, створення уніфікованих форматів для імпорту й експорту термінологічних баз даних між різними системами» [7, с.248] тощо.

Умовою виконання термінологічною лексикою функції обслуговування всіх галузей науки та виробництва є її відповідність стандартам (у межах країни – національних, у групі країн – міжнародних). Похибки у відповідності стандартам ускладнюють фахову комунікацію, перешкоджають опануванню наукових чи технічних досягнень, тому наукові та виробничі тексти мають створюватися з використанням виключно стандартизованої термінології.

Із утвердженням Незалежності Україна зазнала так званого «термінологічного вибуху»: терміносистеми, створені на національному ґрунті, активно розширювалися, поповнювалися новими одиницями за рахунок новостворених і запозичених з інших мов. Разом з цим постало питання щодо окреслення меж терміносистем окремих галузей, досягнення точності дефініцій термінів, їх однозначності, пошуку адекватних еквівалентів іншомовних слів, відповідності нових одиниць словотворчим параметрам (зокрема, здатність утворювати деривати) і граматичним характеристикам, досягнення короткості й евфонії термінологічних найменувань та ін. Основні вимоги до науково-технічних термінів були висунуті ще Д.С. Лотте, і в своїй основі лишаються актуальними і зараз. На думку їх автора, дотримання засад термінотворення (до певного часу рекомендаційне) є запорукою перетворення сукупності термінів у термінологічну систему [5].

Стандартизація термінології є державною справою. Державним органом стандартизації – Держстандартом України – ведеться робота в рамках програми і відповідних планів із метою розширення фонду чинних стандартів і підвищення рівня гармонізації національних стандартів із міжнародними та європейськими. Нажаль, експерти відзначають застарілість наявних стандартів, недостатні темпи їхньої гармонізації, низьку активність, а подекуди й незацікавленість виробників, бізнесових кіл, асоціацій, товариств тощо в стандартизації, а також

нестабільність фінансування [4, с.10]. Вагомим стимулом для подальшого поступу в цьому питанні в умовах сучасності виступає обрання Україною європейського вектору розвитку. Конституційно закріплена мовна політика нашої держави спрямована на всебічне запровадження української мови як державної в усіх галузях суспільного життя та захист мов меншин. Запорукою розв'язання сучасних термінологічних проблем є централізоване термінологічне планування, здійснюване в руслі державної мовної політики, яке визначить напрямок подальшого розвитку української наукової термінології та сприятиме якісній фаховій комунікації.

Література

1. Білозерська Л.П. Термінологія та переклад: навч. посібник / Л.П. Білозерська, Н.В.Возненко, С.В. Радецька. – Вінниця: Нова Книга, 2010. – 232 с.
2. Булик-Верхола С.З. Основи термінознавства: навч. посібник / С.З. Верхола, Г.В.Наконечна, Ю.В.Теглівець. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2014. – 168 с.
3. Д'яков А.С. Основи термінотворення: Семантичний та соціолінгвістичний аспекти / А.С.Д'яков, Т.Р. Кияк, З.Б. Куделько. – К.: Вид. дім «КМ Academia», 2000. – 218 с.
4. Ілюк Т. М. Передумови та проблеми стандартизації наукової термінології в галузі науки «Державне управління» [Електронний ресурс] / Т.М. Ілюк. – Режим доступу: http://www.academy.gov.ua/ej/ej8/doc_pdf/iluk.pdf.
5. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии / Д.С. Лотте. – М.: Изд-во АН СССР, 1961. – 160 с.
6. Міщенко А.Л. Лінгвістика фахових мов та сучасна модель науково-технічного перекладу: монографія / А.Л. Міщенко. – Вінниця: Нова Книга, 2013. – 448 с.
7. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Історія і сьогодення / Г.Наконечна. – Львів: Кальварія, 1999. – 110 с.
8. Овчаренко Н.І. Іншомовний термін у контексті сучасного українського мовлення / Н.І. Овчаренко // Українська термінологія і сучасність: зб. наук. праць. Вип. V. – К.: КНЕУ, 2003. – С. 60-65.
9. Панько Т.І. Українське термінознавство: підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П.Мацюк. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.

2.6. The issues of harmonization of personal and social in the H. Vdovychenko`s novel "Mariupol process"

2.6. Проблема гармонізації особистісного та суспільного в романі Г. Вдовиченко „Маріупольський процес”

У сучасній Україні проблема гармонізації соціальних стосунків постала доволі гостро. Протягом практично усього часу з моменту здобуття Незалежності українське суспільство переживає стадію адаптації уявлень з минулого до нових реалій. Найважливішими віхами, які фіксували найсуттєвіші такі перевтілення, стали соціально-значущі події: утворення та усвідомлення існування української самостійної держави, Помаранчева революція 2004 р.,

Майдан 2013-2014 рр., військове протистояння на Сході України та інші. Зрозуміло, що вони змінювали уявлення про цінності, втілені в соціальних, моральних, етичних нормах, що склалися, вимагали від окремої особистості пристосування до нових стандартів соціалізації. Процес такого соціального зламу завжди болісний і не проходить легко. Для багатьох українців метафори та образи минулого втратили свою актуальність, але значна частина так і не могла адаптуватися до нових умов. „Парадокс ситуації полягає в тому, що необхідно трансформувати старі навички та моделі поведінки, але уявлення про організацію необхідних для цього нематеріальних сил – культури, етики, світогляду, цінностей – все ще базується на ідеалах минулого” [3]. Свідоме чи несвідоме висвітлення цих питань вітчизняними письменниками присутнє майже в кожному художньому творі, що ґрунтується на подіях сучасності.

На наш погляд, показовим у цьому плані є роман відомої письменниці та журналістки зі Львівщини Галини Вдовиченко „Маріупольський процес”, що отримав премію „Гранд-романи” у Всеукраїнському конкурсі романів, кіносценаріїв та п’єс „Коронація слова – 2015”. Твір вийшов друком у Харкові у видавництві „Клуб Сімейного Дозвілля” минулого року. Як відомо, дебютувала письменниця відносно недавно, у 2008, з романом „Пів’яблука”, пізніше з’явилися романи „Тамдевін”, „Бора”, „Купальниця”, ціла низка оповідань, які ввійшли до колективних збірок і антологій, та твори для дітей. Однак уже встигла завоювати чисельних прихильників серед читачів. Звичайно ж, у романі „Маріупольський процес” Г. Вдовиченко торкається означеної нами теми лише побіжно, але власне текст та описані в ньому події дозволяють виокремити проблему гармонізації особистісного та суспільного як одну з інтерпретованих авторкою.

Як і характерно для більшості творів масової літератури, роман „Маріупольський процес” широкого відгуку серед літературознавців не мав. Наявні лише досить цікава передмова до видання Володимира Лиса та кілька рецензій: Олега Коцарева, Ганни Улюри, Анатолія Власюка. Це, власне, і вся небагата рецепція на твір, хоча він, на наш погляд, однозначно, заслуговує на більше.

Мета статті полягає в намаганні висвітлити проблему гармонізації особистісного та суспільного на матеріалі роману Галини Вдовиченко „Маріупольський процес”, зрозуміти авторську позицію з цього актуального для країни питання. Реалізація поставленої мети передбачає виконання таких завдань: 1) визначити специфіку постановки проблеми у творі письменниці; 2) виявити основні фактори, що сприяють / не сприяють гармонізації стосунків особистості та суспільства; 3) проаналізувавши авторський текст, довести, що основою вирішення проблеми є усвідомлення реальності, що змінюється, та прагнення до індивідуальної адаптації та самоорганізації.

Роман „Маріупольський процес” посутньо є черговою варіацією достатньо поширеного у світовій літературі сюжету, який Г. Улюра називає „канонічним” [6]. Це оповідь про бранця, що потрапивши в полон, завойовує прихильність чи кохання місцевої мешканки, яка згодом допомагає його втечі. На вітчизняних теренах ця історія набула широкого розголосу завдяки хрестоматійному оповіданню Л. Толстого „Кавказький полонений”. Окрім зазначеного твору є окремі асоціації, скажімо, з поемою Дж. Г. Н. Байрона „Корсар”, романами „Атала” Ф. Р. де Шатобріана, „Собор Паризької Богоматері” В. Гюго, „Сорок перший” Б. Лавреньова. Всі ці тексти об’єднані класичною парою героїв (чоловік – жінка / бранець – визволителька), які симпатизують одне одному, але належать до ворогуючих сторін. У ролі антагоністів виступають представники різних країн, народів, племен, соціальних класів чи груп, які знаходяться в стані конфлікту, найчастіше війни. Безперечно, що сюжет про бранця дає лише основу для авторської версії подій, бо кожен письменник акцентує увагу читача на певних нюансах, які не характерні для іншого твору. Так, наприклад, у оповіданні Л. Толстого відсутня любовна лінія, бо головне для автора полягає не в розвитку любовної фабули, а в протиставленні діяльної та пасивної людської натури. У романі „Сорок перший” автор намагається означити складну дилему, що виявиться сильнішим: почуття розділеного кохання чи відчуття обов’язку та класової ненависті.

У відповідності до українських реалій Г. Вдовиченко також поглиблює сутність означеного протистояння. У центрі твору події 2014 року, тобто майже сьогодення, зокрема військовий конфлікт, що відбувається на Сході України. Львів’янин Роман – вояк-призовник українського війська (з позиції ворога – укр, бандера), під час бою під Маріуполем потрапляє в полон. Ольга – місцева сільська дівчина, брат якої ополченець, а вона готує для його загону обіди (у сприйнятті іншої сторони – заклата деенерівка та сепаратистка). Формально перед нами заклаті вороги, які не здатні не те що полюбити, а просто зрозуміти один одного. Однак, очевидно, що у відповідності до вже відомого сюжету, молоді люди закохуються, чому сприяє їхнє постійне спілкування під час спільної праці задля знищення грибка та рятування будинку, де мешкає дівчина, а хлопець перебуває у якості бранця-раба. У романі української письменниці, як і у творі Б. Лавреньова, і бранець, і жінка – громадяни однієї країни, однієї національності, але їх розділяє належність до різних соціокультурних груп, які далекі ментально, та військовий конфлікт. Для нас важливими в цій історії є два аспекти. По-перше, оскільки герої належать до абсолютно різних соціальних груп, що знаходяться в стані війни, то їхнє кохання є певним викликом соціальним канонам з обох сторін, тобто маємо прямиий конфлікт особистого та суспільного. По-друге, почуття в романі виступає у якості об’єднуючого начала,

яке в кінцевому результаті, за версією автора, здатне гармонізувати не лише особистісні стосунки, а й соціальні.

У романі Г. Вдовиченко своєрідними штрихами, але досить ретельно, виокремлює типологічні риси та подробиці з життя кожної з конфліктних груп. У новій реальності виникають і нові стосунки, котрі трансформують чи реорганізують та по-новому поєднують елементи соціального контексту. В Україні ситуація ускладнюється ще й тим, що протягом історичного часу її землі знаходилися у складі різних імперських держав. Як зазначає В. Жарких, „наслідки цього проявляються в певних ментальних відмінностях та модусі соціальних стосунків, у процесах адаптації та соціалізації на території нової України. Соціальний простір наповнений різноманітними конфліктами, які поглиблюють дисонанс між звичними альтернативами й новими викликами. Відсутність гармонії в індивідуальній/суспільній свідомості викривлює розуміння нової української реальності, яка все ще складається з частин, які ледь скріплені одна з одною” [3].

З огляду на вік обидва герої вирости вже за часів незалежної держави України, але її сприйняття у Ольги та Романа абсолютно різне. Для хлопця це його рідна країна, своєрідний символ свободи та волі, яка в тяжку хвилину потребує його допомоги, а головне – захисту. Час до її утворення сприймається ним лише в негативному контексті: „Я якраз і народжений у неволі, в останній рік існування Радянського Союзу” [1]. Роман – людина дії, вчинку, але разом з тим має й тверді переконання, у яких особистісне поступається загальному, суспільному. Він досить чітко формулює в них те, що для нього особисто є неприйнятним. „Бо хохли – це... Як би сказати?... Ті, хто самі себе так називають, по-перше. По-друге, це пристосуванці... Терпіли... Шукачі вигоди... Як вигідно – так і вчинятимуть. Треба буде мовчати – мовчатимуть. По писку від сильнішого дістануть – обітрутись. Треба буде спостерігати – спостерігатимуть. На вчинок не здатні. І це загалом не про нас, не про вас, бо хохли є усюди. Там, звідки я є, їх теж достатньо” [1]. Ольга ж фактично не усвідомлює себе українкою ні за національністю, ні за громадянством, хоча загалом жити в Україні наче й не проти. Про що зокрема свідчить один із діалогів між героями:

„– Добре, – не вгаває він, повертаючись до розмови на зворотному шляху. – Ти себе українкою відчуваєш чи ні?

– Та яка різниця, – каже вона.

– От-от, – він струшує рядно. – Яка, справді, різниця?

– Ладно, – каже вона після вагання, – я слов’янка.

– А конкретніше?

– Не можна бути просто слов’янкою?

– Та можна. Можна взагалі себе ніяк не ідентифікувати. Таке теж можливе.

Можна ще сказати: я новороска” [1].

До речі відчуття якоїсь окремішності від іншої частини країни сформоване не лише в героїні, а й у інших місцевих жителів: „Сидів би у своєму Бандерштаті! Чого ти тут забув, га? Чого тобі тут треба?” [1].

Ольга достатньо прагматична. Як і більшість мешканців Донбасу, вона нічого не сприймає на віру. Політичні заклики чи гасла обох сторін конфлікту для неї чужі: „Ольга лише власним очам вірить. Стільки вже тих обіцяльників було, стільки дурили, не вірить вона нікому” [1].

Можливо тому, для неї легше визначити те, що вона любить, ніж те, що вона ненавидить: „Люблю свою землю, свій степ, – каже вона, – як пахнуть трави під сонцем. Найбільше люблю полин, його запах. Маму люблю, бабу Аню, Вітька непутячого, сестру та племінників. Оцю хату з гнилою підлогою. Тому тут з нею і мучуся, хоча усім моїм це зараз непотрібно” [1]. У цьому монологі відчутне домінування особистого, всього того, що безпосередньо пов’язане з умовами буття героїні. Її духовний світ обмежений малою батьківщиною, інтересами найближчих родичів і немає навіть натяку на якісь вищі суспільні матерії, заради яких вона б могла всім цим пожертвувати.

Звідси категорична недовіра до всього того, що асоціюється з Європою, іншим незвичним способом буття:

„...Що тобі зробила Європа, запитав цей чудик. Що вона особисто тобі зробила поганого? Ото сказонув, та нічого вона Ользі не зробила. Ні хорошого, ні поганого. У тому й справа. Ніколи вона там не була, у тих європах. Вони самі по собі, ми самі по собі. Із села ніхто там не був. Зі звичайних людей, не з начальства. На заробітки дехто їздив, але у протилежний бік, до Росії. Минулого літа на виїзді на трасу стояв величезний щит – із цінами на продукти у нас і в Європі. Для порівняння. То хто б туди захотів після цього?...” [1].

У романі „Маріупольський процес”, на відміну від реального життя, глибока прірва між двома світоглядними канонами долається достатньо легко, чого категорично не сприймає А. Власюк [2]. Зримими маркерами таких ментальних зрушень у творі найчастіше виступають незвичні позитивні риси, які помічають коханці-антагоністи в поведінці один одного. Зазвичай, це дрібнички, але власне їх візії для іншої особи свідчить, що зміни відбуваються насправді. Дівчина, наприклад, зауважує, що Роман ніколи не лається. Вона сама не розуміє з якої причини, але вірить його слову, чомусь впевнена – не обдурить. Хлопцеві ж дуже подобається бажання Ольги у цей критичний час не просто вижити, а врятувати дім. Після закінчення робіт з врятування будівлі дівчина, переконавшись, що брат не допоможе з обміном, допомагає Роману втекти з полону. Хлопець повертається до своїх і знову потрапляє до війська. Реалії війни, втрати побратимів змінюють юнака. Він стає дорослішим, жорстокішим, але ще більше цінує своє „недозволене” почуття. Село, у якому мешкає Ольга, тим часом переходить під контроль українських військовиків і дівчина їде до

Львова, де відвідує сім'ю Романа. Як слушно зауважує Г. Улюра, „там їй доведеться усвідомити, що любов до юнака змінила її чи не більше за війну: через неї вона наблизилася до відчуття приналежності до цієї країни” [6].

Формально герої письменниці діють у відповідності до типових соціологічних правил для подолання розбіжностей, бо ефективна організаційна стратегія соціалізації полягає в спільному конструюванні гармонійної соціальної реальності, у якій кожний бере безпосередню участь. Це енергетичний процес що самоорганізується, у ньому відбувається живий взаємообмін інформацією з наступним узагальненням, критичною оцінкою та адаптацією її змісту в контексті минулих знань та нових реалій актуального життєвого досвіду. Цей процес, який складає важливий елемент соціологізації, зберігає постійність завдяки потенціалу особистісних стосунків, оскільки ніхто й ніщо не існує незалежно, без взаємин з іншими людьми [3].

Художнє моделювання подій у романі Галини Вдовиченко „Маріупольський процес” відбувалося цілком у душі сучасних соціальних стратегій і призвело, у цьому конкретному випадку, до певної гармонізації стосунків людини та суспільства. Насправді все набагато складніше, бо теорія та практика, як завжди, суттєво розходяться. Фінал твору відкритий. Читач розуміє, що Роману буде дуже нелегко зі своїм коханням. Важко бути близьким з дівчиною, усвідомлюючи, що її брат твій ворог і може завтра випустити кулю в тебе. Окрім того хлопця постійно точитиме хробак власного сумління, бо важко визнати, що почуття виявилось сильнішим, ніж чітко визначені ідеологеми. Тяжко буде переживати своє почуття і Ольга. Її повернення до дому знову гостро поставить питання з ким вона, яке здавалося вже вирішеним у Львові. І для однієї, і для іншої сторони їхнє почуття матиме статус забороненого, гріховного, тож процес гармонізації особистісного та суспільного для героїв роману аж ніяк не завершився.

Література

1. Вдовиченко Г. Маріупольський процес / Галина Вдовиченко. – Харків: Книжковий клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2015. – 288 с.
2. Власюк А. Донбаська містика Гааги [Електронний ресурс] / Анатолій Власюк. – Режим доступу: <http://bukvoid.com.ua/reviews/books/2015/11/05/071927.html>
3. Жарких В.Ю. Факторы, влияющие на качество социологизации личности [Електронний ресурс] / В. Ю. Жарких // Гуманітарний часопис. – 2015. – № 3-4. – С.37-42. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gumc_2015_3-4_6
4. Коцарев. О. Маріупольський бранець [Електронний ресурс] / Олег Коцарев. – Режим доступу: http://vsiknygy.net.ua/shcho_pochytaty/42539/
5. Лис В. Людина і любов на війні, псевдо якої – АТО / Володимир Лис // Вдовиченко Г. Маріупольський процес. – Харків: Книжковий клуб „Клуб Сімейного Дозвілля”, 2015. – С. 6-7.
6. Улюра Г. Донбаський полонений [Електронний ресурс] / Ганна Улюра. – Режим доступу: <http://litakcent.com/2015/10/16/donbaskyj-polonenyj>.

2.7. On the question of the study of biblical symbolemes with onym component in Ukrainian linguoculture

2.7. До питання дослідження біблійних символем з онімним компонентом в українській лінгвокультурі

Серед різноманітних сучасних позицій виокремлюють кілька напрямів дослідження мовної картини світу, зокрема й лінгвокультурологічний, що ілюструють наукові студії В. Телії [12, с. 98], Є. Верещагіна, В. Костомарова [1, с. 150], В. Маслової [6, с. 101], В. Кононенка [2, с. 166], П. Мацькова [7, с. 148] та ін. Витоки сучасної лінгвокультурології сягають порівняльно-історичного мовознавства, контрастивістики, семіотики, лінгвокраїнознавства. Контрастивна лінгвістика стає лінгвокультурологією відтоді, як контрастивісти починають використовувати когнітивну парадигму. На думку М. Кочергана, „... зміна структурної парадигми на сучасну когнітивну пожвавила контрастивні дослідження, внесла в них нові аспекти” [Цит. за 5, с. 13]. Домінування в сучасному гуманітарному дискурсі когнітивної парадигми спричинило взаємозв'язок методологій таких дисциплін, як семіотика, лінгвокультурологія та лінгвоконцептологія.

За лінгвокультурологічного аспекту, сформованого наприкінці ХХ ст., предметом аналізу є „діалог” мови й культури, де мову вважають культурним феноменом, важливим складником культури й умовою її існування. „Специфіка лінгвокультурології як науки полягає у розгляді феноменів мови та культури, які зумовлюють один одного, що передбачає насамперед багатоаспектність проблематики лінгвокультурології різних системних підходів до вирішення лінгвістичних питань”, – констатує В. Шаклеїн [Цит. за 5, с. 13]. Така позиція щодо окреслення об'єктів лінгвокультурології зумовлена основними завданнями когнітивної лінгвістики – пояснити власне феномен мови.

Опосередкований рівень кореляції між мовною та культурною площинами з'ясований завдяки впровадженню Ю. Степановим методологічного принципу концептуалізації сфери змісту, яка виникає за умови синтезу лінгвістичних і культурних тем на вищому рівні абстракції [10, с. 156]. Залучення культурно-духовних максим до об'єктів лінгвістичного аналізу спричинило виникнення понять *культурна парадигма* й *культурний концепт*. Дослідження біблійних символем з онімним компонентом сфокусовано на одиницях трьох взаємопов'язаних семіотичних систем: культурі, релігії та мові. Останні дві є тими чинниками, що визначають культурно-національну картину світу і водночас упливають на формування як самобутніх, так і деяких спільних з іншими етносами культурних рис. Святе Писання є змістовим ядром, яке й надалі може моделювати нові поняття, об'єднуючи всі три компоненти в єдину

систему. Мовні одиниці такої галузі науки ілюструють зв'язок трьох складників: формального, вираженого мовною формою, змістового, який відбиває культурно-національний світогляд соціуму, і концептуального, що транлює найважливіші „сенси” людської екзистенції, закодовані в біблійних текстах, універсалії яких є елементами морально-аксіологічної площини життєдіяльності соціуму. Культурна інформація мовного знака потребує наявності категорії, що співвідносить різні семіотичні системи (мову й культуру, мову й релігію). На думку дослідників, культурна інформація може бути продемонстрована в мовних одиницях різними способами: за допомогою культурної семи (зокрема й символу), культурного тла та культурних концептів. В. Телія вважає такою категорією конотацію, що надає культурно значуще маркування не лише семантиці фразеологічних одиниць, символам чи метафорам, а й змісту тексту, у якому вони функціонують [11, с. 20]. Бібліїзми є одиницями інтегрованої семіотичної системи, і їх сприймають як те, що позначає (форма+зміст), та позначуване (концепт). Отже, у бібліїзмах виникає культурно маркована конотація як результат інтерпретації асоціативно-образного підґрунтя біблійних символем завдяки співвіднесенню їх із провідними концептами сакрального тексту Книги Книг. Власне така сукупність символів, закріплених за семантикою лексико-фразеологічної системи національної мови, є зоною архівування культурної інформації в мові, а співвіднесення з тією чи тією культурно-лінгвістичною матрицею формує особливості культурно-національної конотації. Слова Святого Писання, і зокрема біблійніми, є сакральними, оскільки тексти Біблії вважають Богонатхненними, тобто такими, що постулюють Його Божественне Слово. Саме тому їм притаманний могутній потенціал, підґрунтям якого є авторитет Творця. Біблійні слова проєктують ідеї святості, сакральності на всі складники релігійної картини світу, тому актуальним є дослідження причин їхньої інтенсифікованої вербалізації в мовній картині світу, їхнього функційного навантаження в мовному дискурсі, послуговування аргументованим, значущим потенціалом біблійних символів.

Тексти Біблії насичені особливими мовновиражальними засобами, зокрема символами, що зумовлено її ідейно-концептуальним, світоглядним призначенням. Символи завдяки експресивно-оцінній семантиці сприяють окресленню кола ціннісних орієнтирів вірян, низки особливостей біблійної мовної картини світу. Мовні структури є корелятами когнітивних структур і мотивовані ними, а ті можуть бути реконструйовані за допомогою лінгвістичної інформації. Теорія когнітивних моделей, на думку Дж. Лакоффа, є синтезом ментальних просторів та когнітивних (фреймових) моделей, які структурують ці простори [4, с. 46]. Ментальний простір – це певна сфера мислення, концепція, яка може охоплювати наше усвідомлення реальних і гіпотетичних ситуацій, абстрактних категорій. Такі простори мають власне когнітивний статус і не

існують поза мисленням, вони структуровані за допомогою різних когнітивних моделей: образно-схематичних, пропозиційних, метафоричних, метонімічних і символічних. Засадчими вважають прототипні моделі та фрейми.

Механізми концептуалізації та вербалізації описують, застосовуючи теорію прототипів Е. Рош [14, с. 44], фреймову семантику Ч. Філлмора [13, с. 44], теорію метафори Дж. Лакоффа та М. Джонсона [3, с. 150]. Однією із проблем, вирішуваних прототипною семантикою, є диференціація атрибутів на потрібні та достатні (на істотні та прототипні, за А. Вежбицькою), у традиційній семантиці – денотативні та конотативні семи. За прагматичним аспектом, прототип є обов'язковим складником певного різновиду людської діяльності та вможлиблює декодування образу, навіть якщо він не ідентичний прототипові, а лише схожий на нього. Фундатором теорії фреймів у лінгвістиці є Ч. Філлмор, який потрактував їх як поняттєві основи, поняттєві структури, як засоби організації досвіду й засоби пізнання, мотивовані, визначені та взаємно структуровані особливими уніфікованими конструкціями знання чи пов'язаними схематизаціями досвіду [Цит. за 7, с. 48]. Визначення фрейму як когнітивної структури репрезентує О. Селіванова, стверджуючи, що це структурована одиниця знання, у якій виокремлюють певні компоненти та відношення між ними, вона містить систему оцінювання, показники реальної ситуації, культурні, прагматичні й енциклопедичні знання [9, с. 9].

Концепт і фрейм є основними категоріями когнітивної лінгвістики, яка інтерпретує поняття фрейму як форму ментального „подання” концепту, тобто концептуальну структуру, одиницю ментального простору. У сучасному українському мовознавстві виокремлюють три основні „теорії концепту” (зокрема Н. Слухай): системно-мовну теорію, за якої концепт усвідомлюють на підставі його системно-мовних вимірів, з огляду на синтагматику, парадигматику й асоціативні зв'язки, що загалом уможлиблює відтворення типових пропозицій; денотативну, яка передбачає посилення уваги до опису позалінгвального кореляту, пропозицій-ситуацій та укладання переліку таких корелятивів пропозицій з метою коректного використання концепту; сигніфікативну, що сприяє осмисленню цього явища за допомогою аналізу його сигніфікативного поля чи спрощеного моделювання універсальї бінарних, тернарних, „четверичних” тощо систем [5, с. 20].

Проблема співвідношення фрейму й поняттєвого поля взаємопов'язана із проблематикою зв'язку фреймової семантики й теорії поля в лінгвістиці. Домінантою для фрейму є ситуативна схожість, для поля – асоціативно-семантична. Фреймові моделі структурують у прототипних категоріях інформацію, трансльовану концептами, що переважно відповідають її змістові й належать до центральної чи периферійної категорій. Такий принцип моделювання концептів уподібнює прототипну категорію та польове утворення,

проте з іншим наповненням компонентів. Кожному поняттю відповідають певні вербалізатори з онімним компонентом, на поняттєве поле нашароване лексичне, власне поняттєві поля сакральних концептів *віра, праведність, життя* → *добро; невіра, гріх, смерть* → *зло* структуровані за принципом ієрархічного підпорядкування (насамперед суперконцептові *Бог*). Мова символів Біблії – єдино можливий засіб осягнення трансцендентного. Тому в сакральних текстах констатуємо трансцендентне апокаліптичне мислення. У Писанні образи чи художні фігури є лише зовнішнім оформленням внутрішньої структури апокаліптично-трансцендентного змісту. Біблійні символи маніфестують вищу духовну реальність, вони необхідні там, де абстрактна, власне логічна система не може її відбити. Така символіка репрезентує вірянам в умовних образах сенс людського життя і смерті, моральні засади християнської віри. Прецеденти з онімним компонентом значно збагачують лексико-фразеологічну систему української мови номінаціями, за яких певний знак є показником типової властивості, ознаки, уподібнених до найвідомішої риси біблійного персонажа. Прецедентним вважають індивідуальне ім'я, репрезентоване або знаним текстом, який, зазвичай, є прецедентним; або ситуацією, добре знаною носіями мови і яка є прецедентною; або номінацією-символом, що маркує певну еталонну сукупність ознак. Бібліоніми як фрагменти прецедентного тексту активно застосовують у мовному дискурсі носії різних лінгвокультур. Водночас їх не завжди відразу усвідомлює адресат (не завжди сприймає й сам адресант) як власне похідні з першоджерела.

Прийоми концептуального аналізу переважно застосовують комплексно. Різномасштабний підхід до аналізу культурно значущих концептів уможлиблює пояснення взаємозв'язків мови, релігії та культури й дослідження процесів творення символічного значення. О. Селіванова стверджує: „... концепт є не що інше, як ментально-психонетичний комплекс, що є єдністю знань, уявлень, почувань, інтуїції, трансценденції, виявів архетипно-безсвідомого, закріплених за певним знаком” [8, с. 77]. Таке потрактування терміна *концепт* програмує висновки лінгвокультурологічного дослідження. Уважаємо, що концепт – найоперативніша одиниця ментального рівня, якій притаманна власна парадигма вербалізаторів (лексичних і фразеологізованих біблійних символем з антропонімним і топонімним компонентами). Треба наголосити на особливостях потрактування понять прототип і стереотип. Науковці визначають обсяги таких понять за належністю до індивідуальної чи суспільної когнітивної системи. Прототип – це ментальний зразок певної реалії, постійно використовуваний лінгвоспільнотою для категоризації, а стереотип (образ, що є результатом синтезу відповідних прототипів) – ментальна одиниця лінгвокультури, якій властиві атрибути та предикати як виразники оцінювання істоти чи явища. Біблійні символемі транслюють прототипні та стереотипні уявлення

українського етносу. Біблійні символами з онімним компонентом не лише оприявлюють значення культурно-історичного та локально-часового різновиду, а й набувають загальних переносних значень, зазнаючи експресивної трансформації, що й сприяє окресленню прототипу того чи того біблійного персонажа й з'ясуванню мети й основних способів такого завуальовування. Бібліоніми, набуваючи властивостей символу, декларують символіку певних понять, маркуючи не одиначне явище, а комплекс образів. Отже, лінгвокультурологічне дослідження потребує застосування низки прийомів концептуального аналізу (прототипного, дистрибутивного, контекстуального, етимологічного, реконструювання концептів і схематичних структур тощо) для максимального врахування власне лінгвальної та позалінгвальної інформації.

Література

1. Верещагин Е. М. Лингвострановедческая теория слова / Е. М. Верещагин, В. Г. Костомаров. – М. : Русский язык, 1980. – 320 с.
2. Кононенко В. І. Мова в контексті культури / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : Плай, 2008. – 390 с.
3. Лакофф Дж. Метафоры, которыми мы живем / Дж. Лакофф, М. Джонсон ; пер. с англ. А. Н. Баранова, А. В. Морозовой. – М. : Едиториал УРСС, 2004. – 256 с.
4. Лакофф Дж. Мышление в зеркале классификаторов / Дж. Лакофф // Новое в зарубежной лингвистике. – М. : Прогресс, 1988. – Вып. XXIII. – С. 12151.
5. Левченко О. П. Символи у фразеологічних системах української та російської мов : лінгвокультурологічний аспект : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 ; 10.02.02 / Левченко Олена Петрівна. – Львів, 2007. – 443 с.
6. Маслова В. А. Homo lingualis в культуре / В. А. Маслова. – Витебск : Издательство УО „ВГУ им. П. М. Машерова”, 2004. – 320 с.
7. Мацьків П. В. Концептосфера Бог в українській мовній картині світу : біблійний, фольклорний, словниково-діахронний дискурси : дис. доктора філол. наук : 10.02.01 / Мацьків Петро Васильович. – К., 2008. – 368 с.
8. Селиванова Е. А. Когнитивная ономазиология / Е. А. Селиванова. – К. : Фитосоциоцентр, 2000. – 248 с.
9. Селиванова Е. А. Теоретические основы когнитивной ономазиологии / Е. А. Селиванова // Вісник Черкаського університету. – Черкаси : ЧДУ, 1999. – Вип. 11. – С. 3–12. – (Серія „Філологічні науки”).
10. Степанов Ю. С. Рецензия на D. Dobrovolskiy, E. Piirainen. Symbole und Kultur: zur Phraseologie aus Kultur semiotischer Perspektive. Bochum, 1997 / Ю. С. Степанов // Вопросы языкознания. – 1999. – № 1 – С. 156.
11. Телия В. Н. Культурно-языковая компетенция: её высокая вероятность и глубокая сокровенность в единицах фразеологического состава языка / В. Н. Телия // Культурные слои во фразеологизмах и дискурсивных практиках / отв. ред. В. Н. Телия. – М. : Языки славянской культуры, 2004. – С. 19-31.
12. Телия В. Н. Русская фразеология : Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В. Н. Телия. – М. : Школа „Языки русской культуры”, 1996. – 288 с.
13. Fillmore Ch. J. An Alternative to Checklist Theories of Meaning / Charles J. Fillmore // Proceedings of the First Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. – 1975. – Vol.1. – P. 123-131.
14. Rosh E. Human categorization / E. Rosh // Advances in cross-cultural psychology. – Vol.1 (Warren N. (Ed.). – London : Academic Press, 1977. – P. 1-49.

2.8. The impact of social factors on the development and functioning of Ukrainian terminology

2.8. Вплив соціальних чинників на розвиток і функціонування української термінології

Мова – це надзвичайно складне і неоднозначне явище, яке реагує на будь-які зміни, які відбуваються в суспільстві. Мова – це суспільне явище, вона не може існувати автономно. Фердинанд де Соссюр писав, що “мова ніколи не існує поза суспільством, бо мова – це семіологічне явище. Її соціальна природа – одна з її внутрішніх властивостей” [12, с. 59].

М. Гладкий зазначав, що мова є продуктом громадської діяльності суспільства і називав її добутком соціальних відносин [2, с. 6-7].

Суспільство постійно розвивається, і, отже, ускладнюється. Форми суспільного життя зазнають змін, стають багатограннішими, відбувається розвиток свідомості людини, у результаті чого форми спілкування також стають більш складними. Оскільки мова і суспільство взаємопов’язані, то всі соціальні, економічні, політичні, історичні та культурні зміни, які відбуваються в суспільстві, впливають на мову.

Питання впливу позамовних чинників на розвиток української термінології порушувалося в наукових працях Л. Боярової, С. Дорошенко, І. Іваненко, М. Комової, Н. Краснопольської, Г. Мацюк, І. Процик, М. Сташко, Л. Туровської, С. Черемкіна та інших.

Метою статті є лінгвістичний аналіз впливу позамовних чинників суспільно-політичного характеру на формування української термінології.

Актуальність статті зумовлена потребою вивчення та систематизації основних позамовних причин виникнення української термінології, дослідження реалій об’єктивного світу, які термінувалися у певні історичні періоди, та ознак, що були покладені в основу найменування цих реалій.

Розвиток будь-якої галузі діяльності нації передбачає істотні лінгвістичні зміни, які “полягають насамперед у тому, що нині переважну частину лінгвістичного фонду складає фахова лексика (терміни та номенклатурні назви), причому ця величина має тенденцію до тривкого зростання” [4, с. 5-8].

Термінологія є найрухливішою підсистемою лексики, і саме на цьому лексичному шарі найбільше позначається взаємодія мови й суспільства на різних етапах розвитку мовної системи. Термінологія – це та частина лексики, яка найбільш чутлива до зовнішніх впливів і, отже, у ній найбільш чітко виявляються впливи суспільства на мову.

Серед соціальних чинників, які впливають на розвиток термінології, виділяємо соціально-комунікативний (людський), виробничо-технологічний та історично-політичний.

Людський чинник отримав назву соціально-комунікативного, оскільки зі всіх ознак, які характеризують мовця і, безумовно, впливають на створювану ним номінацію, в особі термінотворця нас передусім цікавить його місце у комунікативній системі та його соціальний статус у суспільстві, тобто мовні пріоритети.

Визначальним моментом в акті номінування, який ототожнюємо з актом природного термінування, є складне переплетіння сприймання мовцем реальної дійсності та його особистого індивідуального смислового завдання. Саме у зв'язку з цим завданням термінотворець аналізує ситуацію, членує та деталізує її, виділяє окремі подробиці та деталі в описуваній ситуації з необхідним ступенем точності, зумовленим певними прагматичними настановами. Усе це визначає вибір одиниці номінації.

У процесі термінування головним виступає “лінгвокреативне мислення термінотворця, спрямоване на породження нових мовних феноменів шляхом трансформації наявних у мові одиниць” [7, с. 73]. Тому дослідження, проведене з урахуванням впливу людського чинника в термінотворчих процесах, виявляється зорієнтованим на виявлення “механізмів творення мови під впливом духовної потреби людини у самовираженні і пізнанні світу” [7, с. 74], а також під впливом пристосування мови до умов і прагматики спілкування.

Оскільки термінологію ми розглядаємо “не тільки як закономірну еволюцію мови, зумовлену історією її носіїв, а й з погляду творчості індивідів зі своїм світобаченням” [9, с. 111], типом мислення, властивим лише їм, належністю до певної національної культури, то її залежність від дії соціально-комунікативного чинника досить відчутна. Підтвердження цього факту знаходимо у одному із положень В. фон Гумбольдта: “Вплив національної своєрідності виявляється у мові двоїсто: у способі утворювати окремі поняття і у відносно неоднаковому багатстві мов поняттями певного гатунку” [3, с. 105]. Вчений зазначав, що у конкретному позначенні беруть участь не тільки фантазія й емоції, а й розмежувальний здоровий глузд. Особливості світорозуміння тієї чи іншої нації виявляє однаковий колорит, який набувають назви різних предметів в кінцевому результаті. На побудову мовлення впливає і національна своєрідність духу та характеру. Своєрідність національного духу, “яким його створила природа і сформували обставини, визначає собою національний характер, лише на останньому ґрунтується все творче в історії нації..., у ньому відбито її силу і переваги, що переходять від неї у спадок індивідам” [3, с. 47].

Людина формує поняття, пізнаючи природу речей та явищ навколишнього середовища, аналізуючи властивості різних предметів, виділяючи та

узагальнюючи при цьому їхні найістотніші риси та ознаки. Щоб поняття існували й розвивалися, вони обов'язково повинні мати опору в слові та бути нерозривно пов'язаними з їхніми конкретними зовнішніми проявами у формі мовних одиниць. “До слова ми маємо лише неясне передчуття, пошуки способу висловлення, і лише у слові наша думка знаходить своє вираження. Лише вилившись у слово, здогадки і передчуття переростають у поняття” [3, с. 178-180], які відіграють у спеціальному науковому пізнанні особливо важливу роль. З огляду на це, термін є результатом закріплення певного поняття у слові.

Соціально-комунікативний чинник можна вважати чинником об'єктивного характеру, дія якого міжмовна й універсальна. Варіантність номінацій, спричинена, з одного боку, баченням термінотворцями різного в одному і тому самому денотаті, з іншого – відмінностями в їхній загальній та мовленнєвій культурі, фаховій обізнаності.

Вважаємо, що для кожного мовця вибір внутрішньої форми слів на позначення спеціальних понять є суб'єктивним процесом, детермінованим специфікою мовної картини світу, який видається термінотворцеві цілком об'єктивним. Тут спостерігаємо вияв однієї з відомих антиномій В. фон Гумбольдта: мова, як знаряддя пізнання світу стосовно особи, яка пізнає, є чимось об'єктивним, а стосовно світу, який пізнається – суб'єктивним [3, с. 35].

Спеціальна лексика формується на певних історичних етапах розвитку людства, певного етносу, закономірно вбираючи і відбиваючи своєрідність кожної відповідної синхронії. Соціальні, політичні, мовленнєві та психологічні характеристики учасників зазначеного процесу обумовлені історично. Унаслідок цього соціально-комунікативний чинник формування термінології безпосередньо залежить і від дії інших – виробничо-технологічного та історично-політичного.

Механізм впливу *виробничо-технологічного чинника* на розвиток термінології уявляємо як взаємопов'язаний процес еволюціонування певної галузі та спеціальної мови, що її обслуговує.

Постійно розвивається виробництво, удосконалюються техніка, технологія, механізми і матеріали. Відповідно розвивається й система понять галузі, уточнюється та збагачується їхній зміст. Це одразу зумовлює зміни у системі термінів, що ці поняття називають. Якщо усталене значення терміна у системі перестає відповідати новій реалії, термін може бути відкинутий. Проте він може і зберегтися завдяки відповідному переосмисленню і наповненню його новим змістом, новій комбінації сем в оновленій семемі.

Постійне пізнання дійсності, поглиблення вже досягнутих знань, спрямоване на її точне, адекватне відображення, змінюють як окремі поняття певної галузі, так і логіко-поняттєву систему загалом (чи мікросистему в межах системи). Відповідно змін зазнає і система термінів.

Дія виробничо-технологічного чинника є об'єктивною, бо зумовлена природою речей і навколишньою дійсністю, що відбивається у термінології, не зважаючи на те, чи вона виникає і формується природно, чи створюється і унормовується штучно.

На початку свого розвитку науково-технічна термінологія є відносно замкненою, нечисленною за кількістю одиниць системою. Формуючись, вона постійно поповнюється лексемними запозиченнями з термінологій суміжних чи дотичних наукових дисциплін, технічних галузей через нові відкриття, упровадження досягнень науки, і поступово стає відкритим системним утворенням.

Історично-політичний чинник також відіграє важливу роль при творення термінології. Для розвитку мов та їхніх терміносистем, що діють у дво- або багатомовному суспільстві, особливого значення набувають історичні та політичні обставини цього розвитку. Під їхнім впливом фахова лексика може творитися на основі переважно національної мови народу або на основі чужої мови, пристосованої для вираження понять певної галузі людських знань.

Як зазначає Ю. Шевельов, “у дво- чи багатомовних суспільствах картина інша. Вибір тут зумовлюють... політичні, історичні, етнічні та інші чинники. А особливо – як у випадку української мови, коли більшість (українці) перебуває під владою меншости чи меншостей (наприклад, між двома світовими війнами: росіян, поляків, румунів і чехів та словаків), мовне питання неминуче перестав бути тільки лінгвістичним, а стає також – і часто насамперед – питанням політичним, соціальним, культурним” [14, с. 5-6].

Розвиток термінології тісно пов'язаний із політичною історією України та геополітичною ситуацією, що склалася внаслідок розподілу українських земель протягом кількох сторіч між різними державами, де українці підлягали законодавствам цих країн, де по-різному виявляли себе права і статус української мови. Різна лінгвополітична орієнтація регіонів України вплинула на формування української термінології на наддніпрянських та наддністрянських землях.

“Історія розвитку української наукової мови – це постійне переборення політичних заборон і перешкод. Заборона української мови як засобу літературного й громадського спілкування стримувала її стильову розбудову, а водночас і формування термінологічної лексики. Ускладнювався процес взаємодії її із загальним вербальним складом мови” [9, с. 111].

Отже, на різних етапах історії українського народу суспільні, політичні та правові передумови не завжди сприяли функціональній розбудові національної термінології, часом вони практично унеможливлювали її. Політична історія України накладала на розвиток спеціальної лексики української мови свій відбиток і активно впливала на внутрішньомовні процеси.

Таким чином, досліджуючи термінолексику тієї чи іншої галузі знань, дослідники повинні враховувати позамовну детермінованість лінгвістичних явищ (відбиття розвитку матеріального світу в поняттєвій структурі номінацій, відображення панівного типу мислення, лінгвополітичної орієнтації тієї чи іншої групи термінотворців, політичні, культурні, соціальні умови розвитку української мови), оскільки дія цих чинників зумовлює специфіку формування терміносистеми.

Література

1. Булаховський Л. А. Соціальна природа мови / Л. А. Булаховський // Радянська освіта, 1928. – №1. – С. 47-56.
2. Гладкий М. Мова сучасного українського письменства / Микола Гладкий. – Харків – Київ : Державне видавництво України, 1930. – 159 с.
3. Гумбольдт фон В. Избранные труды по языкознанию. О различии строения человеческих языков и его влияние на духовное развитие человечества / Вильгельм фон Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1984. – 400 с.
4. Зарицкий М. Проблеми теорії і практики сучасного українського термінознавства / Микола Зарицький // Вісник Книжкової палати. – 1998. – № 1. – С. 5-8.
5. Кочан І. М. Українське термінознавство на сучасному етапі / Ірина Кочан // Український правопис і наукова термінологія: проблеми норми та сучасність. – Львів, 1997. – С. 101-107.
6. Мацюк Г. Соціологічний підхід до мови в українській лінгвістичній традиції / Галина Мацюк // Вісник Львів. ун-ту : серія філол. – 2009. – Вип. 46. – Ч. 1. – С. 3-15.
7. Мегентесов С. А. Язык как объект исследования в свете синхронно-диахронной парадигмы / С. А. Мегентесов // Философия языка: в границах и вне границ / Сост. и науч. ред. Д. И. Руденко. – Харьков: Око, 1993. – С. 73-82.
8. Михайленко Т. Д. Інтра- та екстралінгвістичні аспекти формування і функціонування військової терміносистеми в національних мовах (на матеріалі російської, німецької та української мов) [Текст] : Автореф. дис... д-ра філол. наук: 10.02.15 / Михайленко Тамара Дмитрівна; НАН України, Ін-т укр. мови. – К., 1996. – 48 с.
9. Панько Т. І. Мова і духовність нації : [монографія] / Т. І. Панько – К. : НМК ВО, 1992. – 200 с.
10. Симоненко Л. О. Українська наукова термінологія: стан та перспективи розвитку / Л. О. Симоненко // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. – К., 2001. – Вип. IV. – С. 3-8.
11. Снісаренко Я. С. Вплив лінгвальних та екстралінгвальних чинників на розвиток суспільно-політичної лексики та суспільно-політичної термінології / Я. С. Снісаренко // Термінологічний вісник, 2013. – Вип. 2 (2). – С. 88-93.
12. Соссюр Ф. де. Курс общей лингвистики / Пер. с 2-го фр. узд. А. М. Сухотина; Под. ред. и с примеч. Р. И. Шор; Вводная ст. Д. Н. Введенского. – М. : Соцэкгиз, 1933. – 387 с.
13. Туровська Л. В. Екстралінгвальна обумовленість лінгвістичних процесів у термінології (на прикладі військової терміносистеми) / Л. В. Туровська // Гуманітарний вісник : Всеукраїнський зб. наук. пр. Серія : Іноземна філологія. – Черкаси, 2007. – С. 495-501.
14. Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941) [Текст] : стан і статус / Ю. Шевельов ; авт. вступ. сл. Л. Масенко. – Чернівці : Рута, 1998. – 207 с.

2.9. Potential of dialect texts of Donechchyna in the interests harmonization of an individual and society

2.9. Потенціал діалектних текстів Донеччини в гармонізації інтересів людини та суспільства

Проблеми, пов'язані з формуванням джерельної бази для дослідження українських говірок, безумовно, є актуальними. Коло досліджуваних питань, способи і прийоми запису, специфіка спілкування з діалектоносцями, опрацювання й аналіз зафіксованих матеріалів – усі ці та багато інших аспектів спонукають дослідників різних мов до постійних роздумів і наукових пошуків.

Значне зростання інтересу до вивчення діалектного різновиду української національної мови спостерігаємо за часів незалежності нашої держави. У далекому минулому залишилося ставлення до діалектизмів як до елементів, що засмічують мову, мають для її формування і розвитку другорядне значення. Сьогодні нарешті прийшло усвідомлення того, що саме діалектна мова є цінним джерелом для різнопланових мовознавчих досліджень. Одним із пріоритетних напрямків сучасного мовознавства є з'ясування особливостей діалектної мови на всіх її рівнях. Особливо це стосується малодосліджених на сьогодні новостворених говорів південно-східного наріччя. Щоб мати об'єктивну картину мовних особливостей певної території, необхідно докладно дослідити зміст її фрагментів – окремих говірок. Таке завдання сьогодні є актуальним та науково зумовленим. Серед різних типів джерел вивчення діалектів на першому місці науковці справедливо називають діалектні тексти – зразки говіркового мовлення, записані фонетичною транскрипцією.

Зважаючи на актуальність проблеми, розуміючи неабияку цінність діалектних текстів, над формуванням діалектної текстотеки сумлінно працюють насамперед мовознавці-діалектологи, а також студенти-філологи, учителі-мовники в різних населених пунктах. Така робота дала вагомі результати: українське мовознавство вже має солідну джерельну базу діалектних текстів. Цінними джерелами дослідження українських говорів є, наприклад, такі видання, як збірник текстів «Говори української мови» [8], «Говірки Чорнобильської зони: тексти» [7], «Говірки південної Київщини: зб. діалектних текстів» [5], матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій «Північно-східна Слобожанщина» [10], монографічне дослідження «Говірки історичної Уманщини і суміжних земель» з діалектними текстами [4] тощо. Важливим здобутком української діалектології є тритомна праця «Говірка села Машеве Чорнобильського району» [3], яка, за словами К. Германа, є найповнішою фундаментальною базовою інформацією про діалектне мовлення носіїв говірки одного села [2, с. 357]. Ця праця є зразком для подібних описів говірок із

територій інших українських діалектів. Своєрідним описом окремої говірки є праця Г. Аркушина «Силенська гуторка» [1], у якій подано розгорнуту характеристику говірки села Сильно Ківерцівського району Волинської області. Тексти, записані в рідному селі, стали основою для ґрунтового видання І. Сабадоша «Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району» [12], який містить не лише понад 15,9 тисяч діалектних слів, але й характеристику найголовніших фонетичних, морфологічних, синтаксичних і лексичних особливостей говірки.

Особливості говірок сходу України репрезентовано в навчальному посібнику «Українські східнослобожанські говірки: сучасні діалектні тексти» [13]. Укладена луганськими діалектологами книга подає розповіді про історію населених пунктів краю, вірування, обряди, господарську діяльність. Пізніше побачив світ ще один посібник «Говірки Східної Слобожанщини: збірник діалектних текстів», упорядкований В. Лесною [10].

Діалектний текст як джерело дослідження далеко не вперше привертає увагу науковців. У мовознавстві традиційно вже джерельною базою для діалектологічних досліджень були матеріали, зібрані за спеціальними питальниками в режимі «питання – відповідь». Безумовно, принагідно дослідники використовували й записи зв'язного мовлення діалектоносіїв.

На початку ХХІ століття увага до діалектного тексту помітно зростає: саме в цей період захищені докторські дисертації, зокрема Н. О. Руснак «Діалектний текст: лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти» (2011 р.) [11], А. О. Колесникова «Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю» (2015 р.) [9]. Діалектний текст стає не лише джерельною базою ґрунтовних лінгвістичних досліджень, а й безпосереднім об'єктом вивчення.

Над збиранням діалектної текстотеки українські науковці працюють уже давно. Долучилися до цієї роботи й викладачі кафедри української мови та літератури разом зі студентами Донбаського державного педагогічного університету. Збирання діалектних матеріалів триває фактично від часу відновлення в стінах нашого вишу філологічного факультету. Початок цієї роботи пов'язаний із функціонуванням науково-дослідного центру «Південна Слобожанщина», засновником якого був професор кафедри української мови та літератури В. Т. Горбачук. Відповідно до назви центру записи діалектних матеріалів (рукописні, аудіо- та відеозаписи) здійснювали переважно в південних районах Харківської області, що дозволило здійснити опис структурної організації й динаміки побутової лексики південнослобожанських говірок, укласти відповідний словник та лінгвогеографічний атлас.

Принагідно, пам'ятаючи про значення й важливість збирання діалектного матеріалу на всій території поширення українських говірок, студенти філологічного факультету під керівництвом викладачів кафедри української

мови та літератури здійснювали записи й у Донецькій, Луганській, Дніпропетровській, Полтавській та інших областях України. Важливість цих записів є безперечною, особливо відчутним стало значення зафіксованих і збережених діалектних матеріалів з погляду сучасних сумнозвісних подій на Донеччині й Луганщині, коли до фактору природного зменшення кількості людей старшого віку додався ще й абсолютно неприродний, спричинений страхіттями війни.

Найбільшої уваги серед усіх зібраних матеріалів заслуговує, звичайно, діалектна фонотека, тобто записані на магнітофонну плівку розповіді місцевих жителів. Зважаючи на місцезрештування Донбаського державного педагогічного університету – місто Слов'янськ Донецької області – цілком закономірним виглядає той факт, що студентами нашого філологічного факультету протягом багатьох років були випускники шкіл Донецької області, а тому й записів говірок Донеччини вдалося зібрати чимало. Найбільша кількість аудіозаписів здійснена, звичайно в самому місті Слов'янську та селах Слов'янського району – Билбасівка, Маяки, Микольське, Никанорівка, Новомиколаївка, Пискунівка, Прелесне, Райгородок, Селезнівка, Сергіївка, Хрестище, Черкаське, у містах Миколаївка, Краматорськ та найближчих до них селах. Розгалуженою є сітка обстежених населених пунктів Лиманського (колишнього Краснолиманського) району. Окрім зразків говіркового мовлення жителів міста Лиман, наявні записи, здійснені в селах Дробишеве, Закітне, Нове, Рідкодуб, Рубці, Торське, Шандриголове, Ямполівка, Ярова. Можливо, автори цих матеріалів самі не до кінця усвідомлювали наскільки важливе й цінне джерело вони укомплектовують, проте завдяки їхній сумлінній роботі в розпорядженні дослідників тепер є фонозаписи із розповідями діалектоносіїв 1925-го, 1917-го, 1915-го, 1914-го і навіть 1910 року народження.

На карті обстежених студентами філологічного факультету населених пунктів Донеччини буде й місто Бахмут (колишній Артемівськ) та села Бахмутського району: Дронівка, Званівка, Красне, Оленівка, Покровське, Серебрянка, Трипілля, а також місто Сіверськ. Із Волноваського району маємо зразки записів із сіл Благодатне, Дмитрівка, Миколаївка, у Великоновоселківському записано матеріали в селах Времівка, Горелівка, у Володарському – у селі Шевченко. Добропільський район репрезентують записи із самого районного центру та сіл Криворіжжя, Октябрьське, Святогорівка. Наявні записи з Костянтинівки та сіл Костянтинівського району – Артемівка, Василівка, Маркове, Миколаївка, Правдівка, Торське, із Красноармійська та населених пунктів Красноармійського району – Новомиколаївка, Улянівка. У Мар'їнському районі здійснено аудіозаписи в селах Добровілля, Красногорівка, Максимільянівка, Павлівка, в Олександрівському – Варварівка, Високопілля, Львівка, Новобахметьєве, Очеретине, Шостаківка. Шахтарський район

представлений записами із сіл Велика Шишівка, Московське, Степанівка та самого міста Шахтарська. Маємо також записи діалектного мовлення від жителів міст Донецької області: Часів Яр, Харцизьк, Торез, Сніжне, Святогірськ, Макіївка, Зугрес, Єнакієве, Дружківка, Держинськ, Горлівка, Білозерське, Амвросіївка. Усього на аудіокасетах відтворено 128 зразків говіркового мовлення Донеччини, записаних упродовж останніх 16-ти років. У цих статистичних даних ми не беремо до уваги записи на цифрових носіях, які здійснили студенти філологічного факультету впродовж останніх років.

Сформована текстотека – це підґрунтя для укладання хрестоматії українських діалектних текстів Донеччини, яка допоможе удокладнити характеристику фонетичної, морфологічної, синтаксичної і, звичайно ж, лексичної системи східностепових говірок. Аудіозаписи стануть своєрідним цінним додатком до майбутньої хрестоматії, наочним зразком і доказом природного й невимушеного звучання української мови в українському Донбасі.

Попередній аналіз зафіксованих текстів Донеччини в контексті української лексикографії дозволив виділити на їхній основі лексику, тісно споріднену з іншими діалектними групами України.

Від жительки села с. Рідкодуб Корнієнко Ольги Петрівни, Лиманського району, яка народилася 1910 року, було записано лесеми *бала¹байка* – балалайка, *вал* – товсті нитки з клоччя, *ка¹жен*, *лава*, *на¹равиц¹'ц¹'а* – подобатися, *ночови* – корито, *пол*, *по¹лик* – ліжка, *по¹пона* домоткане грубе полотнище із різнокольорових поперечних смуг, яким покривали ліжка, *п¹р¹'ад¹'иво* – волокно конопель, *р¹'ад¹но*, *ро¹гач*, *ст¹'ілец¹'*, *сто¹лик*, *сто¹лова*, *ца¹берка*, *Ча¹пл¹'їа*, *Ш¹кафо¹ўка* та ін.

У місті Горлівка від інформатора 1924 р. н. Кузьменко Марії Дмитрівни записано лексеми *з¹нахур*, *кар¹топл¹'а*, *оп¹'ят¹'*, *п¹разник* та ін.

У діалектних текстах села Новомиколаївки Слов'янського району привертають увагу такі лексеми: *буз¹'івок* (відоме в українській лексикографії), *бузе¹'лок* (у розглянутих нами словниках поки не виявлене) – однорічне теля; *геп¹том*, *геп¹том* – зовсім, дуже (очевидно споріднене із нижньонаддніпрянським *гепсом*, *гансом* – оптом, гуртом); *ж¹даники* – обіцянки, що не були виконані протягом тривалого часу; *ман¹'їа* – морока, невдача; *о¹дз¹'анити* – широко розкрити, відчинити; *ночу¹вака* – ночувальник (від інформатора 1911 р. н.); *о¹шурки* – лушпиння, шкарлупи; *патрат¹'* – обривати пір'я на птиці, яку ошпарили окропом; *п¹'ід¹зорники* – декоративне оздоблення краю білизни, що застилали на ліжка; *п¹лесо* – грядка на городі, *роз¹д¹'ава* – неуважна, забудькувата людина; *са¹петка* – плетена корзина, *ш¹ворник* – 1) прикорень, залізний кілок, до якого прикріплюють цеп чи мотузку для випасу худоби на прив'язі», 2) залізна палиця, на якій обсмалюють пташині голови, 3) швацький інструмент; *шу¹л¹'ак* – капуста, що не розвинулася в головку та ін.

Укладання діалектної фонотеки й текстотеки говірок Донеччини має надзвичайно важливе значення не лише для мовознавства. Сьогодні ми, як ніколи, чітко розуміємо суспільну і, навіть, історичну значущість виконуваної роботи. Адже записані матеріали (і ті, які продовжуємо укладати) є підґрунтям для збереження всього українського (мови, традицій і звичаїв, культури й побуту, ментальності), що є нині в Донбасі, а отже – основою для відновлення української державності на тій частині донецької землі, де вона тимчасово втрачена.

Навіть сам процес запису діалектних матеріалів, зокрема й зв'язних текстів, – уже елемент формування гармонії в суспільстві. Момент, коли до людей старшого віку, здебільшого обділених увагою, самотніх, слабких здоров'ям, звертаються записувачі діалектних матеріалів, уважно слухають їх, ловлять кожне слово, виявляють щиру зацікавленість, – це, на правду, момент, коли й відбувається гармонізація інтересів окремої людини і суспільних. Важко переоцінити виховний потенціал цього процесу. Адже для студентів чи школярів-записувачів процес збирання діалектних текстів – це можливість доторкнутися до живої історії свого народу, а не просто прочитати сухі факти в підручнику. Важливо й те, що діалектні матеріали студенти часто записують, насамперед, від своїх близьких і рідних, одночасно збираючи ще й історію свого родоводу, формуючи сімейний архів фоно- й відеозаписів.

Отже, діалектні тексти Донеччини, як бачимо є не лише багатющим джерелом для вивчення лексики, граматики, синтаксису українських говорів, удокладнення питань щодо шляхів формування українських говірок нашого краю, а й підґрунтям для найрізноманітніших процесів гармонізації інтересів окремої людини та сучасного суспільства загалом. Тому, безумовно, перспективним вважаємо подальше збирання діалектних текстів, їхню систематизацію та ґрунтовний аналіз на всіх мовних рівнях.

Література

1. Аркушин Г. Силенська гуторка / Г. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 1996. – 168 с.
2. Герман К. Новий важливий здобуток української діалектології / К. Герман // Діалектологічні студії. 5 : Фонетика, морфологія, словотвір / відп. ред. П. Гриценко, Н. Хобзей. – Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2005. – С. 354–357.
3. Говірка села Машеве Чорнобильського району. – К. : Довіра, 2003. – Ч.1 : Тексти / уклад. : Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика. – 455 с. ; Ч. 2 : Тексти / уклад. : Г. В. Воронич, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. – 608 с. ; Ч. 3 : Матеріали до лексичного атласу української мови / уклад. : Ю. І. Бідношия, Г. В. Воронич, Л. В. Дика, Л. А. Москаленко, Л. Г. Пономар. – 226 с.
4. Говірки історичної Уманщини та суміжних земель : [монографія] / за ред. Т. М. Тищенко. – Умань : РВЦ «Софія», 2008. – 259 с.
5. Говірки південної Київщини : зб. діалектних текстів / упоряд. Г. І. Мартинова. – Черкаси : [б. в.], 2008. – 370 с.

6. Говірки Східної Слобожанщини : збірник діалектних текстів : навч. посіб. / упоряд. В. В. Лєснова ; за заг. ред. П. Ю. Гриценка. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 304 с.
7. Говірки Чорнобильської зони : тексти. – К. : Довіра, 1996. – 359 с.
8. Говори української мови : зб. текстів. – К. : Наук. думка, 1977. – 591 с.
9. Колесников А. О. Морфологія українських говірок межиріччя Дністра і Дунаю : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Андрій Олександрович Колесников. – Київ, 2015. – 40 с.
10. Північно-східна Слобожанщина (Новопсковський, Біловодський, Міловський райони Луганської області) : Матеріали фольклорно-діалектологічних експедицій. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2002. – 256 с.
11. Руснак Н. О. Діалектний текст : лінгвокогнітивний та прагматичний аспекти : автореф. дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Наталія Олександрівна Руснак. – Київ, 2011. – 36 с.
12. Сабадош І. В. Словник закарпатської говірки села Сокирниця Хустського району / І. В. Сабадош. – Ужгород : Ліра, 2008. – 480 с.
13. Українські східнослобожанські говірки : сучасні діалектні тексти : навч. посіб. / за ред. К. Д. Глуховцевої. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2011. – 424 с.

2.10. Psychological analysis of interpersonality relations of postwar day in the novel by B. Antonenko-Davidovich "Behind the screen"

2.10. Психологічний аналіз міжособистісних стосунків повоєнної доби у романі Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою»

Творчість Б. Антоненка-Давидовича являє собою ще недостатньо вивчений матеріал і потребує подальших ґрунтовних досліджень. Найбільш глибоко і всебічно аналізується життєвий і творчий шлях письменника у критичних статтях Л. Бойка: «Без правди нема справжньої літератури», «Знищено без жалю ворожою рукою...», «Лицар правди і добра» та ін. В одній зі своїх статей – «З когорти одержимих» – дослідник підкреслює: «Ми бачимо прагнення молодого письменника якомога глибше зрозуміти парадокси нової дійсності, бажання розібратися й збагнути її суперечності, а водночас – спробу виявити власну ідейну та життєву орієнтацію» [2, с. 16].

Корисними при дослідженні окремих творів Б. Антоненка-Давидовича є статті та наукові роботи І. Заярної, С. Жили, Л. Кимака. Так, останній неодноразово згадує «Сибірські новели», підкреслюючи індивідуальність і неповторність новелістики письменника, стверджуючи, що вони виділяються такою особливою загостреністю проблематики, глибиною розкриття характерів і своєрідністю художнього синтезу, «що їм годі шукати аналог їй в усій українській новелістиці останніх десятиліть» [3, с. 169].

Дослідження тематики і проблематики творів автора дає нам змогу

визначити динамічні риси розвитку літератури і проливає світло на самий суспільно-історичний характер епохи, оскільки актуальність досліджуваних категорій залежить від певної історичної епохи розвитку суспільства.

Незважаючи на те, що багато письменників початку ХХ століття розробляли і досліджували схожі теми, стиль написання та підхід до їх розкриття в кожного автора був індивідуальний. Тож виникає потреба подолання літературознавчих шаблонів й осмислення особливостей індивідуальності автора. Цим намаганням здійснити тематичний аналіз прозової спадщини Б. Антоненка-Давидовича і буде визначатися актуальність порушеної проблеми.

Практичне цінність полягає в тому, що результати дослідження тематичного аспекту та проблематики прозових творів Б. Д. Антоненка-Давидовича можуть бути використані в навчальному процесі середньої школи для поглиблення знань учнів про творчість письменника, а у вишівських курсах «Історія української літератури» дане дослідження буде корисне при висвітленні загальних питань української літератури.

У романі «За ширмою» порушено вічну проблему, яка була предметом уваги митців багатьох поколінь і яка існує стільки, скільки й людське суспільство. Це проблема батьків і дітей. Найчастіше, порушує автор саме питання історичного розвитку держави, і вже в цьому ключі змальовує психологічні портрети головних персонажів. У романі ж «За ширмою» епохальні зміни відіграють другорядну роль, поступаючись місцем роздумам автора над проблемами сенсу людського життя, стосунків у родині, служіння народові.

Свій роман Б. Антоненко-Давидович писав упродовж чотирьох років, з 1953 по 1957. Перша назва «Живи!» після довгих міркувань була змінена на остаточну «За ширмою». Недарма хочеться зупинитися на цьому творі письменника докладніше, адже роман став помітним явищем не тільки в творчому доробку письменника, а й в усьому літературному житті повоєнних десятиріч. Він же, зі слів самого автора, став для нього другим мандатом в літературу [2, с. 32].

Головний герой твору Олександр Іванович Постоловський – дільничий лікар, зовні непоказний. Як зазначає Л. Бойко, оця підкреслена увага й цікавість до «звичайних», нічим не примітних людей, переважно інтелігентів, котрі щодня зустрічаються в житті – характерна риса творчості письменника. Серед головних рис характеру Постоловського слід назвати енергійність, ініціативність і вольову вдачу. Він сміливий і вдумливий лікар, який любить свою справу і весь віддається їй, не зупиняючись на досягнутому і постійно прагнучи до вдосконалення і поглиблення фахових навичок. І ось ця порядна людина, всіма шанований лікар, уважний і чуйний до своїх пацієнтів, дбаючи

про інших людей, виявляється злочинно недбалим до найближчої і найдорожчої в світі людини – рідної матері, «що жила з ним поруч, яку він бачив щодня, мати, яка перед його очима марніла, сохла, згасала, а він нічого того не помічав! Не помічав – і як лікар, і як син...» [2, с. 591].

Власне, саме з персонажем старенької матері і пов'язана назва роману. Лікар Постоловський, маючи свою родину, не знайшов у ній місця для матері. Одгородивши її в кутку свого кабінета, Олександр Іванович занедбав рідну неньку, прогледів її захворювання тяжкою невиліковною хворобою, почасти спровокованою тим, що мати, розуміючи, що вона зайва в молодій родині, занепала духом і не бачила вже ні в чому втіхи і розради. Драматизм становища посилюється тим, що молода дружина Постоловського – типова міщанка. Серед рис, що найкраще можуть охарактеризувати її образ, слід назвати обмеженість, егоїстичність та бездарність. Вона погана мати свого сина і така ж сама дружина. З того часу, як свекруха приїхала до Узбекистану, жодного дня не минає, щоб Ніна Олександрівна не виказала їй свого презирства та зневаги.

Чи не одну з найважливіших ролей у розкритті змісту твору відіграє образ безпритульного собаки Жучки. Письменник змальовує нелегке життя тварини в узбецькому кишляку. Ненависть та відраза оточуючих, постійні гоніння та власне каліцтво (у собаки немає одного ока) тим не менше не зупиняють Жучку у її прагненні знайти ласку та любов. Вона не втрачає надії на ласку, любов та співчуття з боку людей, яким, незважаючи на їхнє презирство, все ще довіряє. Можливо, спочатку здається, що для загальної канви твору образ собаки не має великого значення. Та це не так. У даному випадку ця дійова особа слугує для пояснення головної проблеми твору, адже змальовується в тісному зв'язку з образом старенької матері, для якої тварина стає справжньою розрадою та єдиним другом на чужині. Не сину, а тим паче не невістці, а саме Жучці довіряє мати свої болі та тугу, і, що найголовніше, отримує у відповідь ті розуміння, співчуття та відданість, яких годі чекати від рідних людей.

Цікавим є той факт, що головні герої твору – лікар Постоловський, його дружина і стара мати – вигадані. А ось прототипом Жучки став чудовий собака письменника Еней – такий же розумний і відданий своєму господареві. Не вигадані і другорядні герої, як от: завоблздороввідділом Ходжаєв, голова колгоспу Рахімбаєв, голова сільради Назіра Бабаджанова.

Образи ці взяті з життя майже без змін. З їх допомогою розкриваються характери головних дійових осіб, а також сімейна трагедія, що сховалася під личиною зовнішньої добропорядності й благополуччя. Показовим в цьому плані є епізод, коли розповідається про візит лікаря Ходжаєва до амбулаторії Постоловського. Ходжаєв – безпосередній начальник Олександра Івановича, приїжджає до селища, в якому той працює, щоб ознайомитися з напрямками роботи молодого лікаря та для особистого знайомства з ним. «Зав» одразу

викликає симпатію у Постоловського. Дивлячись на поведінку начальника та вгадуючи за показною серйозністю веселу, навіть лагідну вдачу, Постоловський ловить себе на думці, що в Ходжаєва: «Справжня постать більшовика!... Та порода, що, попри зовнішні національні ознаки, однакова скрізь» [2, с. 580].

З перших хвилин зустрічі Олександр Іванович розуміє, що цей візит більше дружній, ніж формальний, тому від щирого серця запрошує зава до себе на обід. Біля самого будинку вони зустрічають стареньку мати, що годує помиями Жучку. Цікавими є думки свідків цієї сцени. Ніна Олександрівна відчуває роздратованість і злість на свекруху, оскільки вважає, що поведінка старої жінки може скомпрометувати їхню родину в очах начальства: «Навмисно! Безперечно, навмисно виставила з кухні миску стара відьма» [1, с. 584]. Ніяково почувасться і син, якому соромно за свою просту матір. І тільки сам Ходжаєв з пошаною до літньої людини першим вітається з нею. Протягом всього обіду, який, до речі, незважаючи на власну кволість, приготувала Одарка Пилипівна, лікар Ходжаєв уважно придивляється до неї, констатує наявність страшної хвороби. Він же і відкриває очі Постоловському на поганий фізичний стан його матері.

Після цього страшного відкриття життя Олександра Івановича в корені змінюється. Він страшенно картає себе за неухважність до здоров'я рідної неньки, відкриваються в нього очі і на поведінку дружини. У пошуках альтернатив до лікування матері бере активну участь Ходжаєв. Він же знаходить гроші на операцію, а також супроводжує сина і матір до лікарні в Томську. Та все виявляється марним, і мати, не дочекавшись операції, помирає. Останнє її бажання – бути похованою в рідному Переяславі виконує син, в такий спосіб намагаючись спокутувати свій вічний борг перед пам'яттю матері.

Проблематика роману «За ширмою» дуже різноманітна, і хоча дія твору майже не виходить за рамки однієї сім'ї, інтереси героїв сягають набагато далі. Проблема сенсу людського висвітлюється з різних боків і розкривається через поведінку, вчинки та думки дійових осіб. Так у своєму життєвому покликанні бути лікарем та допомагати людям головний герой роману Постоловський вбачає своє призначення у житті, скрупульозно та цілеспрямовано реалізуючи власні прагнення. Та цілком логічно постає питання про доцільність втілення мрій в життя, якщо через це страждає найближча і найрідніша людина. З іншого боку розглядається ця проблема через світосприйняття старенької матері. Сенсом її життя до останнього подиху залишається щастя та благополуччя сина. Її не турбує ані власне життя, ані близька та неминуча смерть. Вирушаючи в останню путь, «...тільки про сина їй важко було думати: як то йому буде без неї?..» [1, с. 608]. Паралельно зображує письменник образ дружини Постоловського, який є цілком протилежним образів Одарки Пилипівни. Егоїстична та меркантильна, ця жінка понад усе цінує гроші та суспільне визнання. Вона зневажає свого чоловіка за те, що він не користується своїм

службовим становищем, не зав'язує вигідних знайомств. Ані щастя сина, ані репутація чоловіка для неї не важливі. Вона живе тільки для себе. Підхід до проблеми сенсу людського життя автор здійснює через аналіз світосприйняття основних дійових осіб роману.

Ще одну проблему – проблему міжнаціональних стосунків – автор показує через описання характерів узбеків, змалювання особливостей їхнього життя та специфіки менталітету. Різке ставлення до цієї проблеми Б. Антоненко-Давидович висвітлює в суперечці Постоловського з дружиною. Коли вона запитує чоловіка, хто за національністю його начальник, і отримує відповідь, що узбек, то безапеляційно стверджує; «Я припускаю ще з узбека вчителя, артиста, навіть поета (хоч, кажуть, вони нудно пишуть), але лікаря, інженера, художника – ніколи! Щоб я довірила узбекові своє здоров'я? Та ні в якому разі!..» [1, с. 575]. Цю точку зору рішуче спростовує Олександр Іванович, називаючи доводи дружини «наївними». Сам він чудово знаходить спільну мову з місцевими жителями, вважаючи їх дещо малограмотними (як на думку українського інтелігента), але при цьому привітними та щирими людьми.

Автор розкриває проблему міжнаціональних стосунків через ставлення узбеків до лікаря та його родини. Найбільше уваги приділяє письменник таким особливостям менталітету узбецького народу як гостинність, чемність, повага до літніх людей та вдячність. Показовими в цьому плані є епізоди, присвячені спілкуванню старенької матері з узбецькою родиною, в якій вона купує молоко для сина. Родина, що складається з двох літніх незаміжніх сестер та брата, приймає Одарку Пилипівну як рідну. Незважаючи на мовний бар'єр, старій жінці «пощастило розговоритись». І хоч «стара була далека від думки порівнювати, як тут до неї ставляться чужі люди і невістка та син удома, але їй не хотілося йти назад з цієї гостинної господи, ... і вона мимоволі зітхала» [2, с. 506]. Сердечною та уважною людиною показано і лікаря Ходжаєва, який чуже горе сприймає, як власне. Він робить усе, що в його силах, щоб допомогти хворій матері Постоловського.

Таким чином, можна з упевненістю стверджувати, що Б. Антоненку-Давидовичу вдалося реалістично розкрити проблему міжнаціональних стосунків через зображення найхарактерніших рис узбецької народності та через показ долі чужинців в Узбекистані.

Паралельно з цією проблемою можна визначити таку, як проблема долі інтелігента в процесі національної відбудови. Розкривається вона через образ мислення та вчинки головного героя роману – лікаря Постоловського. Фахівець у своїй справі та чудовий спеціаліст, він розпочинає свою лікарську практику в далекому узбецькому кишлаку, де, як йому здавалося «війна скінчилась не рік тому, а тільки ось-ось тут одриміли останні вибухи бомб...» [2, с. 462]. Тобто починає він, можна сказати, з нуля. Та його цілеспрямованість і усвідомлення

задач, що стоять перед ним, є рушійною силою у здійсненні прагнень Постоловського. Він розуміє необхідність та важливість побудови лікарні, амбулаторії та будинку породіль для узбецького населення, бо вважає неможливим миритися з відсутністю таких важливих об'єктів «на 31-му році соціалістичної революції!». Олександр Іванович, молодий ще лікар, не раз ставить питання про відбудову в районному відділі охорони здоров'я та в області. Але там «не бачать для цього реальних можливостей». Та труднощі не зупиняють амбітного орис-доктора. Він вирішує власними силами будувати лікарню. У нагоді йому стає одна з його пацієнток, Назіра Бабаджанова, яка виявляється головою сусідньої сільради. З нею він і укладає договір про будівництво, і від неї, а не від чиновників, отримує реальну допомогу.

Висвітлення зазначеної проблеми було надзвичайно актуальним в повоєнні роки. Б. Антоненку-Давидовичу вдалося зацентувати увагу саме на такому важливому на той час питанні як важливість інтелігенції у процесі національної відбудови. Той час, який відобразив Б. Антоненко-Давидович у романі «За ширмою», обумовив постановку проблеми стану жінки в тогочасному суспільстві. Не зважити на цю проблему автор, безперечно, не міг. Події воєнних років вплинули на формування нових рис жіночого характеру та по-іншому поставили питання про її роль у суспільстві. У романі «За ширмою» головному герою Постоловському важко звикнути до думки про тендерну рівність, адже «досі він бачив узбечок-продавиць у крамницях, бачив учительок, артисток, навіть лікарку в апараті обласного відділу охорони здоров'я, але – жінка на посаді голови сільради в глухому кишлаку (Назіра Бабаджанова)... – це і для нього була дивина» [2, с. 512]. Таким чином, Назіра є втіленням образу жінки нової формації.

Головною у романі залишається проблема взаємовідносин батьків і дітей. З одного боку автор змальовує стосунки Постоловського з матір'ю, в яких домінує материнська самопожертва, готовність присвятити своє життя синові, нічого не вимагаючи взамін. Головний герой у сліпому синовому егоїзмі не помічає того, що мати непомітно створює такі умови, щоб він міг займатися кар'єрою, завойовувати авторитет, влаштовувати особисте життя. Лише усвідомивши неминучу втрату рідної людини, Постоловський розуміє, що для нього значить материнська любов. В іншому ключі зображує письменник взаємовідносини Олександра Івановича з власним сином. Безперечною є його любов до дитини, але назвати це почуття провідним в його житті не можна. За суспільною діяльністю Постоловському не вистачає часу приділити увагу хлопчикові. Він покладає відповідальність за виховання дитини на дружину, воліючи не помічати, що їй не притаманні риси самовідданого материнства.

Згідно творчої манери письменника, в цьому романі, як і в інших творах, відсутнє авторське моралізування. Роман «За ширмою» закінчується смертю

матері, але можна вважати, що це не є останньою крапкою, а лише поштовхом до переосмислення головним героєм свого ставлення до власної дитини, своєї відповідальності за його долю, бо це є основою синовій вдячності у майбутньому. Однією з важливих проблем у романі «За ширмою» можна визначити проблему зв'язку людини з рідною землею. Вона не є провідною, але її вагомість не можна недооцінювати. Для всієї творчості Б. Антоненка-Давидовича національне питання було найголовнішим, тому так гостро і болісно сприймається останнє бажання матері Постолювського бути похованою на рідній українській землі.

Визначені вище проблеми визначають роман Б. Антоненка-Давидовича «За ширмою», як багатогранний та різноплановий прозовий твір, в якому тісно пов'язані і психологічний, і соціальний аспекти висвітлення тогочасної дійсності. Письменникові вдалося глибоко дослідити важливі і злободенні проблеми життя, і це не втрачає актуальності, і з плином часу продовжує збуджувати у читача бажання замислитись над вічними питаннями і дійти вірного висновку.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. За ширмою [Текст] : роман / Б. Д. Антоненко-Давидович // Твори : в 2-х т. – К. : Наукова думка, 1999. – Т.1 : Повісті та романи. – С. 443-626.
2. Бойко Л. З когорти одержимих // Твори [Текст] : в 2 т. / Б. Д. Антоненко-Давидович ; вступ.ст., упоряд. та примітки Л. С. Бойко ; НАН України. –К. : Наукова думка, 1999. – Т. 1 : Повісті та романи. – 1999. – 742 с.
3. Кимак Л. Антигерой «Сибірських новел» // Березіль / Л. Кимак. – 1994. – № 9–10. – С.169–175.

2.11. The symbolic configuration of historical and cultural zones of Donbas

2.11. Символічна конфігурація історико-культурних зон Донбаського локусу

З позиції регіоналістики, земля (регіон) є «умовно виокремленим простором, який вирізняється від прилеглої території певною сукупністю відносно сталих природних й економіко-географічних зв'язків» [2, с.3]. За визначенням соціологів, регіон – це частина території держави, відмінна від інших за природно-кліматичними умовами життєдіяльності, історією, етнічним складом населення, мовою, культурою та релігією. Натомість політологи кваліфікують його як «територію з власними політичними чи адміністративними структурами, ... складник певного духовного (культурного) і політико-

територіального соціуму, що має досить чіткі кордони й цілісну інфраструктуру свого життєзабезпечення» [2, с. 6-7].

Поняття «регіональний» висвітлює, насамперед, локалізацію певного життєвого простору конкретними природно-географічними умовами та внутрішню відносну завершеність завдяки сформованим особливим культурним традиціям. У культурології категорія «регіональний» не фіксує чітко окреслену просторову одиницю, така категорія є синтезом уявлень про територіальний, локальний ареал і національну культуру. А. Кармін схарактеризував регіональні культури як «... надетнічні спільноти, які формуються в певному географічному ареалі й упродовж тривалого історичного часу зберігають власну специфіку» [5, с.372]. На думку дослідника, культура регіону може бути тотожною з національною, але переважно є конгломератом різних культур, створених кількома націями, що заселяють регіон. Схожою є дефініція Е. Скворцової, яка витлумачує регіональну культуру як «... синтезовані культурні спільноти народів, що разом мешкають у межах великих обмежених географічних регіонів, які сформувалися під впливом певної домінанти» [12, с.110].

Традиційний географічний простір, тобто сукупність визначальних ознак символів і засадчих уявлень про якусь територію, місцевість, ландшафт, як наслідку сформованої певної культури, на думку Є. Саїда, «...потребують реконструкції культурно-цивілізаційних образів-стереотипів з його політичним, соціальним, культурним сегментами, які нашаровувалися на анаморфований простір» [11, с. 157].

Уявлення людей («ментальна географія», чи «ментальне картографування») про навколишній простір з часом змінювалися. Усвідомлення особливостей таких уявлень уможливило сутність концепту «ментальна мапа», запроваджене до наукового обігу в середині ХХ ст. Е. Толманом та поглиблене географом Р.Доунзом і психологом Д. Стеа. Науковці кваліфікують ментальну картографію як абстрактне поняття, що охоплює ті ментальні й духовні здібності, які дають змогу впорядковувати, зберігати, відновлювати в пам'яті й обробляти інформацію про навколишній простір. На думку Ф. Шенка, таку парадигму потрібно трактувати як «суб'єктивне внутрішнє уявлення індивіда про частину навколишнього простору», яке, щоправда, може бути неправильним і спотвореним. Групи людей чи більші спільноти також «створюють особливі в культурно-історичному сенсі уявлення про просторову структуру довкілля, який вони бачать чи можуть собі уявити» [14, с. 4-5].

Застосування концепту «ментальна мапа» до регіонального образу Донеччини посприяє «матеріалізації» малопомітних для позитивістської історіографії сюжетів: конструювання простору у свідомості індивіда, уявлення соціуму про нього, умовні поділи територій суспільством, лише незначна кількість представників якого оперує ними завдяки особистим спостереженням.

Початково певний територіальний простір ототожнювали з ареалом проживання локальних племен чи племінних союзів, його межі тривалий час були невідомі людям, які проживали в цьому природному ареалі. Інформацію про географічний простір передавали від одного покоління до іншого вербально, з дотриманням топонімічні рубежів (річки, озера, лісні масиви, гори, долини тощо).

Перші географічні свідчення про територію сучасної Донеччини репрезентував Геродот (V ст. до н.е.): «За річкою Танаїсом (Доном) уже не скіфська земля. Перші землі, що належать сарматам починаються від Меотийського (Азовського) моря, охоплюють територію на 15 днів шляху на північ...» [1, с.27]. Гіпократ (IV ст. до н.е.) зазначав, що скіфська земля – це рівнина без дерев. Отже, 2-2,5 тисячі років потому цей край уявляли безмежним степом, місцями вздовж річок з великими лісними масивами. Саме тут проходили значущі торговельні магістралі, що з'єднували Північ і Південь, Схід і Захід (перехрещення Великого Шовкового шляху й шляху «з варяг у греки»). Наразі наявна чотиричленна просторова орієнтація, тобто обхід по колу із центром, бо чотири сторони мали неабияке значення в моделі світу багатьох етносів. Як зазначає М. Попович, згідно з давньою індоєвропейською традицією, чотири сторони взагалі означали впорядковану безкінечність світу – «вітри дують на всі чотири сторони» [9, с. 53].

На думку Л. Залізняка, завдяки такому географічному розташуванню окреслений локус був заселений чи не найпершим з усіх регіонів сучасної України, про що засвідчують розкопки поселень-стоянок, датовані давнім кам'яним віком [4, с. 236]. Південне порубіжжя між степом і лісостепом було завжди зоною торговельних, культурних та етнічних контактів. Близько трьох тисяч років тому на території краю з'являються іранськомовні скіфи (VIII ст. до н.е.), сармати (IV ст. до н.е.), гуни – тюрськомовні народності (IV-III ст. до н.е.), у кінці IV-V ст. з північного заходу до басейну Сіверського Дінця мігрували перші праслов'яни, яких, імовірно, у VIII ст. асимілювали хазари. Епоху Великого переселення на цю територію представляють алани (населення Північного Кавказу), які разом з протоболгарами й праслов'янами сформували особливу салтово-маяцьку культуру [6].

Згідно з археологічними матеріалами, значна частина басейну Сіверського Дінця була вже залюднена до кінця палеоліту, а за часів енеоліту відбулося культурне відокремлення цього регіону від сучасної Центральної України. Якщо в басейнах Дніпра та Ворскли розвивалася трипільська культура (переважно землеробська), то в басейні Сіверського Дінця – давньоюмна (переважно скотарська). У кінці XIV ст. (вірогідно у 1395 р.) розвинені городища в середній течії Сіверського Дінця зазнали руйнівного нападу середньоазіатського володаря Тамерлана: все і всі були знищені. Наслідки походу були катастрофічними –

орда так спустошила простори між Дніпром, Дінцем та Азовським морем, що майже до XVII ст. більшу частину території було перетворено на пустелю, номіновану в наукових джерелах Диким полем.

Міфологічній традиції притаманна тричленна модель світу – «пара плюс центр» як маркер цілісності, що й ілюструє Придінцеве порубіжжя. Басейн Сіверського Дінця обмежено ріками Казенний Торець і Лугань. Від часу заселення Дикого поля впродовж п'яти століть його територію перетинали три шляхи: Муравський (від кримського Перекопу до Тули), Кальміуський (від верхньої течії Молочної до Дону) й Ізюмський (від Орелі до Московії). У XV – XVI ст. ця частина Сіверського Дінця була кордоном трьох держав: Московської, Речі Посполитої та Кримського ханства, а також порубіжжям між землями трьох козацтв: запорізького, донського й слобідського.

Регіональна культура – це історично сформована невелика локальна культурна єдність, яка є складником національно-державної культури. Феномен регіональної культури полягає у співіснуванні сукупності особливих культурних образів з єдиним, загальнонаціональним. Україна, чії окремі регіони історично належали різним культурним центрам Європи, сформувалася як «багатополярний світ», серед якого сучасну Донеччину виокремлюють завдяки інтенсивним схрещуванням різних культурно-етнічних традицій. На одному полюсі перебувають регіони, що відстоюють свій історично сформований культурний образ, не зважаючи на ідеологічні впливи. Цьому сприяють: віддаленість від політичних центрів, особливість географічного ландшафту, локалізовані місцеві культурні традиції. Таким є, наприклад, Карпатський регіон, де збережено стабільний етнічний склад, традиційний господарсько-економічний лад, святково-обрядову систему.

На іншому полюсі – регіони, яким притаманні ознаки порубіжжя й суттєвого оновлення культурного образу на зламі історичних епох. Такий регіон зазнає впливу різних національних традицій, Донеччина зокрема – російських й українських. Отже, окремі регіони України продукували й продовжують продукувати дещо відмінні моделі суспільного розвитку, а полюсами тут, вочевидь, виступають Галичина й Донбас. Наразі, останній розташований на порубіжжі двох цивілізацій, що, насамперед, детермінує неабияку концентрацію в такому географічному ареалі поліетнічного та поліконфесійного елементу з ментальними особливостями.

Регіональний культурний образ – складне явище, у часовому вимірі об'єднує міфо-релігійний, історико-географічний, персональний і трудовий складники. Зокрема міфо-релігійний моделюють язичницькі та християнські святині, які є підґрунтям уявлення власної давнини.

Символічна внутрішньорегіональна конфігурація основних природно-культурних зон формує регіональний автообраз Донеччини, у якому язичницькі

витоки представлені комплексом Кам'яних Могил у приазовському донецькому степу біля верхів'я річки Кальчик. Їх утворення датують періодом палеоліту [3, с.29]. Образ цього об'єкта завуальований певним мотивом, тайною давньої загадки, і це містифікує витоки історії регіональної культури.

Мотив «козацького минулого» сфокусовано в образі Саур-Могили – легендарного кургана, як одного з образів багатьох українських дум, чумацьких пісень та легенд. У культурній пам'яті регіону вона набула своєї символіки: поєднує найбільш героїчні й драматичні сторінки його історії (Козаччини (XVI – XVII ст.) та визволення Донбасу (і «висоти 277» у 1943 р.).

На правому березі Сіверського Дінця знаходяться Святі гори (історична назва крейдового узвишся), гори названі Святими тому, що в них здавна в крейдових печерах-келіях селилися монахи, а пізніше виник і монастир, який слугував також фортецею [1, с. 36]. Такі культурні реалії утворюють особливу тріаду символічно: оскільки в ранній міфологічній традиції тріада означала «цілісність», яка «вміщує в себе все» [15, с.496]. Ці символічні центри водночас локалізували духовно-історичний образ у межах регіону й виводили його за межі, зміцнюючи єдність регіонального культурного поля із загальноукраїнським. І Кам'яні Могили, і Саур-Могила, і Святогірськ – важливі загальнонаціональні культурні маркери.

Вочевидь, особливого значення для формування образу «свого світу» набуває відчуття безпосередньої ландшафтної причетності історії регіону з історією Київської Русі. Так, для свідомості мешканців Донбасу суттєвим є факт того, що в межах їхнього просторового локусу розгорталися події, описані в таких літературних пам'ятках Давньої Русі, як: «Слово о полку Ігоревім», «Повість врем'яних літ», «Битва на Калці». На думку дослідників, драматичні події «Слова...» відбувалися «... на перехресті річок Сухого й Кривого Торця в районі Гірських соляних озер і річки Макатихи (давньої Каяли), біля села Гола Долина, між Слов'янськом і Святогірськом...» [7, с. 6.]. З половецького полону князь Ігор до Києва утікав саме святогірськими лісами.

Отже, історично випадкове місце може набути для нащадків змістової значущості, відігравати роль єдиного сакрального центру, який об'єднує темпоральний культурний простір. У сучасній ландшафтно-просторовій горизонталі регіональний універсум утворив комплекс контрастних природно-культурних зон. Ядро Донеччини – це урбанізована індустріальна промисловість із центром у Донецьку. У просторових координатах «північ – південь» периферію «Загальносоюзної кочегарки» доповнюють живописний лісовий північ зі Святогірськом, знаним ще як «Донецька Швейцарія», та Південне Приазов'я із збереженими грецькими культурними традиціями. Для координат «захід – схід» домінантним є степовий ландшафт на заході регіону, де переважають сільські райони, які межують із Запорізькою областю. Східні

«степові ворота» Донеччини символічно замикає Саур-Могила. Утворена своєрідна зажатість регіону в порубіжжі між двома легендарними козачими «вольницями» (Запорізькою в понизов'ї Дніпра й Донською при впаданні Дінця в Дон) додатково семантизувало його простір. Мотив «огородження» як захист «свого» простору – один з найпоширеніших оберегів [13, с.232]. В українській етнографії «огорожа» найчастіше представлена у вигляді кола чи квадрата – первісних геометричних фігур, що відбивають архаїчні уявлення про простір. Зокрема, «коло» – це рух, динаміка, завершеність, часова циклічність, жіноче начало. Водночас, будучи проекцією кулі, досконалої у філософській медитації фігури, коло також набуває цих властивостей: безкінечності, завершеності та вищої досконалості. Квадрат же – це порядок, стабільність, упорядкованість космосу в його просторовому аспекті, це чоловіче формотворче, державне першоджерело [8, с.479-480].

Окремі частини регіону з певних соціально-історичних причин тяжіють до різноманітних національно-культурних орієнтирів. Зокрема, у північній Донеччині (як складника історичної Слобожанщини) українські культурні традиції завжди були виражені сильніше, ніж у русифікованому індустріально-промисловому центрі [10, с.51]. На сьогодні (особливо під час українсько-російської війни) відбуваються й зміни в автообразі регіону. Під впливом реалій сьогодення занепадає шахтарська домінанта й загальне «робоче обличчя» Донбасу, а маркером загальнонаціональних реалій поступово знову стає козака символіка, пріоритетна роль запорізьких козаків, як засновників низки міст і сіл регіону.

Література

1. Багалій Д.І. Історія Слобідської України / Д.І. Багалій. – Харків: Дельта, 1990. – 256 с.
2. Верменич Я.В. Історична регіоналістика в Україні: Спроба концептуального аналізу. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2001. – 231 с.
3. Даниленко В.П. Шилов Ю.А. Начала цивилизации. Космогония первобытного общества / В.П. Даниленко, Ю.А. Шилов. – Екатеринбург: Деловая книга. – М.: Раритет, 1999 – 252 с.
4. Залізник Л.Л. Первісна історія України [навч. посібник] / Леонід Львович Залізник. – К.: Вища школа, 1999. – 263 с.
5. Кармин А. С. Основы культурологии. Морфология культуры: Учеб.пособие / А.С.Кармин – СПб: Лань, 1997. – С.372
6. Лавров П. Історія Південно-Східної України / П. Лавров. – К.: МП «Слово», 1992. – 299 с.
7. Методические рекомендации к изучению факультативного спецкурса на местном материале: К литературной летописи Донбасса. – Д.: Дон ДУ, 1993. – С.6.
8. Подосинов А.В. Ex oriente lux / Ориентация по странам света в архаических культурах Евразии / А.В. Подосинов. – М.: Языки русской культуры, 1999. – 720 с.
9. Попович М.В. Мироззрение древних славян / М.В. Попович. – К.: Наук. думка, 1985. – 167 с.

10. Савельев Ю.Б. Внутрикультурное разнообразие, как субкультурная гетерогенность и гуманистический потенциал субкультуры Донбасса / Ю.Б. Савельев // Человек. Время. Гуманизм. – Луганск, 1998. – С.49-60.
11. Саїд Є.В. Орієнталізм [перекл. з англ. В. Шовкун] / Є.В. Саїд. – К.: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2001. – 511 с.
12. Скворцова Е. М. Теория и история культуры: Учеб.пособие / Е.М. Скворцова. – М.: Юнити, 1999. – С.110.
13. Славянские древности: этнолингвистический словарь: в 5-ти томах / Под общ. ред. Н.И. Толстого. – М.: Международные отношения, 1999. – Т. 2: Д – К. – 704 с.
14. Шенк Ф.Б. Ментальные карты: конструирование географического пространства в Европе / Ф.Б. Шенк // Политическая наука. Политический дискурс: История и современные исследования. – 2001. – №4. – С.4-5.
15. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: Миф, 2001. – 576 с.

2.12. Citizen position in Oleksa Tykhyj's journalistic works

2.12. Громадянська позиція Олекси Тихого в публіцистичних працях

Після проголошення незалежності України у її суспільно-політичному та мистецько-духовному житті відбулися значні зміни. З'явилося чимало активних громадських діячів, виникло нове покоління національно свідомої інтелігенції, яке висунуло свої ідеї й почало працювати над їхнім впровадженням. Кінець ХХ – початок ХХІ ст. – особливий період в історії суверенної української держави. Цей часовий проміжок ознаменовано численними здобутками, але разом з тим – не менш вагомими помилками і втратами. Тому сьогодні доречно звернутися до фактів порівняно недалекого історичного минулого, розглянути їх та проаналізувати з позиції сучасних реалій.

У період «післяхрущовського двадцятиріччя» (1965-1985 рр.) в Україні, як і в більшості республік СРСР, відбувалися зміни суперечливого характеру. З одного боку – нові відкриття в галузі науки, а з іншого – заідеологізованість учених, ізоляваність від міжнародного інформаційного простору. Також у цей час відкрилося багато нових шкіл, але переважна більшість – з російською мовою навчання. Політика партії була спрямована на посилення процесу русифікації. Особливо складною залишалася ситуація в Донбасі, де поступово зникли всі україномовні навчальні заклади, освіта стала ефективним засобом «комуністичного будівництва».

У таких умовах посилювався рух національно свідомої інтелігенції, яка рішуче захищала культурні, релігійні, громадянські права народу. Реакцією на припинення Л. Брежнєвим лібералізації суспільства стало зародження та розвиток дисидентського руху в Україні. У 70-х роках ХХ ст. він був вагомим чинником політичного процесу. Виникнувши в осередку шістдесятництва, дисидентський рух у цей період поширився шляхом залучення до нього багатьох

активних громадських діячів (О. Бердник, І. Гель, М. Горбаль, Л. Лук'яненко, М. Руденко, О. Тихий, С. Хмара, В. Чорновіл та ін.). Вони прагнули до можливості публічного обговорення національного питання, свободи національного вибору, самопізнання й саморозвитку, «виступали як за реалізацію найголовніших прав особи, так і за цінності українського етносу, за відновлення втраченою Україною самобутності» [1, с. 19]. Безумовно така позиція була розцінена партією як масовий вияв інакодумства, що призвело до систематичних переслідувань та арештів учасників дисидентського руху. Одним із них був активний громадський діяч О. Тихий. Хоча його національні й суспільно-політичні погляди втілено лише в публіцистиці, але й це дає підстави твердити про приналежність О. Тихого до правозахисного руху в Україні.

Спадщина цього активного громадського діяча останнім часом перебуває в полі зору науковців і дослідників. Серед них – Д. Білько, В. Михайлов, І. Рапп, Р. Суровцева. Але найґрунтовнішою працею щодо публіцистики О. Тихого, активного вияву його громадської позиції вважаємо статтю В. Овсієнка «Повстав і поліг». Дослідник називає О. Тихого «подвижником українського духу» [2, с. 9], який мав за честь боротися за справедливість, національну гордість, людську гідність усього українського народу. В. Овсієнко наголошує, що О. Тихий був людиною величезного інтелектуального потенціалу. Автор акцентує увагу на його величезній силі духу, що дозволила за будь-яких обставин залишатися вірним власним переконанням. «Людина глибокої внутрішньої культури. Він сам збудував себе, виховав, ... закував у залізні лати воїна, ... цілком підпорядкував себе справі визволення України» [2, с. 14]. Проаналізувавши статтю, ми дійшли висновку, що автор вважає О. Тихого одним з лідерів правозахисного руху в Україні й зокрема в Донецькому регіоні.

У публіцистичних статтях «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області», «Думки про рідний Донецький край» О. Тихий висловлював небезпідставне занепокоєння станом української мови та культури в Донецькій області. Автор обґрунтовував важливість їх збереження, підтримання на належному рівні розвитку. Він засуджував політику русифікації, що в другій половині ХХ ст. досить успішно реалізовувалася в Донбасі. Утиски української мови, знецінення звичаїв, традицій призвели до руйнування національної самосвідомості донбасівців, творення нової культури на межі взаємодії різних етносів.

Хоча від дати написання статті «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області» нас відділяє більше сорока років, але проблеми, порушені в ній, наразі не втрачають своєї актуальності. Так, у праці О. Тихого є рядки: «Сьогодні дуже багато людей без сорому кажуть: «Які там ми українці, ми – перевертні, «хахли»; «Я українець, но не люблю українського язика»; «А мені всьо равно, яким язиком чоловік балакає, аби хороший був»; ... «Я вообще не

понімаю, к чому сейчас націоналізм (мав на увазі українську мову), еслі вся література на руском языке» [4, с 18]. Подібні висловлювання ми часто чуємо й сьогодні. І нібито й не минуло з того часу майже півстоліття. Очевидно, що в менталітеті українців Донбасу нічого не змінилося. Вони не стали національно свідомішими, так і не пройнялися патріотичними почуттями до своєї Батьківщини. Але чому? Адже після здобуття Україною незалежності в нашому регіоні офіційною мовою освіти, науки, культури, інших галузей громадського життя стала українська. Припинилося її примусове знищення. Напевно проблема є значно глибшою. За роки стрімкої та досить успішної русифікації в переважній більшості населення Донбасу змінилися національно-ідеологічні орієнтири, і найголовніше – не на користь України. Цього бар'єру не вдається успішно подолати навіть сьогодні.

Тому не дивно, що ще в останній третині ХХ ст. О. Тихий ставив питання-виклик своїм нащадкам: «А що ж буде через 20-30 літ? Ким стануть сьогоднішні діти, що від колиски чують тільки суржик та російську мову, у школі вивчають українську як іноземну?» [4, с. 22]. Як бачимо, сьогодні все саме так, як передбачав О. Тихий. Важко «перевиховати» суспільство, яке досить довго жило за примусово нав'язаними орієнтирами.

Питання, порушені О. Тихим у статті «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області», не можуть не хвилювати національно свідомих українців і сьогодні. Сам автор так визначив ідею праці: «Пробудити в своїх земляків українців свідомість приналежності до окремішнього українського народу, одного з багатьох братніх слов'янських народів (росіяни, білоруси, болгары, серби, словенці, словаки, чехи, поляки)» [4, с. 28]. Ми підтримуємо таку позицію О. Тихого, адже жодні заходи не зможуть змінити ситуацію на краще, якщо населення Донбасу внутрішньо не ідентифікуватиме себе з українцями, підсвідомо не відчуватиме себе часткою одного великого народу.

Активно висловив свою громадянську позицію О. Тихий у статтях «Вільний час трудящих», «Сільські проблеми». Ідеї цих праць також суголосні з основними принципами дисидентського руху.

Проблему культурно організованого відпочинку працівників порушував О. Тихий у статті «Вільний час трудящих». Факти, описані в ній, узяті автором з власного життєвого досвіду, бо, освоївши не одну робітничу професію, він мав багато друзів та знайомих – працівників великих підприємств, фабрик, заводів.

О. Тихий говорив про доцільність ефективної організації вільного від виконання роботи часу трудящих. На його думку, це дозволить одночасно вирішити дві проблеми: сприятиме відновленню сил робітників перед продовженням виробничого процесу, а найголовніше – забезпечить підвищення культурного рівня людей, які в силу своєї професії не обізнані з відповідними

питаннями суспільного життя. А це у свою чергу сприятиме підвищенню культурного рівня суспільства загалом.

Основним способом культурного відпочинку, за словами О. Тихого, є телебачення. Можливо, масовість цього явища можна пояснити доступністю переважно для всіх прошарків суспільства: «Його мають майже всі трудящі. Біля його блакитного екрана просиджують по багато годин денно і робітники, і школярі, і дошкільнята, й інтелігенти» [3, с. 77]. Читаючи статтю, упевнюємося, що такий відпочинок міг би задовольняти культурні потреби людей, якби програму телевізійних каналів було організовано відповідним чином. Але все, що на той час пропонували для перегляду, – це футбол, кінофільми про «шпіонів», але в жодному разі не лекції, новини, програми розвивального характеру. Через це, на думку О. Тихого, залишаються незадоволеними культурні запити громадян, і даремно пропадають зусилля працівників радіо та телебачення.

Подібну ситуацію спостерігав автор в середині 70-х років і в галузі кіноіндустрії. По-перше, для перегляду пропонувалися однотипні стрічки, дуже близькі за сюжетом, спрямовані на пропаганду радянської ідеології. О. Тихий наголошує, що фільми, які можуть уплинути на моральні уподобання, світогляд людини, практично не з'являються в прокаті. До таких він відносить «Білий птах з чорною ознакою», «Вінченцо Белліні», «Захар Беркут», «Наймичка», «Тарас Шевченко», «Чисте небо».

Забезпечити задоволення культурних інтересів трудящих, за спостереженнями О. Тихого, не може також і художня література. Досить часто читачам пропонували «залежані» книги, які не користувалися попитом. Не розповсюджували серед простого народу, за словами автора, й останні інновації у галузі науки, техніки, культури. Малих лекційних залів, орієнтованих на пересічного слухача, у Донецькій області практично не було. Та й на заняттях лектори рідко торкалися тем етичного, естетичного спрямування. Само по собі в О. Тихого як свідомого громадянина держави виникло питання: яким чином можна підвищити культурний рівень українців, сприяти поширенню національно орієнтованої інформації серед представників професій, не пов'язаних з інтелектуальною діяльністю, частка яких на Донбасі чималенька?

Підсумовуючи, звернемося до визначення поняття вільного часу трудящих О. Тихим. За його словами, «... це не лише час для відновлення сил для завтрашнього трудового дня, а й час для інтелектуального розвитку, час для піднесення культурного та освітнього рівня трудящих ...» [3, с. 83]. Безумовно, це так. Дуже важливо, щоб дозвілля працівників будь-яких галузей було організовано належним чином. Але й сьогодні ми бачимо, що цьому питанню також не надають важливого значення. Тому проблема культурного відпочинку не втрачає своєї актуальності. Хоча її вирішення було б досить успішним кроком

на шляху підтримання національного духу в більшості населення Донецького регіону.

Близькою за ідейно-тематичним змістом до статті «Вільний час трудящих» є праця О. Тихого, у якій він проаналізував особливості життя українських селян, – «Сільські проблеми». З початком стрімкого розвитку промисловості й масового переселення людей в індустріальні райони поширеним явищем стало запустіння села. Чи не найактуальнішою ця проблема була для промислових регіонів України, у тому числі й Донбасу.

О. Тихий наголошував, що економіка вже на той час впливала на інші сфери суспільного життя. Поступово рівень культури на селі також почав знижуватися. Постали нові проблеми: навчання та виховання дітей. Автор статті зазначав: «Всім відомо: рівень підготовки сільських учителів нижчий, ніж міських, обладнання спортзалів, кабінетів гірше, ніж у містах» [5, с. 87]. Безумовно, така ситуація є неправильною. Адже в селі живуть такі ж громадяни нашої держави, як і в місті. Крім того О. Тихий наголошував, що за рівнем менталітету, моральних принципів навпаки місто має орієнтуватися на село. Бо саме тут ще зберігаються й передаються нащадкам традиції й обряди народу, а найголовніше – мова. У селах Донбасу на той час ще можна було почути живу українську мову, але вже навіть там вона поступово змінювалася під впливом політики русифікації.

На думку О. Тихого, серйозне ставлення до цієї проблеми з боку влади забезпечило б збереження етнічної культури українців в Донецькому регіоні. У містах це зробити важче, бо там взаємодіють представники різних етносів, процеси асиміляції значно знижують можливість збереження національної ідентичності українців.

Подібну ситуацію ми спостерігаємо в межах нашої області й сьогодні. Якщо в селах про народні звичаї, традиції, календарну обрядовість ще можна дізнатися від літніх людей, то в містах Донбасу ми спостерігаємо практичне знищення національної культури як однієї з найголовніших ознак державності. Така ситуація створює підґрунтя для злиття українців області з іншими етносами. Для припинення цих процесів, на нашу думку, необхідно забезпечити підтримку програм національного виховання й розвитку, спрямованих на піднесення духу патріотизму.

Отже, у публіцистичних статтях «Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області», «Думки про рідний Донецький край», «Вільний час трудящих», «Сільські проблеми» О. Тихий відверто висловив власне бачення національно-культурних, громадянських проблем, що гостро постали в Донецькому регіоні в останній третині ХХ ст. У кожній з цих праць спостерігаємо аргументоване доведення автором власної позиції. Проаналізувавши статті, ми дійшли висновку, що порушені в них питання не

втрачають своєї актуальності й сьогодні, а тому потребують подальшого аналізу й оцінки з позиції сучасних реалій.

Громадська, правозахисна діяльність О. Тихого стала надзвичайно важливим явищем в історії дисидентського руху на території Донбасу. У своїх публіцистичних статтях він порушив питання збереження національної самосвідомості, традиційної української культури, звичаїв, традицій у другій половині ХХ ст. Проаналізувавши ідейно-тематичний зміст праць О. Тихого й співставивши їх із сьогоденними реаліями життя, ми дійшли висновку, що вони не лише не втрачають актуальності, а й достовірно характеризують сучасний етап в історії Донбасу, указуючи на можливі наслідки, яких варто уникнути в майбутньому з метою збереження державності, національної ідентичності цього регіону.

Література

1. Обертас О. Українська Гельсінська Група : 30 років героїзму / О. Обертас // Молода нація : альманах. – К. : Смолоскип, 2006. – С. 5-16.
2. Олекса Тихий : у спогадах, роздумах, літературі / упоряд. Овсієнко В. В., Олійник М. В., Півень В. Ф., Фіалко Є. Б. – Донецьк : ТОВ «Поліграфічний будинок «Донеччина», 2012. – Т. 2. – 2012. – 368 с.
3. Тихий О. Вільний час трудящих / О. Тихий // Олекса Тихий. Думки про рідний Донецький край / [упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко]. – Донецьк : ТОВ Поліграфічний будинок «Донеччина», 2012 – Т. 1. – 2012. – С. 76-83.
4. Тихий О. Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області / О. Тихий // Олекса Тихий. Думки про рідний Донецький край / [упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко]. – Донецьк : ТОВ Поліграфічний будинок «Донеччина», 2012 – Т. 1. – 2012. – С. 14-30.
5. Тихий О. Сільські проблеми / О. Тихий // Олекса Тихий. Думки про рідний Донецький край / [упоряд. В. В. Овсієнко, М. В. Олійник, В. Ф. Півень, Є. Б. Фіалко]. – Донецьк : ТОВ Поліграфічний будинок «Донеччина», 2012 – Т. 1. – 2012. – С. 83-91.

Part 3. Modern technologies and strategies of individual's development in the education system

3.1. The role of computer technology and multimedia in education

3.1. Rola techniki komputerowej i multimedialnej w edukacji

Wspomaganie procesu kształcenia techniką komputerową i multimedialną. Rozwój technologii informatycznej spowodował, że zaczęto stosować komputer jako narzędzie pracy dydaktycznej. Stwierdzono i sprawdzono, że komputer można wykorzystać zarówno do przeprowadzania złożonych obliczeń jak i do gromadzenia, przetwarzania, generowania i prezentowania informacji bezpośrednio przydatnych w pracy dydaktycznej, w tym także w zakresie oceny wyników oraz przebiegu procesu nauczania¹. Możliwości komputera w szeroko pojętej dydaktyce są rozległe. Najpowszechniejsze z nich to: przetwarzanie grafiki i tekstu oraz ich drukowanie, prowadzenie z uczniem dialogu, tworzenie animowanych barwnych obrazów na ekranie, komponowanie i przetwarzanie muzyki. Na bazie tych możliwości stworzono kilka systemów, w których bierze się pod uwagę funkcje komputera jako nowoczesnego narzędzia kształcenia. Systemy te wykorzystują głębokie przewartościowania dotychczasowych technologii kształcenia, które ewoluują w kierunku wielopoziomowości i zróżnicowania form kształcenia oraz powodują zmiany strukturalne w przekazywanych treściach. Nowoczesny model edukacji musi zatem uwzględniać całe spektrum możliwości wykorzystania komputera w różnych dziedzinach aktywności każdego człowieka.

Upowszechnienie się technologii informatycznej wywiera coraz większy wpływ na procesy kształcenia przebiegające w szkołach. Nasz model edukacji jednakże powinien lepiej przystawać do bardzo szybko zamieniającej się rzeczywistości i z tego powodu opanowywanie pamięciowe wiadomości powinno być zastępowane opanowywaniem metod gromadzenia, wyszukiwania oraz analizy informacji. Kompleksowe wykorzystanie w szkole komputera wymaga przyjęcia nowych założeń edukacji, zarówno treściowych, jak i organizacyjnych. Nie wystarczy tylko to, że nauczyciel wyposażony zostanie w wiedzę i umiejętności korzystania z programów komputerowych; znacznie ważniejsza wtedy będzie sztuka twórczego stosowania danych programów w procesach kształcenia².

Większego znaczenia zaczęły nabierać czynności dotyczące projektowania zajęć. Programy prezentacyjne wymagają od prowadzącego zajęcia większej wiedzy nie

¹ Szerzej pisze o tym S. Juszcyk, *Metodyka nauczania informatyki w szkole*, Toruń 2001, s. 61.

² B. Steinbrink, *Multimedia u progu technologii XXI w.*, Wrocław 1993, s. 37.

tylko informatycznej, ale także z zakresu dydaktyki, socjologii wychowania oraz psychologii ucznia. Znaczący stał się pomysł oparty na twórczym działaniu osoby prowadzącej zajęcia, gdzie miejsce tradycyjnego nauczyciela zajmuje kompetentny animator wskazujący drogę do wiedzy. Działania takiego nauczyciela powinny się koncentrować na wyposażaniu uczniów w umiejętności odnalezienia się w dużych zasobach informacji, na wybieraniu wiadomości znaczących, na ukazywaniu hierarchiczności oraz struktury wiedzy. Zastosowanie nowych mediów w procesie nauczania pozwala upowszechniać myślenie twórcze, które dzięki komputerowym programom dydaktycznym znacznie łatwiej dociera do ucznia poprzez wszystkie aspekty uczenia się.

Szkoła współczesna – jak stwierdzono to już w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku – ma za zadanie pomagać uczniom w krytycznym postrzeganiu rzeczywistości, w odkrywaniu, analizowaniu i interpretowaniu znaczeń i pojęć. Nauczyciele powinni więc kształtować uczniów tak, aby młodzież mogła zadawać refleksyjne pytania, sprawdzać się, prowadzić rozważania nad własnym myśleniem i planować przyszłość. Nadszedł zatem czas zmian organizacyjnych w systemie edukacji – w samej szkole i w klasie szkolnej, czas przygotowywania interaktywnych programów nauczania pomocnych w rozwijaniu umiejętności myślenia dostosowanych do wymogów XXI wieku³. Jednym ze źródeł procesu transformacji w edukacji są technologie informatyczne⁴. Nowoczesne technologie informatyczne powinny doprowadzić do wzrostu zainteresowania nimi w edukacji oraz znaleźć przełożenie w praktycznym przygotowaniu kadry nauczycielskiej do wprowadzenia w życie technologii kształcenia. Jednak wdrożenie technologii informatycznej do systemu oświatowego wymaga opracowania nowszej metodyki nauczania, nowszych intelektualnych oraz koncepcyjnych ujęć problemów kształcenia, a także systemowego traktowania procesu kształcenia.

Komputer-komunikator stał się pomocny w kształceniu. Komunikator wymusza precyzyjne myślenie, logiczne formułowanie przekazu informacyjnego lub jego odczytu, prawdziwy opis rzeczywistości i jego jednoznaczny sposób pojmowania. Wiele szkół unowocześnia swoje metody kształcenia oraz wprowadza nowsze media dydaktyczne, pośród których dominuje komputer razem z układem multimedialnym. Łączy on różne sposoby prezentowania informacji, czyli tekstu, dźwięku, animacji filmu wideo oraz grafiki. Programy multimedialne umożliwiają łączenie elementów dźwiękowych, graficznych, efektów akustycznych, dialogów, co stwarza wyjątkowo duże możliwości we współczesnej edukacji. Dzięki wspomagającym proces kształcenia programom użytkowym – wyjaśniającym bieżące wątpliwości ucznia przez odwoływanie się do prostszych ćwiczeń, przez możliwość zadawania pytań pomocniczych wskazujących drogę do rozwiązania zagadnienia – umiejętności oraz

³ Tamże, s. 38-39.

⁴ T. Lewowicki, *Przemiany oświatowe, Szkice o ideach i praktyce edukacyjnej*, Warszawa 1997, s. 52.

wiedza ucznia zostają uzupełnione i poszerzone. Korzystając z dobrze opracowanego programu dydaktycznego uczniowie mają szanse rozwoju swojej twórczej aktywności oraz przedsiębiorczości i dysponują wygodną platformą zrozumienia poszczególnych przedmiotów. Jest to możliwe dzięki interaktywnym cechom oprogramowania, które pozwala na komunikację z komputerem i dokonywanie zmian podczas realizacji programu. Poprzez pobudzanie aktywności ucznia można doskonalić jego dyspozycje poznawcze oraz zdolności celowego twórczego myślenia i działania. Rzecz jasna, że przy wybieraniu programów edukacyjnych do konkretnych zajęć dydaktycznych trzeba uwzględniać wiek oraz poziom rozwoju osobowości uczniów. Przeprowadzając analizę tematów zajęć nauczyciel powinien rozważać też rozważyć, który rodzaj środka audiowizualnego będzie odpowiedni na danym etapie kształcenia, mając przy tym na uwadze cel zajęć dydaktycznych, ich specyfikę, a także siłę emocjonalnego oddziaływania poszczególnych mediów⁵.

Istnieją ponadto uwarunkowania indywidualne związane z tempem i zakresem przekazywania wiedzy uczniom, a więc zależne od ich predyspozycji intelektualnych oraz psychicznych. Każdy uczeń przecież ma inną (różną) zdolność zapamiętywania oraz przyswajania nowych wiadomości. Nieustanny wzrost tempa kształcenia może prowadzić bądź do stymulacji zainteresowania ucznia nauką, bądź też do jego całkowitego zniechęcenia, a nawet do załamania psychicznego. Komputer jako nowoczesne medium dydaktyczne powinien przynosić pozytywne wyniki jakościowe. Dlatego więc, jeśli program komputerowy zostanie skonstruowany właściwie i pozwala na pracę z nim i uczniowi i nauczycielowi, będziemy mogli mówić o nowym elemencie programu kształcenia⁶. Komputer uzyskuje w danym procesie odpowiedzi ucznia na postawione mu pytania, przekazuje podpowiedzi, daje sugestie nauczycielowi, aż sporządzi raport przedstawiający osiągnięcia poszczególnych uczniów. Interakcja między uczniem a komputerem polega na przekazaniu kolejnych informacji. Komputer może na bieżąco sprawdzać poziom przyswajania wiedzy poprzez diagnostyczne sprawdziany, jak i krótkie testy. Jeżeli poziom przyswajania merytorycznych treści przez ucznia jest bardzo niski, to program komputerowy ponownie zaprezentuje te same treści nauczania, ale w innej formie. Ponadto w momencie gdy uczeń będzie miał trudności ze zrozumieniem zaprezentowanych treści, to nie tylko ulegnie zmianie forma danej prezentacji, ale również zmniejszą się jej proporcje, zwiększy się liczba powtórzeń oraz prostszych, przejrzystych wyjaśnień. Przekazywanie wiedzy z wykorzystaniem komputera jest bardziej zindywidualizowane: stymuluje on bardziej intensywny rozwój ucznia zdolnego oraz pomaga uczniowi słabszemu⁷.

Dla przykładu wskażmy tu, iż programy komputerowe wykorzystywane na

⁵ Według: S. Juszczak, P. Gruba, *Elementy informatyki dla pedagogów*, Katowice 1996, s. 41.

⁶ S. Juszczak, *Metodyka nauczania informatyki w szkole*, Toruń 2001, s. 279.

⁷ Tamże, s. 279.

lekcjach języka polskiego rozwijają zdolności językowe, powiększając tym samym zasób słów ucznia i doskonaląc jego umiejętność czytania, zachęcają do nauki pisania, uczą ortografii, ćwiczą i utrwalają spostrzegawczość i inteligencję. Programy mogą pomagać w nauce nie tylko poprzez ciągłe powtarzanie wyrazów sprawiających uczniowi trudności, ale także poprzez podawanie skojarzeń, reguł ortograficznych i mnemoników, związanych z pisownią danego wyrazu.

Programy komputerowe zrewolucjonizowały tryb nauki języków obcych, łącząc tradycyjne kursy z animacjami i dźwiękiem. Korzystając z tego typu kursów, zainteresowany sam wybiera sobie zagadnienia najbardziej mu przydatne, redukuje intensywność nauki na płytach CD-ROM, wzbogaca się dodatkowo o animacje, filmy wideo oraz przewodnik po kraju, którego mieszkańcy posługują się danym językiem.

Odpowiedni program komputerowy na lekcjach matematyki uczy wykonywania podstawowych działań arytmetycznych, to jest tabliczki mnożenia, rozwiązywania prostych równań z jedną lub dwiema niewiadomymi, wykonywania prostszych operacji matematycznych w pamięci, pojęcia zbioru i działań na zbiorach, jak i planowania przyszłych posunięć. Poszukiwanie odpowiedzi do danego zadania kształci umiejętność logicznego myślenia i korzystania ze zbiorów informacji zawartych w komputerze. Matematyczne zaś łamigłówki mogą też być traktowane jak wyzwania intelektualne, wymagające samodzielnego myślenia, dokonywania wyborów i podejmowania decyzji⁸.

Na lekcjach plastyki komputer może zastąpić kartkę papieru, farby i kredki. Projektowanie rysunków stwarza silną motywację do pracy, rozwija wyobraźnię i poczucie estetyki oraz ćwiczy koordynację wzrokowo-ruchową. Wspólną cechą programów edukacyjnych jest możliwość zwiększania stopnia ich trudności w miarę postępów w nauce.

Na lekcjach muzyki można graficznie zapisać na ekranie monitora melodie, zaprezentować melodie dźwięków, wartość nut, schematów rytmicznych. Przy pomocy komputera można ćwiczyć dyspozycje odtwórcze, percepcyjne oraz twórcze. Podczas realizacji treści w sposób odtwórczy muzyczny program komputerowy często pełni rolę wzorca, a jednocześnie korektora pomagającego eliminować błędy i wypełniać zadania, z którymi uczeń ma trudności. Muzyczne programy edukacyjne pozwalają na kreatywną twórczość. Uczeń może zapisać dowolną melodię, oraz stworzyć akompaniament, który zostanie zarejestrowany przez edytor nutowy. Elektroniczne publikacje multimedialne odgrywają znaczną rolę w przybliżaniu muzyki poważnej dzieciom i młodzieży. Połączenie muzyki w najlepszym wykonaniu z wielowątkową treścią, wzbogaconą komentarzem słownym oraz ruchomym obrazem, daje wspaniałe efekty percepcyjne.

Komputer może zostać z powodzeniem wykorzystany na zajęciach z pracy-

⁸ R. Pachociński, *Współczesne systemy edukacyjne*, Warszawa 2000, s. 97.

techniki. Programy informatyczne nie pomogą dziecku w doborze materiału, nie wykonają za dziecko czynności technicznych, nie zanalizują błędów i nie wezmą udziału w ich poprawianiu. Zamiast tego jednak pokazują uczniom skuteczne sposoby realizacji materiału nauczania. Obszar zastosowań komputerów w rozwoju technicznych zdolności dzieci i młodzieży stale się powiększa⁹.

W ramach szkolnej poligrafii uczniowie mogą przy pomocy komputera, redagować szkolną gazetkę. Program komputerowy integruje w ten sposób środowisko uczniowskie umożliwiając prezentowanie na łamach redagowanej gazetki zainteresowań różnych uczniów, nawet tych z klas początkowych.

Nauczyciel ma możliwość wykorzystania komputera m. in. w swoich czynnościach przygotowawczych przed lekcją, a więc może opracowywać materiały pomocnicze do lekcji, przygotowywać testy oraz rejestrować wyniki przeprowadzonych testów, czyli sprawdzać poziom opanowania przez uczniów określonych umiejętności i percepcji wiadomości teoretycznych.

Możliwości wykorzystywania komputera do wspomagania procesu kształcenia powodują, że na rynku informatycznych programów edukacyjnych pojawia się coraz większa oferta oprogramowania, przy czym najliczniej prezentowane są programy przeznaczone do nauczania początkowego. Wśród nich znaczącą pozycję zajmują programy do wspomagania edukacji lingwistycznej, w tym języka polskiego oraz języków obcych.

Wartości pedagogiczne komputerowego i multimedialnego wspomagania kształcenia. Upowszechniająca się obecność w naszym życiu środków informatyki, czyli komputerów z odpowiednim oprogramowaniem, stanowi wyzwanie dla dydaktyki oraz środowiska nauczycielskiego. Ów środek informatyki w edukacji szkolnej jawi się jako bardzo wygodne i nowoczesne narzędzie dydaktyczne, pomagające we wszechstronnym i twórczym kształtowaniu osobowości dziecka¹⁰.

Wykorzystywanie środków informatyki w edukacji pozwala zwiększyć efektywność działań edukacyjnych nauczyciela oraz zapewnić maksymalną indywidualizację kształcenia. Każde bowiem dziecko ma odrębną, całkiem inną osobowość i pracuje w innym tempie, a więc indywidualizacja kształcenia przyniesie uczniowi komfort psychiczny. Komputer w charakterze edukacyjnego medium interaktywnego pobudza oraz zachęca do poszukiwań i odkryć. Działa na uczniów aktywizująco i służy nauczycielom jako środek stymulujący odkrywcze pasje uczniów. Zapewnia użytkownikom poczucie czynnego udziału w samym procesie kształcenia i kontrolę nad przekazywanymi lub możliwymi do uzyskania danymi bądź informacjami. Wykorzystanie nowych mediów w procesie nauczania i uczenia się pozwala na syntezę wizualną, słuchową i dotykową. Pobudza do myślenia twórczego, które stopniowo będzie przenikać wszystkie aspekty kształcenia. Umiejętność pracy z

⁹ A. Stawisz, *Szkola a system społeczny*, Warszawa 1989, s. 24.

¹⁰ I. Białecki, *Edukacja w zmieniającym się społeczeństwie*, Warszawa 1996, s. 74.

komputerem ćwiczy i rozwija sprawność prawidłowego analizowania, kodowania, rachowania i klasyfikowania. Pomaga w doskonaleniu umiejętności pisania i czytania, które to funkcje są związane z pracą lewej półkuli mózgowej. Z kolei różne typy operowania internetem wiążą się z umiejętnościami modelowania, organizowania, a przez to stymulują prawą półkulę mózgową¹¹. Komputer umożliwia dokonywanie różnych przekazów informacyjnych przy wykorzystywaniu tekstu, grafiki i animacji. Tematy programów edukacyjnych obejmują różne dziedziny nauki: język polski, matematykę, historię, muzykę, medycynę i chemię oraz leksykony i encyklopedie. Treści tych multimedialnych programów edukacyjnych są kombinacją tekstów wzbogaconych o grafikę, efekty dźwiękowe, animacje oraz krótkie sekwencje filmowe. Oprócz nich adresowane są również do uczniów gry symulacyjne, strategiczne gry z podejmowaniem decyzji, a także komputerowe szachy.

Ponieważ bardzo młody użytkownik komputera często nie umie jeszcze dobrze czytać i pisać i ma małe umiejętności w posługiwaniu się tym środkiem medialnym, przeto oprócz poprawności merytorycznej i dydaktycznej informatycznym programom edukacyjnym stawiane są dodatkowe wymagania, między innymi takie jak: połączenie wartościowego materiału dydaktycznego oraz cech dobrej zabawy; nauczenie dziecka twórczego i logicznego myślenia; wykorzystanie wyobrażeń znanych już wcześniej młodemu użytkownikowi oraz stosowanie minimalnego wymogu wobec pamięci dziecka; wyrabianie poczucia estetyki; stopniowanie trudności zadań wraz z widocznymi postępami ucznia w nauce; wynagradzanie dodatkowo dziecka za trafne rozwiązanie krótką melodyjką lub miłym efektem dźwiękowym; wprowadzenie różnorodności działań, żeby nie doprowadzić do znużenia i zniechęcenia dziecka do dalszych działań; umożliwienie przerywania i kończenia pracy w dowolnym miejscu¹².

Informatyczne programy edukacyjne dla starszych klas szkół podstawowych i młodzieży szkół średnich nie muszą spełniać tak ostrych jak wyżej wymienione kryteriów¹³. Wymaga się od nich zrozumiałych znaków graficznych, niewielkiej liczby ikon, multimedialności, a nawet hipermedialności. Programy tego typu są zazwyczaj bardzo rozbudowane i są umieszczane na CD-ROM-ach.

Zastosowanie multimedialnego oprogramowania edukacyjnego zmieniło sposób przyswajania wiedzy przez użytkownika komputera. Komputer stanowi znakomity instrument indywidualizacji procesu kształcenia charakterystycznego dla współczesnej szkoły. Środek ten zapewnia uczącemu się natychmiastową odpowiedź, nie pesząc go jeśli popełnił błąd, a ciesząc go i satysfakcjonując przy wyniku prawidłowym. Pomaga w kształtowaniu się pozytywnych postaw wobec zdobywania wiedzy, poprawia samoocenę ucznia. Może powodować istotne zmiany stylów kształcenia i interakcji w

¹¹ S. Juszczyk, P. Gruba, jw., s. 82.

¹² Szerzej na ten temat: G. Gregorczyk, *Programy edukacyjne dla nauczania początkowego*. "Komputer w szkole" 1995, nr 2, s. 35-39.

¹³ Omawiamy te kwestie za: M. Szymański, *Spoleczne uwarunkowania przemian edukacyjnych*, Warszawa 1988, s. 49-50.

klasie szkolnej albowiem wiedza upowszechniana jest tam także poprzez interakcje uczniowskie. Wykorzystując komputer w procesie edukacji, dzieci uczą się formułowania problemu i analizowania możliwości uzyskania jego optymalnego rozwiązania. Wyrabia to w nich nawyki myślenia twórczego i pojęciowego. Realizowany jest zatem cel procesu kształcenia i uczenia się poprzez przyswajanie wiadomości, wartości, umiejętności. Dzięki korzystaniu ze sprzętu informatycznego dzieci nabierają wprawy w koncentrowaniu się i dobrym organizowaniu swej pracy. Opanowanie określonych umiejętności w pracy z komputerem – takich jak: znajomość klawiatury, sposób użycia odpowiednich klawiszy, uruchomienie programu i praca z nim – stanowi ważny element kultury informatycznej, którą dzieci powinny ciągle wzbogacać na dalszych etapach swej edukacji. Wykorzystanie środka informatyki przy opracowywaniu i opanowywaniu nowego materiału, bądź przy samodzielnym wykonywaniu zadań przez uczniów przyczynia się do powstania pozytywnej motywacji w czasie nauki. Ta motywacja powinna być podtrzymywana w każdym momencie realizacji procesu dydaktyczno-wychowawczego. Pobudza ona także aktywność poznawczą uczniów i umiejętność rozwiązywania przez nich sytuacji zadaniowych i problemów o różnym stopniu trudności¹⁴.

Stosowanie dydaktycznych gier komputerowych wprowadza element współzawodnictwa, silnie aktywizuje i zachęca ucznia do rywalizacji z samym komputerem. Ponieważ większość gier komputerowych nie tylko bawi, ale jednocześnie uczy, diagnozuje lub służy terapii, przeto warte są one polecenia na lekcjach szkolnych już w klasach początkowych.

Komputer nie zniecierpliwi się i nie zirytuje tak jak człowiek mimo kolejnych potknięć ucznia; nie będzie się naśmiewał nawet z największego błędu oraz powtórzy wielokrotnie to samo zadanie, gdy zajdzie taka potrzeba. Dlatego nauka przy jego pomocy staje się łatwiejsza i wysoce przyswajalna przez ucznia. Poza tym brak oceny stawianej uczniowi przez program komputerowy powoduje, że dziecko będzie pracować z tym medium bez stresu. Można w tym miejscu także dodać, że dzięki zajęciom informatycznym w szkole wiele jeszcze dzieci i młodzieży ma tam jedyny kontakt z tym nowoczesnym urządzeniem, a wiele innych ma jedyną możliwość właściwego wykorzystania owego środka informatyki¹⁵.

Wychowawcze znaczenie Internetu. Internet jest dla dzieci i młodzieży źródłem wiedzy, narzędziem edukacji, ale bardzo często stanowi także sposób na pokonywanie nudy. Zmiany zachodzące we współczesnym świecie nie pozwalają zadowalać się jedynie wiadomościami zdobytymi w szkole czy pochodzącymi z powszechnych źródeł. Internet stwarza możliwości stałego dostępu do szybkiej i świeżej informacji i dodatkowo prezentuje ją w bardzo atrakcyjnej, multimedialnej formie. Wychowawcze znaczenie internetu realizuje się poprzez najważniejsze funkcje, jakie on spełnia. A są

¹⁴ S. Juszczuk, P. Gruba, jw., s. 52.

¹⁵ S. Juszczuk, jw., s. 94.

nimi: funkcja informacyjna – uwidaczniająca się w przekazie informacji w sposób łatwy, przystępny; Funkcja kształcąca – treści prezentowane są w walorach poznawczych, umożliwiających rozwijanie zasobu wiadomości z różnych dziedzin; funkcja stymulująca – widoczna w rozbudzaniu zainteresowań, motywowaniu, kształtowaniu twórczej postawy; funkcja interpersonalna – umożliwiająca poznawanie problemów innych osób, dzielenie się emocjami; funkcja wychowawcza – propagowanie pewnych właściwych, pozytywnych stylów życia, udzielanie porad; funkcja ludyczna – czyli dostarczanie rozrywki.¹⁶

Osobowość bardzo młodego użytkownika internetu jest silnie podatna na wpływ tej sieci. Odzwierciedla to czas poświęcony na korzystanie z niej kosztem innych, być może wartościowszych zajęć. Dorośli zwolennicy internetu doceniając jego walory edukacyjne i wychowawcze dążą jednocześnie do upowszechniania systemów utrudniających dostęp do niektórych stron tej sieci, zwłaszcza nieodpowiednich dla młodego odbiorcy¹⁷. Internet stanowi solidne narzędzie edukacyjno-wychowawcze. Trzeba je tylko należycie wykorzystywać, a na pewno będzie miało bardzo pozytywny wpływ na rozwój młodego pokolenia.

Zakończenie. Kształcenie techniką multimedialną i komputerową ma na celu wdrożenie ucznia do korzystania ze wszystkich mediów jako źródła informacji i wiedzy oraz do posługiwania się tymi mediami jako narzędziami pracy wspomagającymi proces kształcenia. Stosowanie technik multimedialnych i komputerowych w procesie kształcenia skraca czas nauki, umożliwia łatwiejsze i jednocześnie szybsze przyswajanie nowego materiału poprzez łączenie teorii z praktyką. Wykorzystujmy zatem obficie nowe technologie, skoro mogą one ułatwić nam pracę.

Zaprezentowane tu rozważania skłaniają do kilku istotnych dla edukacji sugestii. Otóż: należy stale unowocześniać pracownie szkolne, wyposażając je w nowe środki technologii informatycznej; należy doksztalać nauczycieli w zakresie zastosowań technologii informatycznej i multimedialnej; nauczyciele powinni na zajęciach lekcyjnych wykorzystywać technologię komputerową i multimedialną, co usprawni proces kształcenia młodzieży, w tym ułatwi przyswajanie przez nią nowych informacji; nauczyciele powinni mieć nieograniczony dostęp do programów i encyklopedii multimedialnych z określonych dziedzin naukowych.

Bibliografia

Białecki I., *Edukacja w zmieniającym się społeczeństwie*, Ministerstwo Edukacji Narodowej, Warszawa 1996.
Gregorczyk G., *Programy edukacyjne dla nauczania początkowego*. "Komputer w szkole"

¹⁶ E. Chuchro, *O walorach edukacyjnych i kulturotwórczych serwisu dla dzieci i młodzieży* www.junior.reporter.pl, w: M. Sokołowski, *Oblicza Internetu. Internet a globalne społeczeństwo informacyjne*, Elbląg 2005, s. 163-164.

¹⁷ Tamże, s. 165.

- 1995, nr 2.
- Juszczyk S., *Metodyka nauczania informatyki w szkole*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2001.
- Kupisiewicz C., *Szkoła w XXI wieku*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 2006.
- Lewowicki T., *Przemiany oświatowe. Szkice o ideach i praktyce edukacyjnej*, Wydawnictwo Wydziału Pedagogicznego Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1997.
- Musiół A., *Uwarunkowania wykorzystywania przez nauczycieli technologii informacyjnej*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Raciborzu, Racibórz 2007.
- Poloczyk Ż., *Internet – media – edukacja – polityka*, Wydawnictwo Forum Naukowe, Poznań 2004.
- Polska wobec wyzwań edukacyjnych Unii Europejskiej*, red. L. Dziewięcka – Bokun, A.Ładyżyński, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2004,
- Siemieniecki B., *Nowe możliwości w stosowaniu techniki komputerowej w edukacji*, „Kultura i Edukacja”, Toruń 1992.
- Sokołowski M., *Oblicza Internetu. Internet a globalne społeczeństwo informacyjne*, Wydawnictwo Państwowej Wyższej Szkoły Zawodowej w Elblągu, Elbląg 2005.
- Stawisz A., *szkoła a system społeczny*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1989.
- Steinbrink B., *Multimedia u progu technologii XXI w.*, Wydawnictwo Robomatic, Wrocław 1993.
- Szymański M., *Spoleczne uwarunkowania przemian edukacyjnych*, Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1988.

3.2. Environmental education for the elementary school students in the national system of environmental education in Japan

As stated in the Basic Policy Concerning the Enhancement of the Motivation for environmental Conservation and the Promotion of Environmental Education (2004), environmental education is implemented in various places and forms, the following must always be applied as the common basic factors:

- The importance of learning both the relationships between humans and the environment, and among humans who have connections to the environment.
- Understanding environment-related issues with an objective and fair attitude.
- Nurturing a love for a rich environment and its gifts.
- Learning the importance of life. (The Basic Environment Plan..., 1994).

The primary purposes of Japan's EE and learning are threefold:

- Every individual and organization shall raise environmental awareness.
- Every individual and organization shall understand human responsibilities and roles for the environment.

- Every individual and organization shall participate in environmental conservation activities and develop an ability to contribute to the solution of environmental problems. (Kozawa, 2009).

Environmental education initiatives in Japan divides into five periods.

1.1950s – early1970s: Local activities to preserve nature started in 1950s. The

high economic growth in 1960s caused many pollution problems. Initiatives and activities of local citizens disclosed the facts of pollutions. National Elementary and Middle School Environmental Education Research Committee) was established to protect school-age children from the industrial pollution and natural destruction caused by the high economic growth. In 1971, the Ministry of the Environment was established.

2. Late 1970s – early 1980s: This was a stagnant period for environmental education in Japan. International conferences on environmental education were held, but this did not affect Japan’s environmental education. There was greater awareness of the importance of environmental education in universities, and study groups were initiated. This is the period when education on pollution, education on nature and environmental education started to relate to each other and the concept was expanded from pollution to environment.

3. Late 1980s – early 1990s: Global environmental issues and encouragement the public to take part in environmental conservation activities attracted more attention. The Basic Environment Law was made in 1993, in which Article 25 gave environmental education a social role. At the same time, in 1990 the Japanese Society of Environmental Education was established, and the Ministry of Education devised the “Environmental Education Guidance Materials”. This established the foundation for the promotion of environmental education.

4. Late 1990s – 2000: The Second Basic Environment Plan made environmental education one of the 11 strategic environmental policies, and the “The Future of Environmental Education and Environmental Studies” (1999, Central Environment Council) laid out the direction in which to take environmental education in pursuit of a sustainable society.

5. Since 2001: The Law for Promotion of Environmental Education (lawmaker-initiated legislation) was passed in 2003 marked a new day for environmental education in Japan. This law posits the low (zero)-carbon society, ecologically harmonious society and recycling-oriented society. As laid out in the Third Basic Environment Plan (April 2006), environmental education should be promoted as a means to develop people and communities that will preserve the environment (環境教育指導資料..., 2007).

Environmental education at school is implemented in the following principles:

1. The pursuit of a sustainable society.
2. Coordination and collaboration between school, family, local community.
3. In schools, environmental education is provided according to the stage of development of the students.
4. Implementation of environmental education according local features, with taking advantage of local resources for learning materials, and raise the residents`

environmental awareness.

5. The study of the relationship between needs of human as a consumer and the environment.

6. Greening of school subjects, moral education classes and special activities.
(環境教育指導資料..., 2007)

To achieve high performance of environmental education at school teachers should follow:

1. To create a school system of environmental education.
2. To arrange the practical activities of students.
3. To provide environmental education through entire education activity, giving heed to the relationships among (levels of education) subjects, moral and special activities.
4. To assess objectively student`s academic achievements.
5. To design and implement environmental education in cooperation with the local community.

Environmental education for children of elementary school is implemented in a formal and informal education. In the Material provided by Ministry of Education (1991) it is pointed out that the basic concepts of environmental education at elementary school are to:

- 1) nurture a rich sensibility;
- 2) place importance on practical activities and experience;
- 3) place importance on familiar problems.

The main trends of implementation of environmental education in formal education are the following:

1. Greening of school subjects, moral education classes and special activities.

It is not independent subject “Environment” in school curriculum. Environmental Education is connected to curricular and extra-curricular activities at school through every subject. (Abe, 2005)

Creating a School Curriculum is taking into account the relationships between subjects. The environmental content of social studies (geography, history, law), science (science, physics, chemistry), the Life Environmental Studies, Homemaking (decorative arts and home economics), health and physical education is strengthened.

According to the Curriculum of Environmental Education recommended by Tokyo Education Council the contents concerned with the environmental issues and their solutions are 24% lessons of Life Environmental Studies at 1-2 Grades, and 51% of lessons Science. The greatest attention is paid to the problems of sorting and recycling waste, global warming and energy issues.

2. The academic activities of students during lessons “Life Environmental Studies” (Seikatsuka) (1-2 Grades).

After revised the course of study in 1989 school subject “Life Environmental Studies” was introduced in School Curriculum for Grade 1 and 2 of elementary school. This subject incorporates elements of science and social studies together into an integrated curriculum. The subject places an emphasis on nature and social relationships. (Abe, 2005)

Its goals were:

1) to develop interest in the relationship between oneself and one’s immediate environment;

2) to develop the habits and attitude conducive to an appropriate life style. (Masahiro Takahashi and Osamu Abe, 2002)

3. Studying activities of students during “Period of Integrated Studies” (Sougoutekina Gakushu no Jikan)

A course entitled “Period of Integrated Studies” was introduced in 1998 by the Ministry of Education and was implemented in all primary and secondary schools in 2002. The course is mandatory, and follows cross-sectoral and comprehensive studying activities. These studies are related to the life environment of students including topics such as international understanding, information, environment, welfare and health. (Abe, 2005)

4. Promoting the environmentally-friendly school facilities (eco-schools).

Japan has set a medium-term goal of reducing greenhouse gasses by 25% compared to 1990 by 2020. Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology (MEXT) has been working toward building and promoting the environmentally-friendly school facilities (eco-schools) since fiscal 1997, certifying about 1,100 public elementary and junior high schools for the eco-school model project. (Aiming for Environmentally-Friendly Facilities ..., 2010) Eco-schools are school facilities in which architectural elements of the facilities and the human elements of management and education function harmoniously by following the three perspectives of facilities, management, and education.

1) Facilities should be built gently for the users, such as children and students, the community and the earth. To be healthy and comfortable as a space for learning and living. To be in harmony with the surrounding environment. To be designed and built in a way to reduce the burden on the environment.

2) Buildings, resources, and energy should be used wisely, for many years. To pay attention to durability and flexibility. To make effective use of natural energy. To use the facilities economically and efficiently

3) Facilities, principles, and systems should be used for learning. To be used for environmental education as well. (A report “On Building Environmentally-Friendly Facilities..., 1996)

5. Implementation of Environmental Education during extracurricular activities, programs and experiments.

Students are encouraged to participate in project by the government, local communities and schools. “Environmental Studies Fair” is also organized by the Ministry of Education every year.

The Japanese government has subscribed to GLOBE (Global Learning and Observation to Benefit Environment), and EIL Net (Environmental Investigation and Learning Network). Under the EIL Net, each school and center establishes its own homepage. Students, teachers and advisors may exchange their results and opinions. This network consists of five special elements: soundscape, heat island, acid rain, river front and dandelion (a plant) and food culture. (Takahashi & Abe, 2005)

The effort to promote Environmental Education entitled “100-school-project” (Hyakkou Project). The project links many schools via computer networks and shares information on various ways of waste disposals etc. (Bhandari & Abe, 2000)

The Ministry of Land, Infrastructure and Transport implemented the Riverside Fun School Project for the promotion of riverside environmental education.

The Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries in cooperation with the Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology implemented the Junior Park Ranger Program, Project to Promote Forest Kids Club Activities. The two Ministries also jointly carried out the following activities: the Program for Improving the Conditions for Facilitating Forest Environmental Education Activities that promoted human resources development and the improvement and utilization of school forests; the Educational Forest Development Project that improved forests as venues for forest environmental education, and as forest and forestry experience sites for public participation and the training of forestry personnel; and the Program for Promoting Greening Activities to Prevent Global Warming with Citizen Participation that supported the activities of the All Japan Junior Green Friends Federation and family-based forest voluntary activities. (Outline of Environmental Education in Japan..., 2009)

Implementing the Environmental Education in non-formal setting

1. Junior Eco-Club (*Kodomo-eko-kurabu*) was established in 1995 by the Ministry of the Environment to raise children’s awareness and interest in environmental conservation. It is a voluntary nationwide “green” club activity. The Ministry of the Environment encourages school children to work in a group for the environment and supports their activities. Students’ experiences and successes are shared with other students through a bimonthly newsletter and national and regional exchange programs. The Japan Environment Association serves as the national secretariat to the Junior Eco-Club. (Takahashi & Abe, 2005)

The goals of the Junior Eco Club are following:

- To foster the children’s awareness on environmental conservation.
- To build a sustainable society.
- To support children so they can learn about their local and global environment,

and take specific and positive actions to improve these environments. (Abe, 2005)

2. Enrichment of environmental education programs is implemented in the museums, zoos, aquariums citizen`s public halls, libraries and other social educational facilities equipped with exhibition and education functions. (Outline of Environmental Education in Japan..., 2009)

Conclusion. After investigation the matter the main trends of implementation of environmental education in formal and non-formal education, periodization, the basic factors, principles of Environmental Education at school, the school teacher`s tasks for the implementation Environmental education, we deduce that the motivational basis of environmental education in Japan is the pursuit of a sustainable society.

Japan policy to promote environmental education using multiple subjects, moral education and special activities enables to develop the persons who have awareness for and sensibility to the environment, understanding of human responsibilities and relations between human activities and environment, to foster respect life. The integration of knowledge and practical activities is essential condition to achieve high results in the implementation of environmental education elementary school children.

References

- 1.The Basic Environment Plan(Cabinet Decision). Retrieved from: <http://www.erc.pref.fukui.jp/info/Eplan1.html>.
2. Kimiko Kozawa (2009) Japan`s Environmental Issues and Trends in Environmental Education” JENESYS East Asia Future Leaders Program 2009 Environment: Symbiosis with Nature and a Sustainable Society Published by The Japan Foundation, October 2009, p.12-13.
- 3.環境教育指導資料 (小学校編) 国立教育政策研究所 19年(2007) Environmental education instructional materials (elementary school). National Institute for Educational Policy Research).
4. Osamu Abe (2005), Current State of ESD in Japan, *A Situational Analysis of Education for Sustainable Development in the Asia-Pacific Region/UN Decade of Education for Sustainable Development (2005-2014)*. Bangkok: UNESCO Bangkok, 2005. 120pp, p 14-18.
5. Masahiro Takahashi and Osamu Abe (2002) Japanese Experiences and Trend on Environmental Education Published by Institute for Global Environmental Strategies Printed by SANYOPRINT Co., Ltd., Yokohama, Japan.
6. Aiming for Environmentally-Friendly Facilities (Eco-Schools) Renovation at Every School Collection of Case Examples to Make Existing School Facilities More Ecological (2010) Retrieved from: <https://www.nier.go.jp/shisetsu/pdf/e-ecojirei.pdf>.
7. A report “On Building Environmentally-Friendly Facilities (Eco-Schools)” By Research Study Collaborators` Conference on Environmentally-Friendly Facilities, March 1996.
8. B. B. Bhandari & O. Abe (2000) Environmental Education in the Asia-Pacific Region: Some Problems and Prospects International Review for Environmental Strategies Vol.1, No.1, pp. 57-77.
9. Outline of Environmental Education in Japan February 2005, International Education Cooperation Base System Construction Project – Environmental Education, Ministry of Education, Culture, Sports, Science and Technology Field Studies Institute for Environmental Education, Tokyo Gakugei University).

3.3. Variable forms of teaching natural science as a form of ecological skills of primary school children

3.3. Варіативні форми організації навчання природознавства як засіб формування екологічних умінь молодших школярів

Сучасна педагогічна теорія і практика, увійшовши у новий етап розвитку орієнтацій і цінностей освіти, потребує оновлення наявних засад організації навчально-виховного процесу в початковій ланці. Це стосується, зокрема, організаційних форм навчальної діяльності, у межах яких передбачається формування екологічних умінь молодших школярів. Основні засади формування екологічних умінь закладаються в молодшому шкільному віці, який є найбільш чутливим для розвитку відповідних розумових і практичних здібностей.

Дослідження проблем навчальної діяльності учнів молодшого шкільного віку є об'єктом наукових пошуків Н. Бібік, Т. Байбари, В. Бондаря, В. Вербицького, Н. Коваль, О. Онопрієнко, Г. Пустовіта, О. Я. Савченко. Автори зазначають, що способом існування і виявлення змісту є його форма організації – узгоджена діяльність учителя й учнів, що здійснюється у встановленому порядку. Дослідження проблеми сучасного уроку відомим українським дидактом О. Я. Савченко, розкриває сучасні дидактичні характеристики парадигми освіти. Зумовлено це тим, що на сучасному етапі навчальна взаємодія має бути дитиноцентрованою, забезпечувати розвиток кожної дитячої особистості, формувати предметні та ключові компетентності. Як зазначає у своїй праці О.Я. Савченко: «Урок – це середовище суб'єкт – суб'єктної та полісуб'єктної взаємодії, в основі якої – співпраця, співтворчість учителя з учнями; набуття ними не лише пізнавального, а й соціального досвіду; урахування впливу предметного й інформаційного середовища» [7, с. 337].

Учені відзначають переваги урочної форми організації навчання над іншими формами, зокрема такі: чіткіша організаційна структура; економність, оскільки учитель працює одночасно з великою групою учнів; сприятливі умови для взаємного навчання, колективної діяльності, виховання і розвитку учнів. Проте, існує і низка недоліків: орієнтація на «середнього» учня, відсутність сприятливих умов для забезпечення навчання учнів відповідно до індивідуальної траєкторії розвитку та інші. На нашу думку, доцільно поєднувати названі форми організації, особливо коли йдеться про формування життєво важливих умінь і навичок, до яких можна віднести екологічні уміння.

Основною для формування екологічних умінь у початковій школі є уроки природознавства, і різні форми позаурочної діяльності учнів початкових класів. У процесі вивчення природознавства молодші школярі пізнають ті закономірності і закони природи, знання яких складає основу і сенс екологічної

освіти. Формування екологічних умінь молодших школярів пов'язане з умінням спостерігати, встановлювати елементарні зв'язки і залежності, відчувати радість від взаємодії з живими істотами, що знаходяться поруч. Цьому сприяють уроки-екскурсії, що мають велике пізнавальне значення. Вони вчать школярів вдивлятися в навколишні предмети і явища, бачити і чути, помічати природи. Така форма організації навчальної діяльності учнів, реалізується в природному середовищі під час безпосереднього спілкування учнів з об'єктами і явищами природи. У відносно невимушених обставинах учні початкових класів вчаться спілкуватися між собою під час виконання спільних завдань, поводитися один з одним та навколишнім світом. На уроках-екскурсіях розкривають поняття екологічних угруповань «ліс», «луг», «поле», «річка», «озеро» [2, с. 292].

Необхідним доповненням до основної урочної форми долучаються навчальні екскурсії в куточок живої природи, на навчально-дослідній ділянці і в природі, пов'язані з уроком прямим і зворотним зв'язком. Матеріал, зібраний учнями на уроках-екскурсіях, як правило, узагальнюється та оформлюється у вигляді колекцій, малюнків, схем, фотографій для альбому чи стенду. Оформлення екскурсійних матеріалів може завершуватися презентацією результатів спостережень під час тематичних проєктів чи свят.

Екскурсії у початкових класах розглядаються як метод і як форма організації навчання. Саме спостереження дозволяє формувати в учня повне і чітке уявлення про об'єкти природи, виявляти зв'язки, що існують між ними, що має велике значення для формування екологічних умінь. Автори діючих програм з природознавства вказують, що на одній екскурсії в природу, поряд з іншими цілями, можна розв'язати кілька завдань; індивідуальні спостереження і практичні завдання для кожного учня. Так, на уроках-екскурсіях учні не тільки спостерігають за змінами в житті рослин і тварин у певний період року, але й виявляють причини цих змін. Наприклад, висота Сонця над горизонтом, а звідси – зміна тривалості дня, температури, видів опадів, стан водойм, ґрунтів і, як наслідок, зміна в житті рослин і тварин. На цьому прикладі показано цілий ланцюжок зв'язків: нежива природа – рослини – тварини, яку встановлюють самі учні. При цьому важливо уточнити особливості стану рослин і тварин в даний час року. Наприклад, листопад (осінь, підготовка до зими), стан спокою (зима), тощо. А звідси і особливості поведінки людини в природі у певний період. Спостерігаючи наслідки такої «діяльності» людини в природі, як обламани гілки, сміття в парку, водоймі, витоптаний газон, тощо. Діти самі приходять до висновку про те, як слід поводитися в природі. Важливим фактором, який допомагає дійти правильного висновку про правила поведінки, є милування красою навколишньої природи [8]. Цей процес викликає в учнів здивування, радість, захоплення природою і обурення з нагоди безвідповідального ставлення до неї.

За власними спогадам учні в класі намалюють ті предмети, які викликали сильні почуття, або складуть про них невеликі розповіді, чи напишуть або розкажуть про побачене [1, с. 79]. Під час екскурсій у природу звертаємо увагу учнів на сезонні зміни, їх залежність від зміни пори року. Учні одержують чіткі уявлення про характерні ознаки пір року, що мають місце в неживій природі, які стають початковим пунктом при вивченні змін в житті рослин. Ознайомлюючись з навколишньою природою, учні повинні прийти до висновку, що зміни, що відбуваються в неживій природі, наприклад, восени (похолодання, затяжні дощі, часті вітри) тягнуть за собою зміни в житті рослин (в'янення трав'янистих рослин, зміна забарвлення листя, листопад, опадання плодів і насіння), впливають на працю людини (збирання врожаю, турбота про врожай майбутнього року оранка під зяб, посів озимих, підготовка до зими та ін.). Одночасно встановлюються і деякі взаємозв'язки між окремими елементами неживої природи: температурою повітря, опадами, хмарністю, тривалістю дня, станом ґрунту, водою. На екскурсіях учні отримують екологічні знання про основні життєві форми рослин: дерева, чагарники, трави. Проводяться спостереження, що допомагають шляхом порівняння і зіставлення виявити їх відмітні ознаки.

У процесі навчання природознавства учні ознайомлюються з впливом деяких абіотичних факторів середовища на живі організми, визначають залежність між характером впливу чинника і відповідною реакцією живої істоти. Систематично спостерігаючи за природою, учні приходять до висновку, що сезонні зміни впливають на характер праці людини. Перш за все, це стосується, системи сезонних екскурсій, організації спостережень за сезонними явищами в природі, за змінами, що відбуваються в навколишньому середовищі. Учитель намагається вразити учнів дослідженням проблем навколишнього середовища – забруднення, руйнування місць проживання тварин і рослин тощо. Він спонукає учнів до сприйняття світу природи, оцінювати форми, структуру окремих елементів цілого, прислухатися до звуків у природі, що, безумовно, важливо для розуміння формування екологічно доцільного способу життя. У цьому зв'язку важливими є слова В. Сухомлинського про те, щоб «... кожна подорож у світ природи приносила дітям дивовижні відкриття і вони в подиві зупинялися перед її красою» [8]. Він вказував також, що «милування красою це лише перший паросток доброго почуття, яке треба розвивати, перетворюючи в активне прагнення до діяльності» [8]. Через виховання любові до природи, захоплення її красою, вчитель йде до формування екологічних умінь та ощадливого до неї ставлення, тобто закладає основу екологічно доцільного способу життя.

Особливу педагогічну цінність для формування в учнів екологічних умінь має урок «Природа нашого краю», що дозволяє формувати знання про природне оточення, його користь для людини, виробляти вміння практичного характеру,

що дозволить учням зробити реальний внесок в збереження природи своєї місцевості. Всю діяльність молодших школярів учитель орієнтує на *моніторинг* природи найближчого оточення. Оскільки основними складниками навколишнього середовища є повітря, вода, ґрунти, енергетичні та біоресурси, що виокремлюють відповідні їм підсистеми моніторингу. У процесі навчальної діяльності, учні мають можливість вести короткочасні та довготривалі спостереження за станом навколишнього середовища, компонентів природного середовища, природних екологічних систем; за змінами, що відбуваються в них, природними явищами, здійснювати позитивні зміни власними та колективними зусиллями, оцінювати стан навколишнього середовища.

Вивчаючи природу рідного краю, учні знайомляться з рельєфом, корисними копалинами, водоймами, рослинним і тваринним світом, змінами ландшафтів під впливом природних причин і діяльності людини, охоронними територіями та об'єктами місцевості рідного краю, господарською діяльністю, побутом населення, професіями. Вивченню найближчого природного оточення сприяють залучення додаткової літератури про рідний край, відвідування краєзнавчого музею, зустрічі з фахівцями тієї чи іншої галузі; проводяться бесіди, що надають перспективи оцінити ставлення до природи дорослих, роздуми учнів про заходи щодо поліпшення умов життя населення свого краю, збереженні природи. Про значення води для всіх живих істот, про її різних станах і властивості (солоність, прісність), природних джерел, про воду як середовище існування живих організмів учні дізнаються на уроках про стан води в природі, що безпосередньо допомагає вчителю сформулювати вміння ощадливого використання чистої води.

Значним пізнавальним і розвивальним потенціалом володіє така форма організації навчальної діяльності як *дослідження*. Як зазначає Т. М. Байбара, вміння формується у процесі безпосереднього виконання дій учнем. Воно може бути сформованим після одноразового повторення зразка, що пояснюється психологічними механізмами засвоєння способів діяльності, тобто учні виконують усі етапи процесу розв'язання проблеми в їх логічній послідовності, починаючи з усвідомлення пізнавального протиріччя [2, с. 174].

На першому етапі навчально-дослідницького завдання створюється екологічно проблемна ситуація. Аналіз її дозволяє учням усвідомити зміст протиріччя, самостійно сформулювати або сприйняти ту проблему, яку пропонує учитель.

На другому етапі – етапі висловлювання передбачення для керування діяльністю учнів часто використовується непряма «підказка» ходу розв'язання проблеми. Значення такої допомоги вивчалось в психології (А.Н. Леонтьєв, Я.А. Пономарьов). Експериментально доведено, що вона має навчальний ефект тоді, коли в конкретній проблемній ситуації повністю вичерпані індивідуальні можливості учня.

Навчально-дослідницькі завдання кожний учень виконує самостійно, хоча за змістом вони можуть бути однаковими для групи чи всього класу. Зазначимо, що різні рівні загальної готовності та досвіду виконання ними окремих пошукових умінь вимагають індивідуального підходу до організації дослідницької діяльності – все це вважається дослідницькою діяльністю учнів. Доведення правильності передбачення – одна з важливих ланок розв'язання проблеми. Учні виконують систему послідовних дій, спрямованих на вибір і групування фактів, встановлення певних зв'язків, здійснення узагальнень і формулювання попередніх висновків. Крім того, передбачення виступає керівним принципом, який визначає проміжні цілі та конкретні задачі дослідження.

На останньому етапі учні роблять висновок і порівнюють його з визначеними цілями. Аналіз виконання навчально-дослідницького завдання є завершальним елементом педагогічного керівництва [2, с. 177].

Наприклад, під час вивчення теми «Ґрунти» учні набувають екологічних знань, про ґрунт, як середовище існування рослин і тварин. Досліджуючи ґрунт, учні переконуються, що ґрунт – складна суміш, що містить неорганічні речовини (глину, пісок), рослинні і тваринні рештки, залишки продуктів життєдіяльності живих організмів. Дослідним шляхом учні встановлюють, що в ґрунті містяться також вода і повітря. Учні роблять висновок, що ґрунт як особливе природне утворення виникло під впливом води, повітря, кліматичних факторів та живих організмів. Водночас ґрунт є важливою умовою існування досконаліших форм життя, в тому числі і людини. Це пояснюється основною його властивістю – родючістю, здатністю ґрунту задовольняти потреби рослин у поживних речовинах, вологі, повітрі тощо, і забезпечувати високі врожаї.

На етапі осмислення у процесі засвоєння знань учитель демонструє учням, що родючість може бути як природною особливістю ґрунту, так і результатом діяльності людини. Неправильна обробка ґрунтів призводить до руйнування ґрунтового шару – утворення ярів, масової загибелі живих організмів, тобто до екологічних катастроф.

Щоб сформувати екологічні уміння, учнів початкових класів спочатку оволодівають прийомами виділення ознак та властивостей об'єктів природи. Поряд із виділенням ознак, важливим є усвідомлення учнями структури об'єкта, тобто того, що об'єкт складається з певних частин, вчать розрізняти подібні на відмінні його ознаки, встановлювати причинно-наслідкові зв'язки у природі. Для формування екологічних умінь при вивченні теми «Ґрунти» використовуються справи такого типу:

1. Дайте відповідь на запитання, на якій місцевості утворюються яри?
2. Визначте, що відбувається спочатку, а що потім.

Назвіть причину і наслідок:

- частину поля весняні проливні дощі почали змивати родючий ґрунт;
- на полі не утворюються яри, тому що...;
- 3. На придорожній смузі постійно випасали худобу.
 - трав'яний покрив повільно відновлювався....
- 4. Щоб запобігти утворенню яру...
 - навесні учні висіяли зібрані...

Теми «Рослини і тварини лісу», «Рослини і тварини луки», «Рослини і тварини поля» мають екологічний зміст. Спостерігаючи за рослинами певного виду, вивчаючи умови існування, особливості виростання, відносини з іншими рослинами і тваринами, типами ушкоджень рослин комахами, учні отримують елементарні уявлення про деякі форми відносин між організмами, що входять до складу даного біоценозу і їх взаємозв'язки з природою. Крім того, розвиваються навички визначення видів живих організмів, що входять до складу рослинного співтовариства. За результатами спостережень організовується практична діяльність: посадка і догляд за рослинами, заліковування ран на деревах, пошкоджених людиною.

Аналіз проблеми формування екологічних умінь свідчить, що у навчальному процесі можуть використовуватись різноманітні форми навчальної діяльності. Класно-урочні форми поєднуються з позаурочною діяльністю учнів в природному середовищі. Одночасно з розвитком традиційних використовуються нові форми екологічної освіти і виховання: кінолекторії з охорони природи, рольові і ситуаційні ігри. У процесі природоохоронної діяльності учнів зростає значущість засобів масової інформації (преса, радіо, телебачення, Інтернет).

Ефективність будь-якої форми організації навчальної діяльності учнів залежить від вибору та поєднання методів і прийомів навчання. Значним розвивальним потенціалом для формування екологічних умінь учнів володіють *навчальні проекти*. Виконання проектів, максимально пов'язане із життєвими ситуаціями, є найкращим засобом самостійної діяльності учнів початкових класів, який стимулює пізнавальний, емоційний розвиток, зацікавлення, дає змогу індивідуалізації та диференціації навчання, розвиває творче мислення, зміцнює пізнавальну мотивацію, інтегрує набуті раніше знання, формує дослідницькі вміння.

На підставі вивчення теорії і практики розвитку екологічної шкільної освіти в Україні, аналізу процесу формування в учнів екологічних умінь шляхом систематизації та поглиблення знань, умінь і навичок, а також залучення до практичної діяльності екологічного спрямування, ми дійшли висновку щодо необхідності виявлення і реалізації способів, методів, методичних прийомів, форм організації навчальної діяльності, яка забезпечує формування екологічних умінь молодших школярів. Формування екологічних умінь учнів початкових класів на уроці забезпечує відповідність етапів засвоєння нового навчального

матеріалу, стадій роботи над проблемою (проектом) і вибору доцільних методів навчання.

Таким чином, урочна та позаурочна навчальна діяльність, доцільний вибір та поєднання форм організації навчання є однією з дидактичних умов реалізації формування екологічних умінь – як чинники забезпечення умов навчальної діяльності молодших школярів.

Література

1. Аквилева Г.Н., Клепинина З.А. Методика преподавания естествознания в начальной школе: Учеб. пособие для студ. учреж. средн. проф. образования пед. профиля / Г.Н. Аквилева, З.А. Клепинина. – Москва : Туманит, изд. центр ВЛАДОС, 2001. – 240 с.
2. Байбара Т.М. Методика навчання природознавства в початкових класах / Т.М.Байбара. – Київ : Веселка, 1998. – 333 с.
3. Бондар В.І. Дидактика [Текст] : підручник для студ. вищих пед. навч. закл. / В.І.Бондар. – К.: Либідь, 2005. – 264 с.
4. Вербицький В.В. Проведення екологічних експедицій, походів, польових практик. Типові методичні матеріали / В.В.Вербицький, Г.І. Воронова, О.А. Драган, Т.Д. Радченко. – К.: СМП «АВЕРС», 2003. – 152 с.
5. Махмутов М. И. Современный урок / М. И. Махмутов. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Педагогика, 1985. – 184с.
6. Пустовіт Г. П. Теоретико-методичні основи екологічної освіти і виховання учнів 1 – 9 класів у позашкільних навчальних закладах: монографія / Г. П. Пустовіт. – К. – Луганськ: Альма-матер, 2004. – 540 с.
7. Савченко О.Я. Дидактика початкової освіти: підручник. / О.Я. Савченко – К.: Грамота, 2012. – 504 с.
8. Сухомлинський В.О. Я розповім тобі казку...Філософія для дітей / В.О.Сухомлинський; уклад. В.О. Сухомлинська – Х.: ВД «Школа», 2016. – 576 с.

3.4. Professional orientation of senior pupils for their pedagogical activity in the future at comprehensive establishments

3.4. Професійне спрямування старшокласників до подальшої педагогічної діяльності в умовах загальноосвітнього навчального закладу

Одним із актуальних питань реформування української освіти ХХІ ст. є подальший розвиток системи допрофільної та профільної підготовки, що найповніше реалізує принцип особистісно орієнтованого навчання, значно розширює можливості учня у створенні власної освітньої програми, дає змогу учнівській молоді набути професійно важливих компетентностей, зорієнтуватися на свою майбутню професію.

Основними умовами впровадження Концепції профільного навчання в школі [1] є вивчення освітніх потреб і природних нахилів учнів, планування перспективи здобуття випускниками подальшої освіти. Професійне

самовизначення учня постає тут як складний, тривалий, цілісний і неперервний процес, що не можна відділяти від розвитку особистості в цілому, формування її інтересів, нахилів, здібностей, ступеня особистісної зрілості й різнобічного розвитку [7, с.412].

Тож одне із завдань профільної шкільної освіти – допомогти старшокласникам у виборі майбутньої професії, що є надзвичайно важливим на сучасному етапі реформи української школи, передбачає набуття та вдосконалення знань, умінь і навичок критичного та системного мислення учнів, підготовку до свідомого життєвого вибору і самореалізації, професійної діяльності та громадянської активності, забезпечення готовності до продовження навчання на наступному рівні освіти і реалізується у двох напрямках – загальноосвітньому й професійному.

Проте сучасна система профорієнтаційної роботи у вітчизняній школі розвинена недостатньою мірою. Як зауважує В.Синявський, «школа ... майже цілком втратила свої профорієнтаційні позиції, відійшла від профорієнтаційної роботи з учнями, чим практично прирекла їх підготовку до свідомого вибору професії на вплив стихійних, неконтрольованих факторів» [7, с. 416].

В основі професійного самовизначення лежить протиріччя між прагненням молодшої людини до самостійності і неготовністю школяра до здійснення обґрунтованого вибору професії. Загальні основи побудови системи профорієнтації в умовах профільного навчання висвітлено в сучасних наукових дослідженнях (Н. Анісіна [2], Т. Волобуєва [4], Д. Закатнов, Л. Липова, О. Мельник [5], Н. Муранова [6], М. Сечняк, В. Синявський та інші), де особливу увагу вчених приділено спеціалізації навчання старшокласників, профорієнтації й професійному спрямуванню учнів.

Основою профорієнтаційного підходу, на думку дослідників, є принцип гуманізації, опора на можливості й індивідуально-психологічні ресурси особистості, акцент на самоформування тощо. Особистість має бути здатною творити саму себе, уміти переосмислювати власну сутність, у чому їй потрібно допомогти, забезпечивши самопізнання власних індивідуально-психологічних особливостей і можливостей [7, с. 413-415].

Важливими принципами підготовки особистості до професійного самовизначення вчені вважають тривалість і багатоетапність профорієнтаційних впливів, їх послідовність; діяльнісний характер професійної орієнтації; активність суб'єкта профорієнтації; забезпечення єдності цілей і дотримання послідовності, наступності й неперервності профорієнтаційної роботи всіх учасників процесу [7, с. 416].

Особливої актуальності сьогодні набула проблема фахової невідповідності студентів педагогічних ВНЗ, які часто обирають можливість навчання в педагогічному виші за остаточним принципом, мають низький рівень

комунікативної компетентності, не здатні спілкуватися з учнями, стати лідером учнівського колективу, погано уявляють собі особливості педагогічної професії тощо. Звідси – й великий відсоток відсіву студентів на перших курсах, відмова молодих спеціалістів працювати за фахом.

У контексті досліджуваної проблеми варто згадати досвід Полтавського державного педагогічного університету ім. В. Г. Короленка з реалізації програми довузівської профорієнтаційної роботи й добору молоді, орієнтованої на педагогічну діяльність, що було здійснено в рамках цільової експериментальної програми «Учитель: школа – педвуз» під керівництвом академіка І. А. Зязюна й передбачало залучення незалежних експертів-учителів до зарахування абітурієнта до педагогічного вишу [6]. Зробимо зауваження про подібний експериментальний досвід Слов'янського педагогічного інституту (нині Донбаського державного педагогічного університету) двадцятирічної давнини, коли приймальні комісії враховували рекомендації найкращих педагогів міста – «учителів довіри» – щодо випускників шкіл-майбутніх учителів.

Проте недостатня розробленість цього питання в теорії й практиці сучасної педагогіки, відсутність уваги сучасних педагогів до відбору і професійного спрямування старшокласників на здобуття подальшої педагогічної освіти обумовлюють актуальність цієї статті і пошук оптимальних форм і видів роботи з майбутніми випускниками, здатними до подальшої педагогічної діяльності.

У руслі досліджуваної проблеми зазначимо, що здатність до педагогічної діяльності розглядається вченими як поняття динамічне, таке, що можна розвинути. Покликаючись на педагогічні ідеї І. Зязюна, дослідники (О. Дубасенюк) визначають професійне виховання вчителя як багатомірне й багатofакторне явище, підкреслюють важливість взаємовпливу учня-студента-вчителя [7, с. 340]. Як ніколи актуальним є пошук нових стратегій, педагогічних технологій у контексті розгляду діяльності загальноосвітнього навчального закладу як особливого середовища, в якому мають бути створені як усі умови для мотивації саморозвитку особистості вчителя, подальшого вдосконалення його фахової майстерності і досягнення ним вершин у педагогічній діяльності, так і інтеграція досвіду вчителя в іншу площину – площину виховання майбутнього педагога з числа вихованців профільної загальноосвітньої школи.

Слов'янський педагогічний ліцей Слов'янської міської ради Донецької області пріоритетним напрямом діяльності обрав розвиток і педагогічну підтримку учня, формування дослідницького мислення ліцеїстів, реалізацію ідеї перспективності й наступності, неперервної педагогічної освіти в системі «ліцей – педагогічний вищий навчальний заклад (Донбаський державний педагогічний університет)», що на сьогодні дає змогу не тільки реалізувати комплексний підхід до спрямування молоді на здобуття професії вчителя, але й створити ефективну систему роботи з учнями, що відбувається в процесі активного

співрозвитку суб'єктів навчально-виховного процесу ліцею – учнів і вчителів.

На базі ліцею відкрито Слов'янський регіональний Центр професійного розвитку вчителя Академії педагогічної майстерності Інституту педагогічної освіти й освіти дорослих Національної академії педагогічних наук України, створений на засадах об'єднання інтелектуальних та практичних можливостей академії й ліцею з метою професійного розвитку педагогів навчального закладу впродовж їхньої педагогічної діяльності, що, безумовно, сприяє активізації науково-практичної діяльності й розвитку вчителів навчального закладу і створює позитивну мотивацію для опанування педагогічною професією учнів.

Вибір профілів навчання в ліцеї здійснюється на основі замовлення університету на підготовку майбутніх студентів, моніторингових досліджень професійних потреб молоді міста. Успішно зарекомендували себе природничо-математичний (профілі «математика», «фізика»), філологічний (профіль «іноземна філологія»), суспільно-гуманітарний (правовий профіль), технологічний (інформаційно-технологічний профіль) напрями навчання. Близько 40% випускників ліцею зазвичай продовжують подальше навчання за обраними спеціальностями на факультетах Донбаського державного педагогічного університету та в інших педагогічних і академічних вищих навчальних закладах країни.

Здавалося б, в умовах, коли ліцей і університет поєднані єдиною матеріально-технічною базою (ліцей розміщено в будівлі університету, учні мають змогу проводити дослідження в університетських лабораторіях, користуватися фондами бібліотеки тощо), профільні предмети викладаються за участю науково-педагогічних працівників ВНЗ, ліцеїсти впродовж чотирьох років адаптуються до режиму роботи університету, відсоток майбутніх студентів-педагогів мав би бути набагато вищим.

На нашу думку, сьогодні проблема загальноосвітнього навчального закладу педагогічного спрямування полягає не тільки в падінні престижу учительської праці, але й у відсутності системної роботи педагогів навчального закладу з упровадження елементів профорієнтування молоді на здобуття педагогічної професії у процесі викладання кожного навчального предмету.

Охарактеризуємо основні технології, запроваджені в практику діяльності Слов'янського педагогічного ліцею, що засвідчили свою ефективність.

Педагогічна вертикаль (запропонована в практику роботи ліцею вчителями Л.Плесканьовою, Г.Ганзєрою [3]). Максимальний педагогічний ефект технології досягається за рахунок взаємонавчання й спільного проведення навчальних і позакласних заходів учнями різних ланок ліцею, залучення до навчального процесу колишніх випускників-нинішніх студентів Донбаського державного педагогічного університету.

Зауважимо, що принцип різновікових груп (загонів) використовувався

А. Макаренком. Академік І. Зязюн постійно втілював у життя принцип різновікових загонів в усіх видах роботи студентів. За цим принципом у Полтавському педагогічному формувалися студентські науково-дослідницькі групи, гуртки художньої самодіяльності тощо, бо саме за таких умов відбувається оволодіння соціальним досвідом у «зоні найближчого розвитку» (за Л.Виготським) особистості.

У процесі вивчення й узагальнення досвіду запровадження авторської технології «педагогічна вертикаль» в умовах Слов'янського педагогічного ліцею серед 72 ліцеїстів 10-11-х класів нами було проведено анкетування:

1. Чи є у вас улюблені вчителі? Які риси їхнього характеру подобаються вам найбільше?

2. Чи припускаєте ви думку, що можете присвятити себе в майбутньому педагогічній діяльності?

3. Чи пробували ви коли-небудь пояснити товаришам чи меншим учням тему уроку? Які при цьому ви відчували емоції?

4. Чи були випадки, коли старші учні або студенти пояснювали вам складну тему уроку? Яким був результат? Які стосунки у вас з ними склалися? Якою була атмосфера уроку?

5. Чи весело вам буває, коли на ваші класні заходи приходять колишні випускники? Чому ви від них навчилися?

Відповіді більшості респондентів (58%) засвідчили їхній, іноді несвідомий, інтерес до педагогічної діяльності. Майже всі опитані (89%) зазначили, що участь у навчальному процесі старших товаришів чи студентів сприяла кращому засвоєнню навчального матеріалу, створенню позитивної атмосфери уроку. 15% учнів зауважили, що пояснення будь-якої навчальної теми однокласникам у ролі вчителя потребувало від них великої інтелектуальної й психологічної напруги. Знання з опрацьованої таким чином теми виявилися міцними, і учні добре запам'ятали як позитивні, так і негативні емоції від «педагогічної діяльності», що й стало одним із перших чинників формування позитивної (чи іноді й негативної) мотивації до здобуття подальшого педагогічного фаху.

На рівні діяльності ліцею свою ефективність засвідчили

– обов'язкове запровадження спецкурсів «Педагогіка», «Психологія» в усіх профільних і допрофільних класах навчального закладу;

– робота учнів у *волонтерських групах* ліцею, що опікуються роботою з вихованцями дитбудинку, школи-інтернату, учнями молодших класів тощо, коли в процесі спілкування й допомоги соціально незахищеним або молодшим дітям у старшокласників формується почуття толерантності, взаємодопомоги, усвідомлення власного місця і ролі в житті;

– участь ліцеїстів в *олімпіадах з педагогіки*, проведення власних педагогічних досліджень в рамках Всеукраїнського конкурсу-захисту наукових

робіт учнів-членів Малої академії наук України, що дає старшокласникам можливість глибоко пізнати педагогічну науку й персоналії, формує навички аналізу й синтезу, уміння моделювати педагогічні ситуації, призвичаює до педагогічної професії. Останнім часом ліцеїстами було розроблено й успішно захищено на II, III етапах конкурсу-захисту МАН теми «Дослідження особливостей професійного вибору старшокласників з різними ціннісними орієнтаціями», «Формування активної громадянської позиції старшокласників через систему учнівського самоврядування», «Теоретичні основи проблеми соціальної активності старшокласників у контексті гуманізації навчально-виховного процесу»;

– *участь ліцеїстів у науково-практичних конференціях* Донбаського державного педагогічного університету, спільних з ВНЗ виховних, творчих заходах;

– *виховання педагогічних династій*. На рівні ЗНЗ така діяльність полягає у відстеженні схильності до педагогічної діяльності учнів, що мають батьків-педагогів; оскільки такі школярі добре обізнані з особливостями педагогічної праці, іноді успадковують педагогічні здібності, тож процес педагогічного спрямування й залучення до праці вчителя тут відбувається набагато ефективніше.

Кожен урок, на якому здійснюється спрямування старшокласників до педагогічної діяльності, – важливий чинник їх соціального й особистісного зростання.

Важко переоцінити тут роль учителя, який, упродовж кількох років спостерігаючи за учнем у процесі навчальної діяльності, може допомогти йому зробити перші кроки в педагогіці ще в школі, спрямувати його в подальше педагогічне русло, і зацікавлений у тому, щоб виховувати гідну педагогічну зміну в процесі власної педагогічної діяльності. Найпоширенішими видами роботи зі спрямування молоді до подальшого здобуття педагогічної професії на уроці вважаємо такі:

1. робота з допомоги вчителю в перевірці домашніх завдань та різного роду письмових, тестових робіт, що не потребують спеціальної фахової підготовки;

2. залучення сильних учнів до роботи з однокласниками, що мають низький рівень знань (позитивною мотивацією сильних учнів у такому випадку можуть бути додаткові бали до їх рейтингу, тематичного, семестрового оцінювання тощо);

3. спільне проведення фрагментів уроку з подальшим залученням учнів до самостійного викладання певних тем (або їх елементів) на уроці;

4. добір тем, дидактичного матеріалу до уроку, які б позитивно висвітлювали професію вчителя;

5. допомога школярів учителю в розв'язанні різноманітних педагогічних ситуацій («прошу вашої поради...»).

Результати такої роботи завжди позитивно позначаються на успішності навчання дітей, оскільки йдеться передусім про взаємонавчання. І старшокласники, і студенти неодмінно зауважують, що саме ті теми, які вони пояснювали молодшим товаришам, засвоїлися ними найкраще. Діти добре знають молодших і старших товаришів різних ланок навчання, що в умовах школи зустрічається нечасто. Крім того, учнів пов'язують товариські стосунки зі студентами педагогічного університету, що забезпечує безперервність і наступність навчання у ланці «ліцей-університет», легку адаптацію випускників до студентського життя, і, основне, є одним із факторів спрямування старшокласників до подальшої педагогічної діяльності.

Тож необхідним і нагальним є відновлення й найактивніший подальший розвиток роботи із залучення молоді до педагогічної діяльності ще під час навчання в загальноосвітньому закладі. Ефективність нашої роботи доведена активною життєвою позицією ліцеїстів-випускників – кращих студентів ДДПУ, що починають власну педагогічну діяльність як помічники вчителя під час педагогічної практики; голів студентських рад, волонтерів соціальної сфери, молодих учених (11 випускників здобули звання кандидатів наук), реалізацією багатьох із них в педагогічній діяльності. Можна стверджувати, що ліцей для них визначив перспективу розвитку особистості в цілому.

Література

1. Концепція профільного навчання в старшій школі // Інформаційний збірник Міністерства освіти і науки України. – 2003. – №24.– С. 3-15.
2. Аніскіна Н.О. Організація профільного навчання в сучасній школі. / Н. О. Аніскіна. Харків. – ТОВ «Видавнича група «Основа». – 2003. – 176 с. – (Серія «Бібліотека журналу «Управління школою»; – Вип. 8-9).
3. Бабенко О. Педагогічна вертикаль як форма роботи з професійного спрямування старшокласників до подальшої педагогічної діяльності в умовах загальноосвітнього навчального закладу / О.А. Бабенко, Н.О.Інденко, О.О.Шутько // Гуманізація навчально-виховного процесу: збірник наукових праць / [За заг. ред. проф. В.І.Сипченка]. – Вип. LXIII. – Слов'янськ: ДДПУ, 2013. – С. 234-241.
4. Волобуєва Т.Б. Реалії профільного навчання, як сходинка до професійної освіти / Т. Б. Волобуєва. // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2007.– №1.– С124–132.
5. Мельник О.В. Профорієнтаційна робота в умовах профільного навчання: науково-методичний посібник (для вчителів). / О.В. Мельник, І.Л. Уличний. – К.: Мегапринт. 2008. – 158 с.
6. Муранова Н.П. Допрофесійна підготовка учнів авіакосмічного ліцею в системі «ліцей – ВНЗ»: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Житомирський державний університет імені Івана Франка. – Житомир, – 2004 – 187 с.
7. Педагогічна майстерність академіка Івана Зязюна: зб. Наук. пр. / [редкол.: Н.Г.Ничкало (голова), та ін.; упоряд.: Н.Г.Ничкало, О.М.Боровік; Ін-т пед. освіти і освіти дорослих НАПН України]. – К.: Богданова А.М., 2013. – 456 с.

3.5. Leadership in the community of the United States of America

3.5. Лідерство в місцевих громадах Сполучених Штатів Америки

Лідерство в громадській діяльності широко використовується для означення особливого та унікального феномену в суспільному житті Сполучених Штатів Америки. Лідерство в місцевих громадах в якості локально вибраного органу має значний вплив на здійснення соціальної політики та вирішення локальних проблем, прийняття рішень в таких громадах мають унікальну демократичну роль в населених пунктах, де місцева громада є головним виконавчим та законотворчим органом. У цьому значенні виконують помітну роль саме лідери громад, приділяючи особливу увагу на залучення партнерів та об'єднавши послуги місцевих жителів, що здійснюють вплив на формування загального місцевої порядку і високу якість місцевих послуг, залучення громадян зі створення бачення місцевості, де вони проживають.

Проте в США місцева влада по різному використовує ресурс лідерства в місцевих громадах. Тим не менш, у даний час із посиленням впливу місцевих громад на місцеву владу їх роль розглядається як фундаментальна, є, також, у дослідників місцевих громад питання про те, що при посилення ролі громадських лідерів насправді означає для місцевого самоврядування на практиці, а також для розвитку його ролі в майбутньому.

Тому можемо зазначити, що роль лідера в місцевих громадах США має значний вплив на здійснення місцевими органами влади своєї діяльності, на забезпечення благополуччя жителів місцевої громади, на активізацію та організацію діяльності громади загалом.

Проблемі лідерства в місцевих громадах присвячені праці А. Рендел (A. Randle), В. Хеттера (W. Hatter), які в своїй праці «Робимо лідерство в громаді реальним» (Making Community Leadership Real) описують причини необхідності вивчення феномену лідерів місцевих громад, з'ясовують, що необхідно для ефективного лідерства в сучасному суспільстві.

В своїй праці «Фонд місцевої громади в ролі лідера громади» (The Role of a Community Foundation as a Community Leader) Д. Рейнольдс (D. Reynolds) досліджено потенціал лідерства в місцевих громадах, наведені приклади ефективної роботи лідерів місцевих громад задля життєдіяльності мешканців громад на території Сполучених Штатів Америки.

Також проблемі ролі лідера в місцевих громадах присвячена робота американських дослідників таких як Дж. Ліанг (Jia G. Liang), Л. Сандман (L. R. Sandmann) «Лідерство для включення громади» (Leadership for Community Engagement), де авторки проводять дослідження уявлень опитаних студентів про особу лідера в громаді, його віку, статі, якими рисами він має бути наділений для

ефективної діяльності місцевої громади.

Мета дослідження полягає у визначенні ролі лідера в місцевих громадах США, характеристиці його особи, а також у значенні лідера місцевої громади в процесі участі громади в суспільному житті.

Важливою складовою організації та активізації громади є розвиток участі її членів у плануванні та впровадженні змін. На думку О. Безпалько, участь – це активне залучення розуму, серця та енергії людей у процес їх власного зцілення та розвитку. Багато місцевих громад у Сполучених Штатах Америки занепокоєні тим, що соціальні та економічні проблеми загострюються, незважаючи на інтенсивність урядових програм, націлених на вирішення конкретних проблем. Ці проблеми стосуються таких питань, як безробіття, соціальне сирітство, злочинність неповнолітніх, погіршення доступу до якісних медичних послуг, наркоманія та інші залежності, насильство над жінками і дітьми, погіршення стану довкілля, а також розбрат суспільства та етнічних, релігійних та ідеологічних підставах та багато інших соціальних проблем.

Також в громадах США підвищується усвідомлення того, що професійні працівники, незважаючи на їх наміри, не можуть розв'язати всю низку даних проблем самостійно. Збалансовані рішення вимагають активної участі пересічних громадян, бізнесових структур, формальних та неформальних громадських організацій, благодійних фондів, лідерів громадської думки в багатьох сферах життя. Крім того, стає зрозумілим, що не стільки потрібні хороші програми, як сталі і креативні особисті взаємини та поновлені, життєздатні соціальні мережі. Створення та відновлення таких взаємин і соціальних мереж є завданням, для виконання якого мають долучитись усі сектори суспільства. Відповідно до міжнародних стандартів, у понятті «участь» передбачено, що «за певною особою визначають потенційну здатність мати особисті погляди та приймати рішення стосовно питань, які мають значення для життя, і що вона має змогу це робити як член певної групи. Участь також означає, що особа усвідомлює цю можливість, має доступ до засобів, необхідних для її використання [1, с. 69].

Існують різні думки американських вчених щодо ролі місцевих в життєдіяльності жителів, та залишаються питання щодо мотивів, ідей, що об'єднують членів громади. Члени місцевих громад аналізують власні потреби, підвищують рівень поінформованості про них у громаді та модернізують програми, спрямовані на їх вирішення, формування громадських лідерів, посилення інститутів громадського суспільства.

В процесі участі місцевих громад у вирішенні проблем і потреб, які постають перед ними, Ш. Арнштейн (S. Arnstein) виділяє функціональну участь людей. Вона має на меті участь у формуванні груп, в яких обговорюються, аналізуються та приймаються певні рішення щодо необхідних змін. В даному

випадку громадяни усвідомлюють свою роль і відповідальність за зміни в громаді, активно залучають інших членів громади до участі у впровадженні визначених заходів і контролюють процес запланованих змін [6]. Саме за даної моделі участі в громадськості в прийнятті рішень надзвичайно актуальною стає роль лідера в роботі в місцевій громаді. Оскільки роль лідера є настільки важлива, постає питання щодо його характеристики як члена громади.

В американській теорії роботи в громаді лідерство в місцевій громаді є загальним процесом впливу особи або за участю кількох осіб, де керівництво відбувається в результаті взаємодії різних осіб, які поділяють колективну ідентичність, а також проведення експертиз в місцевих громадах та органах місцевого самоврядування. На думку, американської дослідниці проблем громади Д. Рейнольдс, лідер місцевої громади – це окрема особа чи організація, яка визначає проблему, володіє загальним баченням бажаного результату та керує процесом, який охоплює широкий спектр суспільних інтересів.

З одного боку, для ефективної діяльності, передбачається, що лідери місцевих громад повинні здобути свій авторитет, і, таким чином використовувати його разом з мешканцями громади, щоб впливати на ефективне надання послуг і виконання роботи місцевої влади. Тим не менш, з метою впливу на місцеві громади вони мають відповідати високим вимогам до лідерів громади. Якщо особа володіє такою якістю та може керувати процесом вирішення проблем громади – вона може вважатися лідером місцевої громади, зазначають А. Рендел та В. Хеттер [2]. Така особа, що керує процесом вирішення соціальних проблем в місцевих громадах, має бути досвідченою та користуватись повагою оточуючих, вона повинна мати певний статус в громаді, зазначає Д. Рейнольдс [8].

Звичайно, що роль лідера на себе може взяти особа лише при значній довірі членів громади. Також лідеру місцевої громади потрібно враховувати можливі конфлікти та різноманітні інтереси, можливість виникнення інтриг та конкуренції в грандодавчій діяльності. Так, лідерство в місцевих громадах обумовлює, що лідер усвідомлює та передбачає напрямки розвитку спільноти, а також передбачає бажаний розвиток соціального становища громади. Перед тим, як примати рішення лідер громади, має розуміти ступінь зацікавленості членів спільноти, а також усвідомлювати як власний так і громадський рівень знань та досвіду яким вони володіють, для того щоб прийняті рішення були правомірними та зваженими.

Роль лідера, прийнята за власної ініціативи чи на запит громади вимагає від особи затрат як особистого часу так і фінансових ресурсів та енергії, які могли б були приділені на власний розвиток та діяльність. Разом з тим, якщо лідер місцевої громади в достатньо професійний та володіє адекватними ресурсами та часом, все це може бути компенсованим за рахунок якісно виконаної роботи по організації та активізації діяльності місцевої громади.

Кожний лідер місцевої громади в США має мати певний набір характеристик, який якісно вирізняє його від загалу громади в якій він проживає. Так, М. Акснер (M. Axner) виділяє такі основні якості лідера громади:

1. Єдність з громадою: довіряти вам, люди повинні знати, що ви говорите, в що ви вірите, і діяти відповідно. Якщо люди довіряють вам, вони можуть слідувати за вами на край землі.

2. Сміливість: Це нормально, щоб побоюватись нового, але хтось повинен піти боротися за права спільноти в якій проживаєте. Лідерство означає, що потрібно показати іншим шлях через темний, страшний, ліс. Іти вперед і говорити правду – навіть якщо це не популярно.

3. Відповідальність: Лідер повинен дотримуватися інтересів громади в хороші та погані часи. Прихильність буде служити в якості моделі для інших членів громади.

4. Альтруїзм: Люди сліdkують за вчинками лідера громади, якщо вони знають, що ви дбаєте про них і про інших. Чим більша здатність лідера піклуватися про всіх членів громади, тим більше впевненості у них буде в їхньому лідері.

5. Творчість і гнучкість: Кожна ситуація вимагає різноманітних вирішень та креативного бачення подолання проблем, що виникають в громаді. Лідер має бути готовим до змін та мати нові рішення поставлених задач [5].

Досліджуючи роль лідера громади в місцевих громадах США вчені Університету Вейк Форест (Wake Forest University) наголошують, що лідер місцевої громади має мати такі характеристики:

1. Самосвідомість. Лідер місцевої громади має усвідомлювати свої сильні та слабкі сторони для ефективної діяльності на благо громади; реально оцінювати свої можливості перед початком роботи; будувати роботу в громаді розраховуючи на власні сили, та вчасно звертатись по допомогу до інших членів громади; досягати у кожній справі найкращих результатів та в будь-якій справі прагнути до найліпшого вирішення проблем та ситуацій.

2. Здатність до навчання та пристосування до змін. Лідер місцевої громади завжди обирає шлях відкритості до думок та поглядів членів громади; вивчає та змінює курс діяльності, якщо це необхідно для розвитку громади; члени спільноти можуть бути ефективним ресурсом в роботі з громадою.

3. Емпатія. Лідер громади, якому притаманна емпатія володіє більш широким баченням проблем спільноти; уявляє та оцінює важливість кожного члена місцевої громади.

4. Чесність. Лідер місцевої громади має бути чесним перед усіма членами громади, в своїх діях та планах; створювати атмосферу чесності для дискусій з членами громади; якщо лідер громади буде нечесним зі своєю громадою, тоді це

може призвести до погіршення атмосфери в громаді, та результативність роботи громади буде мінімальною.

5. Відданість. Лідер місцевої громади завжди має прагнути до найшвидшого та якісного вирішення проблем та потреб громадськості; маючи за мету досягнення поставленої цілі, лідер громади має розуміти, що досягнувши її цей результат буде спільним для нього та всієї громади загалом.

6. Надання послуг. Лідер громади прагне до фандрайзингу та до залучення коштів на розвиток власної громади; вирішує першочергово основні проблеми мало захищених верств населення.

7. Комунікативні навички. Лідер місцевої громади має володіти основними комунікативними навичками такими як: активне слухання, медіація, вміння доводити власну думку та робити висновки; оскільки робота лідера громади пов'язана із взаємодією з іншими людьми, лідер громади має вміти співпрацювати та спілкуватися з різними типами людей; лідер громади завжди має вміти пояснити необхідність спільної роботи в громаді чи то дитині, чи волонтеру, чи грантодавцю.

8. Думати, випереджаючи події. Справжній лідер місцевої громади завжди планує діяльність громади на майбутнє; вчиться думати інноваційно та креативно; завжди пам'ятати, що рішення прийняті зараз безпосередньо впливають на розвиток майбутніх поколінь.

9. Кмітливість. Лідер громади має бути не лише розумним, а бути розвиненим емоційно, соціально та інтелектуально.

10. Бути вмотивованим. Справжній лідер місцевої громади вміє мотивувати людей в своїй громаді, та вести їх за собою; лідер громади має надихати членів своєї громади на спільні дії для створення умов для життєдіяльності спільноти [7].

На нашу думку, дана характеристика, яка включає в себе як знання, вміння та навички лідера є показником уявлень американців про лідера місцевих громад.

Всі лідери громад потребують підтримки з боку інших членів громади, щоб допомогти їм в розвитку та становленні спільноти. Крім того, лідери іноді відчують себе ізольованими у своїй роботі; вони потрібні жителям громади, щоб вирішувати їх нагальні проблеми, також лідер має прислухатися до ідей інших, та діяти лише в інтересах громади, а не своїх власних.

Лідер місцевої громади має розвивати відносини з людьми, для обміну результатами успішного керівництва, та навпаки проблемами та невдачами. Також лідер громади може залучати до своєї роботи активних членів громади для обробки інформації, даних про членів громади, проектування та створення проєктів, програм та акцій в рамках місцевої громади.

Також ефективним в діяльності лідерів місцевих громад є залучення членів громади до підготовки та створення петицій, листівок, запитів, заяв до органів

місцевої влади, саме кооперація спільних дій на благо громади є вдалим стимулом до активізації роботи громади. Цей процес може бути неформальним і неструктурованим. Проте, іноді структурованість команди лідерства громади може бути корисним. Так, досліджуючи основні ролі лідера в місцевих громадах США, а саме розподілення лідерських повноважень, американські дослідники Дж. Ліанг та Л. Сандман визначають основні характеристики розподілу лідерських позицій у діяльності громади.

1. В процесі діяльності розподіл лідерських повноважень має бути побудований на соціальній взаємодії.

2. В нових виникаючих джерелах лідерства мають бути наділені повноваженнями ті особи, що є компетентними в даній сфері, та можуть бути експертами щодо врегулювання проблеми що виникає.

3. В процесі експертизи мають залучатись ті люди, що зацікавлені в даному процесі, проте не перешкоджають та не намагаються вплинути на результат експертизи.

4. В процесі зв'язку з іншими громадами, мають бути залучені члени громади, що мають безпосередні контакти в даній громаді [4, с. 39].

В процесі організації, діяльності та активізації місцевих громад в США роль лідера є надзвичайно важливою, оскільки лідери громад сприяють просуванню громад до змін, сприяють формуванню їх власної ідентичності. Також можна стверджувати, що першочергова та важлива роль лідера в місцевій громаді дійсно сприяє розвитку благо чинності, заснованої на пожертвах звичайних громадян та організацій. Також в Сполучених Штатах Америки була створена Національна Комісія з Лідерства в Громаді, що складається з 30 лідерів в сфері благочинності. Дана комісія розробляє принципи лідерства в громадах, застосування їх в роботі з організаціями та фондами [3].

Таким чином, ефективне лідерство в місцевих громадах в США є важливим чинником у місцевому соціальному розвитку. Лідерство в громаді ґрунтується на індивідуальному розвитку, а підсилює потенціал спільноти загалом. Такого ефекту можливо досягнути лише шляхом навчання, що озброює людей з інструментами і розуміння процесу прийняття рішень і дозволяє їхнім поглядам бути вираженими і включеними в майбутній розвиток і планування. Надбання нових навичок лідерами громади підвищує ефективність також у вирішенні питань, які зачіпають їх громади. Також зміцнити потенціал громади з метою визначення можливостей і врегулювання криз інноваційними способами.

Література

1. Технології активізації громади: метод. посіб. / Автори-упоряд.: О. В. Безпалько, Т. П. Авельцева, Н. І. Мацевко; За заг. Ред. О.В.Безпалько. – К. : Наук. світ, 2006. – 95 с.
2. *Anna Randle, Warren Hatter Making Community Leadership Real – New Local Government Network: London, 2005. – 22 p.*

3. Center for Community Foundation Excellence. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.cof.org/content/center-community-foundation-excellence-ccfe>.
4. Jia G. Liang, Lorilee R. Sandmann Leadership for Community Engagement – Journal of Higher Education Outreach and Engagement, Volume 19, Number 1, 2015 – p. 35-63.
5. Learning How to Be a Community Leader. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://ctb.ku.edu/en/table-of-contents/leadership/leadership-functions/become-community-leader/main>.
6. Sherry R. Arnstein A Ladder of Citizen Participation. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://lithgow-schmidt.dk/sherry-arnstein/ladder-of-citizen-participation.html>.
7. Ten qualities of great community leaders. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mnn.com/leaderboard/stories/10-qualities-of-great-community-leaders-infographic>.
8. The Balancing Act: The Role of a Community Foundation as a Community Leader. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mott.org/news/PublicationsArchive/LegacyPublications/balancingact>.

3.6. The test evaluation knowledge of students of economic specialties based on distance learning platform Moodle

3.6. Тестова оцінка знань студентів економічних спеціальностей на базі платформи дистанційного навчання Moodle

На сучасному етапі соціально-економічного розвитку України якість системи вищої освіти набуває особливої уваги. Однак, поряд із наданням належного рівня теоретичних знань та практичних умінь, актуальності набуває питання підвищення ефективності їх оцінювання засобами сучасних інформаційних технологій. Оцінювання рівня знань та вмінь студентів економічних спеціальностей є важливим елементом педагогічної діяльності, що вимагає значної уваги з боку викладача. Одним із дієвих шляхів розв'язання даного питання є розробка системи тестової оцінки знань на базі платформи дистанційного навчання Moodle.

Останнім часом як зарубіжні, так і українські вчені приділяють все більше уваги використанню платформи Moodle в якості інформаційної технології для підтримки дистанційної освіти, а також для перевірки знань студентів будь-якої форми навчання. Серед них Андрєєв О.В. [1], Анісімов А.М. [2], Белозубова О.В. [3], Дудар А.Ю. [5], Вишнівського В.В., Гніденко М.П., Гайдур Г.І., Ільїна О.О. [4], Чирка О.Р. [8] та ін.

Проте, недостатньо розв'язаним залишається питання розробки та впровадження саме системи тестової оцінки знань студентів економічних спеціальностей. Тому метою дослідження є розробка, впровадження та обґрунтування особливостей тестової оцінки знань студентів економічних спеціальностей на базі платформи Moodle.

Як відзначається в науково-методичній літературі, найбільш коректним засобом оцінки рівня знань суб'єкта навчання є тест [4]. В багатьох країнах світу тести взагалі усунули традиційні форми контролю – співбесіди, усні й письмові іспити. Відповіді на невеликі за розміром питання при достатній їх кількості дають можливість визначити рівень навчальних досягнень студента, як з окремих тем, так і з усієї дисципліни в цілому. Використання тестів спрямовано на виявлення міри оволодіння конкретними знаннями й уміннями, оцінювання яких може здійснюватися на різних етапах навчання.

У технологіях дистанційного навчання, що використовує світова педагогічна практика, тестуванню приділяється значна увага. Однак слід зауважити, що в більшості вітчизняних дистанційних освітніх послугах система тестування вимагає удосконалення. Особливо це стосується оцінки знань студентів економічних спеціальностей.

Для забезпечення належної якості навчального процесу у багатьох вищих навчальних закладах України використовуються системи управління навчанням (LMS) або віртуальні навчальні середовища (VLE). Всі ці засоби призначені для збереження навчальних матеріалів, автоматичного тестування знань студентів, віддаленого спілкування, збереження інформації про успішність та створення звітів по роботі з дистанційними курсами. Серед них найбільш відомими платними системами (за версією сервісу Google Trends) є Blackboard Learning System, Edmodo, Glow, Ning, SharePointLMS, а найбільш популярною серед безкоштовних є MOODLE, про що свідчать як результати статистики Google Trends, так і дані ресурсу ListEdTech [7].

Система Moodle має у своєму розпорядженні значну кількість модулів, за допомогою яких можна організувати навчальну роботу студентів. Кожен з цих модулів має окреме призначення, властивості й налаштування. Усі модулі умовно поділено на РЕСУРСИ та ДІЯЛЬНОСТІ («activities»). РЕСУРСИ передусім мають інформаційне призначення («пасивна» частина навчального контенту). ДІЯЛЬНОСТІ, як правило, передбачають взаємодію зі студентом, а результат цієї взаємодії може бути оцінений викладачем вручну чи автоматично комп'ютером («активна» частина навчального контенту).

Розглянемо більш детально процес вимірювання знань здобувачів вищої освіти в галузі економіки засобами платформи дистанційного навчання Moodle (модуль ТЕСТ). Цей модуль ДІЯЛЬНОСТІ дає змогу викладачу створити набір тестових завдань різного типу (вибір з множини, завдання на відповідність, правильно-неправильно, відкрите тестове завдання та інші) й провести тестування студентів. Усі тестові завдання сортуються за розділами й зберігаються в базі питань конкретного курсу.

Студенти мають можливість проходити тест декілька разів, при цьому кожна спроба оцінюється автоматично. Тести можуть показувати правильні

відповіді або просто оцінку. Модуль дозволяє виконувати статистичну обробку результатів тестування й виводити ці результати у зовнішні файли. Такі тести можуть застосовуватись:

- ✓ під час проміжного контролю з курсу;
- ✓ як тести в окремих завданнях, або наприкінці вивчення певної теми (тести для самоконтролю з теми);
- ✓ для зворотного зв'язку з метою оцінки ефективності навчання та виявлення прогалин у знаннях.

Оскільки якість навчання безпосередньо залежить від кількості, глибини, своєчасності та об'єктивності оцінки одержуваних знань, то саме правильно складені тести дозволяють визначати рівень засвоєння знань і ступінь формування вмінь у процесі навчання. У більшості досліджень, що стосуються тестових технологій у навчальному процесі, тест розглядається як елемент контролю [6]. Безумовно, це дуже важливий напрямок використання тестових технологій, але можна розглянути тести не тільки як елемент контролю, але й як елемент навчання.

Під час розробки тестів для студентів економічних спеціальностей на базі платформи дистанційного навчання Moodle доцільно максимально використовувати весь спектр можливостей системи, а саме налаштувати:

- декілька спроб проходження тесту (якнайменше дві);
- тимчасові затримки між спробами (якнайменше 30 хвилин);
- вибір методу оцінювання (краща оцінка);
- перемішування як самих питань у тесті, так і варіантів відповідей;
- навчальний режим: студент може відповідати на питання декілька разів в рамках однієї спроби, а також можливе нарахування штрафних балів за кожну неправильну відповідь;
- коментар до всього тесту в залежності від отриманої оцінки, для кожного варіанту відповіді, для кожного питання (елемент навчання).

Суттєвим чинником підвищення дієвості оцінювання результатів навчальної діяльності студентів економічних спеціальностей на базі платформи Moodle є зворотний зв'язок, що передбачає надання обґрунтування оцінки. З метою підвищення ефективності такого зв'язку, він має відповідати критеріям: надаватися одразу після або під час оцінювання; бути детальним і зрозумілим для студентів; зосереджуватися на суттєвих елементах, які вказують на помилки; містити рекомендації щодо виправлення помилок; бути позитивним і давати настанови щодо вдосконалення як виконання завдання, так і самооцінювання.

Враховуючи, що в системі управління навчанням студент є самостійним суб'єктом, який, в ідеалі, формує свою власну траєкторію навчання, зворотний зв'язок повинен зосереджуватися не тільки на результатах виконання, а й на навичках самооцінювання та взаємного оцінювання.

Наступний важливий крок в процесі розробки тестів по економічним дисциплінам є створення якісного та ефективного банку питань (тестових завдань). Такий банк рекомендуємо створювати у вигляді тестових завдань трьох рівнів складності:

- перший рівень – найпростіші завдання (основні терміни, поняття, формули);
- другий рівень – встановлення відповідності та послідовності між тими чи іншими економічними процесами та явищами;
- третій рівень – розв'язування задач (знайти числовий розв'язок) та аналіз ситуацій економічного характеру.

У зв'язку з цим, для будь-якої дисципліни доцільно комплексно використовувати всі види тестових завдань.

По-перше, відкриті та числові тестові питання, що передбачають введення відповіді у текстовому полі (рис. 1). Проте, слід враховувати всі нюанси можливих граматичних помилок під час надання студентом відповіді.

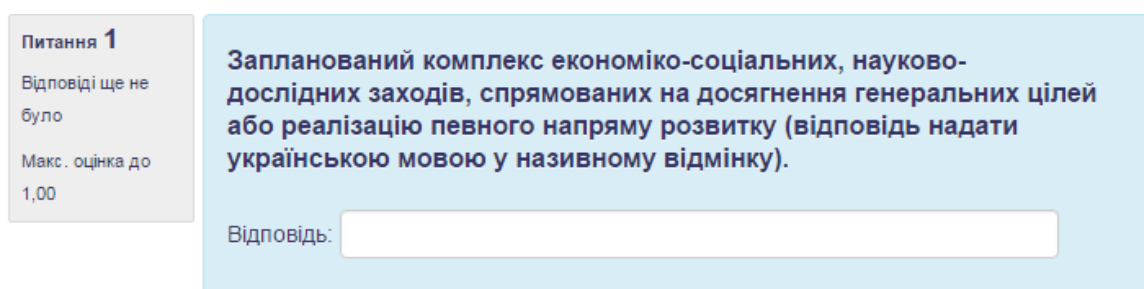

Рис. 1. Приклад відкритого тестового питання

Платформа дистанційного навчання Moodle дозволяє надавати відповідь одним або кількома словами (фразою або реченням), що оцінюються шляхом порівняння з відповідними зразками, які можуть містити символи підстановки (*). Крім того, є можливість надавати числові відповіді, зокрема, з одиницями виміру, що оцінюються шляхом порівняння з різними варіантами відповідей, можливо, з допусками.

По-друге, найчастіше використовується питання закритої форми з вибором однієї правильної відповіді, що складається із завдання чи запитання (воно формулюється максимально точно, стисло, зрозуміло) та відповідей до завдання. Це завдання передбачає вибір правильної відповіді з чотирьох наведених. Серед запропонованих відповідей правильною є лише одна, а в інших (їх називають дистракторами) моделюються типові помилки, яких припускаються студенти під час виконання відповідних завдань (рис. 2).

Також до банку питань доцільно включати питання закритої форми з вибором декількох правильних відповідей. У тестових завданнях такого формату студент має обрати всі правильні відповіді із запропонованого списку варіантів.

Питання 1

Відповіді ще не було

Макс. оцінка до 1,00

Визначення мети проекту не передбачає

Виберіть одну відповідь:

- а. доведення, що результати мають бути досягнуті
- б. визначення умови, за яких результати проекту можуть бути досягнуті
- с. кількісної оцінки проекту
- d. визначення результатів діяльності на певний срок

Рис. 2. Приклад питання в закритій формі

По-третє, питання на встановлення правильної послідовності. Ця форма завдань є найбільш складною для студента й має на меті перевірку сформованості його алгоритмічного мислення та алгоритмічних знань і вмінь.

Цей формат завдань може бути використано для дисциплін будь-якого циклу підготовки студентів економічних спеціальностей. Найпростіший варіант це впорядкованість елементів процесу або явища, послідовність дій та операцій, ланцюжок розумових дій, що утворює систему знань, умінь, уявлень (рис. 3).

Питання 1

Частково правильно

Балів 0,50 з 1,00

Встановіть послідовність етапів життєвого циклу проекту

1 ✓

2 ✓

3 ✗

4 ✗

Ваша відповідь частково правильна.

У вас правильних відповідей: 2.

Правильна відповідь: 1 – зародження, 2 – зростання, 3 – зрілість, 4 – оцінка результатів

Рис. 3. Приклад питання на встановлення правильної послідовності

Четверте, питання закритого типу на встановлення відповідностей. Цей формат належить до категорії логічних пар, в яких необхідно встановити відповідність між елементами двох списків (рис. 4).

Для кожного елементу з першого списку студент має поставити у відповідність елемент із другого списку. У такий спосіб можна організувати перевірку знань певних понять, термінів та їх визначень.

Якісно розроблений банк питань є дієвим засобом для поглибленої перевірки знань студента з вивченої теми або розділу навчальної дисципліни.

Питання 1

Відповіді ще не було

Макс. оцінка до 2,00

Згрупуйте відповідні терміни та їх визначення

Втрачена вигода від використання обмежених ресурсів для досягнення однієї мети замість іншого, найкращого з тих, що лишилися, варіанта їх застосування. Вибрати...

Відносна величина, за якою визначається розмір платежу (відсотків), що сплачуються позичальником власнику капіталу за право його використання протягом певного періоду. Вибрати...

Ставка, скоректована на темп інфляції в певному періоді. Чим вищий темп інфляції, тим більшою буде різниця між реальною і номінальною відсотковою ставкою. Вибрати...

Ставка за якої відбувається збільшення реальної вартості чи величини грошового капіталу в часі. Така ставка на певний момент визначається. Вибрати...

Визначається різницею між вигодами і витратами, пов'язаними із його здійсненням Вибрати...

Рис. 4. Приклад питання на встановлення відповідностей

Традиційно існуюча практика перевірки знань має ряд недоліків, зокрема: стихійність, тобто, відсутність систематичності поточного контролю знань; нерациональне використання методів і форм контролю; відсутність дидактичної цілеспрямованості; неврахування узагальнених та характерних особливостей навчального матеріалу та специфічних умов роботи в аудиторії. Майже всі недоліки нейтралізує впровадження тестової оцінки знань студентів на базі платформи Moodle.

Слід зауважити, що електронний контроль (система тестування) має суттєвий перелік переваг перед традиційною формою контролю якості знань саме для викладачів, оскільки:

- надає можливість оперативної перевірки знань великої кількості студентів одночасно;
- звільняє викладача від виконання рутинної роботи та організації масового контролю, що додає більше часу на вдосконалення своєї професійної діяльності, на розробку та використання новітніх засобів;
- збільшує можливість реалізації індивідуальної роботи із студентами, що в новій системі освіти є однією із основних компонент, так як здобувач отримує третину знань самостійно.

Отже, впровадження тестової оцінки знань студентів на базі платформи Moodle дає можливість розв'язувати педагогічні завдання у відповідності до сучасного розвитку інформаційних технологій.

Таким чином, процес розробки систем тестування вимагає врахування психологічно-педагогічних та методичних передумов процесу навчання та

особливостей предметної області. Залучення різноманітних інформаційних технологій до організації тестової оцінки знань студентів економічних спеціальностей (на базі платформи Moodle) уможлиблює: скорочення часу процедури атестації великої кількості студентів; збільшення повноти інформації про якість і рівень підготовки студента; введення стандартних критеріїв контролю якості знань та аналізу ефективності засвоєння матеріалу; застосування самоконтролю, у тому числі під час самостійної роботи студента; виключення суб'єктивного впливу викладача на оцінку; виключення можливості списування за рахунок обмеження часу під час тестування [6].

Література

1. Андреев А.В. Практика электронного обучения с использованием Moodle / А.В. Андреев, С.В. Андреева, И.Б. Доценко – Таганрог : Изд-во ТТИ ЮФУ. – 2008. – 146 с.
2. Анисимов А.М. Работа в системе дистанционного обучения Moodle: учебное пособие / А.М. Анисимов. – [2-е изд. испр. и дополн.]. – Х. : Изд-во ХНАГХ. – 2009. – 292 с.
3. Белозубов А.В. Система дистанционного обучения Moodle: учебно-методическое пособие / А.В. Белозубов, Д.Г. Николаев. – СПб. : СПб ГУ ИТМО. – 2007. – 108 с.
4. Вишнівський В.В. Організація дистанційного навчання. Створення електронних навчальних курсів та електронних тестів. Навчальний посібник. / В. В. Вишнівський, М. П. Гніденко, Г. І. Гайдур, О. О. Ільїн. – Київ : ДУТ. – 2014. – 140 с.
5. Дудар А.Ю. Організація наукових досліджень у середовищі MOODLE / А. Ю. Дудар // Науковий журнал «Вісник ХНТУ». – 2011. – №2(41). – С. 172-176.
6. Застосування системи автоматизованого опитування студентів ВНЗ [Електронний ресурс] : матеріали міжвузівського вебінару (м. Вінниця, 15 грудня 2015 р.) / відп. ред. Л.Б.Ліщинська. – Вінниця : ВТЕІ КНТЕУ, 2015. – 141 с. – Режим доступу : <http://www.vtei.com.ua/doc/materialuvebinary.pdf>
7. Осадча К.П. Організаційні проблеми впровадження системи управління курсами у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців з інформаційних технологій [Електронний ресурс] / К.П. Осадча, В.В. Осадчий. – Режим доступу : <http://2013.moodlemoot.in.ua/course/view.php?id=24&lang=ru>
8. Чирка О.Р. Автоматизація інформаційного наповнення електронної дисципліни у системі MOODLE / О.Р. Чирка, Н.Б. Шаховська // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2011. – №703. – С. 72-77.

3.7. Professionally-oriented technology development of economic-mathematical competence of future Bachelors in Management

3.7. Професійно-орієнтовані технології розвитку економіко-математичної компетенції майбутніх бакалаврів з менеджменту

Стрімкі трансформаційні процеси, що відбуваються в Україні, потребують фахівців управління нової генерації, що здатні адаптуватися до мінливих умов економічного середовища, мають лідерські та високо моральні якості, є

конкурентоспроможними на ринку праці та ефективно здійснюють взаємодію в професійному, корпоративному та суспільному середовищі тощо. Останнє робить нагальним ефективних шляхів підвищення якості професійної підготовки майбутніх бакалаврів з менеджменту в системі університетської освіти. Доцільно зазначити, що дослідженню проблем формування особистості, яке не лише мислить, а й діє творчо, креативно приділяється належна увага як вітчизняних, так і зарубіжних вчених. У контексті нашого дослідження особливої ваги набувають праці, пов'язані з теорією неперервної професійної освіти (Р. Гуревич, Н. Ничкало, С. Сисоєва та ін.); професійною підготовкою фахівців у вищій школі (А. Алексюк, Л. Барановська, О. Джеджула, Л. Нічуговська та ін.); інтерактивними технологіями навчання (В. Бурков, А. Вербицький, А. Дьомін, В. Петрук та ін.); пропозиціями та ідеями в галузі підготовки менеджера і його професійної діяльності (Л. Бондарева, Л. Володарська-Зола, М. Вебер, Ф. Тейлор, А. Файоль та ін.); з розробкою методологічних засад компетентнісного підходу (Н. Бібік, О. Пометун, О. Овчарук, О. Савченко та ін.).

Зокрема, професійна компетентність у педагогічній літературі визначається як набуття системи знань, умінь і навичок, що забезпечують можливість виконання професійних обов'язків певного рівня, а професійні компетенції є її компонентами. Останнє і стало підґрунтям для виявлення суті таких понять як управлінська компетентність, управлінська компетентність майбутнього менеджера, базові управлінські компетенції.

Ми приєднуємося до тих науковців, які вважають що управлінська компетентність має комплексний характер і виявляється щонайменше у двох аспектах. Зокрема, у правовому аспекті – це владний акт суб'єкта керування, в якому він виражає свою волю, реалізує надані йому владні повноваження і несе відповідальність за його наслідки. З іншого боку, управлінська компетентність є актом соціальним, оскільки приймається людьми і стосується людей. Вона є й психологічним актом, тому що становить результат розумової діяльності людини та її вольового зусилля [4].

Згідно з бакалаврською освітньо-професійною програмою «Менеджмент» [1], майбутній менеджер у результаті навчання повинен опанувати компетентностями що відображаються через такі здатності, а саме: планування та організування інноваційного розвитку, тощо; проведення аналізу й оцінки впливу середовища на функціонування й потенційну можливість розвитку організації тощо; обґрунтування альтернативних стратегічних напрямів розвитку організаційних змін згідно політики підприємства під впливом його мінливого середовища; тобто прийняття рішень.

Отже, майбутній менеджер повинен бути компетентним, у першу чергу, у сфері планування, аналізу та прийняття рішень, де необхідно оцінювати фінансово-економічний потенціал наявних ресурсів, резервів та вибираючи

оптимальні шляхи для ефективного функціонування організації. Останнє вказує на те, що професійна діяльність сучасного менеджера невід’ємна від економіко-математичного забезпечення цього процесу. Це уможливорює виокремлення однієї із базових управлінських компетенцій як економіко-математичну, що раціонально поєднує наукові знання і прикладні застосування математичних та економічних дисциплін, одержаних у системі університетської освіти.

На нашу думку, економіко-математична компетенція майбутнього бакалавра з менеджменту – це інтегрована, інтелектуальна та особистісно обумовлена характеристика студента, що відображає його здатність і готовність до застосування економіко-математичного інструментарію для оцінки ефективності результатів управлінських рішень та прогнозування його наслідків.

Структурними компонентами економіко-математичної компетенції бакалавра з менеджменту є: економіко-математичні знання, економіко-математичні уміння, інтелектуальні здібності та якості особистості, мотиваційно-ціннісне відношення до економіко-математичних знань та умінь в аналізі і прийнятті управлінських рішень.

Аналіз науково-методичних публікацій та особиста освітянська практика засвідчує, що майбутні фахівці з менеджменту в цілому не володіють достатнім рівнем економіко-математичної компетенції, що й актуалізує виявлення ефективних технологій розвитку економіко-математичної компетенції при навчанні математичним дисциплінам студентів з наряду підготовки «Менеджмент».

Найбільш продуктивні і перспективні, на наш погляд, є професійно-орієнтовані технології навчання, які адаптовані автором в контексті розвитку економіко-математичної компетенції майбутніх бакалаврів з менеджменту.

Професійно-орієнтовану технологію навчання математичним дисциплінам розвитку економіко-математичної компетенції майбутніх менеджерів будемо розглядати як технологію, яка сприяє формування у студентів вагомих професійних якостей на основі опанування структурними компонентами економіко-математичної компетенції, а саме: економіко-математичними знаннями та уміннями і їх використання для аналізу та прийняття управлінських рішень згідно з типовими задачами майбутньої діяльності.

Характерними ознаками професійно-орієнтованих технологій є:

- результативність (передбачає досягнення високого результату кожним студентом);
- економічність (в одиницю часу міцно засвоюється певний обсяг матеріалу без зайвих зусиль з боку викладача та студентів);
- психогігієнічність (навчання відбувається в емоційно сприятливій атмосфері співробітництва, при відсутності перевантажень та перевтоми);
- створення високої мотивації до дисципліни, що вивчається [3].

Ефективність реалізації професійно-орієнтованих технологій навчання і розробка супроводу значною мірою залежить від якості і повинна базуватись перш за все на урахуваннях досліджень психологічної науки щодо структури особистості як цілісної складової системи.

Психологи стверджують, що існують три основні складові структури особистості, серед яких: спрямованість, здібності, темперамент й характер. Особливої ваги набуває той факт, що саме вони формуються й коригуються в процесі соціалізації особистості через пізнання, спілкування та діяльність й реалізуються в трьох її домінуючих сферах: пізнавальній, емоційній та поведінковій. При цьому навчання студентів у вищому навчальному закладі впливаючи на індивідуальність та варіативність структурування інтелекту, в значній степені детермінується специфікою розвитку пам'яті, уваги станом емоційно-вольової сфери та рівнем пізнавальних потреб тощо.

Саме у цьому контексті доцільним є урахування існуючих тенденцій сучасної психології щодо виділення двох протилежних типів особистості: екстраверт (від лат. extra – поза) та інтроверт (від лат. intro – всередину), в основі яких чітко відстежується принцип дихотомії (протиставлення).

Певній ситуації в навчально-пізнавальній діяльності відповідає емоційно психічний стан, який значною мірою залежить від особливостей психологічних типів особистості, а саме: сприймання студентом інформації, набутого особистісного досвіду, інтелектуальної самооцінки, від впливу його оточення тощо. Зокрема, екстравертована особистість, тобто тип I, орієнтується на зовнішній світ і пізнає його досить розвинутими наочно-образними здібностями (переважно шляхом відчуття, сприймання, орієнтацією на конкретні об'єкти й факти за рахунок уяви й інтуїції). При цьому, в навчальній діяльності виявляється їх активність, працездатність, ініціативність, ризикованість. Разом з тим, їм притаманна імпульсивність, непослідовність, поверховість суджень, спонтанність в прийнятті рішень, хоча й не виключається можливість досягнення компромісу. Інтровертована особистість, тобто тип II, має внутрішню орієнтацію, інструментами його пізнання являється логіка, системність, абстрактне мислення тощо, хоча в навчальній діяльності взагалі та при розв'язанні математичних задач (проблем) зокрема виявляється поміркованість, певна індиферентність до пошуку нестандартних рішень тощо.

Основою формування професійних якостей майбутніх управлінців становлять психічні якості людини, до яких можна віднести інтелектуальний потенціал особистості, знання, вміння, світосприйняття, мотивацію, готовність вирішувати поставлені задачі й відповідати за реалізовані вчинки. При цьому, "...психічні якості і залежні від них професійні якості визначають професійну придатність фахівця, зокрема менеджера" [2, с. 49].

Важливим у цьому аспекті є розуміння, що об'єктивні труднощі при

вивченні математичних дисциплін, обумовлені специфікою математики й тому, потребують урахування психологічних закономірностей процесу мислення, індивідуальних особливостей розумового розвитку й пізнавальної активності студентів. Не менш важливим є урахування специфічних особливостей характерних для засвоєння математики, серед яких: наявність теоретичної структури курсу математичних дисциплін; розуміння, що математика побудована за строгими законами логіки й тому вимагає не менш строгого логічного мислення, яке активно розвивається в процесі її опанування. При цьому глибоке розуміння теоретичного матеріалу математичних дисциплін обумовлюється її практичним спрямуванням, яке в цьому випадку реалізує функції: осмислення, усвідомлення теоретичних знань, прикладну спрямованість тощо. Водночас, абстрактний характер математики викликає психологічні труднощі для студентів не лише в сприйманні й засвоєнні математичної інформації, а й у її використанні; різні психологічні особливості студентів вимагають диференційованого підходу, який полягає в адаптації методики навчання до їх особистості. Саме тому у професійно-орієнтованих технологіях навчання, спрямованих на розвиток економіко-математичних компетенцій, значне місце відводиться задачам.

Задача є важливим засобом формування системи основних математичних знань, умінь, навичок. Особливості задачі, які повинні розв'язувати студенти менеджерського фаху полягають в тому, що вони поряд з класичним представленням математичної суті, повинні відображати реально існуючі або максимально до них наближені виробничі ситуації з необхідністю аналізу та пошуку оптимального рішення. При цьому, розвиток економіко-математичних компетенцій, який пов'язаний, перш за все, з інформаційно-аналітичною діяльністю майбутнього менеджера необхідно починати конструювати та розвивати з вивчення дисципліни «Вища та прикладна математика».

В цьому аспекті особливою ваги набуває застосування ситуаційної методики. В основі ситуаційної методики навчання математичним дисциплінам студентів ВНЗ менеджерського фаху лежить системодіяльний підхід, який дозволяє одночасно сполучати процес одержання знань з діяльністю по їх реалізації, тобто з можливістю формування певних стратегій мислення на основі власного бачення інформаційних особливостей об'єкту дослідження.

До типових ситуаційних задач відносяться:

- визначення виробничої програми підприємства в умовах ризику та невизначеності;
- оптимізація плану перевезень продукції;
- планування заміни обладнання;
- оптимізація портфеля цінних паперів підприємства;
- вибір інвестиційних проектів в умовах обмеженості фінансових ресурсів тощо.

Наведемо приклад типової ситуаційної задачі, пов'язаної із стратегічним плануванням виробництва продукції з урахуванням ресурсів підприємства.

Фірма виробляє продукцію трьох видів користуючись сировиною чотирьох типів: А, Б, В, Г відповідно в кількостях 28, 26, 18 та 16 т. Норми витрат сировини кожного типу на одиницю продукції першого виду становить відповідно 2, 3, 2, 1, другого виду – 3, 2, 2, 2 та третього – 2, 2, 1, 2. Прибуток від реалізації одиниці продукції першого виду дорівнюють 4 ум. од., другого – 5 ум. од., третього – 42. Побудувати модель задачі, на основі якої необхідно:

1) визначити план виробництва продукції, при якому фірма одержить максимальний прибуток;

2) оцінити дефіцитність сировини;

3) встановити величину максимального прибутку, якщо запаси сировини А, Б, В та Г збільшаться на 7 т, на 4 т, на 3 т та на 3 т відповідно;

4) оцінити доцільність уведення в план виробництва фірми нового виду продукції (четвертого) норми витрат на виробництво якого відповідно будуть дорівнювати 2, 3, 3, 1, а прибуток становить 15 ум. од.

Зазначимо, що характерними ознаками ситуаційних завдань є:

1) наявність мети та орієнтація на її досягнення;

2) визначення проблемної ситуації, тобто сприйняття інформації та її ідентифікація з наявними знаннями;

3) вибір методів і програмних засобів для реалізації розрахункових алгоритмів;

4) пошук і аналіз варіантів одержаних рішень на основі певних критеріїв;

5) інтерпретація оптимального рішення та надання рекомендацій щодо заданої ситуації.

Резюмуючи вищевикладене, можна стверджувати що методичний супровід професійно-орієнтованих технологій та їх реалізація в процесі навчання математичних дисциплін повинен включати в себе:

- орієнтацію на індивідуальні можливості кожного студента шляхом використання комп'ютерно-тренінгових систем щодо вмінь та навичок розв'язання типових завдань відповідних тем математичних дисциплін;

- урахування міжпредметних зав'язків на основі ідентифікацій певних математичних конструкцій до аналізу динаміки реальних виробничих процесів;

- тісний зв'язок теорії з практикою на основі опанування методологією математико-статистичного аналізу до розв'язання проблем, наближених до майбутньої бізнес-діяльності;

- контроль та корекцію індивідуальної та самостійної роботи студентів;

- можливості коригування співвідношення обсягу та послідовності виконання завдань;

- взаємозв'язок наукової діяльності викладачів з організацією системи

науково-дослідної роботи студентів.

Застосування професійно орієнтованих технологій навчання в контексті розвитку економіко-математичних компетенцій створює умови для становлення кожної особистості, здійснює загальний стимулюючий вплив на навчальну діяльність студентів, позитивно впливає на якість отриманих знань, умінь, навичок та спонукає до самостійної пошукової, творчої діяльності.

Література

1. Бакалаврська освітньо-професійна програма «Менеджмент» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.hneu.edu.ua/Speciality_Management_Bachelor_program.
2. Володарська-Зола Л. Професійне навчання менеджерів з урахуванням сучасних вимог ринку // Неперервна освіта: теорія і практика. Науково-методичний журнал – 2003. – Вип. I. – С.47-54.
3. Галайко Ю. А. Психолого-педагогічні передумови навчання математичним дисциплінам студентів менеджерських спеціальностей ВНЗ / Ю. А. Галайко // Дидактика математики: проблеми і дослідження : міжнародний збірник наукових робіт. – Донецьк : Фірма ТЕАН, 2005. – С. 35-39. – (вип. 23).
4. Слободянюк А. В. Психологія управління та конфліктологія: навчальний посібник для практичних та семінарських занять / А. В. Слободянюк, Н. О. Андрущенко. – Вінниця: ВНТУ, 2010. – 120 с.

3.8. Model of technology of preparing the managers for the innovative professional activities at technical higher education institutions

The socio-economic and political crises affect the educational process at higher institutions. The problem of preparing the managerial staff for organizing the work of employees in creating new products, organizing their innovative activities, exchanging the experience with the international partners is urgent today.

Therefore at present the requirements to the quality of the managers' training increase. The intercultural environment of the higher technical education institutions is particularly favorable for the formation of managerial skills and cooperation with international colleagues. The multicultural environment provides an opportunity for Ukrainian students to develop and introduce innovative projects together with the international students.

The analysis of scientific and pedagogical literature and the results of our own empiric researches show that the problems of the managers' preparation for the innovative professional activities have not been solved yet. According to the survey 35% of students do not possess the knowledge of organization of innovative activity and are not able to define its objectives, 47% – do not consider themselves ready for it. The absence of a specially developed pedagogical technology is one of the main reasons for inadequate professional competence of managerial staff and their readiness for innovative professional activities.

The problems of training the future specialists in management have been investigated by L. Vlodarska-Zola [2], P. Druker, H. Yelnykova, V. Luhovyi, V. Oliinyk, S. Reznik [7], O. Kapitanets [6], E. Korotkov, T. Sorochan, S. Tarasova [8], Ye. Khrykov, H. Shchokin and others.

Many scientists studied the issues of the theory of management (P. Druker, S. Illiashenko [4; 5], M. Meskon, U. Morrys, H. Saymon, A. Smolkin, L. Treysi, M. Vudkok) and innovation management (H. Kleyner, R. Fatkhutdinov).

The peculiarities of preparing the future specialists for innovative activities as an essential part of professional education were researched by I. Bohdanova, O. Bukhniieva [1], I. Havrysh [3], E. Hrosheva, L. Danylenko, N. Klokar, O. Kozlova, Yu. Maksymov, N. Malyvanov, L. Podymova, V. Slastonin, V. Khromova [9], A. Shloma and others.

Ukrainian scientists study mainly the problems of preparation the teachers for innovative activities (I. Havrysh, T. Demydenko, V. Palamarchuk, etc.).

The problem of the managers' preparation for the innovative professional activities at technical higher education institutions has been insufficiently investigated. The absence of a specially developed technology as well as the need for mastering the students' praxiological skills provides the necessity for further research.

Therefore the aim of the study is substantiation of the technology of manager' preparation for the innovative professional activities at technical higher education institutions and its reflection in the model.

The complexity of the process of preparing the managers for innovative professional activities at technical higher education institutions as well as the increasing of the complexity of the learning content determine the need for development of a special model of technology to provide a certain sequence of actions of the process and to consider the peculiarities of studying at the technical institutions.

The analysis of psychological and pedagogical literature and the results of our own empirical researches provided the opportunity to design the model of technology of preparing the managers for innovative professional activities at technical higher education institutions. The technology is considered as a complex education system characterized by the elements closely interrelated by the structural and functional relations that ensure the efficiency of the educational process. The developed model of technology contains the following components: conceptual, substantial, procedural and analytical.

The conceptual component of the technology involves the acquisition of knowledge and mastering the skills of managing the processes of development and implementation of innovations in production.

The substantial component of the technology is realized in the process of teaching the academic disciplines.

Analysis of the content of managers training at technical higher education institutions revealed the expediency of teaching a special course “Praxiology in management” or some of its topics in the process of teaching professional and pedagogical subjects. “Praxiology in management” ensures the formation of skills of successful performance of the professional managerial duties. It also contributes to their preparation for professional creative, research, organizational, administrative and rationalization activities considered to be a part of innovative education system.

The knowledge of nature of the innovations, the content and tasks of the innovative professional activities is formed while studying at technical higher education institutions. The main results of learning the professional subjects are: the ability and willingness of managers to identify employees possessing the potential to generate innovative ideas; the ability to create the effective mechanisms for motivating the workers involved in innovative activities; the ability to assign responsibilities and tasks between the employees who develop and implement in production the innovative projects.

The management of formation of future managers’ readiness for innovative professional activity is provided by a complex of pedagogical conditions. It contributes to the development of the students’ activity, creativity, cognitive interest, and consequently, it provides the acquisition of knowledge, mastering the skills and abilities necessary for innovative professional activities realization. This complex contains the following conditions: positive motivation in the development and implementation of innovations in production; external horizontal integration of the innovative component of the content of professional and psycho-pedagogical disciplines; the cross-cutting nature of formation of the innovative skills.

Intercultural and information environment of technical higher education institutions provides a positive influence on preparing the managers for the innovative professional activities. The students have an opportunity to communicate with the representatives of other countries, to carry out scientific and research works together, to share the experience and skills of professional activities with them. The opportunity to work in technical laboratories equipped with modern equipment is an essential part of their training. The cooperation of higher technical educational institutions and the local enterprises and firms plays a significant role in training the students as far as it gives them the opportunity to put into practice the theoretical knowledge and to get proficiency in realizing the innovative activities.

In the process of the academic disciplines studying at technical higher education institutions the future managers are not only the objects of study but also the subjects because they develop their own skills to train the engineering staff, to supervise their work and to analyse it.

The main methodological approaches to substantiation of the model of technology are the following: active, systematic, praxiological, competence,

humanistic, competency-based and learner-centered.

The realization of the procedural component is defined by the forms, methods and means of preparing the specialists in management for the innovative professional activities. The model of technology involves the usage of both traditional and innovative methods of training such as interactive methods, project works, discussions, role-playing, case studies, method of coaching, and such methods of diagnostics as tests, questionnaires, surveys, expert opinions etc. The course "Praxiology in management" is considered as an innovative form of training.

Lectures, workshops and practical training are the main forms of work with the students. However, in addition to traditional forms the innovative ones are proposed, namely, business games, debates, show technologies, lecture-polylogues, practical training in the workplace, meetings with top managers and engineers and so on. Practical training provides both gaining knowledge about technical innovations and their production and formation of appropriate skills. This form of training has the following functions: educational, developing, motivating and stimulating, adaptation, organizing, integrative, communicative, corrective and so on.

The usage of the latest technical means, namely, manuals, electronic books, databases, electronic libraries, the Internet, guidelines provides the realization of the objective of the technology.

The process of formation of the innovative professional activity skills is of algorithmic nature. The main stages of preparing the managers for such activities are the following: diagnostic and motivational, educational and informative, practical and analytical.

The implementation of diagnostic and motivational stage provides the opportunity to determine the level of readiness of future managers for the innovative professional activities. It contributes to the formation of a positive motivation to the development of innovations and their production as well.

Educational and informative stage deals with the acquisition of theoretical knowledge of innovative professional activities by the future specialists. It contributes to learning the educational material concerning the properties and features of the phenomenon under investigation.

The practical stage involves the further development of the professional skills. It promotes the preparation for independent realization of the innovative professional activities.

The analytical stage provides the determination of efficiency level of the process of preparing the managers to the innovative professional activities at higher technical education institutions. It deals with identifying the reasons of mismatch of the results and the main aim of the technology, if there are some.

The thoroughly developed assessment tools are important part of the technology under investigation.

The criteria and indicators of managers' readiness for innovative professional activity were determined in the process of the experimental survey. According to the structure of readiness, its main criteria are: value, cognitive, procedural and analytical.

Certain characteristics were defined for each criterion to determine its qualitative and quantitative aspects. So the *value criterion* is characterized by:

- awareness of the importance of the innovative professional activities realization;

- presence of interest to creative performance of the professional duties;

- ability to define the aims of innovative professional activities.

The *cognitive criterion* contains the following system of knowledge:

- proficiency in the organization of innovative professional activities;

- knowledge of the foreign languages and ability to establish business relations with the international partners;

- knowledge of praxiology;

- proficiency in the image creation;

- proficiency in information and communication technologies.

The *procedural criterion* is determined by the following abilities:

- ability to establish the business contacts with the international partners for creation the joint innovative projects;

- ability to negotiate effectively and to hold the meetings;

- ability to organize the work of specialists in the creation of innovative projects;

- ability to solve the conflicts in the team.

The main components of the *analytical criterion* are:

- the ability to evaluate the result of one's own activities;

- the ability to determine the level of self-readiness for the innovative professional activities.

These indicators determine the levels of managers' readiness for the innovative professional activities. There were defined three levels: high, intermediate and low. Each of them reflects the attitude of students to these activities, their interest in the content of knowledge of this phenomenon, the desire to master the innovative skills, the ability to define the goals of the activities and to achieve them.

The representatives of high level of readiness are aware of the goals and motives of the activity. They are characterized by a high level of knowledge on the functioning of modern companies and enterprises; also they possess the information on the nature of modern inventions and are able to effectively organize the work of employees in the development of inventions. The future specialists speak foreign languages that provide the opportunity to establish relationships with the international partners and to learn from their experience. They have professional

communication skills. The students know how to organize a favorable microclimate in the team. The managers are able to create the image of the head and they possess the knowledge on praxiology.

The intermediate-level students are aware of the need to carry out innovative activity, but they experience difficulties in organizing this work. The managers possess the required complex of knowledge, skills and abilities of innovative professional activities. Although they experience difficulties in evaluation of the effectiveness and success of the innovation project.

The representatives of low level of readiness don't have the knowledge and skills required for the successful realization of the innovative professional activities. They are not able to organize the effective work of employees in the development of innovative products. The students realize the lack of readiness for the innovative professional activities, but they do nothing to improve the level of training because there is no motivation for it.

The usage of the assessment tools provides the determination of the degree of the objectives realization. The main result of introduction of the technology is a high level of managers' readiness to the innovative professional activities at higher technical education institutions.

So, the process of preparing the managerial staff for the innovative professional activities at higher technical education institutions is a complex process influenced by educational, scientific, professional, socio-economic and technological factors. The efficiency of this process is provided by a specially developed technology, which consists of conceptual, substantial, procedural and analytical components.

The substantial component provides the study of the essence of innovations, innovative activities, as well as learning of the course "Praxiology in management". The procedural component of the technology contains the forms, methods and the means of training the managers. The intercultural and informational environments of higher technical education institutions provide an opportunity for Ukrainian students to develop and introduce the innovative projects together with the foreign students.

The technology contains the assessment tools, in particular criteria (value, cognitive, procedural and analytical) and indicators of the levels of managers' readiness (high, intermediate, low) for the innovative professional activities at higher technical education institutions.

References

1. Bukhniieva, O. A. (2011). *Pidhotovka aspirantiv do innovatsiinoi diialnosti u vyshchomu navchalnomu zakladi* [Preparation of the graduate students for innovative activities at higher educational institution]. Candidate's thesis. Odesa. [in Ukrainian].
2. Vlodarska-Zola, L. (2003). *Profesiina pidhotovka maibutnikh menedzheriv u vyshchykh tekhnichnykh navchalnykh zakladakh* [Professional training of future managers at higher technical education institutions]. Candidate's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Havrysh, I. V. (2006). Teoretyko-metodolohichni osnovy formuvannya hotovnosti maibutnikh uchyteliv do innovatsiinoi profesiinoi diialnosti [Theoretical and methodological bases of formation of readiness of future teachers for innovative professional activities]: Extended abstract of Doctor's thesis. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Illiashenko, S.M. (2012). Analiz rynkovykh mozhlyvostei i potencialu innovaciinoho rozvytku orhanizatsii na bazi ekolohichnykh innovatsii [Analysis of market opportunities and organization potential of innovative development on basis of ecological innovation]. Marketynh i menedzhment innovatsii – Marketing and Management of Innovations, 3, 229-241 [in Ukrainian].
5. Illiashenko, S.M., & Shypulina, Yu. S. (2007). Tovarna innovatsiina polityka [Product innovative policy]. Sumy: VTD «Universytetska knyha» [in Ukrainian].
6. Kapitanets, O.M. (2001). Pedahohichna pidhotovka menedzheriv u vyshchyykh tekhnichnykh navchalnykh zakladakh [Pedagogical training of managers at higher technical education institutions]. Extended abstract of candidate's thesis. Ternopil. [in Ukrainian].
7. Reznik, S. M. (2007). Formuvannya upravlinskykh umin i navychok u maibutnikh inzheneriv u vyshchyykh tekhnichnykh navchalnykh zakladakh [Formation of managerial skills of future engineers at higher technical education institutions]. Extended abstract of candidate's thesis. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Tarasova, S. M. (2006). Formuvannya u maibutnikh menedzheriv finansovo-ekonomichnoho profilu hotovnosti do upravlinskoi diialnosti [The formation of future managers' of the financial-economic profile readiness for managerial activities]. Extended abstract of candidate's thesis. Kirovohrad. [in Ukrainian].
9. Khromova, V.S. (2012) Pedahohichni umovy pidhotovky maibutnikh menedzheriv do innovatsiinoi profesiinoi diialnosti [Pedagogical conditions of preparing the future managers for innovative professional activities]. Candidate's thesis. Luhansk. [in Ukrainian].

3.9. Manipulative means of communication in the pedagogical process

3.9. Маніпулятивні засоби спілкування у педагогічному процесі

Проблема психологічного впливу незважаючи на її широкий прикладної спектр, є однією з мало розроблених у вітчизняній науці. Вона концентрує в собі безліч актуальних питань психологічного знання: починаючи з сутності людської психіки, механізмів її функціонування, процесів становлення та розвитку особистості, закінчуючи питаннями етики і моралі. Проблема психологічного впливу безпосередньо виводить на розуміння механізмів і способів управління психічними явищами, на розуміння закономірностей зміни суб'єктивного світу особистості, а також фактів, що визначають результативність самого процесу впливу.

Професію вчителя відносять до професій, що пов'язані із маніпулятивним впливом. У будь-якому навчанні завжди є елемент маніпуляції. Водночас щоденна шкільна практика переконує, що не будь-який педагогічний вплив є конструктивним і має позитивний результат у вигляді особистісних та індивідуальних змін. Знання закономірностей маніпулятивного впливу

дозволяють вчителям своєчасно розпізнавати, протистояти їм і не допускати у своїй практиці педагогічно недоцільних маніпуляцій.

Вітчизняні психологи пропонують кілька типологій стратегій впливу на людину, основним критерієм в яких є ставлення до партнера по спілкуванню як до суб'єкта чи як до об'єкта.

Для нашого дослідження є цікавою типологія основних стратегій психологічного впливу, запропонована Г. А. Ковальовим. На його думку, в реальній життєдіяльності людини мають місце три основні стратегії «імперативна», «маніпулятивна» і «розвивальна» [5].

Від типології Г. А. Ковальова відштовхується і Є. Л. Доценко, вибудовуючи свою шкалу рівнів установок на взаємодію від об'єктивного до суб'єктивного полюсів. Об'єктний полюс характеризується ставленням до партнера по спілкуванню як до засобу, об'єкту досягнення своїх цілей. Суб'єктний полюс конституює ставлення до партнера по взаємодії як до цінності і характеризується установкою на діалог і співпрацю. Є. Л. Доценко пропонує п'ять рівнів установок на взаємодію в міжособистісних стосунках:

1. Домінування. Ставлення до іншого як до речі або засобу досягнення своїх цілей, ігнорування його інтересів і намірів. Прагнення володіти, розпоряджатися, отримувати необмежену односторонню перевагу.

2. Маніпуляція. Ставлення до партнера по взаємодії як до «речі особливого роду» – тенденція до ігнорування його інтересів і намірів. Прихований вплив, з опорою на автоматизми і стереотипи, із залученням більш складного опосередкованого тиску. Найбільш часті способи впливу – провокація, обман, інтрига.

3. Суперництво. Партнерство у взаємодії є небезпечним і непередбачуваним. Домінує прагнення переграти, вирвати односторонню перевагу. Інтереси іншого враховуються тією мірою, в якій це диктується завданнями боротьби. Засобами ведення боротьби можуть бути окремі види «тонкої» маніпуляції, чергування відкритих і закритих прийомів впливу, «джентльменські» або тимчасові тактичні угоди.

4. Партнерство. Ставлення до іншого як до рівного, що має право бути таким, як він є, з яким треба рахуватися. Прагнення не допустити збитків собі, розкриваючи цілі своєї діяльності. Рівноправні, але обережні відносини, узгодження своїх інтересів і намірів, спільна рефлексія. Основні способи впливу будуються на договорі, який служить і засобом об'єднання, і засобом здійснення тиску.

5. Співдружність. Ставлення до іншого як до самоцінності. Прагнення до об'єднання, спільної діяльності для досягнення близьких або співпадаючих цілей. Основний інструмент взаємодії – вже не договір, а угода (консенсус) [4].

Наша увага спрямована на вивчення маніпулятивної стратегії впливу, за умов якої мета впливу прямо не проголошується, але при цьому досягається за допомогою активності об'єкта впливу.

З позиції системного підходу, психологічні механізми маніпулятивного впливу розглядаються як єдине складне системне утворення. У рамках цього підходу маніпуляція може бути представлена як один з видів психологічного впливу [1].

Специфічних загальнонаукових понять, які відображають узагальнену схему, модель або механізм такого явища, як приховане психологічне примушення особистості, і мають достатнє наукове обґрунтування, небагато. До їх числа можна, в першу чергу, віднести маніпулятивний вплив, психологічні ігри і рефлексивне управління. Суть поняття «рефлексивне управління» фахівці визначають наступним чином. «Управління рішенням супротивника, в кінцевому підсумку нав'язування йому підстав, з яких той міг би логічно вивести своє, але зумовлене іншою стороною рішення. Процес передачі підстав для ухвалення рішення одним із супротивників іншому ми називаємо рефлексивним управлінням. Будь-які «обманні рухи» (провокації та інтриги, маскування, розіграші, створення помилкових об'єктів і взагалі брехня в будь-якому контексті) є реалізацією рефлексивного управління» [6].

Однак немає єдиного підходу до розуміння маніпуляції, не виділені критерії, за якими маніпуляція відрізняється від інших видів психологічного впливу. У визначенні маніпуляції різні автори розставляють різні акценти. Тому для робочого визначення маніпуляції в нашому дослідженні ми проаналізували і систематизували описані в науковій літературі уявлення про цей спосіб впливу.

Так Є. Л. Доценко, розглядаючи передумови, механізми, технології, критерії маніпуляції, також описав основні способи захисту від маніпулятивного впливу. Він визначив маніпуляцію як «вид психологічного впливу, при якому майстерність маніпулятора використовується для прихованого впровадження в психіку адресата цілей, бажань, намірів, ставлень або установок, що не співпадають з тими, які є у адресата в даний момент» [4].

В. В. Знаков і О. О. Жданова, проводячи порівняльний аналіз маніпуляції та макіавеллізму, визначають маніпуляцію як психологічний вплив на іншу людину, який не завжди усвідомлюється, і змушує її діяти у відповідності з цілями маніпулятора. При вдалому маніпулюванні, вказує В. В. Знаков, суб'єкт, приховуючи свої справжні наміри, за допомогою помилкових відволікаючих маневрів домагається того, щоб партнер, сам того не усвідомлюючи, змінив свої первинні цілі.

Проблема маніпуляції розглядається також українськими дослідниками: Н. В. Волинець, О. Е. Гуменюк, Б. І. Мотузенко, О. М. Литвинчук, О. О. Прокоф'єва. Так, Н. В. Волинець вивчає психологічні механізми виявлення

та протистояння маніпулятивним намірам у студентів. Науковець провів теоретичний аналіз маніпулятивних впливів у міжособовій взаємодії, розкрив зміст поняття «маніпуляція», суб'єкт та об'єкт маніпулятивного впливу, загальні механізми психологічного впливу, психологічні засоби та інструменти розгортання маніпулятивної атаки [2].

О. Е. Гуменюк розглядає механізми психологічного впливу, а також маніпуляцію як вид впливу. Згідно автора, психологічна сутність маніпуляції полягає у прихованому провокуванні намірів іншої людини, котрі не співпадають з її актуальними бажаннями, а відтак, у керованій зміні психічної активності, яка відбувається під впливом ззовні нав'язаних цілей, установок, переконань і відображає завуальоване психодуховне владарювання над нею як адресатом прихованого примусу [3].

Вивчаючи соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу Б.І. Мотузенко, також розглядає маніпуляції на різних рівнях соціальної комунікації. На думку автора, соціологічна специфіка маніпуляції полягає в тому, що вона на психологічному рівні хоча і спрямована на свідомість реципієнта, однак на соціальному рівні припускає встановлення контролю, перш за все над комунікативною ситуацією [8].

Аналізуючи психологічні умови попередження маніпулятивного впливу в педагогічному спілкуванні О.М. Литвинчук дає визначення маніпуляції в педагогічному спілкуванні – це прихований вплив вчителя на учнів, при якому не розкриваються справжні цілі, використовується психологічна сила або «гра на слабкостях», обман, вносяться зміни в мотиваційну структуру особистості учня для вирішення складних педагогічних ситуацій. На думку автора, маніпулятивний вплив з боку вчителя у педагогічному спілкуванні в основному має деструктивний вплив на розвиток особистості вихованців, оскільки нівелює суб'єктність учнів, в силу чого вони, не усвідомлюючи, виконують дії, що йдуть наперекір їх інтересам, волі, потребам [7].

Таким чином ми розглянули різні підходи до визначення поняття «маніпуляція» як виду психологічного впливу, окреслили основні причини та передумови маніпулятивного впливу. Однак проблема особливостей маніпулятивного впливу підлітків у спілкуванні з учителями ще недостатньо вивчена. Причини використання підлітками маніпуляцій у спілкуванні з педагогами нами пов'язуються з наступним.

На початку підліткового періоду складається ситуація, що сприяє виникненню протиріч у спілкуванні підлітка та дорослого – це відбувається тоді, коли у дорослих зберігається ставлення до підлітка як до дитини. Таке ставлення, з одного боку, виявляє суперечність із завданнями виховання і гальмує розвиток соціальної дорослості підлітків, а з іншого – протиріччя з уявленнями підлітка щодо ступеня власної дорослості та його претензіями на нові права. Саме ця

суперечність є джерелом конфліктів і труднощів у стосунках дорослого і підлітка.

М.В. Харченко розглядаючи соціально-психологічну специфіку конфлікту та підліткову маніпуляцію педагогами, вказує на те, що підлітковий вік створює сприятливі умови до появи конфліктної маніпуляційної стратегії.

Також автор вказує, що виділення і закріплення конфліктної маніпулятивної стратегії залежить від тих норм і цінностей, які напрацює і засвоїти підліток у посткризовий період створення та формування нових психологічних утворень, в ситуаціях міжособистісної взаємодії з оточуючими [9].

Одним із завдань нашого дослідження є виявлення особливостей проблемних педагогічних ситуацій, пов'язаних з використанням учнями підліткового віку маніпулятивних засобів впливу на педагога.

У нашому дослідженні підбір педагогічних ситуацій здійснювався на основі проведеного пілотажного дослідження. Для цього проводилося анкетування вчителів, де їх просили описати ситуацію із власної педагогічної діяльності, в якій підлітки поводити себе певним чином – перевіряли, «випробовували» учителя, намагалися вплинути на нього за допомогою «маленьких хитрощів». Як вчитель поведив себе в таких ситуаціях? Які емоційні переживання відчував?

Нас перш за все цікавили види маніпулятивного впливу учнів на вчителів. В результаті проаналізованих матеріалів нами були виділені чотири основних маніпулятивних способи впливу, найбільш часто використовуваних підлітками.

Обман один з видів маніпулятивного впливу, використовуваних підлітками у спілкуванні з учителями. Підлітковий вік є ключовим у становленні особистісних механізмів поведінки дитини. Прояв схильності до брехні і посилення її у підлітка в роки шкільного навчання створює негативні передумови успішності в навчальній діяльності. Це одна з типових проблем, з якими стикаються шкільні психологи та вчителі. Особливу увагу вона привертає тому, що виступає ознакою шкільної дезадаптації дитини, негативно впливаючи на всі сфери його життєдіяльності.

Наведемо приклад: *«Одного разу учениця мого класу відвідала концерт, що проводився в школі, замість того, щоб піти на заняття з музики. Наступного дня до мене прийшла розгнівана мама учениці й звинуватила мене в тому, що я не відпустила її доньку на генеральну репетицію до музичної школи. У ході розмови ми зрозуміли, що вона обманювала і вчителя, і маму. Дівчинка сподівалася, прикрившись моїм ім'ям виправдати свій прогул у музичній школі».*

Ці ситуації обману говорять про те, що учні не мають можливості, не мають достатнього комунікативного досвіду, щоб вирішити ситуації адекватно, намагаються уникнути, як шкільних занять, так і позашкільних, використовуючи маніпулятивні способи.

Наступний маніпулятивний прийом можна позначити як *гра на почуттях*. Для цього учні прагнуть розпізнати слабкі сторони вчителів і потім використовують їх з метою досягнення поставлених результатів.

Найбільш типовий приклад: *«Денис – єдина і «пізня» дитина в родині. Має деякі проблеми із здоров'ям. У нього головний біль, проблеми зі шлунком. Хлопець постійно хитрує, прикриваючись своїм діагнозом. Якщо виникають якісь труднощі з навчанням або Денису не хочеться кудись йти, щось виконувати, він відразу відчуває нездужання. Граючи на почуттях мами, він намагається добитися, щоб вона бачила все у вигідному для нього вигляді. Денис часто пропускає заняття, використовуючи записку від мами, ніколи не бере участі у заходах в класі. Не виконавши домашнє завдання чи інші доручення до занять, він одразу виявляється хворим».*

З представленої ситуації ми бачимо, що учні в основному апелюють до емпатії педагога, до співчуття і тим самим намагаються викликати поблажливість і розуміння вчителя під час навчальних занять.

Використання ситуації в особистих цілях – наступний вид маніпулятивного впливу. Цей прийом свідчить про те, що підлітки здатні використовувати умови, які складаються на уроці, з метою досягнення особистих цілей. Найбільш типовий приклад: *«Дівчинка з мого класу просить пересадити її за першу парту. Пересаджую. Але тепер її не влаштовує ряд – хоче на центральний. Відмовляю, мотивуючи це тим, що там сидять діти низького зросту і з поганим зором. Через якийсь час звертаюся до неї з проханням допомогти мені виконати вдома роботу за комп'ютером. Дівчинка погоджується, але одразу ж вирішує «дожати» ситуацію з центральним рядом»*

Вміле використання ситуації, що склалася, свідчить про те, що підлітки винахідливо використовують ситуацію, а це є явною ознакою маніпуляції.

Наступним видом маніпулятивного впливу є *колективна змова*, за умов якої підлітки колективно намагаються спотворити інформацію, ввести вчителя в оману і тим самим зняти з себе відповідальність за невиконані домашні завдання і т. ін.

«В класі викладати навчальний предмет став новий учитель. Діти почали скаржитися класному керівникові, батькам, адміністрації школи про те, що вчитель погано пояснює матеріал, не об'єктивно виставляє оцінки, упереджено до них ставиться. Це питання обговорювалося на батьківських зборах. Батьки і учні вимагали, щоб їм дали іншого вчителя. Класний керівник разом з батьківським комітетом та адміністрацією школи спілкувалися з цього приводу з учителем, відвідали його уроки. Виявилось, що вчитель цікаво подає матеріал, справедливо вимагає від учнів знання матеріалу, об'єктивно оцінює їх роботу. Виявилось, що учні просто не хочуть ретельно готуватися до уроків, їм не подобається вимогливість і принциповість нового вчителя».

Таким чином, нами були розглянуті найбільш типові маніпулятивні прийоми, які використовуються підлітками в педагогічному спілкуванні. Наявність і зміст ситуацій дає можливість зробити висновок, що маніпулятивні прийоми спрямовані на отримання особистої вигоди шляхом маніпулювання іншою особою, зокрема вчителем, уникнення почуття тривоги, що пов'язане з навчальними заняттями, намагання використати ситуацію в своїх інтересах, не зважаючи на аморальність ситуації.

Опираючись на дослідження багатьох учених (Є. Л. Доценко, О. В. Сидоренко, В. В. Знаков, В. Н. Панкратов, Е. Шостром та ін.), ми у своєму дослідженні також упевнились, що всі маніпулятивні прийоми мають єдину структуру, але відрізняються за складністю та рівнем усвідомленості. На більш низькому рівні – людина може застосовувати маніпуляції стосовно інших людей, але не усвідомлювати цього. Такі маніпуляції за своїм виконанням є досить грубі, прості і не вишукані. На більш високому рівні маніпуляції здійснюються усвідомлено, це – хитрування, вишукані маніпуляції, які не так легко розпізнати.

У перспективі нашого дослідження є визначення характеру протидії вчителя в найбільш розповсюджених ситуаціях маніпулятивного впливу підлітків, а саме у ситуаціях обману, використання ситуації у особистих цілях, колективна змова, гра на почуттях.

Література

1. Барабанщиков В. А., Ломов Б.Ф. Системный подход к исследованию психики / В. А. Барабанщиков // Психологический журнал. – 1995. – № 4. – Т.23. – С. 27-38.
2. Волинець Н. В. Психологічні механізми виявлення та протидії маніпулятивним намірам у студентів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.05. «Соціальна психологія, психологія соціальної роботи» / Н. В. Волинець – Київ, 2008. – 20 с.
3. Гуменюк О. Є. Маніпуляція як різновид психологічного впливу / О.Є. Гуменюк // Практична психологія та соціальна робота. – 2003. – № 5. – С. 23-26.
4. Доценко Е. Л. Психология манипуляции: феномены, механизмы и защита / Е. Л. Доценко. – СПб.: Речь, 2003. – 304 с.
5. Ковалев Г.А. Три парадигмы в психологии – три стратегии психологического воздействия // Вопр. психол. – 1987. – №3. – С.41-49.
6. Лефевр В.А., Смолян Г.Л. Алгебра конфликта. – М.: Знание, 1968. – 36 с.
7. Литвинчук А. Н. Деструктивный характер манипулятивного влияния в педагогическом общении / А. Н. Литвинчук // Вісник Луганського національного педагогічного університету імені Т.Шевченка / За ред. Харченко С.Я. – № 16 (111). – Луганськ : вид-во ЛНПУ імені Т. Шевченка «Альма-матер», 2006. – С. 129-135.
8. Мотузенко Б. І. Соціокультурні аспекти маніпулятивного впливу : дис. канд. соц. наук : 22.00.04 / Мотузенко Богдан Ігорович. – К., 2002. – 229 с.
9. Харченко М.В. Социально-психологическая специфика конфликта в подростковой манипуляции педагогами. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата психологических наук. – Ярославль, 2010. – 26 с.

3.10. Psychological features of the valuable attitude of the teacher to individual student

3.10. Психологічні особливості ціннісного ставлення педагога до особистості школяра

Одним із виявів гуманістичної спрямованості особистості сучасного вчителя є ціннісне ставлення до учнів як об'єктів свого навчального і виховного впливу. Воно пов'язане із врахуванням основоположних інтересів, здібностей і можливостей кожного школяра, з розумінням особливостей психічного розвитку дитини, створенням оптимальних умов для її самореалізації. Ставлення до учня як до цінності визначає характер педагогічної взаємодії, регулює відносини між її учасниками.

С.Л. Рубінштейн зазначав, що основою психічного життя суб'єкта є його ставлення до іншої людини. Вчений стверджував, що інша людина є однією з умов існування особистості. Ціннісне ставлення до себе визначається характером ставлень до інших людей. З точки зору вченого, «Я» людини не існує поза межами «Ти» та не існує її самосвідомості поза процесу усвідомлення іншої людини як самостійного суб'єкта [11].

Вчений А. Маслоу вважав, що критеріями ціннісного ставлення до іншої людини є не соціальний статус, расова належність чи політичні уподобання. Воно характеризується визнанням гідності особистості, повагою до неї, наданням людині свободи вибору. Вчений був переконаний, що саме таке ставлення до іншого обумовлює виникнення у суб'єкта самоповаги й самоцінності, наближає його до самоактуалізації [7]. Людину як найвищу цінність визнавав Е. Фромм. Дослідник був переконаний, що людина не може бути засобом для вирішення певних проблем, що її не можна контролювати і залякувати, застосовувати щодо неї силу та, регламентувавши її поведінку, стримувати особистісну свободу [16].

В сучасній психологічній науці ціннісне ставлення особистості до іншої людини вважається складним психічним утворенням, яке досліджується через висвітлення проблем потреб, почуттів суб'єкта, його відносин зі світом людей. Ставлення до іншої людини як цінності знімає проблему антагонізму в соціальних відносинах, стає запобіжником виникнення міжособистісних конфліктів.

Дослідник О.А. Третяк проблему ціннісного ставлення до іншої людини кваліфікував як особливий аспект гуманізації стосунків. З його точки зору, людина як суб'єкт соціальної взаємодії одночасно може виступати в ролі об'єкта, який має розцінюватися протилежною стороною як «абсолютна цінність, найвища субстанція» [14].

О. Столяренко в рамках особистісного підходу розглядала окреслену проблему у площині педагогічної взаємодії двох її учасників і пояснювала, що при

здійсненні вчителем педагогічного впливу на особистість школяра він має розглядати мету, суб'єкт, результат і головний критерій ефективності своєї діяльності. Це вимагає визнання унікальності учня, необмеження його в інтелектуальному та моральному виборі, надання права на повагу [13].

Вчені Ш.А. Амонашвілі, О.Г. Балл, І.Д. Бех, І.А. Зязюн розглядали позицію вчителя по відношенню до учня з точки зору вічних цінностей: добра, справедливості, гуманності. Педагогічна взаємодія має ґрунтуватися на емпатійності вчителя, його прагненні виявляти увагу та інтерес до внутрішнього світу учня.

Ціннісне ставлення учителя до особистості учня лежить в основі нормалізації відносин між учасниками педагогічної взаємодії. Д.І. Фельдштейн аналізував такий тип відношення через співвіднесення двох різновидів ставлень педагога до учнів: як до об'єктів і як до суб'єктів. Дослідник зазначав, що в сучасному світі дорослий є домінуючою постаттю у стосунках з дитиною. Навіть самі найкращі вчителі при правильному підході до навчально-виховного процесу в школі та свого місця в ньому розвивають суб'єкт-об'єктні відносини з учнями. Це пояснюється тим, що педагоги такими діями прагнуть активізувати дітей, керувати процесами їх навчання і виховання, особистісного становлення. Питання розвитку суб'єктності учнів та їхньої активної позиції у відносинах з учителями залишаються другорядними.

На протипагу погляд на дитину як на суб'єкта відкриває нові можливості розвитку школярів узагалі та індивідуального розвитку кожної дитини. У зв'язку з тим, що вчений віддавав перевагу суб'єкт-суб'єктним відносинам учителів і учнів, він обґрунтував суб'єктний принцип у педагогічній взаємодії, згідно якого діти розглядалися як суб'єкти цієї взаємодії [15].

Об'єктне ставлення вчителя до учнів виявляється у педагогічній оцінці, яка фіксує в першу чергу результати зусиль учнів, спрямованих на реалізацію навчальних завдань. Б.Г. Ананьев зазначав, що оцінка, висловлена на адресу школяра, має бути об'єктивною, мотивованою, «індивідуально спрямованою». Учений порушував питання справедливості педагогічної оцінки при об'єктному підході до школяра і доводив доцільність та необхідність такого погляду на дитину [2].

О.Г. Ковальов вважав, що оцінні відносини мають велике педагогічне значення і виділяв три види оцінки особистості учня: негативну, позитивну, гіперпозитивну. Негативна оцінка, з точки зору вченого, може бути глобальною і парціальною. Глобальна оцінка характеризується негативним оцінюванням усіх особистісних якостей учня та його проявів. Вона однозначно є шкідливою для розвитку дитини, підриває її віру у свої сили, стає причиною негативних вчинків, оскільки сприймається дитиною як загальне несправедливе ставлення до неї. Парціальна оцінка, яка передбачає критику окремих негативних рис чи проявів

учня, має позитивне значення. Вона здійснюється епізодично – в ситуаціях, коли це доречно, та допомагає учневі зрозуміти недоліки своєї поведінки чи шкоду від наявності негативних рис. Вчений наголошував на тому, що парціальна оцінка має бути обґрунтованою і справедливою. Схвальна оцінка, зроблена вчителем на основі правильно виявлених позитивних рис дитини, є найбільш оптимальною у співпраці з учнями та спонукає їх до роботи над собою, до саморозвитку. На відміну гіперпозитивна оцінка ґрунтується на отриманні учнями незаслуженої похвали зі сторони педагога. Вона понижує їх активність, формує неадекватне уявлення про можливості, відповідно стає причиною неадекватного рівня домагань [5].

Своє бачення закономірностей оцінювання досягнень учнів презентував М.В. Савчин. Учений відмічав, що педагогічна оцінка спрямовується на похвалу і покарання. Учитель, високо оцінюючи діяльність учня, вдається до похвали і заохочень, які надають йому впевненості у собі. Низька оцінка пов'язана з призначенням покарання, що є свідченням несхвального ставлення вчителя до результатів дій школяра. На думку М.В. Савчина, педагогічна оцінка може впливати на особистість учня як позитивно, так і негативно. Вона має конструктивний характер, якщо здійснюється за принципами соціальної справедливості. Вчений наголошував, що при оцінюванні учнів (разом з тим, що потрібно дотримуватися встановлених критеріїв) необхідно враховувати індивідуальні особливості школярів, тому що оцінка однієї якості по-різному впливає на учнів з різними здібностями, різним рівнем навчальності, різними типами темпераменту та різною мотивацією. Супроводжуватися цей процес має доброзичливим і чуйним ставленням педагога до учнів. Справедливість оцінювання вбачалася в адекватному оцінюванні не тільки відносно результатів навчання, а й у відповідності до здійснених учнем зусиль у цьому процесі [12].

Як бачимо, ціннісним об'єктне ставлення до учня є у випадках, коли педагог професійно підходить до виконання своїх обов'язків у питаннях навчання учнів та впливу на їх особистість. У правильних діях вчителя вбачається моральне ставлення до учнів як до протилежної сторони педагогічної взаємодії. Визнається і гідно оцінюється внесок дитини у складному двосторонньому процесі навчання.

Суб'єктне ставлення вчителя до учня однозначно відображає значення для нього особистості дитини як цінності. В рамках антропологічного підходу, представниками якого є вчені В.П. Зінченко, Є.І. Ісаєв, В.І. Слободчиков, дослідниця С.В. Пазухіна обґрунтувала особливості суб'єктного ставлення педагога до учнів. Ціннісне ставлення до учня кваліфікувалося як ціннісно-смісловне утворення. З точки зору вченої, пізнання особистості школяра повинне бути багатогранним, а педагогічна мета, яку переслідує вчитель, має полягати у максимальному створенні умов для особистісного розвитку дитини. У відносинах з учнями вчитель має демонструвати свою готовність до співпраці з ними. Педагогу варто робити основний акцент на створенні морального середовища, у якому

спільна діяльність з учнями сприятиме усвідомленню ними можливості рівноправних відносин з людиною, яка в соціальній ієрархії хоча й знаходиться на вищих щаблях, у міжособистісному спілкуванні позиціонує себе як рівний партнер [9].

Ціннісне ставлення вчителя до учня свідчить про визнання педагогом особистості дитини, її прийняття в усіх проявах – позитивних і негативних. Ці педагогічні дії виходять зі здатності вчителя сприймати і розуміти учня, пізнавати особливості його особистості. Адекватність і повнота пізнання учня впливає на правильність педагогічних кроків учителя та на результативність його діяльності. Цей процес пов'язаний із розпізнаванням образу учня, аналізом, кваліфікацією його рис і вчинків, формулюванням узагальнень щодо побудови подальших стосунків з ним. У процесі спостереження за учнем та під час спілкування з ним учитель здійснює перцептивні та мнемічні дії, що дозволяють співставляти риси чи вчинки учня з подібними, які знаходяться в арсеналі пам'яті вчителя. Далі на образ дитини переноситься суб'єктивне ставлення вчителя до її рис і властивостей. Відбувається відображення особливостей учня у свідомості вчителя, з якими він уявно ідентифікується.

О.О. Бодальов називав таке явище когнітивною ідентифікацією, яка виникає в результаті тривалого спілкування двох сторін взаємодії, що носить не тільки діловий характер, але й стає міжособистісним. Учений висловлював переконаність у тому, що людина формує образ партнера по взаємодії, постійно порівнюючи його зі своєю особистістю, з власними психологічними характеристиками й етичними еталонами [3]. Це викликає певне емоційне ставлення до учня, за яким через проекцію відбувається процес наділення його схожими властивостями з учителем. Настає, як зазначав Т. Шибутані, момент тотожності суб'єкта пізнання з об'єктом і трансформації останнього в суб'єкт [17].

Ціннісне суб'єктне ставлення до учня пов'язане зі здатністю педагога стати на позицію дитини, проникнутися її баченням педагогічної ситуації. Це збільшує можливості прийняття справедливих рішень щодо застосування адекватного покарання чи надання заслуженої винагороди. Емпатійність, емоційна відгукуваність, чутливість учителя відносяться до категорії моральних почуттів. В.М. Мясищев ідентифікував їх не просто з тонкою сприйнятливістю, а сприйнятливістю у ставленні до обставин, труднощів, проблем людини, що складає виражене позитивне до неї ставлення [2]. Діти по-різному можуть емоційно реагувати на ситуації взаємодії з учителем. Емоційний відгук вчителя сприяє адекватному сприйманню ним переживань учнів. У ньому виявляється ставлення педагога до встановлених причин, що його спонукає до дій на підтримку того школяра, який найбільше її потребує. Врешті дві сторони взаємодії при такій узгодженості переживають емоційне благополуччя.

Підвищує рівень взаємоповаги та сприяє ефективній комунікації між суб'єктами педагогічної взаємодії налагодження діалогу в процесі вирішення учнями і вчителями їх учбових і професійних завдань. Особливістю такої форми спілкування між учасниками навчально-виховного процесу є взаємна повага, розуміння і визнання особистості один одного у всіх її проявах. Це форма продуктивного спілкування, учасники якого відкривають для себе психологічну реальність іншої сторони, її думки, почуття, життєві установки. Таку форму відносин у психології вважають гуманістичною, тому що вона передбачає ставлення до іншої людини як до цінності.

Ціннісне ставлення педагога до учнів через діалогізацію їхньої взаємодії виявляється в процесі управління навчально-пізнавальною діяльністю школярів та під час здійснення на них виховного впливу.

Діалог у навчально-пізнавальній діяльності учнів Г.В. Дьяконов називав «пізнавальним діалогом», який відіграє значну роль у здійсненні ними мисленнєвої, мовленнєвої, учбової діяльності, у формуванні картини світу [4]. Д.Ф. Крюкова розглядала такий діалог як стратегію і засіб розширення педагогічної взаємодії. Серед основ організації діалогу в навчальному процесі вчена виділяла забезпечення учневі статусу суб'єкта пізнавальної діяльності та розвиток і корекцію способів педагогічного спілкування вчителів і школярів. Обґрунтований вченою принцип діалогічного навчання співзвучний з положеннями «педагогіки співробітництва» в частині психологічного аспекту цієї взаємодії. Впровадження новітніх методів навчання сприяють розвитку творчого компонента в особистості учня, її ініціативи та активізації як суб'єкта пізнавальної діяльності. Досягнення позитивних результатів підсилюється застосуванням педагогами демократичних принципів, коли дитина стає рівноправним учасником навчального процесу [6].

Ш.О. Амонашвілі як один із авторів педагогіки співробітництва обґрунтував ідеї, реалізація яких створює «оптимістично-гуманну атмосферу» навчання і виховання зростаючої особистості. Серед них учений виокремлював такі, що демонструють ціннісне ставлення до особистості учня й утверджують принципи дотримання норм справедливості щодо учасників освітнього процесу. Так, ідея навчання без примусу, яка передбачає необов'язковість виставлення оцінок, переважно в молодшій школі, відображає застосування диференційованого підходу в роботі зі школярами різного рівня їх інтелектуальних можливостей. Реалізація ідеї вільного вибору спонукає учнів почувати себе партнерами у навчанні та демонструвати справедливе ставлення до товариша, обираючи йому навчальне завдання. Співробітництво педагога й учнів, налагоджений діалог не тільки оптимізує процеси навчання і виховання, а й сприяє тому, що кожна дитина усвідомлює свою цінність, значущість у спільноті, не переживає емоції, пов'язані з несправедливістю та із запереченням можливостей самореалізації [1].

У виховному процесі застосування діалогічного спілкування виявляється у рівності позицій педагога і учня. Г.В. Дьяконов вважав, що це передбачає взаємність впливу і визнання активної ролі дитини в процесі формування її особистості. Вчений вбачав рівність позицій не у тому, що вихователь повинен «спуститися» до дитини, а навпаки – він має піднятися до «тонких істин дитинства». Вихователь зможе сформулювати правильний погляд на учня, якщо він буде прагнути дивитися на світ його очима. З точки зору науковця, «головне у виховувальному діалозі – це націленість дорослого на пізнання і вивчення дитини, постійне вдивляння і заглиблення в емоційний стан і внутрішній світ дитини, в її душевні рухи» [4, с. 237].

У психології діалогічність виховання визначається як організована спільна діяльність, як діалог вихователя і вихованця, який обумовлює взаєморозуміння, децентрацію позиції дорослого. Це створює умови для розуміння і прийняття особистості дитини. В рамках гуманістичної парадигми світу дитинства діє така фундаментальна наукова установка, як обґрунтування психолого-педагогічних умов для пристосування дорослих до світу дитинства з метою спільного продуктивного розвитку.

Презентоване висвітлення психологічних особливостей ціннісного ставлення педагога до школярів дозволяє зробити наступні узагальнення. Таке ставлення може бути об'єктивним і суб'єктивним. Об'єктивне ставлення вчителя до учня виявляється у педагогічній оцінці. Справедливе оцінювання є виявом моральних принципів учителя. Застосування ним заохочення чи покарання у вигляді педагогічної оцінки конструктивно впливає на розвиток особистості дитини. Суб'єктивне ставлення вчителя до учня виявляється у розумінні його особистості. Воно є результатом гностичних дій педагога. Його ідентифікація з образом особистості дитини трансформує її з об'єкта пізнання в суб'єкт. Цей процес підсилюється емпатійністю вчителя. Емоційна відгукуваність дозволяє сприймати педагогічну ситуацію з позиції дитини. Налагоджений діалог між учасниками педагогічної взаємодії спонукає педагога розглядати дитину як партнера у спільній діяльності. Через ціннісне ставлення педагога до особистості учня виявляється його ціннісне ставлення до себе як до суб'єкта педагогічної взаємодії, який покликаний у своїй діяльності слідувати гуманістичним принципам і утверджувати цінності добра й справедливості.

Література

1. Амонашвили Ш.А. Размышления о гуманной педагогике / Ш.А.Амонашвили. – М.: Издательский Дом Шалвы Амонашвили, 1996. – 496 с.
2. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды / Под ред. А.А.Бодалева. – М.: Педагогика, 1980. – Т.1.
3. Бодалев А.А. Об изучении характера человека / А.А. Бодалев // Вестник Моск. ун-та. – Сер. 14. Психология. – 1986. – №1. – С.41-47 с.

4. Дьяконов Г.В. Основы диалогического подхода в психологической науке и практике. Монография / Г.В. Дьяконов. – Кировоград: РИО КГПУ им. В.Винниченко, 2007. – 847 с.
5. Ковалев А.Н. Психология личности / А.Н. Ковалев. – М.: Просвещение, 1969. – 391 с.
6. Крюкова Д.Ф. Методологические основы организации познавательной деятельности для формирования у школьников картины мира / Д.Ф. Крюкова // Человек в мире диалога. Тезисы докладов и сообщений. Всесоюзная конференция. Ленинград, 30 октября-1 ноября 1990 г. – Л.: АН СССР, 1990. – С. 222-223.
7. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – С-Пб.: Питер, 2008. – 352 с.
8. Мясищев В.Н. Избранные психологические труды / Под ред. А.А.Бодалева. – М.: Издательство «Институт практической психологии», Воронеж: НПО «МОДЭК», 1995. – 356 с.
9. Пазухина С.В. Формирование ценностного отношения будущего учителя к личности учащегося при антропологическом подходе у профессиональной подготовке в педвузе / С.В. Пазухина // Концепт: научно-методический журнал. – 2012. – №2 (июль). – С. 1-9.
10. Психология межличностного познания / Под ред. А.А.Бодалева. – М.: Педагогика, 1981. – 223 с.
11. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание / С.Л. Рубинштейн. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 328 с.
12. Савчин М.В. Педагогічна психологія / М.В. Савчин. – К.: Академвидав, 2007. – 424 с.
13. Столяренко О. Філософсько-педагогічний зміст формування ціннісного ставлення до людини / О. Столяренко // Рідна школа. – 2001. – № 3. – С.18-26.
14. Третяк О.П. Виховання в дітей ціннісного ставлення до людини як психолого-педагогічна проблема / О.П. Третяк // Педагогіка і психологія. – 2013. – №1. – С. 67-71.
15. Фельдштейн Д.И. Детство как социально-психологический феномен и особое состояние развития / Д.И. Фельдштейн // Вопросы психологии. – 1998. – №1. – С.3-19.
16. Фромм Э. Искусство любить / Э. Фромм. – М.: Педагогика, 1990. – 160 с.
17. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов-на-Дону.: Изд-во «Феникс», 1998. – 544 с.

3.11. The impact of computerization on the cognitive development of children

3.11. Вплив комп'ютеризації життя на когнітивний розвиток дітей

Сучасний світ настільки швидко змінюється, що людська свідомість, не говорячи вже про наукові дослідження не встигає глибоко аналізувати нові реалії, в яких живе людина. Важко повірити, що менше ніж 15 років тому домашній комп'ютер був справжньою екзотикою. Так, серед усіх першокласників (чотири перші класи) школи №312, розташованої у далеко не бідному київському мікрорайоні Троєщина у 1996 р. домашнім ПК могла похвалитися лише одна дитина, чий батько працював у одному з перших приватних підприємств, які спеціалізувались на продажі та ремонті комп'ютерів. У 2013 р. ситуація стає абсолютно протилежною – лише одна дитина із обстежених п'яти перших класів Київської Дарницької гімназії не має дома комп'ютера, більш характерною

виступає ситуація, коли в родині кілька стаціонарних комп'ютерів, планшетів та інших гаджетів. Проглядає навіть тенденція дарувати дітям планшети як своєрідний символ їх дорослості, у зв'язку з початком навчання в школі. Звичайно, такі швидкі темпи зростання кількості домашніх комп'ютерів у батьків учнів однієї Київської гімназії ще не свідчать про тотальну комп'ютеризацію всіх українських сімей, однак є виразним показником загальної тенденції. Між іншим, подібне спостерігалось і в США, хоча, як це не дивно звучить, процес там йшов дещо повільнішими темпами. Так за даними USCB (див.: US Census Bureau. Home Computers and Internet Use in the United States: August 2000 (Special Studies). Washington, DC: US Census Bureau; 2001) кількість сімей, у яких є домашні комп'ютери зросла з 8,2% у 1984 р. до 51% у 2001р. Оскільки в даних USCB за 2010 рік відомості про наявність комп'ютерів у родинах уже не подаються, можна зробити припущення, що у США за цей час завершилась повна комп'ютеризація населення. Як бачимо, загальні світові тенденції вказують на те, що з кожним роком все більша кількість дітей буде виростати у повсякденному спілкуванні зі світом комп'ютерних технологій. А оскільки когнітивний розвиток відбувається виключно у процесі взаємодії дитини з оточуючим світом, то взаємодія зі світом віртуальним не може не бути джерелом змін у характеристиках основних когнітивних здатностей, особливо якщо така взаємодія починає відбуватися на ранніх стадіях онтогенезу.

Проведене в 2009-2013 рр. у Київських, Львівських та Чернігівських школах опитування показало, що більшість дітей знайомляться з комп'ютером у 5-6 років, а близько 25% – ще раніше [2; 10]. Є свідчення батьків, що до так званих "розвиваючих" комп'ютерних ігор вони долучали дітей ще до досягнення ними дворічного віку. Практично такі діти навчалися первинним маніпуляціям з комп'ютером одночасно з оволодінням здатністю ходити і раніше ніж оволодівали здатністю говорити. Хоча подібні випадки ще поодинокі, але можна визнати, що з кожним роком таких "ранньодопущених" дітей ставатиме все більше. Навіть побіжний аналіз наукової літератури показує, що з кожним роком зростає зацікавленість психологів, педіатрів, вчителів до змін, породжених сучасним комп'ютерно-інформаційним середовищем. І коли на перших етапах досліджень основна увага зверталась на феномени, викликані "зависанням" у комп'ютерних іграх та Інтернеті, розвитку так званих "нехімічних" залежностей, то зараз починають викликати інтерес глибинні процеси змін основних когнітивних показників (Haugland S.W, Wright J.L, Cordes C, Miller E, Goodwin L.D, Goodwin W.L, Nansel A, Helm C.P., Фельдштейн Д.І., Локалова Н.П., Смолл Г., Ворган Г. та ін.). Слід відмітити, що проблема впливу ІТ на розвиток дітей є настільки багатоаспектною, що сучасні дослідження ще носять суто емпіричний характер, самі феномени залишаються недостатньо вивчені, отримувані дані неоднозначні, а висновки і прогнози можуть бути прямо

протилежні [1; 3; 5; 9; 10; 11; 12; 13; 15; 16; 17].

В ґрунтовному огляді новітніх досліджень впливу домашніх комп'ютерів на активність і розвиток дітей [17], слушно вказується, що новітні інформаційні технології настільки всеохоплююче оточують дитину, що, по-суті стають її новим світом, ближчим і реальнішим за будь-яку фізичну реальність. Сучасні діти є вже за виразом Гері Смолла і Гігі Воргана "цифровими від народження (Digital Natives)", вони інакше сприймають світ, інакше думають, інакше відчують. Неймовірний розвиток ІКТ призводить до того, що "у мозку в технічно грамотних молодих людей з'являються нові нейронні механізми – і в результаті міняється режим роботи, по-іншому розвивається мозок" [6, с. 49]. "Щоденний вплив хай-тека...змушує нервові клітини змінюватись, викидати нейротрансмітери і об'єднуватись в нові сіті (в той час, як старі поступово рвуться)" [6, с.14]. Сучасні "цифрові діти" мають багато плюсів але не менше і мінусів, не тільки порівняно зі своїми "доцифровими" однолітками, але навіть і батьками. Спираючись на аналіз майже 300 досліджень особливостей розумового розвитку сучасних дітей, Гері Смолл і Гігі Ворган наводять ряд, на їх погляд, найвагоміших переваг і недоліків підростаючого покоління:

1. "Цифрові діти" – багатозадачники, вони можуть одночасно виконувати домашнє завдання, слухати музику і вести розмову в чаті. Водночас така багатовекторність діяльності призводить до поверхневості виконання кожної із робіт. Домашнє завдання рясніє помилками, музика не запам'ятовується, розмова в чаті не має смислового наповнення. (За дослідженнями, проведеними в Інституті психології НАПН України Оленою Шиловською, у наративах проявляється недостатня діалогічність та відсутність у текстах різних смислових позицій).

2. "Цифрові діти" поступово втрачають соціальні навички, оскільки спілкування в Інтернеті є відірваним від реальної міжособистісної взаємодії.

3. "Цифрові діти" характеризуються станом "безперервної розсіяної уваги" [6, с.39], коли дитина нібито слідує за всім відразу, ні на чому не зосереджуючись. (Вони здається і слухають вчителя на уроці, але не можуть повторити почуту інформацію, переказати прочитану книгу, відтворити текст задачі.) Смолл і Ворган стверджують, що надмірне захоплення комп'ютером може бути однією із причин появи проявів гіперактивності.

4. Мозок у "цифрових від народження" "орієнтований на швидкий кіберпошук", інші нервові механізми, які управляють більш традиційними способами навчання у них недостатньо розвинуті і поступово здають позиції" [6, с.46].

5. "Цифрові від народження " не здатні довго затримувати на чомусь увагу і особливо це помітно, коли їх починають учити традиційними методами" [6, с.51].

6. Надмір відео (навіть якщо це навчальні відеоматеріали) затримує розвиток мовних навичок [6, с.53].

Як бачимо уже напрацьований дослідниками матеріал дає досить цікаві результати для роздумів, оскільки свідчать про тенденцію до зниження більшості традиційних когнітивних здатностей і водночас про можливість появи або прискореного розвитку раніше не фіксованих (або слабо розвинутих) когнітивних здатностей.

Дуже цікавий матеріал дає порівняння результатів виконання одних і тих же тестів "цифровими дітьми" з їх однолітками так би мовити "доцифрової ери". Зрозуміло, що чи не найголовнішою із проблем, які постають перед дослідниками впливу ІКТ на когнітивний розвиток сучасних дітей є отримання достовірних даних про реальність його впливу на різні елементи пізнавальної сфери дітей. Зараз дуже важко підібрати дві репрезентативні вибірки, що різняться лише за долученістю до інформаційно-комп'ютерних технологій, зокрема в Києві практично неможливо знайти першокласника (і навіть старшого дошкільника), який не грає в комп'ютерні ігри. Якщо дитина не грає в комп'ютерні ігри, то це переважно тому, що належить до маргінальної сім'ї, де не цікавляться дитиною, а не тому, що батьки розуміють небезпеку залежності від комп'ютера і оберігають дитину від надмірного занурення у віртуальний світ. Тому коли подаються результати сучасних досліджень, вибірки можуть бути соціально не вирівняними і результати показують не вплив долученості до ІКТ, а свідчать про різні типи формування когнітивних здатностей в залежності від фінансових можливостей родин. Часто в групу тих, хто не грає в комп'ютерні ігри або не користується Інтернетом потрапляють соціально занедбані діти і їх низький когнітивний розвиток свідчить не про розвиваючий вплив комп'ютера, а про гальмуючий вплив умов у власній родині. Тому куди більш продуктивним можна вважати підхід, коли порівнюватимуться приблизно схожі вибірки сформованих із сучасних дітей і тих, які досліджувались в кінці минулого сторіччя, коли персональні комп'ютери були абсолютною екзотикою. В лабораторії психодіагностики Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України зберігаються результати досліджень Інтелектуального розвитку дітей (методика WISC, адаптація лабораторії за ред. Ю.З.Гільбуха), зроблені в різних регіонах України та м. Києві у 80-90-і рр. ХХ ст. Зокрема в Києві в жовтні 1989 р. вивчались першокласники СШ № 170.

З метою порівняння результатів в квітні-травні 2013 р. були обстежені першокласники кращого класу гімназії Дарницького району. Слід відразу визнати, що досягти рівності вибірок не вдалося, оскільки в такому великому мегаполісі як Київ практично всі школи проводять у тій чи іншій формі диференціацію дітей. Вибрана для дослідження гімназія має спеціальний статус, набирає 6 перших класів і тому може відбирати своїх вихованців уже на етапі

зарахування до першого класу, далі йде диференціація на тих, хто вчитиметься за звичайною програмою і проектом інтенсивного розвитку "Росток" (1 Б кл.) і вже останній етап – виокремлення тих, хто буде вивчати східні мови (1 Г кл.). У 1989 р. школа № 170 теж проводила диференціацію на класи підвищеної індивідуальної уваги, вікової норми та прискореного навчання. Ця диференціація не передбачала конкурсного відбору – в школу зараховувались всі діти мікрорайону, які подали документи. В табл.1 представлені результати обстеження (шкаловані) оцінки трьох класів СШ № 170: прискореного навчання, вікової норми, підвищеної індивідуальної уваги (в школі було два класи вікової норми, але під поглиблене дослідження потрапив тільки один) та кращих на паралелі класів київської гімназії.

Таблиця 1. Результати опитування школярів СШ №170 м.Києва

Школа, рік	Клас	Повторення цифр (Digit Span)	Недост. деталі (Picture Completion)	Складання орнаментів із кубиків (Picture Completion)	Склад об'єктів (Object Assembly)
Основна здатність, яка визначається	Показник	Пам'ять	Увага	Просторове мислення в трьох вимірах	Просторове мислення в двох вимірах
ЗОШ №170, м. Київ, 1989 р.	КПН	11.8	14.4	15.7	12.9
	КВН	10.25	12.5	15.3	9.8
	КПУ	8.5	9.8	11.9	9.8
	М (середнє)	10.2	12.2	14.1	10.8
Гімназія, м. Київ, 2013 р.	1 Г	9.6	11.1	14.2	13.8
	1 Б	9.4	11.2	13.1	11.2
	М (середнє)	9.5	11.5	13.6	12.5

Не менш цікавими є результати (табл.2), отримані в двох далеких від Києва містах – м. Ужгород Закарпатської області (1989 р.) та м.Слов'янськ Донецької області (2013 р.). В обох регіонах в досліджуваних школах було близько 10-15% дітей осілих циган. Школи не зазнавали диференціювання.

Таблиця 2. Результати тестування учнів деяких ЗОШ м.Слов'янськ (2013 р.) та м.Ужгород (1989 р.)

Школа, рік	Повторення цифр (Digit Span)	Недост. деталі (Picture Completion)	Встановлення послідовності подій (Picture arrangement)	Складання орнаментів із кубиків (Picture Completion)	Склад. об'єктів (Object Assembly)
Основна здатність, яка визначається	Пам'ять	Увага	Логічне мислення	Просторове мислення в трьох вимірах	Просторове мислення в двох вимірах
СШ № 19, м.Ужгород, 1989 р. (М)	10.8	12.0	12.5	9.9	12.8
ЗОШ № №1, 5, 15, м.Слов'янськ, 2013 р. (М по трьох школах)	8,89	9,84	11,89	8,94	11,24

Дослідження проводилось в першій половині дня. Дітям пропонувалось виконати п'ять завдань: Повторення цифр (Digit Span), Знаходження відсутніх деталей (Picture Completion), Встановлення послідовності подій (Picture arrangement), Складання орнаментів із кубиків (Block Design), Складання об'єктів із розрізаних деталей (Object Assembly). Через неможливість встановлення достовірних результатів із табл.1 даних київських шкіл вилучені показники виконання тесту *Встановлення послідовності подій* (Picture arrangement).

Звичайно, представлені у табл.2 матеріали носять попередній характер і потребують подальшого уточнення. Однак вже можна побачити певні стійкі тенденції. Так, слухова пам'ять знаходилась на досить низькому рівні розвитку ще у 1989 р., зараз же вона досягла такого рівня за якого учні можуть погано сприймати усну інформацію вчителя, а відтак і неправильно виконувати навчальні завдання. Відчутно зменшилась увага дітей, уміння аналізувати зображення та здатність оперувати тривимірними предметами у тривимірному просторі. Водночас зросли уміння оперувати двовимірними предметами у двовимірному просторі, що може бути наслідком збільшення актів маніпуляцій у квазітривимірному, а по суті двовимірному просторі віртуальних ігор.

В Слов'янську (2013 р.) тестувались діти загальноосвітніх шкіл №№ 1, 5, 15, а в Ужгороді – СШ № 19 (1989 р.). Видно, що відмічена у тестуванні київських першокласників тенденція до зниження рівня розвитку основних когнітивних здатностей спостерігається і в цих регіонах.

Тому можна говорити про загальну тенденцію, яка вимагає нового підходу до навчання дітей, що враховувало б як нові реалії, так і потребу у спеціальній психологічній допомозі, а можливо й у введенні до програм початкової школи уроків розвитку тих когнітивних здатностей, розвиток яких гальмується під впливом ІКТ.

Література

1. Бабаева Ю.Д., Войскунский А.Е. Психологические последствия информатизации / Ю.Д.Бабаева, А.Е.Войскунский // Психологический журнал, Т.19, № 1, 1998, С. 89-100 [Електронний ресурс], Режим доступу: http://www.psy.msu.ru/science/public/voyskunskiy/babaeva&voyskunskiy_1998.pdf.
2. Гірченко О.Ю. Комп'ютерні ігри як фактор впливу на підвищений рівень тривожності дітей молодшого шкільного віку: дис. ...канд.психол.наук. – К., 2010. – 240 с.
3. Комкова Ю.Н. Познавательное развитие и функциональное состояние организма подростков 15-16 лет с разным опытом работы за компьютером/ Комкова Юлия Николаевна// Автореф. дисс. на соискание ученой степени кандидата биологических наук. – М., 2011. [Электронный ресурс]. Режим доступу: <http://dis.podelise.ru/text/index-92096.html?page=1-2>.

4. Локалова Н.П. Когнитивное развитие детей как условие преемственности дошкольного и начального школьного образования / Н.П.Локалова// Вопросы психологии, 2009, № 6. – С.109-118
5. Моторин В.В. Компьютерные технологии как фактор развития интеллекта и креативности ребенка / В.В. Моторин / Под ред. А.И.Савенкова. – М.: Прометей. – 2004. – 135 с.
6. Смолл Г., Ворган Г. Мозг онлайн. Человек в эпоху Интернета / Гери Смолл, Гиги Ворган. – М.: Колибри, Азбука-Аттикус, 2011. – 352 с.
7. Фельдштейн Д.И. Глубинные изменения современного детства и обусловленная ими актуализация психолого-педагогических проблем развития образования / Д.И.Фельдштейн //Век психологии. К 100-летию Психологического института Российской академии образования. 1912-2013: матер. конф. (Москва 24.10.2012) / Под. общ. ред. В.В.Рубцова. – СПб. : Нестор-История, 2012. – 920 с. – С.250-267.
8. Фельдштейн Д.И. Проблемы психолого-педагогических наук в пространственно-временной ситуации XXI в.: вызовы информационной эпохи/ Д.И.Фельдштейн// Вопросы психологии, 2013, № 1. – С.46-65.
9. Халилова Ф.С. Эффективность компьютерных игр в умственном развитии ребенка старшего дошкольного возраста /Ф.С. Халилова // Культура народов Причерноморья. – Симферополь: Межвузовский центр "Крым", 2005. – №51. – С.162-165. [Электронный ресурс], Режим доступа:<http://archive.nbuv.gov.ua/articles/KultNar/51/pdf/knp51>.
10. Чекстере О.Ю. Психологічні особливості децентрації дітей, залежних від комп'ютерно-ігрової діяльності: дис. ...канд. психол. наук. – К., 2012. – 303 с.
11. Boot W. R. The effects of video game playing on attention, memory, and executive control /W. R. Boot, A. F. Kramer, D. J. Simons et al. // Acta Psychologica. – 2008. – Vol.129. – P.387-398.
12. Can college students learn as well on iPads, e-books? [Электронный ресурс], Режим доступа: http://usatoday30.usatoday.com/news/education/2010-08-10-ebooklearning10_CV_N.htm.
13. Chirico Donna M. Building on Shifting Sand. The impact of computer use on neural & cognitive development/ Donna M. Chirico //Waldorf Journal Library. [Электронный ресурс], Режим доступа: www.waldorflibrary.org/Journal_Articles/RB2103.pdf.
14. D'Angiulli Amedeo and Siegel Linda S. Cognitive Functioning as Measured by the WISC-R:Do Children with Learning Disabilities HaveDistinctive Patterns of Performance?// Journal of learning disabilities /-volume 36, №1. – January/February 2003. – p. 48-58.
15. Shields Margie K., Behrman Richard E. Children and Computer Technology: Analysis and Recommendations/ Shields Margie K., Behrman Richard E. // Children and Computer Technology. Volume 10 Number 2 Fall/Winter 2000. [Электронный ресурс], Режим доступа: <https://www.princeton.edu/futureofchildren/publications/journals/article/index.xml?journalid=45&articleid=200§ionid=1307>.
16. Spooner A. Preschoolers, Computers and school Readiness: Are We On to Something? // Pediatrics Vol. 114 No. 3. September, 2004. – pp. 852.
17. Subrahmanyam Kaveri, Kraut Robert E., Greenfield Patricia M., Gross Elisheva F The Impact of Home Computer Use on Children's Activities and Development // Kaveri Subrahmanyam, Robert E. Kraut, Patricia M. Greenfield, Elisheva F. Gross// Children and Computer Technology. – Volume 10, Number 2, Fall/Winter 2000. [Электронный ресурс], Режим доступа: <http://futureofchildren.org/publications/journals/article/index.xml?journalid=45&articleid=205§ionid=1345>.

3.12. Technologies of developing professional mathematical competence of Bachelor of economics

Given the demands of modern society, the dynamics of the economy in Ukraine, one of the promising areas of training in a higher school is to develop economists competitive in the labor market. Increased competition not only on the outside but also on the domestic labor market for employment of graduates requires creative rethinking current practices in educational institutions, training students requires special attention to the development of professional competence in general. Therefore, the search for effective ways of formation of professional and mathematical competence of university students is of particular urgency as the key to improving the quality of their training. However, effective implementation of functional responsibilities of specialist in the economy is impossible without a certain level of preparedness for the implementation of analytical work; the foundations of this work is formed during mastering humanitarian sciences subjects in a higher school. The latter requires finding the most effective technologies in the context of the problem for the development of professional technology and mathematical competencies of university students, it updates the subject of research.

It should be noted that the general theoretical question of competence approach in domestic and foreign scientific works has been developed thoroughly enough (V. Baydenko, A. Ovcharuk, O. Pometun, N. Bibik, O. Winter, J. Zyazyun, V. Krajewski, N. Kuzmin, A. Markova, O. Savchenko, A. Khutorskoi, et al.). However, various aspects of the process of developing mathematical competence have been actively studied mainly in the system of teacher's education (S. Rakov, L. Zaitsev et al.), it has been less investigated in the training of future engineers, economists, managers, etc. (R. Blokhina, G. Zhukova, G. Lukankin, A. Kaverina, I. Bilonovska, V. Petruk et al.). Various aspects of further development of the competency approach to vocational training in university studies has been discussed by I. Ivanova, B. Elkonin, L. Nichuhovskaya and others. Various aspects of the use of educational technology has been studied by the following A. Atayan, A. Znachenko, V. Kalchenko, N. Kisel, M. Celina, N. Carol A. Bernstein, V. Alexandrov, M. Zgurovsky, N. Morse, V. Klochko, M. Zhaldak, A. Karlaschuk, S. Rakov, S. Nikiforov, A. Horyachov and others. However, the insufficient attention to the technology of developing professional mathematical competence in vocational training of future economists universities should be noted. The purpose of our study is to identify the most effective, in our opinion, educational technologies; their implementation in the process of mastering the mathematical disciplines will contribute to the formation of professional mathematical competence of future economists in a higher school.

In order to understand the role of educational technology in the development of professional mathematical competence of economists in universities let's primarily

consider and analyze the meaning of «professional competence» and «professional mathematical competence».

Professional competence is professional training and the ability of a labour agent to work to fulfill the tasks and responsibilities, the measure and the basic criterion for compliance with the profession. According to psychologists (S. Sarychyev, I. Logvinov), key components of professional competence of an expert are determined by the level of knowledge, skills and professional positions [6].

Specifically, L. Nichuhovskaya has developed professional competence training model for training mathematical discipline in economic higher institutions. The dominant feature of this model is the fact that its implementation is not limited by solving academic and applied problems associated with economic activities during training mathematics disciplines to university students. It involves mastering the content of mathematical disciplines based on the methods, forms and means of education that promote analytical thinking, form communication skills, reflexivity and creativity to solve problems connected with the future business activity that contributes significantly to the formation of professional competence [4]. I. Polyeschuk identifies of the level of professional competence of students in economic specialties allows games. Particular attention is paid to the developed criteria for assessing there are students' level of training in economic specialties. Among them there are educational and teaching criteria training. Educational criteria involve differentiation of the level of knowledge of economic analysis; availability of skills in solving problems with production content with relevant conclusions regarding optimality of the resulting solution; acquiring some experience in solving various problems of an industrial nature; inclination and desire for deeper knowledge of economic analysis and self education. Among the educational criteria, we should note a positive attitude to the chosen specialty and interest in the chosen profession [5].

However, L. Dibkova emphasizes the psychological and pedagogical conditions of developing of professional competence of future economists, emphasizing the need to incorporate the individual characteristics of students in the educational higher institutions as the foundation for success in school and their personal development. It is important in this process to determine the structure of professional competence of future economists; in our opinion, it the following components: competence in economic activity; competence in other areas of professional activity; information competence (effective use of information technology and related programs); communication competence (knowledge of the basics of business etiquette and conflict, et al.); competence in the field of self-determination and personal qualities (adequate self-esteem, self-confidence, self-control, high motivation for achievement, recognition of the need for continuous education throughout life, etc.) [2].

However, despite the substantial achievements of scientists in the context of the problem, in our view, the possibility of using educational technology in professional

competence of students of economic specialties at universities using the means mathematical disciplines, ie developing of professional and mathematical competence is not fully investigated.

Under the professional mathematical competence, J. Stelmach understands the integrative property of the individual, ensuring readiness to independently and responsibly use mathematical tools to adequately solve tasks of professional activity, as well as system-components whose indicators in the form of mathematical competencies testify about the evidence of theoretical and practical readiness of graduates to the profession. [8] D. Helfanova understands professional competence of a mathematical engineer-teacher as the system personal formation of a specialist, reflecting the unity of theoretical and applied training and practical ability to apply mathematical tools to the tasks of production activity. [1] The scientist G. Syeraya notes that professional mathematical competence of future economists can be considered as the core of their professional competence, and therefore the term «professional mathematical competence of economists» is defined as an integrative dynamic structure, reflecting the unity of its mathematical theoretical training and practical ability to apply mathematical methods and technologies skilltully to address the professional and economic problems [7].

The major components of professional mathematical competence of students, according to L. Nichuhovskaya, are the following: a) motivational valued such as awareness of the importance of mathematical training in the context of improving the competitiveness of individual graduates; professional gnostic that is mastering mathematical and statistical tools necessary for the efficient operation of the future expert; procedural technologic ones providing knowledge of information and computer technologies for using varied mathematical methods and models in the context of the need of taking into account the industriy specialization [4].

It is known that the formation of professional mathematical competence is impossible without the implementation of appropriate teaching technologies that will enhance the level of their formation in general as well as in the study of natural sciences. Given that the basis for developing of analytical component of professional competence of the individual in general, and the formation of professional mathematical competence in particular, involves mastering natural sciences, it is important that the efficiency of this process is largely ensured by the appropriate integration of these disciplines. The comparative analysis of knowledge and the skills of each of the basic disciplines of humanitarian sciences such as Economic Mathematic Modeling, Mathematics for Economists and others is the evidence of the existence of the integration potential of each of them on the developing professional mathematical competence of students. In addition, the implementation of the integration links between the cycle of natural sciences and professionally oriented disciplines also implies adjusting the content of each training module of the relevant

disciplines of humanitarian sciences through generalization of the system of knowledge and relevant analytical skills.

One of the main teachers prerequisites of developing professional mathematical competence is to provide every student in the study of mathematical disciplines favorable conditions for mastering analytical tools necessary to meet future functional responsibilities, requiring the introduction of appropriate technologies of developing mathematical professional competence in the process of training students of a university. We believe that implementing one of these ways, is possible if during lectures and practical classes in natural sciences, we include solving applied problems that are close to the tasks of future professional activity in their content. The rationally selected system of professionally oriented tasks produces the strategy of management thinking by positively affecting the efficiency of developing information and analytical skills of future economists.

The search for the best option to solve this problem is one of the real ways to practice strategies of analytical thinking of university students. Indeed, the selection of tasks related to future professional activity, providing a management solution gives students the opportunity to accelerate the accumulation of skills of applying mathematical and statistical methods of analysis and teaches them to use the necessary component in the decision making process.

It is equally important in this respect is the introduction of innovative learning technologies based on the development of interdisciplinary educational games with computer support, training, implementation of the method of projects, creating interdepartmental tutorials, which promote the development of economic thinking of students and create favorable conditions for gaining experience using mathematical and statistical skills.

It is important to realize what place in developing professional and mathematical competence a rational organization of independent work of students from diverse sources plays. We believe that in the 1-2 year of study in higher educational institutions during the study of subjects of humanitarian science cycle most promising improve the quality of students' independent work, future economists, is a method of projects. This is due, above all, to a wide range of forms of project activities (research, creative, game, information, practical-oriented, etc.). In addition, the project method is an example of practical implementation of problem-based learning and it greatly contributes to developing cognitive and creative skills of students, the ability to independently construct their own knowledge, to navigate the information space, development of critical thinking which requires a sufficient level of professional mathematical competence. As noted by L. Kravchuk [3], the project is a "five P": Problem – Planning – Information Search – Product – Presentation. The sixth "P" of the project is its his portfolio, that is the folder, which contains all working materials.

Equally important is the use of simulation training technology, which in turn developed based on an integrative approach. After all, even if the project is carried out with a certain discipline, it always requires the use of knowledge from other disciplines and skills to use them. This is the interpenetration of training material science and professionally-oriented disciplines, contributing to the creation of integrative knowledge to solve important problems for future professional activities.

Equally important in the formation of professional mathematical competence of students is to use of business games at workshops on natural sciences, because practical lessons in the form of a business game is a kind of testing ground on which students can practice skills by simulating future practice.

This theme is a business game in the classroom with the natural sciences can be: any phenomenon of economics, practice planning and production management, if there is an objective possibility of ambiguous approach to it; sections of the course that require knowledge of the audience as the most economic process (economic situation), and patterns of behavior of specialists from business activities.

Not the least role in teaching natural sciences in the context of professional mathematical competence of students belongs to solving problems with computer support. With this approach to the educational process of future specialists in business activity deeper motivation, there is a deep interest in future careers, allowing them to quickly and efficiently adapt to the realities of practice.

In today's commodity market there are many software applications that can be used while studying at university. There are programs such as MathCAD, STATISTICA, Maple, Mathematica, MATLAB, MuPAD, Scilab, MAXIMA and others. Also, the study of discipline Mathematics for Economists can use the STATISTICA, which is designed for statistical analysis and data visualization, database management and contains a wide range of analysis procedures. In addition it can be used for sociological research, quality control, process analysis and planning experiments. This software tool is advisable, in our opinion, to be used for senior students or performing interdisciplinary projects in the study of natural sciences. During the same practical training it is appropriate to use software applications that are designed for a wide audience. In addition, students with interest master the functionality of the package Microsoft Excel.

It should be noted that in Poltava University of Economics and Trade in the study of natural sciences students can assess their own knowledge through computer OpenTEST shell, which is located in the local computer network of the university. In addition to opportunities provided to students while working in this shell, and developed a program allows the teacher to effectively monitor progress and achievement of students which are important to monitor the levels of professional mathematical competence.

Own experience of pedagogical activity confirms that practical classes with

computer support provides teacher with opportunities in the choice of methods, organizational forms and means of training on individualization and differentiation process of teaching natural sciences. There is a real opportunity to shift the focus from formal solving tasks in accordance with prevailing analytical skills to a level that made the analysis of the problems of adequate professional.

One of the most important forms of educational process in the context of professional mathematical competence of students is, in our view, distance learning technologies. The latter is because the methodological basis of distance learning is the introduction of modern information technologies that efficiently combine informative and active learning methods provide access to the networks of high-quality, databases empower students to perceive complex information, stimulate their independent cognitive activity and so on.

Also important place in the formation of professional mathematical competence is played by use of innovative learning technologies in the organization of independent work. These include independent work of research and educational literature on electronic media, electronic textbooks, multimedia courses, resources of the Internet, electronic databases, electronic catalogs, funds of libraries, archives, etc., and distance courses mathematical disciplines. With examples such courses used by students of Poltava University of Economics and Trade is available at <http://el.puet.edu.ua/>. Taking into account its own experience in the development of distance learning courses with mathematical disciplines and support of students during distance learning, it should be noted that in addition to the main material of the course to him to include still and additional literature and useful links. Besides the use of distance learning is a great help in the formation of professional and mathematical competence of future economists enrolled on an individual schedule or do not have physical opportunities to attend classes.

Summarizing the foregoing it should be noted that the formation of professional mathematical competence of economists in universities will be more effective if in teaching natural sciences to apply innovative learning technologies and comprehensive computer support and remote technology including. It is important to take into account the positive impact on the formation of mathematical knowledge and mathematical professional competence of students of economic specialties universities. The latter is achieved during training cycle students mathematical disciplines relevant profession through: continuous adjustment of the training content of mathematical disciplines with the needs of the labor market on the possible use of mathematical tools in various areas of economic activity; formation of psychological readiness of students to use mathematical tools to analyze in future careers; introduction in educational process of mathematical disciplines innovative technologies and interactive teaching methods including: a method of brainstorming, business games, business simulations and management games, case methods, etc.; rational combination of traditional and

information and communication training aids. This becomes especially important for each student to get free access to information resources not just your school, but other schools both Ukrainian and foreign; formation of students' skills of independent search of the necessary information, the desire for lifelong learning, continuous updating of their knowledge, skills, adapt to change, based on active use in learning mathematics disciplines problematic situations close to reality; involvement of students in research work related to the mastery of methodology of mathematical and statistical modeling and forecasting socio-economic dynamics of economic factors both macro and micro levels. In our view, the implementation of such approaches in the study developing of professional mathematical competence of future specialists in economics.

References

1. Helfanova D. Organizational pedagogical conditions of professional-mathematical competence of future engineers-teachers / D. Helfanova. [Electronic source]. – Access: <http://vuzlib.com/content/view/179/84>.
2. Dibkova L. Individual approach in shaping the professional competence of future economists: Author. Thesis ... candidate. ped. Sciences: 13.00.04 / L. Dibkova. – APS of Ukraine. Institute of Higher Education. – K., 2006. – 20 p.
3. Kravchuk L. Method of Projects: application features in elementary school: a guide for primary school teachers training courses, students of pedagogical faculties of higher educational institutions / L. Kravchuk. – K.,: Izd KMPU them. Grinchenko, 2009. – 42 p.
4. Nichuhovskaya L. Adaptive concept of mathematical education of university students and graduates competitiveness: methodology, theory and practice: a monograph / L. Nichuhovskaya. – Poltava, 2008. – 153 p.
5. Polyeschuk I. Increased training of students of economic specialties by means learning game: Author. Thesis ... candidate. ped. Sciences: 13.00.04 / I. Polishchuk. – Institute of Higher. Education APN Ukraine. – K., 2005. – 20 p.
6. S. Sarichev Pedagogicheskaya psichology. Brief course / S. Sarichev, I. Logvinov. – SPb.: Peter, 2006. – 224 p.
7. Seraiah G. Formation professional and mathematical competence of future economists in the process of solving educational problems: Author. diss. ... Candidate. ped. Sciences: 13.00.08 / G.Seraiah. – Bryansk, 2011. – 26 p.
8. Stelmach J. Formation of professional mathematical competence of students – future engineers: Author. diss. ...Candidate. Ped. Sciences: 13.00.08 / J.Stelmach. – Samara, 2011. – 23 p.

Part 4. The role of economy and management in enhancing the quality of life and in harmonization of individual's and society's interests

4.1. Functioning of e-government in Poland

4.1. Funkcjonowanie e-administracji w Polsce

Wprowadzenie. Mieszkańcy krajów Unii Europejskiej w celu realizacji swoich potrzeb w ramach oferowanych usług przez różne instytucje prywatne i publiczne oraz urzędy państwowe komunikują się za pośrednictwem Internetu. W różnych państwach członkowskich poziom zastosowania nowych technologii w zakresie rozwoju informatyki i telekomunikacji w sferze publicznej, jak i prywatnej jest urozmaicony.

W Polsce od wielu lat świadczenie usług eGovernment było realizowane poprzez udostępnianie w Internecie podstawowych informacji dotyczących funkcjonowania urzędu, czyli danych adresowych, struktury organizacyjnej, informacji o godzinach przyjmowania interesantów i numerach telefonów kontaktowych. Obecnie w przypadku niektórych usług istnieje możliwość pobierania formularzy on-line oraz zwrotnego przekazywania wypełnionych druków. Funkcjonowanie administracji opiera się w głównej mierze na polskim ustawodawstwie. Również ważnymi dokumentami będącymi kontynuacją założeń europejskiego planu działań na rzecz administracji elektronicznej, wspierających przejście na usługi administracji elektronicznej nowej generacji, są: „*ePolska, Wrota Polski*, czy też „*Państwo 2.0 Nowy Start dla E-Administracji*”.

Rozpatrując zalety i wady związane z funkcjonowaniem elektronicznej administracji należy zaznaczyć, że rozwój e-administracji jest nieodparcie korzystny, wręcz konieczny dla obywateli, przedsiębiorców, różnych instytucji, ale przede wszystkim dla administracji publicznej. Wykorzystanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych (ICT) w polskich urzędach korzystnie wpływa na oszczędności czasu, a także na zmniejszenie nakładów finansowych i obciążeń urzędników oraz tworzy niezaprzeczalne korzyści dla obywateli i gospodarki.

Historia e-administracji. Pod koniec lat siedemdziesiątych XX wieku w Europie zauważono sprzyjające okoliczności do wdrożenia ICT (*Information and Communication Technology*) oraz budowy społeczeństwa informacyjnego, czyli ewolucji społeczeństwa opartego na technologiach informatycznych, dzięki któremu zaistniała możliwość przyspieszenia rozwoju gospodarki europejskiej.

Podjęmowane różnego rodzaju działania polityczne przyczyniły się do rozwoju elektronicznej administracji w Europie. Już w 1994 roku rozpoczęły się w Polsce dyskusje w kwestii wykorzystywania w codziennym życiu technologii

teleinformatycznych, na podstawie opublikowanego przez Komisję Europejską raportu „Europa i społeczeństwo globalnej informacji. Zalecenia dla Rady Europy” zwany również „Raportem Bangemanna” od nazwiska jednego z grupy twórców. Bangemann, po dokonaniu dogłębnej analizy uwarunkowań w obszarze rozpowszechniania się technik teleinformatycznych na obszarze Unii Europejskiej, opowiedział się po stronie rynkowego, komercyjnego modelu rozwoju ICT.¹

Raport Bangemanna, przedstawiając kierunki rozwoju społeczeństwa z zaznaczeniem wdrażania i rozwoju różnorodnych aspektów społecznych i techniczno-gospodarczych przyczynił się do powstania europejskiej koncepcji społeczeństwa informacyjnego. W efekcie został ogłoszony w 1999 r. program „eEurope: An Information Society For All”, czyli e-Europa: społeczeństwo informacyjne dla wszystkich, mający na celu budowę najbardziej rozwiniętej na świecie gospodarki opartej na wiedzy i zapewniającej spójność społeczną. W Polsce, już w 2000 r. zasadniczym problemem było zapewnienie powszechnego dostępu do infrastruktury informacyjnej i przekazanie obywatelom wiedzy o skutecznym korzystaniu z nowych technologii i możliwości technicznych, które w celu stworzenia otoczenia gospodarczego mogłyby przełożyć się na konkretne rozwiązania użytkowe. Wówczas Komitet Badań Naukowych opracował dokument, który ukazał się pod zbiorczym tytułem „Społeczeństwo Globalnej Informacji w warunkach przystąpienia Polski do Unii Europejskiej” i jednocześnie zapoczątkował powstanie e-Government w Polsce.

Rozwój e-administracji w Polsce. W Polsce rozwój gospodarczy, także w dziedzinie nowoczesnych technologii informatycznych spowodował zauważalny postęp w rozwoju usług eGovernment w urzędach administracji rządowej i samorządowej. Obecnie elektroniczny urząd stanowi pewną integrację różnych systemów ważnych dla działalności urzędu i dla zapewnienia bezpieczeństwa mieszkańców danego regionu, np. systemu zarządzania kryzysowego, czy też systemu wspomagającego utrzymanie bezpieczeństwa na terenie zarządzanym przez ten urząd.

Proces informatyzacji urzędów administracji publicznej został zdecentralizowany i nie przebiega równomiernie w skali kraju. Odnosi się przede wszystkim do kwestii związanych z tzw. elektronizacją urzędów różnych szczebli podziału administracyjnego kraju, rozwojem informatyzacji poszczególnych rejonów Polski, oferowaniem usług publicznych skierowanych do podmiotów gospodarczych i obywateli oraz sfery zarządzania informacją publiczną. Dialog prowadzony za pomocą sieci telekomunikacyjnych staje się nową wizją dla przyszłości społeczeństwa, czyli umożliwia wyjście poza zasięg mediów tradycyjnych i używanie globalnej sieci do informowania obywateli o istotnych sprawach związanych z działaniem administracji

¹ B. Jung, Blaski i cienie programu „e-Europe”, [w:] Społeczeństwo Informacyjne. Wizja czy rzeczywistość?, red. Haber L. H., Uczelniane Wydawnictwa Naukowe – Dydaktyczne, Kraków 2004, s. 143.

publicznej.

Definicje e-administracji. Jest wiele definicji e-administracji. E-Government, to ciągły proces doskonalenia jakości rządzenia i świadczenia usług administracyjnych poprzez przekształcanie relacji wewnętrznych i zewnętrznych z wykorzystaniem Internetu i nowoczesnych środków komunikacji. Relacje zewnętrzne to urząd-obywatel, urząd-podmiot gospodarczy oraz urząd-usługodawca, natomiast relacje wewnętrzne to urząd-urząd oraz urząd-pracownicy.²

Jak wynika z powyższej definicji celem rozwoju e-administracji jest zwiększenie efektywności działania administracji publicznej oraz innych instytucji w zakresie jakości i dostępności do świadczonych usług. Zadaniem nowoczesnej administracji jest sprawne i szybkie pośredniczenie w załatwianiu przez petenta spraw urzędowych oraz umożliwienie dostępu do niezbędnych informacji koniecznych do realizacji tego zadania. Takie rozwiązanie pozwala na skupienie w jednym miejscu zagadnień przypisanych do jednostek administracji publicznej pełniących określone funkcje w dziedzinach życia społecznego i udostępnienia ich, jako sformalizowane procedury za pośrednictwem Internetu. Natomiast zgodnie z definicją Komisji Europejskiej e-Government, to wykorzystanie technologii informacyjnych i komunikacyjnych (ICT) w administracji publicznej, w ścisłym połączeniu z niezbędną zmianą organizacyjną i nowymi umiejętnościami służb publicznych w tym celu, aby poprawić jakość świadczonych przez administrację usług oraz uczynić bardziej efektywnym proces demokratycznej legitymizacji sprawowania polityki.³

Zatem zasadnicza różnica między tradycyjną administracją, a e-Government polega na zmianie roli administracji, z organu sprawowania władzy nad obywatelem na instytucję świadczącą usługi administracyjne. Czyli administracja, która oferuje zasoby informacji publicznej dostępne przy wykorzystaniu komputera w wybranym miejscu i z dowolnego urządzenia umożliwiającego dostęp do Internetu.

Niewątpliwie idea e-administracji jest niezbędnym wyznacznikiem skutecznych struktur państwowych, zapewniających obywatelom i firmom możliwość działania we współczesnych realiach cywilizacyjnych. Powszechność wykorzystania usług publicznych on-line uzależniona jest w dużym stopniu od poinformowania zainteresowanych podmiotów o ich istnieniu i o korzyściach, jakie się wiążą z ich stosowaniem. Brak wiedzy na ten temat nie przyczyni się do wzrostu zapotrzebowania na elektroniczne usługi publiczne, wręcz przeciwnie, to co nowe i nieznanie nie wzbudza zaufania.⁴

² <http://pl.wikipedia.org/wiki/E-government>

³ Na podstawie informacji ze strony internetowej Komisji Europejskiej <http://ec.europa.eu/>

⁴ M. Ganczar, *Informatyzacja Administracji Publicznej; nowa jakość usług publicznych dla obywateli i przedsiębiorców*, Wyd. CeDeWu Sp. z.o.o., Warszawa 2009, s. 40.

Technologie informacyjno-komunikacyjne. Chcąc umożliwić sprawne przekazywanie informacji należy stworzyć określone standardy komunikowania się. Standardem w informatyce najogólniej można nazwać pewne dokładnie określone sposoby przekazywania informacji, w taki sposób, aby każdy kto zna dany standard, mógł bez problemu komunikować się. Natomiast standaryzacją w administracji można nazwać proces, który wprowadza pewne reguły, wzorce, do obowiązywania w administracji zarówno lokalnej, jak i centralnej.

Standaryzacja systemów e-administracji stała się ważnym aspektem dla Komisji Europejskiej, która zaplanowała w latach 2011–2015 podejmować działania w obszarze administracji elektronicznej, realizując jednocześnie dokument *eGovernment Action Plan*, który ma za zadanie uzupełnić realizację Agendy Cyfrowej dla Europy w zakresie wykorzystania technologii informacyjno-komunikacyjnych w usługach publicznych.

Europejska agenda cyfrowa jest ważnym projektem przewodnim strategii Europa 2020 i do jej zadań należy określenie głównych powinności do wykonania przez technologie informacyjno-komunikacyjne, w celu osiągnięcia przez Europę założonych aspiracji do roku 2020.

Informatyzacja i cyfryzacja administracji publicznej w kontakcie z obywatelami. Ważnym dokumentem systemowym opracowanym w 2012 r. przez Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji (MAC) jest raport pod nazwą „*Państwo 2.0 Nowy Start dla E-Administracji*”, który przedstawia fundamenty nowego podejścia do informatyzacji i cyfryzacji w administracji publicznej. Ujęte w nim zostały podstawowe błędy popełniane dotąd w projektach informatyzacyjnych współfinansowanych ze środków UE, a także szczegółowe informacje na temat samych projektów, stanu ich realizacji oraz osiągniętych z nich korzyści w ramach osi siódmej oraz czwartej Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka (POIG).

Zasadniczo Raport ma dwa cele. Po pierwsze, przedstawia syntetyczną informację na temat stanu realizacji projektów dotyczących informatyzacji i cyfryzacji wchodzących w zakres kompetencji nowo utworzonego Ministerstwa Administracji i Cyfryzacji. Po drugie, prezentuje kierunki dalszych działań w obszarze informatyzacji i cyfryzacji Polski, ze szczególnym uwzględnieniem działań na rzecz rozwoju i poprawy e-administracji.⁵ Według MAC podejście do informatyzacji państwa powinno polegać na współuczestnictwie wszystkich instytucji publicznych w budowaniu, utrzymaniu i rozwoju Systemu Informacyjnego Państwa ze świadomością własnej roli i poczuciem odpowiedzialności za należytą funkcjonalność.

⁵ Państwo 2.0 Nowy start dla e-administracji, streszczenie.

MAC wprowadza pojęcie Informatyzacji zintegrowanej, jako wizji działań opartych o cztery podstawowe zasady:

1. *Logiczny i skuteczny obieg informacji*, dzięki któremu administracja będzie w stanie szybciej pomóc obywatelowi w realizacji jego obowiązków na rzecz państwa oraz wspierać go w realizacji jego aspiracji. Informatyzacja musi być podporządkowana obiegowi informacji, a nie odwrotnie.

2. *Sensowny obieg informacji* jest w stanie zdefiniować i nadzorować tylko ten, kto tej informacji potrzebuje, by obsługiwać obywatela. Mówimy, więc o procesach w administracji publicznej i usługach, jakie ona zapewnia, a nie o projektach informatycznych. Przy czym właścicielem każdego procesu powinien być nie informatyk, lecz merytorycznie zaangażowany urzędnik lub urząd, który realnie odpowiada za kontakty na linii państwo – obywatel.

3. *Przejrzysta i efektywna informatyzacja* to także taka, w której każdą złotówkę ogląda się ze wszystkich stron, nim zostanie wydana. Wszystkie wybrane i realizowane rozwiązania muszą gwarantować najlepszą możliwą relację wyników do zaangażowanych nakładów.

4. *Państwo neutralne technologicznie*, które musi gwarantować, że dostęp obywatela nie może być ograniczony tym, z jakiego korzysta systemu operacyjnego, a nawet z jakiego korzysta urządzenia (komputer, tablet, smartphone, czy urządzenia, które jeszcze nie istnieją). Dobór rozwiązania musi zapewnić, że państwo może zmienić usługodawcę rozwiązań informatycznych, jeśli współpraca z obecnym nie gwarantuje oczekiwanych korzyści dla obywateli. Państwo powinno stosować takie instrumenty, by nie stało się zakładnikiem konkretnego rozwiązania lub firmy go dostarczającej.

Te cztery zasady będą stanowiły podstawę wszystkich działań podlegających nadzorowi i kontroli MAC, który będzie dążył do wdrożenia standardów zarządzania procesowego⁶.

W gestii MAC znajdują się głównie projekty informatyzacji administracji publicznej, lecz realizatorami i decydentami w odniesieniu do większości tych projektów są inne resorty, instytucje publiczne i samorządy. W rzeczywistości do tej pory nie było w Polsce lidera, który mógłby pełnić funkcję integratora rozproszonych i nie zawsze w pełni przeanalizowanych przedsięwzięć. Żaden podmiot w Polsce nie miał mocy sprawczej pozwalającej zapewnić kompatybilność i integrację realizowanych rozwiązań. Różne tempo informatyzacji poszczególnych obszarów działalności, resortów/działów gospodarki skutkowało także sporym zróżnicowaniem

⁶ Ibidem.

filozofii podejścia do informatyzacji pomiędzy poszczególnymi dziedzinami/resortami oraz stosowaniem różnych formatów danych, platform technicznych, itd.⁷

Struktura i funkcjonowanie e-urzędu. Rozwój społeczeństwa informacyjnego w Polsce ma ogromny wpływ na przyspieszenie rozwoju gospodarczego i społecznego kraju. Ważnym elementem mającym również wpływ na budowę społeczeństwa informacyjnego jest tworzenie e-urzędu, przy czym jednocześnie stanowi realizację konstytucyjnego prawa dostępu obywateli na jednakowych zasadach do usług publicznych z zachowaniem określonych standardów.

Elektroniczne urzędy, to coraz więcej e-usług, gdyż wiele spraw można załatwić przez internet, bez chodzenia do urzędu, dzięki e-usługom udostępnianym przez samorządy.

E-urząd składa się zazwyczaj ze zbioru uporządkowanych tematycznie formularzy elektronicznych odpowiadających formularzom papierowym (ręcznie wypełniane i składane przy załatwianiu określonych spraw), a także z elektronicznej skrzynki podawczej.

Elektroniczna skrzynka podawcza po otrzymaniu elektronicznego dokumentu, odsyła petentowi formularz opatrzony urzędowym potwierdzeniem odbioru, natomiast druga kopia jest przekazywana do elektronicznego obiegu dokumentów w urzędzie. Po załatwieniu sprawy urząd przesyła petentowi korespondencję w postaci elektronicznej, która także przechodzi przez elektroniczną skrzynkę podawczą i trafia do e-urzędu. Po zalogowaniu za pośrednictwem profilu zaufanego petent ma możliwość pobrania stosownych dokumentów.

Na e-urząd składają się następujące elementy:

- 1) formularze elektroniczne,
- 2) moduł weryfikacji podpisu elektronicznego,
- 3) elektroniczna skrzynka podawcza,
- 4) moduł elektronicznych urzędowych poświadczeń odbioru,
- 5) system elektronicznego obiegu dokumentów,
- 6) interaktywna strona www, pełniąca rolę interfejsu dla petenta.⁸

Wobec powyższego definicję e-urzędu można sformułować, jako bezpieczny system obsługi petenta w sposób online, z wykorzystaniem nowoczesnych rozwiązań informatycznych, technologii komputerowych, w celu złożenia wniosku, czy załatwienia konkretnej sprawy i jej zdalne monitorowanie, zgodnie z rozpoznawalnymi przez obywateli procedurami.

⁷ Państwo 2.0 Nowy start dla e-administracji, s. 11.

⁸ <http://pl.wikipedia.org/wiki/E-Urząd>.

Definicja e-urzędu wnosi nowe elementy do systemu funkcjonowania urzędów administracji publicznej. W tym także wprowadzenie nowoczesnych rozwiązań logistyczno-informatycznych w urzędach, które są integralnie związane z podejściem systemowym, gdyż urząd należy obecnie postrzegać, jako układ współdziałających wielu elementów. Każdy z elementów spełnia swoją specyficzną rolę, a luka w tym systemie spowodowana brakiem nawet jednego elementu może utrudnić sprawne funkcjonowanie urzędu, jako całości.

Z informatycznego punktu widzenia można uznać, że urząd jest jednocześnie systemem biurowym i systemem obsługi, powołanym do załatwiania spraw wnoszonych przez użytkowników.

Zasadnicze zmiany w zakresie upowszechniania e-urzędów zostały wprowadzane na podstawie *ustawy z dnia 17 lutego 2005 r. o informatyzacji działalności podmiotów realizujących zadania publiczne*. Nowelizacja ustawy w 2012 r. umożliwiła przejście od administracji papierowej do administracji cyfrowej, ułatwiła kontakt obywatela, przedsiębiorcy, a także cudzoziemca z administracją publiczną i sądami administracyjnymi. Zwiększyła także liczbę oraz jakość usług świadczonych drogą elektroniczną.

Dążąc do systematycznego rozwoju e-urzędu wskazane jest, aby wszystkie systemy związane z realizacją zadań wynikających z poszczególnych elementów definicji e-urzędu nie stanowiły wyłącznie podstawy do rozszerzenia ich funkcji. Należy także identyfikować i opisywać procesy zachodzące w urzędzie. Na tej podstawie można dokonywać analiz, które mogą wpływać na poprawę funkcjonowania urzędu w kontaktach z petentem oraz na zwiększenie poziomu jakości świadczonych usług.

Zdaniem reprezentantów samorządu terytorialnego do tworzenia e-urzędu na podstawie wymagań prawnych, wystarczy stworzenie odpowiedniej strony internetowej urzędu, dostępnej przez całą dobę, która będzie zawierała zrozumiałe menu przedmiotowe umożliwiające odnalezienie poszukiwanych informacji. Na stronie zostaną zamieszczone zadania urzędu, informacje na temat struktury organizacyjnej, adresy i telefony, ważne dla mieszkańców informacje oraz podstawowe procedury i formularze do załatwienia niezbędnych spraw bez konieczności przychodzenia do urzędu.

Usługi realizowane w formie elektronicznej. O tym, w jaki sposób i w jakim kierunku zmierza rozwój rynku e-usług w Polsce można się dowiedzieć z trzech źródeł, czyli jakie są najpopularniejsze witryny internetowe, jakie firmy najszybciej się rozwijają, wreszcie, jakiego rodzaju nowe firmy są zakładane i jak odnajdują się one na rynku. Najbardziej obiektywnym wskaźnikiem tego, kto w polskim internecie się

liczy, są comiesięczne rankingi oglądalności witryn i aplikacji internetowych w Polsce z tym, że pozwalają one jedynie na dosyć ogólny opis polskiego internetu np. badanie Megapanel PBI/Gemius.⁹

Internet posiada bardzo dużą dynamikę rozwoju i z tego względu, jeśli mówi się o kategoriach czy rodzajach e-usług, wypada posługiwać się pojęciami związanymi z przyszłością tego rynku. Nowe pomysły powstają w dużym tempie, ponieważ taka jest specyfika środowiska wirtualnego.

Temat dotyczący elektronicznych usług jest zagadnieniem rozległym i nadal rozwijającym się, i z tego względu stosunkowo trudno określić jednoznaczną definicję e-usług.

Jako definicję wyjściową można przyjąć definicję e-usług określoną w *Rozporządzeniu Ministra Rozwoju Regionalnego z dnia 21 marca 2013 r. w sprawie udzielania przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości pomocy finansowej na wspieranie tworzenia i rozwoju gospodarki elektronicznej w ramach Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka, 2007–2013 (Dz. U z dnia 29 marca 2013 r., poz. 412 ze zm.)*.

Według wymienionego rozporządzenia e-usługa, jest rozumiana jako usługa świadczona w sposób zautomatyzowany przez użycie technologii informacyjnych, za pomocą systemów teleinformatycznych w publicznych sieciach telekomunikacyjnych, na indywidualne żądanie usługobiorcy, bez jednoczesnej obecności stron w tej samej lokalizacji.

Do e-usług nie zalicza się usług nadawczych radiowych i telewizyjnych, usług telekomunikacyjnych, dostawy towarów i świadczenia usług:

towarów, w których przypadku zamawianie i obsługa zamówienia odbywa się elektronicznie

przenośnych informatycznych nośników danych

materiałów drukowanych, takich jak książki, biuletyny, gazety i czasopisma

nagrań dźwiękowych na analogowych lub informatycznych nośnikach danych

nagrań audio-wideo na analogowych lub informatycznych nośnikach danych

gier komputerowych na informatycznych nośnikach danych

usług świadczonych przez usługodawców za pomocą środków komunikacji elektronicznej

usług edukacyjnych, w których ramach treść kursu jest przekazywana przez nauczyciela za pomocą środków komunikacji elektronicznej

usług reklamowych, w szczególności w gazetach, na plakatach i w telewizji

⁹ <http://www.panel.pbi.org.pl/prezentacja.php>

centrów wsparcia telefonicznego
usług edukacyjnych świadczonych korespondencyjnie, zwłaszcza za
pośrednictwem poczty

konwencjonalnych usług aukcyjnych, przy których niezbędny jest udział
człowieka, niezależnie od sposobu składania ofert

usług telefonicznych z elementem wideo

dostępu do sieci Internet

usług telefonicznych świadczonych przez Internet.¹⁰

Zatem definicja e-sługi obejmuje zarówno usługi świadczone za pośrednictwem
komputera, jak urządzeń mobilnych oraz telewizji cyfrowej czy satelitarnej. Wyklucza
natomiast usługi, w których decydujący jest udział człowieka.

Powyżej opisana definicja e-usługi została stworzona wyłącznie dla celów
programu 8.1 PO IG-wspieranie działalności gospodarczej w dziedzinie gospodarki
elektronicznej i z tego powodu został zawężony jej zakres. Jednak zabrakło w tej
definicji elementów elastyczności, które dopuszczałyby i zarazem uwzględniały
wszelkie usługi realizowane wobec rozwoju gospodarczego kraju. Definicja e-usługi
powinna być bardziej otwarta, by nadać za rzeczywistością.

W artykule temat elektronicznych usług ograniczono do tych, które są
realizowane na płaszczyźnie funkcjonowania administracji publicznej i w kontakcie z
obywatelem.

E-usługi w zakresie administracji publicznej. Coraz częściej urzędy stosują
nowoczesne formy obiegu dokumentów, przechodząc z dokumentów papierowych na
formę elektroniczną, a nowoczesne programy komputerowe służące do
elektronicznego obiegu dokumentów obsługują pełny obieg korespondencji w urzędzie
i umożliwiają całkowitą kontrolę przepływu dokumentów.

W praktyce urzędy starają się w miarę możliwości finansowych ułatwić
petentom kontakt i dostęp do usług, a także informacji regionalnych za pośrednictwem
Internetu. Na stronie internetowej zamieszczają tzw. katalogi usług możliwych do
realizacji w formie elektronicznej i określają warunki prawne, techniczne i
organizacyjne do spełnienia przez zainteresowane osoby, czy podmioty.

Samo złożenie przez zainteresowanego podania, wniosku, czy też innej sprawy w
postaci elektronicznej nie wystarcza. Wymagany jest zespół działań po stronie urzędu,
koniecznych do przyjęcia sprawy, ewidencji, merytorycznego załatwienia z
wygenerowaniem i wysłaniem potwierdzenia dla wnioskującego, ostateczne
załatwienie sprawy, a także archiwizacja. Z tego też względu urzędy zaopatrują się w
odpowiednie oprogramowania umożliwiające realizację usług, ale też dalszy rozwój

¹⁰ Dz. U z dnia 29 marca 2013 r., poz. 412 ze zm.

urzędu, niejednokrotnie przy wsparciu zewnętrznych źródeł finansowania (środki z UE).

Elektroniczny system obiegu dokumentów zapewnia kontrolę oraz przyspieszenie realizacji spraw z zachowaniem wewnątrz urzędu bezpośredniego nadzoru nad przepływem informacji. System zapewnia szybki dostęp do spraw będących w toku realizacji, co ułatwia natychmiastową ocenę stopnia ich wykonania.

Istniejące przepisy prawa wprowadzają obowiązek posługiwania się przez podmioty publiczne elektroniczną skrzynką podawczą na Elektronicznej Platformie Usług Administracji Publicznej (ePUAP). Elektroniczna wymiana dokumentów z urzędami została zrównana z formą papierową i przewiduje również, że strony postępowań administracyjnych mają dostęp do akt swoich spraw przez Internet.

Przeważnie w każdym urzędzie stosowane są druki wniosków wraz z opisem, zgodnie z wzorami wynikającymi z przepisów zewnętrznych obowiązujących w danej jednostce lub opracowane na poszczególnych stanowiskach w oparciu o obowiązujące przepisy prawa.

Obywatel składający wniosek przez ePUAP musi mieć konto użytkownika na tej platformie oraz bezpieczny podpis elektroniczny bądź profil zaufany, pozwalające na podpisywanie dokumentów elektronicznych. Natomiast osoby nieposiadające bezpiecznego podpisu elektronicznego mogą z poziomu tego konta złożyć wniosek o potwierdzenie profilu zaufanego.

Poza katalogiem usług oraz korzystaniem z ePUAP urzędy umożliwiają swoim mieszkańcom-zwłaszcza tym, którzy nie spełniają powyższych wymogów-skorzystanie ze skrzynki poczty elektronicznej, która umożliwia wnoszenie spraw bez konieczności spełnienia wymienionych powyżej wymogów. Przy czym często urzędy ograniczają rozmiar dokumentu wraz z załącznikami poprzez określenie dopuszczalnej wielkości plików.

Portal internetowy jest narzędziem integrującym różne formy działania urzędów i różne typy usług administracyjnych świadczonych przez urząd. Natomiast elementem integrującym poszczególne aplikacje użytkowe jest repozytorium usług, które będąc nowoczesnym rozwiązaniem systemowym umożliwia użytkownikowi pozyskiwanie informacji o tym w jaki sposób należy podejmować konkretne działania w ramach pewnego obszaru działalności administracyjnej, np. raport o stanie realizacji konkretnej inwestycji.

Przepływ informacji. Całokształt podejmowanych działań związanych z powstawaniem e-urzędów nie może się odbywać bez informowania społeczności lokalnej o korzyściach ze stosowania usług on-line w urzędzie. W tym celu przydatne jest publikowanie odpowiednich informacji, przekazów i sprawozdań popartych

przykładami związanymi z rozwojem e-handlu, e-bankowości i przedsiębiorczości. Niezbędne jest także stosowanie różnych form wspomagania informacyjnego mieszkańców np. uruchomienie panelów dyskusyjnych, zarówno na stronach rządowych inicjujących poszczególne przedsięwzięcia związane z rozwojem e-urzędu oraz wspierania i promowania szkoleń dla mieszkańców z zakresu informatyki.

Urzędy powinny dokonać zamiany orientacji polegającej na odstąpieniu od opisywania wdrożonych rozwiązań technologicznych i przekazywaniu mieszkańcom oczekiwanych korzyści z zastosowanych w urzędzie nowatorskich technologii.

Budowa i rozwój systemu informatycznego e-urzędu z uwzględnieniem przepisów ustawowych wiąże się z wydatkami pochodzącymi w przeważającej mierze z budżetu jednostek samorządu terytorialnego. Wobec takiej sytuacji rozbudowa systemu w każdym przypadku łączy się z należytych uzasadnieniem, biorąc pod uwagę realizację ustawowych zadań, realne potrzeby danej jednostki i czynniki rzutujące na koszt przedsięwzięcia, a są to w szczególności:

✓ ilość osób na terenie obsługiwanym przez urząd, które mają techniczną możliwość korzystania z oferowanych e-usług (dostęp do Internetu, usprzętowanie mieszkańców, poziom wiedzy i umiejętności posługiwania się Internetem i sprzętem komputerowych, posiadanie podpisu kwalifikowanego itp.) Należy także uwzględnić rozwój środowiska w tym zakresie

✓ potrzeby mieszkańców w poszczególnych przedziałach wiekowych w odniesieniu do koniecznego zakresu korzystania z oferowanych przez urząd usług

Na wymienione czynniki mają również wpływ inne elementy, mianowicie wykształcenie, wykonywany zawód oraz stan materialny i życiowy ludności zamieszkującej na danym

Bardzo dużą rolę w przepływie informacji – zwłaszcza lokalnej – odgrywają odpowiednio zbudowane strony internetowe gmin.

Pomimo dobrze zorganizowanych serwisów informacyjnych jednostek samorządu terytorialnego pojawiają się problemy związane z korzystaniem z tych stron przez mieszkańców, gdyż zdarza się, że nie mają możliwości bezpośredniego dostępu do katalogu usług, lecz w pierwszej kolejności uzyskują np. dostęp do struktury organizacyjnej urzędu, lub nie mają dostępu do wewnętrznego systemu komunikacji urzędu, a także zbyt duża ilość nagromadzonych informacji powoduje trudności w dotarciu do potrzebnych informacji.

Jeśli strony internetowe zostaną właśnie w taki sposób zbudowane, to będą umożliwiały dostęp do informacji o urzędzie, natomiast nie będą spełniały podstawowych celów e-urzędu, którymi są: sprawna i terminowa obsługa petenta online, sprawdzenie przez petenta sposobu i etapu realizacji jego sprawy, nadzorowanie i

monitorowanie przez kadrę kierowniczą urzędu procesu załatwiania spraw przez pracowników, zarządzanie wiedzą urzędu, dostęp do ważnych komunikatów i ogłoszeń o wydarzeniach.

Zakończenie. Głównym zdaniem rozwoju elektronicznej administracji jest ułatwienie i usprawnienie komunikacji pomiędzy obywatelem lub przedsiębiorstwem, a podmiotami publicznymi. Aby ten zamiar zrealizować, konieczne jest rozszerzenie i upowszechnianie zakresu usług publicznych realizowanych drogą elektroniczną, standaryzacja typów danych przetwarzanych on-line oraz szersza integracja systemów wykorzystywanych w podmiotach publicznych.¹¹ Niestety, mimo wielu działań i starań, poziom informatyzacji społeczeństwa plasuje Polskę na jednym z ostatnich miejsc w Europie. Istnieje wiele problemów mających wpływ na spowolnienie rozwoju społeczeństwa informacyjnego. Do najważniejszych z nich należą: brak środków na wprowadzanie kosztownych systemów, brak odpowiednich usług elektronicznych, ograniczony dostęp do szerokopasmowego Internetu oraz niska świadomość obywateli o zakresie wykorzystania informatyki w różnych dziedzinach życia.¹² Zdecydowana większość użytkowników wie o możliwości załatwiania spraw urzędowych za pośrednictwem Internetu. Powszechnie wiadomo, że dzięki takim internetowym serwisom urzędów można zaoszczędzić dużo czasu, a co za tym idzie także pieniędzy. Nie stoi się w kolejce i można skorzystać z elektronicznych usług urzędu w dowolnych godzinach. Jest to bardzo wygodna forma załatwiania spraw, lecz jeszcze nie na tyle powszechna, aby każdy obywatel z niej korzystał. Społeczeństwo nie jest jeszcze przystosowane do nowoczesnych technologii na tyle, aby korzystać z nich bez obaw.

Niepokój obywateli budzą różne kwestie zarówno dotyczące spraw technicznych, np. problemy związane z łączem internetowym, spraw związanych z bezpieczeństwem danych czy też brak zrozumienia funkcjonowania całego procesu dotyczącego możliwości załatwienia danej sprawy w formie elektronicznej.

Również w stosunku do urzędów, instytucji publicznych wymagane jest podjęcie określonych prawnie działań związanych z funkcjonowaniem systemów, dopasowanie ich do potrzeb klienta i sprawne zabezpieczanie informacji, które z pewnością zachęcą potencjalnych użytkowników do korzystania z usług e-administracji, a zarazem pozwoli zmniejszyć ilość osób załatwiających sprawy w sposób tradycyjny. Oczywiście przyjęcie takich działań przyniesie korzyści dla wszystkich stron korzystających z nowoczesnych rozwiązań teleinformatycznych umożliwiając im

¹¹ Zarządzanie Publiczne: Koncepcje, Metody, Techniki Studia Ekonomiczne Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach Redaktor naukowy Aldona Frączkiewicz-Wronka Katowice, 2013, s. 71.

¹² Ibidem, s.75.

osiągnięcie zamierzonego celu. Można zauważyć, że istnieje duża zależność pomiędzy rozwojem elektronicznej administracji, a potrzebą komunikowania się obywateli z urzędami za pośrednictwem portali internetowych. Jednak w Polsce niewielka liczba usług jest realizowana drogą internetową i z tego powodu konieczne jest niezwłoczne wprowadzenie zmian. Do tych zmian przystosować się muszą przede wszystkim urzędy budując swoje witryny internetowe w sposób prosty, przejrzysty i usystematyzowany.

Dlatego potrzeba informatyzacji urzędów administracji publicznej jest zagadnieniem bezdyskusyjnym i koniecznym do wdrożenia. Podsumowując należy zaznaczyć, że w Polsce niewielka liczba usług jest realizowana drogą internetową, co wynika z wielu barier leżących zarówno po stronie urzędów, jak i po stronie obywateli. Brakuje jeszcze wystarczającej wiedzy i doświadczenia w tym zakresie, dostępu do informacji, środków technicznych oraz zasobów finansowych. Także infrastruktura informatyczna urzędów nie jest w wystarczającym stopniu rozwinięta oraz świadomość urzędników odpowiedzialnych za redagowanie strony internetowej gminy, o czym świadczą wyniki przeprowadzonych badań.

Oczywiście na spowolnienie rozwoju e-administracji, w tym e-usług ma wpływ niska świadomość społeczeństwa, które w dużej mierze nie jest przygotowane na duży i szybki rozwój technologiczny. Są podejmowane działania systemowe, ale do tych zmian przystosować się muszą także urzędy, które w sposób przyjazny dla mieszkańca będą budować, usprawniać swoje witryny w taki sposób, aby mieszkańcy mogli swobodnie, szybko i z łatwością pozyskać niezbędne dla nich informacje.

Słownik użytych pojęć i skrótów

BIP – Biuletyn Informacji Publicznej

Dz. U. – Dziennik Ustaw

e-PUAP – Elektroniczna Platforma Usług Administracji Publicznej

ESP – elektroniczna Skrzynka Podawcza

EZD – system teleinformatyczny do elektronicznego zarządzania dokumentacją

FAQ – (ang. *Frequently Asked Questions*) – zbiory często zadawanych pytań i odpowiedzi

ICT – (ang. *Information and Communication Technologies*) – Technologie informacyjne i komunikacyjne

IT – (ang. *information technology*) Technologia informacyjna

MAC – Ministerstwo Administracji i Cyfryzacji

POIG – Program Operacyjny Innowacyjna Gospodarka

UE – (ang. *European Union*) Unia Europejska

UPO – urzędowe poświadczenie odbioru

WAES – (ang. *Website Attribute Evaluation System*) – system oceniania serwisów internetowych

WWPE – (ang. *Implementing Authority for European Programmes*). Władza Wdrażająca Programy Europejskie

WWW – (World Wide Web) – system informacyjny oparty na publicznie dostępnych, otwartych standardach IETF i W3C

Literatura

1. B. Jung, Blaski i cienie programu „e-Europe”, [w:] Społeczeństwo Informacyjne. Wizja czy rzeczywistość?, red. Haber L. H., Uczelniane Wydawnictwa Naukowo – Dydaktyczne, Kraków 2004, s. 143.
2. M. Ganczar, Informatyzacja Administracji Publicznej; nowa jakość usług publicznych dla obywateli i przedsiębiorców, Wyd. CeDeWu Sp. z.o.o., Warszawa 2009, s. 40.
3. Powierzchnia i ludność w przekroju terytorialnym w 2013 r., Główny Urząd Statystyczny, Warszawa 2013, s. 113-117.
4. Państwo 2.0 Nowy start dla e-administracji, streszczenie.
5. Wayback Machine, Użyteczność na surowo – Alertbox Jakoba Nielsena, Jakub Petrykowski, listopad 2004.
6. Zarządzanie Publiczne: Koncepcje, Metody, Techniki Studia Ekonomiczne Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach Redaktor naukowy Aldona Frączkiewicz-Wronka Katowice, 2013, s. 71.
7. Rozporządzenie Ministra Rozwoju Regionalnego z dnia 21 marca 2013 r. w sprawie udzielania przez Polską Agencję Rozwoju Przedsiębiorczości pomocy finansowej na wspieranie tworzenia i rozwoju gospodarki elektronicznej w ramach Programu Operacyjnego Innowacyjna Gospodarka, 2007-2013 (Dz. U z dnia 29 marca 2013 r., poz. 412 ze zm.).

Strony internetowe

1. <http://pl.wikipedia.org/wiki/E-government>
2. Strona internetowa Komisji Europejskiej <http://ec.europa.eu/>
3. <http://pl.wikipedia.org/wiki/E-Urząd>.
4. <http://www.panel.pbi.org.pl/prezentacja.php>

4.2. Ethical aspects of management – ethics of business and cooperation of the people

4.2. Etyczne aspekty zarządzania – etyka biznesu i współdziałania ludzi

Etyka zarządzania jest specjalistyczną dziedziną etyki, której przedmiotem jest moralność w biznesie. Nauka ta korzysta z dorobku wielu dziedzin nauki, przede wszystkim z nauk zarządzania, etyki, filozofii i zajmuje się problemami czysto etycznymi, a także problematyką odpowiedzialności społecznej organizacji.

Etyka zarządzania obejmuje normy zachowania kierujące poszczególnymi menedżerami w ich pracy. Szczególne dziedziny zainteresowania etyki zarządzania to:

- stosunek firmy do jej pracowników;
- stosunek pracowników do firmy;
- stosunek firmy do innych podmiotów gospodarczych.

O stosunku firmy do pracownika może decydować zachowanie menedżerów oraz to czy przestrzegają oni ogólnie przyjętych norm etycznych obejmujących sposób naboru, sposób zwalniania pracowników, warunki płacy i pracy, zakres prywatności pracowników.

Stosunek pracowników do firmy w dużym stopniu zależy również od norm etycznych, których nieprzestrzeganie może być powodem konfliktu interesów, chociażby w sprawach dotyczących poufności czy uczciwości.

Stosunek firmy do innych podmiotów gospodarczych wiąże się w dużym stopniu także z zachowaniami menadżerów i uznawanych przez nich norm etycznych. W obszarze stosunku do konsumenta jest to kwestia chociażby przestrzegania norm wyrobów, w sferze stosunku do innych firm – stosowanie praktyk nieuczciwej konkurencji.

W kontekście organizacyjnym na etyczny kontekst organizacji składają się jednostkowe normy etyczne menadżerów organizacji, wykształcona kultura organizacyjna oraz otoczenie organizacji.

Etyka w zarządzaniu przedsiębiorstwem to przede wszystkim społeczna odpowiedzialność firmy oraz pogodzenie często rozbieżnych interesów pewnych grup społecznych. Realizowanie funkcji zarządzania wiąże się z wykonywaniem przez menadżerów swych funkcji profesjonalnie, efektywnie skutecznie a zarazem etycznie.

Kompetentne wypełnianie tych funkcji nie jest łatwe, gdyż wymaga to nie tylko odpowiednich kompetencji, wiedzy, umiejętności, doświadczenia, ale również determinacji i samozaparcia Emmanuel Kant twierdzi, iż kierownik jest moralny wtedy, gdy postępuje powodowany poczuciem obowiązku, nie zaś tylko przyjemnością czy spodziewaną nagrodą. Opierając się zatem na etyce Kanta można stwierdzić, iż menadżer będzie moralny wtedy, gdy źródłem poczucia jego obowiązku będzie jego wolna wola, a nie zewnętrzna presja prawa i obyczaju, pracodawcy lub środowiska¹³.

Etyka biznesu jako dziedzina wiedzy rozwinęła się w drugiej połowie XIX wieku. Istnieje kilka wydarzeń, które można uznać za jej narodziny. Jedni uważają, że została ona zapoczątkowana wydaniem encykliki przez papieża Benedykta XIV, inni wydania w Stanach Zjednoczonych książki o rozważaniach dotyczących etyki w biznesie.

Rozwój etyki biznesu można podzielić na pięć okresów:

lata 1870-1960 jako okres pionierski;

lata 60 XX wieku; w etyce biznesu podejmowano głównie kwestie odpowiedzialności prawnej przedsiębiorstw;

lata 70 XX wieku: etyka biznesu została wyodrębniona jako samodzielna dziedzina;

pierwsza połowa lat 80: powstało pojęcie etyki menadżerskiej, określającej menadżera jako osobę, która powinna prezentować wysokie morale i przestrzegać kodeksu etycznego menadżera;

¹³K. Kietliński, V.M. Reyes, T. Oleksyn „Etyka w biznesie i zarządzaniu”, Kraków 2005, s. 184.

Etyka biznesu jako dziedzina zajmująca się zagadnieniami moralnymi występującymi w biznesie jest terminem o szerokim znaczeniu. Sprowadza się on jednak do ogólnego i podstawowego wniosku stwierdzającego, iż ekonomia powinna służyć człowiekowi, a nie odwrotnie. Przedsiębiorcy nie mogą kierować się w swoich działaniach wyłącznie skutecznością osiągania zysków. Etyka biznesu to racjonalne poznanie i uzasadnienie wartości i powinności postępowania ludzkiego w działalności gospodarczej człowieka. Etyka biznesu ustala normy postępowania, zaleca pewne zachowania jak i opisuje moralne postawy ludzi interesu. Jej celem jest rozwiązywanie problemów związanych z tym jak należy postępować w działalności gospodarczej. Narzędziami stosowania zasad etyki biznesu w przedsiębiorstwach są przede wszystkim kodeksy etyczne, a także wdrażanie różnych koncepcji i programów etycznych.

Etyka biznesu nie oznacza tylko spełnienia wymogów formalnych i prawnych. Bardzo istotne są również inwestycje w zasoby ludzkie, ochronę środowiska i relacje z otoczeniem firmy. Strategia etyczna jest procesem, w ramach którego przedsiębiorstwa zarządzają swoimi relacjami z różnorodnymi interesariuszami mogącymi mieć faktyczny wpływ na sukces w działalności gospodarczej, należy je zatem traktować jako inwestycję, a nie koszt¹⁴. Etyczny wymiar biznesu to zatem efektywna strategia zarządzania przyczyniająca się poprzez prowadzenie dialogu społecznego do wzrostu konkurencyjności przedsiębiorstw a zarazem kształtowania warunków dla zrównoważonego rozwoju społecznego i ekonomicznego. Aby przedsiębiorstwo było postrzegane w kategoriach etycznych musi poszukiwać rozwiązań korzystnych nie tylko dla niego, ale także dla jego całego otoczenia, pracowników, wszystkich interesariuszy i społeczności oraz środowiska, w którym firma działa.

Definiując etykę biznesu należy położyć nacisk na kwestie związane z moralnym wymiarem działalności gospodarczej. Według prof. Wojciecha Gasparskiego „Etyka biznesu to dziedzina wiedzy dotyczącej moralnego wymiaru działalności gospodarczej. Stanowi ona zbiór zasadnych standardów moralnych decydowania co w biznesie jest moralnie właściwe, a co niewłaściwe”¹⁵. Zadania i cele etyki biznesu sprowadzają się do ukazania faktycznych problemów i argumentów przemawiających za możliwymi stanowiskami, co pozwala na podejmowanie przemyślanych decyzji. Właściwie pojmowana etyka biznesu nadaje bezpieczny kierunek działaniom gospodarczym przedsiębiorstwa, wpływa na podejmowanie trafnych decyzji z punktu widzenia organizacji, uzasadnionych ekonomicznie i etycznie oraz wprowadza etyczne standardy zachowań.

Rozpatrując funkcjonowanie przedsiębiorstw w kontekście przestrzegania przez nie zagadnień etycznych w swojej działalności dostrzec można istnienie

¹⁴J.Klimek „Etyka biznesu”, Warszawa 2014, s.16.

¹⁵W. Gasparski „Biznes, etyka, odpowiedzialność”, Warszawa 2012, s. 79.

fundamentalnej sprzeczności. Z jednej strony przedsiębiorstwa powołane zostały w celach o podłożu ściśle ekonomicznym, w ramach których zagadnienia etyczne nie są wcale podstawowym przedmiotem zainteresowań. Z drugiej strony zagadnienia etyczne stanowią element składowy funkcjonowania każdego przedsiębiorstwa, w niektórych zaś przybierają dziś nawet postać sformalizowaną w postaci wcześniej wspomnianych kodeksów etycznych.

Problem znaczenia wartości moralnych jest bardzo istotny w obszarze działalności gospodarczej. Świat biznesu prowadzi dyskusje na temat konieczności ponoszenia odpowiedzialności, wykraczającej poza zysk ekonomiczny, a badacze spierają się na temat jej roli w prowadzeniu biznesu. Prezentowane jest zarówno podejście profitowe jak prospołeczne.

W pierwszym podejściu, podkreśla się, że obowiązkiem przedsiębiorstwa jest osiągnięcie jak największego zysku, przy poszanowaniu norm prawnych i moralnych. W drugim podejściu – prospołecznym, zwraca się uwagę na to, że nie tylko akcjonariusze, ale i całe otoczenie społeczne powinno czerpać korzyści z funkcjonowania firmy, zaś przedsiębiorstwa powinny aktywnie i permanentnie dążyć do czynienia powszechnego dobra. W rzeczywistości również w świecie biznesu istnieje ogrom zasad i kodeksów, które regulują etyczny kontekst funkcjonowania firm i ich pracowników. Te formalne dokumenty, stanowiące element ładu organizacyjnego firm (ich „wewnętrzne prawa”) stanowią m.in. jakich działań władze firmy, jak też jego poszczególni szeregowi pracownicy nie mogą i nie będą podejmować, choć dopuszczalne (niezabronione) są one przez prawo ogólne. Te kodeksy etyczne stanowią równocześnie ograniczenie dla podejmowanych działań zarobkowych firm, które określone zostały przedsiębiorstwu przez statut firmy – dokument prawny o najwyższej randze dla przedsiębiorstwa, który porównać można do konstytucji. Tak jak żaden akt prawny państwa nie może stać w sprzeczności z jego konstytucją tak też żadne działanie w przedsiębiorstwie nie powinno stać w sprzeczności z celami wytyczonymi przez jego założycieli.

Zarządy spółek zdają sobie sprawę, że we współczesnej gospodarce waga szybkiego ale wysokiego poziomu zysku jest coraz mniej istotna dla oceny wartości ich firm. Coraz bardziej liczy się stabilny rozwój przedsiębiorstw w długim okresie czasu. Działanie niemoralne, nie respektujące oczekiwań klientów czy pracowników w zakresie przestrzegania norm życia społecznego, a także całej społeczności ma szkodliwy wpływ na długofalowe funkcjonowanie przedsiębiorstw. Rodzi zagrożenie wystąpienia zjawisk (np. strajków, masowych zwolnień pracowników, protestów aktywistów środowiskowych, czy też procesów z klientami), które zachwiać mogą stabilnością funkcjonowania podmiotów gospodarczych. Możliwe krótkofalowe korzyści dla przedsiębiorstwa z tytułu działania bądź zaniechania działań o charakterze etycznym w funkcjonowaniu firmy, okazują się być często wielokrotnie mniejsze od

strat długoterminowych, rzutując na wycenę wartości giełdowej tych firm oraz nawet na możliwość likwidacji działalności spółek.

W dzisiejszej gospodarce dostrzega się coraz większą wartość firm w ich tzw. „kapitale ludzkim”. Już sama nazwa mówi w podtekście, że w zatrudnionych w spółkach pracownikach dostrzega się już nie tylko „koszt płacowy”. Wcześniej używane określenie „siła robocza” zastępuje się określeniem uznającym w personelu firm pewien kapitał – wartość. Wykształcenie, doświadczenie zawodowe, kreatywność a także zadowolenie pracowników to wartość wewnętrzna każdego przedsiębiorstwa. To one jako wartość w znacznej mierze decydują dziś o wycenie giełdowej wielu spółek. Inwestowanie w zadowolenie pracowników oraz poczucie ich bezpieczeństwa staje się po prostu opłacalne. A za takie inwestycje uznać należy np. opracowywanie i wdrażanie kodeksów etycznych firm. Zauważmy, że wartość tzw. „kapitału ludzkiego” w przedsiębiorstwach rośnie w miarę wzrostu technologicznego branży.

Jednym z powodów przestrzegania wskazań etycznych w prowadzonej działalności gospodarczej, jaki można wyróżnić jest to, że nowoczesne przedsiębiorstwa kierując się dążeniem do maksymalizacji swojej wartości dla inwestorów, np. dążąc do maksymalizacji wartości akcji notowanych na giełdzie, dostrzegają dla realizacji tych celów coraz większe znaczenie wartości swojej marki i na ile podjęcie bądź zaniechanie danego działania ekonomicznego wpłynie na całe przedsiębiorstwo w jego relacji z klientami i inwestorami.

Etyka jest osobistym przekonaniem jednostki (osoby) o tym, czy czyjeś zachowanie, działanie czy decyzje są słuszne czy nie słuszne. Etykę definiujemy w związku z jednostką ludzką – to ludzie mają etykę, organizacje jej nie mają. Podobnie to, co składa się na zachowanie etyczne, wygląda inaczej u różnych osób. Przykładem może być osoba znajdująca na ulicy portfel, która nie zawaha się przed schowaniem go do kieszeni, podczas gdy inna osoba czuje powinność oddania go do biura rzeczy znalezionych. Chociaż zachowanie etyczne jest takie w oczach tego, kto myśli o sobie jak o osobie postępującej etycznie, to zazwyczaj odnosi się ono do pewnego zachowania podporządkowanego pewnie ogólnie przyjętym normom społecznym. Natomiast zachowanie nieetyczne, nie mieści się w ogólnie przyjętych normach społecznych.

Etykę indywidualną określa wiele czynników łącznie. Ludzie zaczynają kształtować swoje normy etyczne już jako dzieci, w reakcji na swoje postrzeganie zachowania rodziców i innych osób dorosłych, jak i zachowań na jakie im dzieciom pozwalano. W miarę dorastania młodzi ludzie zaczynają również podlegać wpływom rówieśników, z którymi stykają się na co dzień, np. w szkole. W miarę wkraczania w wiek dojrzały życie ludzi kształtują i na ich przekonania etyczne i zachowania wpływają również dziesiątki ważnych zdarzeń, które ich osobiście dotyczą. Swój udział w kształtowaniu norm etycznych mają też wartości i normy moralne. Przykładem może być osoba, która na czele swoich działań stawia korzyści

finansowe a także osobisty awans przyjmie osobisty kodeks etyczny wspierający pogoń za bogactwem. Toteż taka osoba może być bezwzględna w działaniach o uzyskanie tych korzyści, niezależnie od kosztów jakie mogą one powodować dla innych. Natomiast dla innej osoby ważną wartością jest rodzina, osoba taka przyjmie inne normy etyczne.¹⁶

Trzeba również zauważyć, że chociaż etyka jest zjawiskiem indywidualnym to etyczne bądź nieetyczne działania konkretnych menadżerów nie zdarzają się w próżni. W rzeczywistości przeważnie zdarzają się w sprzyjającym im kontekście organizacyjnym. Na ten etyczny kontekst organizacji składają się działania równorzędnych menadżerów oraz menadżerów wyższego szczebla, a także kultura organizacji. W zrozumieniu etycznego kontekstu zarządzania punktem wyjścia są oczywiście normy etyczne jednostki. Niektórzy ludzie na przykład wolą raczej narazić się na ryzyko osobistych kłopotów lub wręcz utraty pracy niż postąpić nieetycznie. Sposoby postępowania i procedury organizacji mogą wywierać silny wpływ na normy etyczne pracowników. Niektóre organizacje otwarcie zezwalają na nieetyczne praktyki gospodarcze, jeśli leżą one w interesie firmy. Jeżeli menadżerowie są świadomi takich nieetycznych praktyk i zezwalają na ich kontynuowanie, to przyczyniają się do ukształtowania kultury organizacyjnej uznającej takie działania za dozwolone. W etyce organizacji chodzi głównie o wierność prostym zasadom moralnym w praktyce działania. Tworzą ją najbardziej podstawowe wartości jak uczciwość, prawdomówność, poszanowanie cudzej pracy i własności. Kontekst zachowania etycznego kształtuje również otoczenie organizacji. Na przykład w gałęzi wysoce konkurencyjnej menadżer może czuć się skłaniany do osiągnięcia bardzo dobrych wyników.¹⁷

Etyka zarządzania obejmuje normy zachowania kierujące poszczególnymi menadżerami w ich pracy. Ważną dziedziną etyki zarządzania jest traktowanie przez organizację jej pracowników. Wchodzą tu w grę takie sprawy jak zatrudnianie i zwalnianie, warunki pracy i płacy, a także uznawanie prywatnej sfery życia pracownika i okazywanie mu szacunku. Na przykład wytyczne zarówno etyczne jak i prawne wymagają, aby jedyną podstawą decyzji o zatrudnianiu i zwalnianiu była zdolność do wykonywania danej pracy. Menadżer, który w decyzjach o zatrudnieniu dyskryminuje murzynów, daje przykład zachowania zarówno nieetycznego jak i sprzecznego z prawem. Inny przypadek menadżera, który nie stosuje dyskryminacji rasowej ale od czasu do czasu zdarza mu się zatrudnić kogoś z krewnych bądź przyjaciół, chociaż inni kandydaci mogą posiadać lepsze kwalifikacje.

Innymi obszarami potencjalnych kontrowersji są warunki płacy i pracy, choć i one poddane są ścisłej regulacji. Na przykład za nieetyczne można uznać postępowanie menadżera, który płaci pracownikowi mniej, niż mu się naprawdę

¹⁶Bogucka I., Pietrzykowski T., Etyka w administracji publicznej, Warszawa 2010, s. 56, 57.

¹⁷Rybak M. Etyka menadżera – społeczna odpowiedzialność przedsiębiorstwa, Warszawa 2004, s. 23-26

należy, bowiem wie, że pracownik po prostu nie może sobie pozwolić na porzucenie pracy ani narażać się na jej utratę poprzez zgłaszanie skarg. Na organizacji bowiem spoczywa obowiązek ochrony sfery prywatności jej pracowników. Za nieetyczne postępowanie wobec sfery prywatności pracownika uznać można np. rozpowszechnianie przez menadżera plotki, że jakiś pracownik ma niedozwolony romans.

Również ze stosunku pracowników do organizacji wynikają liczne problemy etyczne, zwłaszcza odnoszące się do konfliktu interesów, dyskrecji i poufności, a także uczciwości. Osoby będące pracownikami powinny kierować się swoimi zasadami moralnymi i wewnętrznym kodeksem etycznym wyniesionym z domu, religii czy z własnych przemyśleń. Na ogół podpisując umowę o pracę dokonaliśmy wyboru, w którym akceptujemy zasady panujące w firmie. Ale w momencie składania podpisu znamy je tylko teoretycznie a realia mogą czasami niemile zaskoczyć. I jak w przypadku przedsiębiorcy musimy zadać sobie pytanie; czy chcemy bardziej być czy mieć? Ceną za nasze decyzje mogą być mniejsze zarobki, późniejszy awans, odsunięcie od działań na których nam zależy itp. Nie zawsze da się pogodzić wybór słusznej moralnie decyzji z własną korzyścią finansową. Jeżeli chcemy pozostać sobą, musimy nauczyć się paru rzeczy np. odporności na presję otoczenia, w którym np. stały się normą praktyki korupcyjne. Należy także zaopatrzyć się w emocjonalny dystans do otaczającej nas rzeczywistości, ale metoda siedzenia cicho i nie reagowania może doprowadzić do frustracji i w konsekwencji do zniechęcenia siebie za konformizm i przyzwolenie do zła.¹⁸

Wiele organizacji, po części pod wpływem ostatniej serii skandali etycznych, a po części z powodu większej świadomości tego jak ważne są zachowania etyczne lub nieetyczne, ponownie kładzie większy nacisk na postawę etyczną pracowników. Sposoby tego nacisku bywają rozmaite, ale wszelkie próby wzmocnienia etycznego aspektu postępowania pracowników powinny się zaczynać od najwyższego kierownictwa. To przecież ta grupa buduje kulturę organizacji i określa, jakie będą zachowania akceptowane, a jakie nie. Niektóre firmy zaczynają nawet organizować specjalne szkolenia, aby pomóc im w radzeniu sobie z rozwiązywaniem dylematów etycznych. Niektóre organizacje posunęły się nawet dalej, formalizując swe normy etyczne. Jedne, jak np. Johnson&Johnson, przygotowały wytyczne szczegółowo ustalające, w jaki sposób pracownicy powinni traktować dostawców, klientów, konkurentów i inne podmioty. Inne np. Whirlpool Corporation opracowały formalne kodeksy etyczne- pisemne zestawienia wartości i norm etycznych, którymi firma kieruje się w swoich działaniach. Oczywiście tak naprawdę żaden kodeks, żadne wytyczne czy programy szkolenia nie mogą zastąpić osobistej oceny tego, co w danej sytuacji jest zachowaniem słusznym, a co niesłusznym. W kodeksach, normach czy

¹⁸Kostera M., Śliwa M., Zarządzanie w XXI wieku, Warszawa 2010, s. 251-260

programach można zalecić, co ludzie powinni robić, ale często nie pomagają one ludziom w zrozumieniu konsekwencji dokonywanego przez nich wyboru i oswojeniu się z nimi. Dokonanie wyboru etycznego może prowadzić do skutków bardzo nieprzyjemnych – żeby wymienić tylko zwolnienie z pracy, odrzucenie przez kolegów oraz utratę korzyści materialnych. Przy podejmowaniu trudnych decyzji etycznych menadżerowie muszą być więc przygotowani na wejrzenie we własne sumienia i staranne wyważenie dostępnych możliwości.

Menadżerowie muszą zrozumieć podstawowe znaczenie pojęć: zachowania etyczne i zachowania nieetyczne. Ponadto menadżerowie powinni dostrzegać także organizacyjny kontekst etyki indywidualnej i być przygotowani na interpretowanie problemów etycznych z punktu widzenia organizacji. Wreszcie menadżerowie powinni przedsięwziąć najrozsądniejsze środki w celu zapewnienia etycznego zachowania członków ich organizacji, pamiętając jednocześnie o tym, że indywidualne działania mogą zniweczyć najlepsze strategie organizacji wspierające etyczne postępowanie.¹⁹

4.3. Role of economy and management in formation of modern strategy and technologies of development of an education system

4.3. Роль економіки та управління у формуванні сучасних стратегій і технологій розвитку системи освіти

Освіта України, як і будь-яка інша сфера українського суспільства наразі перебуває у стані реформування [3]. Зокрема, на початку XXI століття було запроваджено Болонську систему вищої освіти. Існувало багато прихильників та противників цього процесу. Наразі увага до неї та практика її використання поступово зменшується. Поки не можна констатувати результативність цієї реформи, так як досі у сфері вищої освіти точаться дискусії стосовно її продовження.

В системі вищої та середньої освіти впроваджено систему дистанційної освіти, розвинута екстернатура. Це стало можливим завдяки швидкому технологічному розвитку, що дозволило у стислі строки оперативно передавати великий масив інформації, використовувати тестові програми для дистанційного моніторингу рівня знань тощо.

У січні 2016 р. було прийнято наказ Міністерства освіти і науки України «Про затвердження Положення про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах» [4]. Індивідуальна форма навчання у

¹⁹ Bogucka I., Pietrzykowski T., Etyka w administracji publicznej, Warszawa 2010, s. 21-23.

школах була унормована через існування особливих потреб окремих учнів, які за станом здоров'я або за іншої поважної причини не могли відвідувати навчальний заклад, як інші учні, або через незначну кількість дітей у селах і селищах. Наразі під його дію підпадають також учні, які проживають у зоні збройного конфлікту, на тимчасово окупованій території України або у населених пунктах, на території яких органи державної влади тимчасово не здійснюють або здійснюють не в повному обсязі свої повноваження за надзвичайних ситуацій природного або техногенного характеру.

Відзначаючи існування практичних проблем у розвитку системи освіти, профільне керівництво у 2014 р. ініціювало Проект Стратегії реформування вищої освіти в Україні до 2020 р., який було піддано публічному обговоренню [7]. Поки досі він залишився таким. Тим не менш, в ньому наведено системні проблеми в яких вища освіта перебувала і продовжує існувати.

У 2015 р. Україна стала асоційованим членом Рамкової програми Європейського Союзу з досліджень та інновацій «Горизонт 2020» [8]. Програма сконцентрована на досягненні трьох головних завдань:

зробити Європу привабливим місцем для першокласних науковців;

сприяти розвитку інноваційності та конкурентоспроможності європейської промисловості і бізнесу;

за допомогою науки вирішувати актуальні питання сучасного європейського суспільства.

Відповідно до цих завдань, Програма «Горизонт 2020» має три основні напрямки:

передова наука, яка є відкритою для високоякісних індивідуальних та командних дослідницьких проектів в усіх галузях знань;

лідерство у галузях промисловості, в яких фінансується розробка нових технологій і матеріалів; широкий доступ до фінансових інструментів для впровадження інновацій у малому та середньому бізнесі;

суспільні виклики, з широким спектром дослідницьких проектів у сфері послуг, системи охорони здоров'я та безпеки, питаннях європейської ідентичності і культурної спадщини.

За перші два роки її реалізації в економіку України за програмою «Горизонт 2020» залучено понад 7 млн євро. Кількісні показники рівня інноваційної активності та запитуваності національних інноваційних ідей в євроекономічному просторі є такими (табл. 1).

Дана статистика висвітлює загальний стан інноваційності національної економіки та можливості освітніх і наукових закладів генерувати нові результативні проекти. Рівень зацікавленості Євросоюзу до тенденцій до інновацій українського суспільства склав 10,66%.

Таблиця 1. Результати (проміжні) участі сфери науки і освіти у впровадженні в 2014-2015 рр. програми «Горизонт 2020» по Україні (сформовано за даними [1])

Подано 394 проекти, з них:	Підтримано 42 проекти, з них:	Проектні пропозиції подали 556 українських команди
91 од. – проект «Європа у змінному світі – інклюзивні, інноваційні та розумні суспільства»	13 од. – проект «Дії Марі Склодовської-Кюрі»	Підтримано проектні пропозиції 45 українських команди, з них:
73 од. – проект «Дії Марі Склодовської-Кюрі»	по 5 од. – проекти «Безпечна, чиста і ефективна енергетика», «Навколишнє середовище, ефективність ресурсів та сировинних матеріалів» та «Європа у змінному світі – інклюзивні, інноваційні та розумні суспільства»	18 од. – дослідницькі установи
27 од. – проект «Навколишнє середовище, ефективність ресурсів та сировинних матеріалів»	4 од. – проект «Безпека харчових продуктів, сталі с/г та лісництво, морські та водні дослідження та Біоекономіка»	16 од. – приватні прибуткові організації
203 од. – інші	10 од. – інші	14 од. – вищі навчальні заклади

Ставлення міжнародних організацій, стейкхолдерів світу до якості системи освіти в Україні та її готовність й ініціативність відносно активізації інноваційної діяльності наведено у табл. 2.

Таблиця 2. Якість системи освіти в Україні (витяг) (сформовано за звітами [6])

Категорія якості	2010-2011	2011-2012	2012-2013	2013-2014	2014-2015	2015-2016
Якість системи освіти в цілому	56	62	70	79	72	79
Стан вищої і професійної освіти (в цілому)	46	51	47	43	40	34
Якість освіти з менеджменту бізнесу	108	116	117	115	88	87
Якість початкової освіти	49	52	43	37	40	46
Якість вищої математичної і природничої освіти	42	36	34	28	30	38
Охоплення вищою освітою	8	7	10	10	13	14
Кількість країн, по яких проводився моніторинг	139	142	144	148	144	140
Інноваційний потенціал	37	Тимчасово інформація недоступна	58	100	82	52
Якість науково-дослідницьких інститутів	68		64	69	67	43
Співробітництво університетів та промисловості в області НДДКР	69		104	112	66	74

Основними факторами, які впливають на ці рейтингові показники є:
 якість базової та вищої освіти;
 розвинутість ринку праці із високим ступенем запитаності фахівців;
 кількість виданих охоронних документів на об'єкти промислової власності та ліцензійних договорів на їх використання.

Наразі стан у сфері освіти в Україні за окремими макроекономічними індикаторами є таким (табл. 3).

*Таблиця 3. Фактори впливу на розвиток сфери освіти України (витяг)
 (сформовано за звітами [2])*

Фактори	2000 р.	2001 р.	2002 р.	2003 р.	2004 р.	2005 р.	2006 р.	2007 р.
Сфера державного фінансування, % від загального обсягу видатків зведеного бюджету	14,7	30,0	31,6	28,9	20,1	18,1	21,1	20,7
Кількість організацій, які виконують НДДКР	1490	1479	1477	1487	1505	1510	1452	1404
Кількість науковців, ос.	120773	113341	107447	104841	106603	105512	100245	96820
Ступінь зносу основних засобів, млн грн	40,5	51,2	56,6	57,0	58,3	59,7	61,6	57,4
Фактори	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
Сфера державного фінансування, % від загального обсягу видатків зведеного бюджету	20,1	20,6	21,1	20,7	20,6	20,9	19,1	16,8
Кількість організацій, які виконують НДДКР	1378	1340	1303	1255	1208	1173	999	978
Кількість науковців, ос.	94138	92403	89564	84969	82032	77853	69404	63864
Ступінь зносу основних засобів, млн грн	57,8	62,4	62,5	43,7	43,6	44,9	45,0	46,5
Фактори	2008 р.	2009 р.	2010 р.	2011 р.	2012 р.	2013 р.	2014 р.	2015 р.
Частка випускників 9-х класів, які по закінченню школи поступили навчатися до ВНЗів	21,3	21,1	20,1	19,5	20,0	20,5	20,3	20,8

Дані за 2014-2015 рр. подано без урахування Автономної Республіки Крим та м. Севастополя

Сфера освіти знаходиться у кризовому стані так, як і інші сфери національної економіки. Складність полягає у тому, що вона безпосередньо виконуючи соціальну функцію та норми Конституції, має державну підтримку. Комерційні проекти, які набули широкого розповсюдження впродовж першого десятиліття XXI століття, не мають значних результатів, які б могли розв'язати поточну проблему науки й освіти України. Ситуація, яка має місце за АТО, впродовж двох останніх років значно погіршує тенденцію статистичних показників. Досліджуючи ці та інші фактори функціонування сфери освіти, роль

економіки та управління у формуванні сучасних стратегій і технологій розвитку системи освіти значно збільшується. Система освіти, за успішного впровадження її норм, позначається на виробничих процесах, але успіхам в освіті передують успіхи в науці. Спробуємо провести моніторинг державної ініціативи розвитку науки, що «бумерангом» мало б позначитися на системі освіти і у виробництві.

Законом України «Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні» визначено ці напрями інноваційної діяльності загальнодержавного рівня на період до 2007 року [5]:

- модернізація електростанцій; нові та відновлювані джерела енергії;

- новітні ресурсозберігаючі технології;

- машинобудування та приладобудування як основа високотехнологічного оновлення всіх галузей виробництва;

- розвиток високоякісної металургії;

- нанотехнології, мікроелектроніка, інформаційні технології, телекомунікації;

- удосконалення хімічних технологій, нові матеріали, розвиток біотехнологій;

- високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості;

- транспортні системи: будівництво і реконструкція;

- охорона й оздоровлення людини та навколишнього середовища;

- розвиток інноваційної культури суспільства: підтримка національної книговидавничої справи, освітніх та науково-популярних видань.

Цим же документом визначено стратегічні пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні на 2003-2013 рр.:

- модернізація електростанцій;

- нові та відновлювані джерела енергії;

- новітні ресурсозберігаючі технології;

- машинобудування та приладобудування як основа високотехнологічного оновлення всіх галузей виробництва;

- розвиток високоякісної металургії;

- нанотехнології, мікроелектроніка, інформаційні технології, телекомунікації;

- вдосконалення хімічних технологій, нові матеріали, розвиток біотехнологій;

- високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості;

- транспортні системи: будівництво і реконструкція;

- охорона і оздоровлення людини та навколишнього середовища;

- розвиток інноваційної культури суспільства;

виробництво засобів наземного транспорту, літальних апаратів, плавучих засобів і пов'язаних з транспортом пристроїв та обладнання, комплектуючих виробів, розробка та впровадження новітніх технологій для їх складання (виготовлення).

Цим же законом задекларовано механізми реалізації загальнонаціональної політики, дотримання якої могло дозволити реалізувати наведені заходи. Самих же механізмів законом не прописано. Наразі він втратив чинність, цілі не досягнуті. Відповідно, економіка недоотримала соціально-економічний ефект.

До законів України «Про освіту», «Про професійно-технічну освіту» та «Про вищу освіту» систематично (майже щороку) вносяться зміни [1]. Оцінити їх окремо неможливо, адже звіти по цим новаціям законодавцями не формуються.

Підводячи підсумки вибіркового моніторингу міжнародного позиціонування сфери освіти і науки України, національних індикаторів, нормативно-правової бази, законопроектів та звітів слід зосередитися на існуванні системних помилок, які допускають управлінці – від працівників профільного міністерства до студента (учня). Першочергово доцільно бути соціально відповідальним в межах кожного поля діяльності. По-друге, доцільно зорієнтувати стейкхолдерів до венчурного фінансування та стартапів, які пріоритетно започатковувати на базі університетів (за світовою практикою науково-дослідницьких кампусів), використовувати нові форми системи освіти (адже e-Learning набуває значного використання та популярності у нового покоління), розширити (законодавчо закріпивши) систему податкового стимулювання на результати наукових розробок в межах навчальних закладів, налагодити управлінську лінію участі, моніторингу та керування інноваційних розробок та їх впровадження у виробництво. Усі ці заходи мають бути адресні та інформаційно відкриті. Суспільство має довіряти реформам у сфері освіти, воно може, у разі прозорості та відкритості, стати головним інвестором науки та початківцем інновацій у національне виробництво.

Роль економіки та управління у формуванні сучасних стратегій і технологій розвитку системи освіти Україні щороку зростає.

Література

1. Верховна Рада України: офіційний сайт [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://rada.gov.ua/>
2. Державний комітет статистики України: офіційний сайт [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
3. Міністерство освіти і науки України: офіційний сайт [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/>
4. Про затвердження Положення про індивідуальну форму навчання в загальноосвітніх навчальних закладах: наказ Міністерства освіти і науки України №8 від 12.01.2016 [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0184-16>

5. Про пріоритетні напрями інноваційної діяльності в Україні: Закон України від 16.01.2003 // Голос України. – 2003. – № 28. – С. 3.
6. Світовий економічний форум: офіційний сайт [Електронний ресурс] – Режим доступу: <https://www.weforum.org/>
7. Стратегія реформування вищої освіти в Україні до 2020 року: Проект [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://osvita.ua/doc/files/news/438/43883/HE_Reforms_Strategy_11_11_2014.pdf
8. Угода між Україною і Європейським Союзом про участь України у програмі Європейського Союзу Горизонт 2020 – Рамкова програма з досліджень та інновацій (2014 – 2020) [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://ec.europa.eu/programmes/horizon2020/sites/horizon2020/files/horizon_2020_first_results_1.pdf

4.4. Harmonisation of the individual and society as a basis for raising national security and quality of life

4.4. Гармонізація інтересів особистості та суспільства як основа підвищення рівня національної безпеки та якості життя

Зважаючи на тісний зв'язок економіки і соціальної сфери, їх розвиток може здійснюватися лише одночасно і в одному напрямі. Тому на перший план виходить визначення структури елементів системи, або, точніше, композиції факторів впливу на процес формування складного, але збалансованого простору гармонізації інтересів та взаємодії особистості, суспільства та держави.

Характер реакції системи на вплив зовнішнього середовища і траєкторія її поведінки у майбутньому обумовлюється складністю структури і внутрішньою взаємодією елементів системи. Поведінка системи змінюється під впливом внутрішніх факторів, що пояснює її відмінності фактичних параметрів від очікуваних (бажаних) параметрів. Актуальності набуває гармонізація інтересів особистості та суспільства як основа підвищення національної безпеки.

Дослідженнями питань гармонізації національних, регіональних місцевих інтересів, інноваційного соціально орієнтованого розвитку суспільства займаються такі вчені: Бистряков І.К., Манцевич Ю.М., Бондар-Підгурська О.В., Варцаба В.І., Варналій З.С., Жиглей І.В., Кацай І., Ігнатенко О., Палиниченко М.П., Пилипенко А.А. [1-8].

Мета дослідження полягає в розробці ефективних механізмів гармонізації інтересів особистості та суспільства у контексті забезпечення національної безпеки та якості життя.

Бистряков І.К., Манцевич Ю.М. [1], досліджуючи соціально-економічні системи, акцентують увагу на існуванні множини модифікацій, які відрізняються числом, видом та відносинами між елементами, відповідно до принципу поліморфізму.

В загальнотеоретичному розумінні інтерес – це причина дій індивіду, соціальних суб'єктів, яка визначає їхню поведінку і продовжує безпосередньо мотивами, помислами, ідеями індивідів. Бондар-Підгурська О.В. зазначає, що поняття «інтереси» є складовою тріади: цінності, цілі, потреби» [2, с. 85]. Калиниченко М.П. зазначає: «економічні інтереси не тотожні потребам. Інтерес виступає як елемент у системі «мотив (стимул) – потреба – інтерес – активність (мета)» [7, с. 120]. Категоріальний аналіз визначень поняття «економічний інтерес» дозволяє встановити такі загальні характеристики [7, с. 120]:

- об'єктивність та суб'єктивність інтересів (економічних, соціальних, політичних);

- суперечність інтересів при взаємодії протилежних суб'єктів відносин (економічних, соціальних, політичних);

- прояв економічних інтересів може здійснюватися у різних формах (співпраця-діалог чи протистояння-боротьба), які визначають або прогрес (у тому числі соціальну стабільність), або деградацію соціально-економічних систем;

- характер соціально-економічних систем і економічних відносин залежить від рівня задоволеності економічних інтересів;

- інтереси (економічні) виступають як причини й умови взаємодії суб'єктів соціально-економічних систем;

- інтерес (економічний) спрямований на предметні цілі та конкретні дії (економічні відносини), тобто він виникає тоді, коли задоволення потреби усвідомлюється як конкретна мета;

- інтереси (економічні), як і усвідомлені потреби, що їх обумовлюють, знаходяться в постійному русі та розвитку;

Стан реалізації життєво важливих інтересів людини, суспільства і держави в різних сферах їх життєдіяльності з урахуванням впливу внутрішніх і зовнішніх несприятливих факторів (загроз) складає зміст поняття «національна безпека».

Життєво важливі інтереси – це «сукупність потреб, задоволення яких надійно забезпечує існування і можливості прогресивного розвитку особистості, суспільства і держави» [2], за такими напрямками, як:

- правоохоронна діяльність;

- прикордонна діяльність та оборона, міграційна політика;

- охорона здоров'я, освіта і наука, науково-технічна та інноваційна політика;

- культурний розвиток населення;

- забезпечення свободи слова та інформаційної безпеки;

- соціальна політика та пенсійне забезпечення;

- житлово-комунальне господарство;

- ринок фінансових послуг, фондові ринки, ринок цінних паперів;

- податково-бюджетна, митна політика;
- торгівля та підприємницька діяльність;
- ринок банківських послуг, інвестиційна політика, ревізійна діяльність, монетарна та валютна політики;
- захист інформації, ліцензування;
- промисловість, сільське господарство, транспорт та зв'язок, інформаційні технології, енергетика та енергозбереження;
- функціонування природних монополій, захист екології та навколишнього природного середовища [2, 4, 6].

У зв'язку з цим актуальності набуває реалізація відчутних змін у напрямі запровадження європейських стандартів через перебудову свідомості та культурологічних засад розвитку соціально-економічних відносин в Україні. «Тобто з боку західного раціоналізму доцільно запроваджувати лише те, що відповідає у широкому розумінні інтересам як суспільства в цілому, так і кожної окремої людини» [1, с. 68].

Система цінностей, як основа інтересів, повинна містити в собі потенціал розвитку, тобто включати переконання та установки, які б забезпечили морально-етичну, патріотичну та інноваційну складову, що й має стати підґрунтям формування національної конкурентоспроможності економіки та майбутнього нації. Методологічні основи узгодження життєво важливих інтересів (соціально-економічних інтересів) особистості, суспільства, держави різними авторами [1, 3-10]. запропоновано формувати з використанням таких понять, як «система», «поле», «простір». Бистряков І.К., Манцевич Ю.М. в своїх дослідженнях соціально-економічних відносин та вирішення проблем раціонального використання ресурсів, використовують поняття «простір» [1].

Так, соціальне поле розглядається як «багатовимірний простір позицій, що ідентифікується на основі багатовимірної системи координат» [5, с. 289]. Це свідчить про існування різних ситуацій (ринку) та відповідного їх бачення різними сторонами (агентами) ринку. Вчені вказують на певну структуру поля за якою «у першому вимірі агенти розподіляються за загальним обсягом капталу, а у другому за поєднанням своїх капіталів в загальній сукупній власності [5, с. 289]. Йдеться про те, що матеріальні і соціальні ресурси (інтереси) взаємно перетворюються і виступають як форми капталу, що «зосереджує в собі універсальну вартість, яка може використовуватись у будь якій із двох зазначених форм, залежно від ситуації» [5, с. 289].

Ступінь досягнення визначеного (бажаного) стану ситуації характеризується типами взаємодії між суб'єктами. Взаємодія передбачає динамізм, рух, тому в аспекті цілей, стану ситуації, управляючого впливу вживається термін «вектор». Взаємодія може набувати наступних форм: співпраця; прихований конфлікт інтересів; конкуренція (відкритий конфлікт

інтересів) [6, 10]. Укрупнено конфлікти інтересів відбуваються за такими аспектами:

– *мотиваційний аспект* – конфлікт «можливість використання політичної та адміністративної ренти – інноваційне підприємництво у конкурентному середовищі»;

– *управлінський аспект* – конфлікт «власник бізнесу – наймані менеджери»;

– *економічний аспект* – конфлікт «сировинно імпортозалежна економіка (виробництво) – високотехнологічне експортно-орієнтоване виробництво»;

– *політичний аспект* – конфлікт «громадяни, державний апарат – парламентські політичні партії»;

– *суспільний аспект* – конфлікт «сучасний стан суспільства – еталонне громадянське демократичне суспільство» [3, с. 728].

Реалізація інтересів шляхом досягнення бажаних цілей відбувається в процесі капіталізації, що накопичує господарський ресурс у відтворенні і зростанні вартості та конвертації різних форм, ключовими з яких є економічна та соціальна форми капіталу [5, с. 289].

Гармонізація інтересів особистості та суспільства як основа підвищення рівня національної безпеки та якості життя представлені на рис. 1.

При формуванні зв'язків між соціально-економічними капіталами (потенціалами) підприємств утворюється відповідна структура системи соціально-економічного потенціалу різних рівнів економіки, а властивості соціально-економічного потенціалу підприємств трансформуються у функції (дії), які пов'язані з існуванням синергетичного ефекту за рахунок інтегративних властивостей системи [12, с. 73].

Вдале використання простору гармонізації інтересів та взаємодії особистості, суспільства та держави «забезпечує підвищення якості управління і, відповідно, збільшення специфічного організаційно-економічного ефекту» [1, с.69].

Гармонізація інтересів та взаємодії особистості, суспільства та держави складає основу забезпечення національної безпеки. Порівнюючи етапи забезпечення національної безпеки та етапи організації та функціонування інформаційно-інституційного простору узгодження інтересів, виявлено ряд спільних характеристик (табл. 1).

Процес організації та функціонування інформаційно-інституційного простору узгодження інтересів укрупнено може бути представлений такими етапами:

1. *підготовчий етап формування поля узгодження інтересів*: ідентифікація учасників та інтересів; постановка мети узгодження інтересів; визначення інституціональних (формальних та неформальних) норм поведінки;

2. *етап реалізації узгодження інтересів*: уточнення поля компромісів (атрибутів цінностей стосовно яких можливе формування системи взаємних поступок); уточнення поля можливих конфліктів інтересів; моделювання циклу взаємодії; реалізація процесу (проекту) взаємодії;

3. *етап контролю узгодження інтересів*: оцінка адекватності системи управління узгодженням інтересів на основі зворотних зв'язків; ідентифікація ризиків; оцінка результативності, ефективності та синергії взаємодії [10, с. 30].

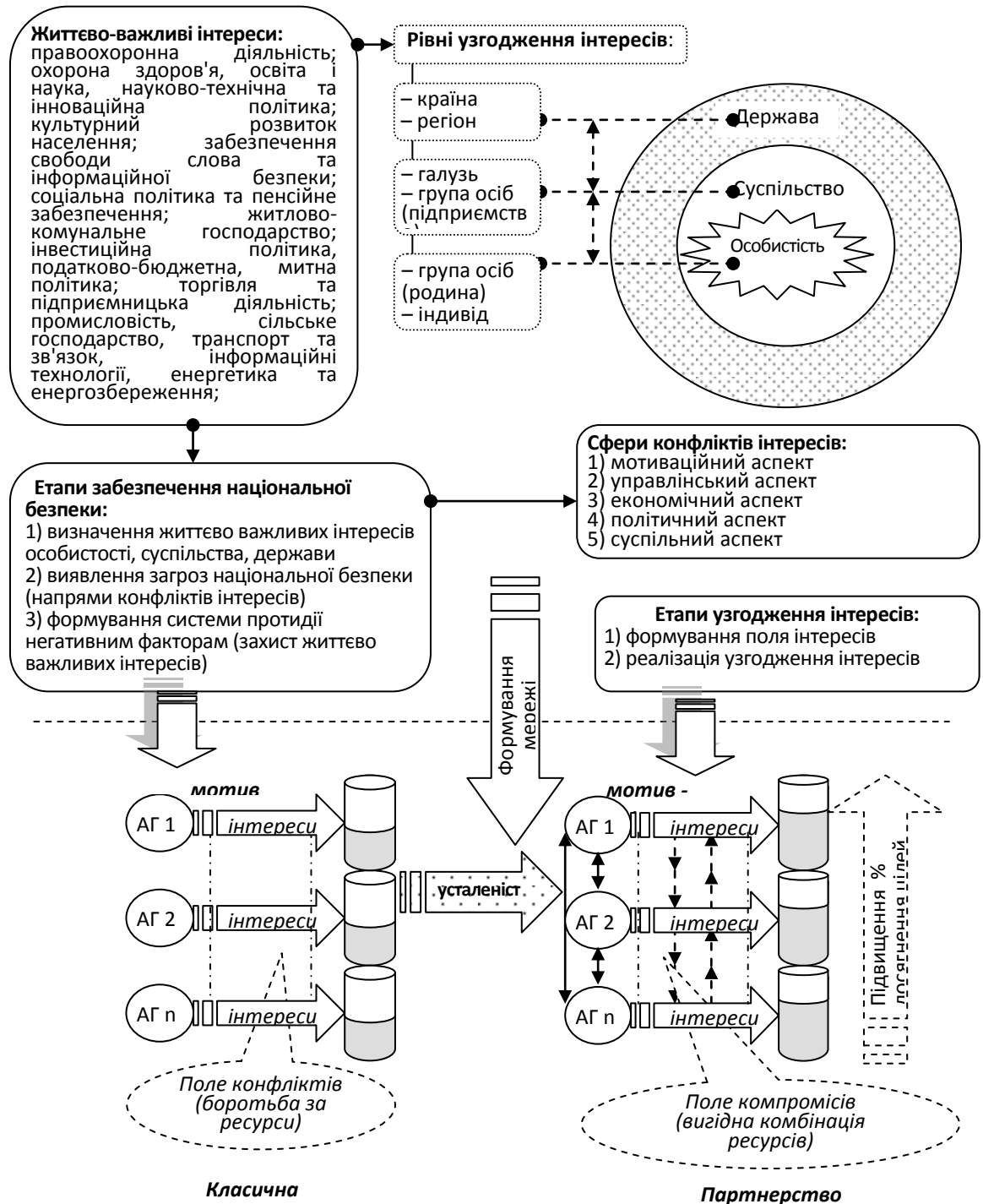

Рис. 1. Гармонізація інтересів особистості та суспільства як основа підвищення рівня національної безпеки та якості життя

Джерело: розробка автора, доповнено на основі [10].

Таблиця 1. Порівняльний аналіз етапів забезпечення національної безпеки та інформаційно-інституційного простору узгодження інтересів
(складено автором на основі [2, с. 85; 10])

Етапи процесу забезпечення національної безпеки	Етапи процесу організації та функціонування інформаційно-інституційного простору узгодження інтересів
1) визначення життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави	1) формування поля узгодження інтересів: ідентифікація учасників та інтересів
2) виявлення факторів, що створюють загрозу національній безпеці (напрями конфліктів інтересів)	2) реалізація узгодження інтересів: уточнення поля компромісів (атрибутів цінностей стосовно яких можливе формування системи взаємних поступок); уточнення поля можливих конфліктів інтересів
3) формування системи протидії (зворотної дії) негативним факторам і виникаючим загрозам (дія державних органів, організацій, суспільних об'єднань, окремих громадян щодо захисту життєво важливих інтересів особистості, суспільства, держави)	3) контроль узгодження інтересів: оцінка адекватності системи управління узгодженням інтересів на основі зворотних зв'язків

Таким чином, в інтересах відбиваються такі фундаментальні економічні суперечності, як протиріччя між обмеженими ресурсами і безмежними потребами, між ефективністю і повною зайнятістю. Причини і види суперечностей економічних інтересів різноманітні, проте всі вони мають спільну основу – прагнення кожного суб'єкта до самоствердження в умовах обмеженості ресурсів.

На соціально-економічні інтереси можна впливати через систему мотивів і стимулів, які в подальшому відбиваються на поведінці суб'єктів соціально-економічних відносин.

Теоретичну основу організації процедур гармонізації загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів, пов'язану з узгодженням рішень, у модельному комплексі мають становити відомі методи: декомпозиційні, рефлекторні, апроксимаційні, методи економічної взаємодії, які базуються на композиційному підході [6].

Суперечності пронизують усі соціально-економічні відносини, є джерелом їх розвитку. При цьому усунення протиріч між інтересами полягає не просто в ліквідації прорахунків в економічній діяльності підприємства, а в пошуку адекватної природі цих суперечностей форми їх руху. Запізнення в усуненні

суперечностей економічних інтересів, затримка вдосконалення механізмів їх реалізації призводять до гальмування соціально-економічного розвитку держави.

Суперечності змушують рухатися особистість, суспільство, державу у напрямку сталого економічного розвитку, виступають як внутрішнє джерело функціонування і розвитку держави та її конкурентних відносин.

Відповідність умовам існування і можливостям прогресивного розвитку суспільства та держави (об'єктів безпеки) є пріоритетним критерієм, згідно з яким інтереси можуть бути віднесені до життєво важливих. Очевидно, що кожному об'єкту безпеки притаманні свої інтереси. Держава, суспільство і особистість можуть нормально функціонувати і розвиватися, якщо існує певна узгодженість, тобто баланс інтересів особистості, суспільства і держави.

Література

1. Бистряков І.К., Манцевич Ю.М. Використання простору у площині суспільних перетворень в Україні // Вісн. НАН України. – 2015. – № 11. – С. 67-76.
2. Бондар-Підгурська О.В. Механізми гармонізації національних інтересів у контексті інноваційного соціально орієнтованого розвитку промисловості України // БІЗНЕСІНФОРМ. – 2014. – № 6. – С. 84-91.
3. Варцаба В.І. Верифікації можливостей гармонізації цілей та інтересів учасників соціально-економічного розвитку регіонів // Вісник Миколаївського національного університету імені В.О. Сухомлинського. – 2015. – №8. – С. 726-729.
4. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети : монографія / за ред. З. С. Варналія. – К. : НІСД, 2007. – 820 с.
5. Жиглей І.В. Бухгалтерський облік соціально відповідальної діяльності суб'єктів господарювання: необхідність та орієнтири розвитку : монографія / І.В. Жиглей. – Житомир: ЖДТУ, 2010. – 496 с.
6. Кацай І., Ігнатенко О. Гармонізація загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів у забезпеченні територіального розвитку // Вісник Національної академії державного управління. – 2013. – № 2. – С. 156-163.
7. Калиниченко М.П. Гармонізація економічних інтересів у системі маркетингового управління промисловим підприємством // Економіка промисловості. – 2013. – № 3 (63). – С. 119-128.
8. Пилипенко А.А. Організація рефлексивного управління розвитком підприємств і їх інтегрованих об'єднань // Управління розвитком. – 2015. – №1 (179). – С. 58-62.
9. Лісун Я.В. Теоретичні аспекти формування взаємовідносин у концепціях маркетингу // Вісник Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова. – 2015. – Том 20, випуск 2/1. – С. 70-73.
10. Лісун Я.В. Узгодження соціально-економічних інтересів підприємств на основі рефлексивного підходу // Вісник Хмельницького національного університету. – 2015. – №34. – С. 27-32.
11. Лісун Я.В. Моніторинг соціальної відповідальності бізнесу як основа сталого розвитку економіки // Науковий журнал «Науковий вісник Полісся». – Чернігів : ЧНТУ. – 2015. – № 1 (1). – С.22-28.
12. Українська О.Л., Чебанова Н.В. Соціально-економічний потенціал підприємства: особливості визначення і чинники впливу // Вісник Університету банківської справи Національного банку України. – 2012. – № 1 (13). – С. 71-75.

4.5. Innovative reserves of increase in cash flow from investing activity of enterprises of brewing industry in Ukraine

4.5. Інноваційні резерви збільшення грошових потоків від інвестиційної діяльності підприємств пивоварної галузі України

Пивоварна галузь України характеризується важливими економічними і соціальними показниками, зокрема, швидкими темпами обороту капіталу, високою рентабельністю і порівняно низькою капіталомісткістю виробництва. Підприємства пивоварної промисловості України є добросовісними платниками податків, беручи тим самим активну участь у поповненні бюджету країни. Крім того, суб'єкти пивоварної галузі щороку здійснюють значні інвестиції у розвиток соціальної сфери, забезпечуючи розвиток не лише власних соціальних процесів, а й виступають ініціаторами численних важливих соціально-орієнтованих програм для розвитку суспільства, регіонів, науки, культури, мистецтва та спорту. Тому, подальший розвиток галузі забезпечить піднесення економіки країни та сприятиме соціальному прогресу. Перспективні зрушення у галузі пивоваріння не можливі без активізації їх інноваційної діяльності. Саме інноваційні процеси на підприємствах пивоварної галузі здатні забезпечити генерування грошових потоків, які є резервами посилення інвестиційної привабливості суб'єктів господарювання.

Проведене нами дослідження показало, що з року в рік підприємства пивоварної галузі впроваджують інноваційні проекти, проте як показав аналіз інвестиції у інновації здійснюють лише великі підприємства галузі.

Питанням інвестицій у інновації присвячено чимало робіт як українських, так і закордонних вчених [1-3; 8; 14; 15], однак потребують поглибленого дослідження з урахуванням специфіки часу і галузі проблеми інноваційних ініціатив, які мають системний та довгостроковий характер та здатні значно покращити показники діяльності підприємства.

Методологічними засадами дослідження є положення сучасної економічної теорії, статистики, економіки підприємства, розробки вчених з питань активізації інновацій на підприємствах та їх ефективного впровадження. У процесі дослідження застосовано методи логічного узагальнення, системного аналізу, порівняльного аналізу, індукції та дедукції – для узагальнення результатів дослідження. Інформація, що отримана з фінансових звітів, статистичних даних та зі звітів із сталого розвитку підприємств пивоварної галузі України, дала змогу визначити тип інвестиційної діяльності, напрямки інноваційної діяльності та стимули інноваційної діяльності підприємств пивоварної галузі та резерви зростання інвестиційних грошових потоків за рахунок впровадження різних типів інновацій.

Об'єктом дослідження є процес інвестиційної активності українських підприємств пивоварної галузі. Предметом дослідження є сукупність теоретичних і практичних проблем впливу інноваційних проектів на ефективність діяльності підприємств пивоварної галузі. Метою дослідження є розвиток теоретико-методологічних засад дослідження інноваційних інвестицій, та сформувані стимули інноваційної діяльності підприємств пивоварної галузі та відповідні резерви зростання інвестиційних грошових потоків за рахунок впровадження різних типів інновацій на підприємствах пивоварної галузі України.

Інноваційна діяльність підприємств пивоварної галузі України сприяє зростанню їх інвестиційних грошових потоків, які забезпечують розширене відтворення основних засобів суб'єктів господарювання. Проте при одночасному зростанні інвестиційних доходів та витрат підприємство може опинитися у ситуації, коли загальна ефективність інвестиційної діяльності знижується, тобто підприємство, хоч і генерує інвестиційні грошові потоки, проте темпи їх зростання сповільнюються, порівняно з темпами росту інвестиційних витрат. З огляду на це, необхідно визначити тип інвестиційної діяльності підприємств пивоварної галузі (табл. 1).

Таблиця 1. Тип інвестиційної діяльності підприємств пивоварної галузі України протягом 2010-2014 рр.

Рік	Вхідні інвестиційні грошові потоки, тис. грн.	Вихідні інвестиційні грошові потоки, тис. грн.	Темп зростання вхідних інвестиційних грошових потоків	Темп зростання вихідних інвестиційних грошових потоків	Ефективність інвестиційних грошових потоків (2 : 3)	Коефіцієнт ефективності інвестиційних грошових потоків (6 : 5)	Тип інвестиційної діяльності
1	2	3	4	5	6	7	8
ПАТ "Оболонь"							
2010	61451	326573	–	–	0,2	–	–
2011	140034	338273	2,3	1,04	0,4	0,4	екстенсивний
2012	31371	240727	0,2	0,7	0,1	0,1	екстенсивний
2013	41629	246762	1,3	1,03	0,2	0,2	екстенсивний
2014	207905	271892	5	1,1	0,8	0,7	екстенсивний
ПАТ "КАрлсберг"							
2010	7495	174476	–	–	0,04	–	–
2011	3489	339668	0,5	1,9	0,01	0,005	екстенсивний
2012	8547	404196	2,4	1,2	0,02	0,02	екстенсивний
2013	4621	187790	0,5	0,5	0,02	0,04	екстенсивний
2014	1832	307246	0,4	1,6	0,006	0,004	екстенсивний
ПрАТ "Ефес Україна"							
2010	1380	120453	–	–	0,01	–	–

1	2	3	4	5	6	7	8
2011	41	251294	0,03	2,1	0,0002	0,0001	екстенсивний
2012	2856	214917	69,7	0,9	0,01	0,01	екстенсивний
2013	909	216731	0,3	1,01	0,004	0,004	екстенсивний
2014	5592	159357	6,2	0,7	0,04	0,06	екстенсивний
ПАТ "САН ІнБев"							
2010	9763	209445	–	–	0,05	–	–
2011	1294	354115	0,1	1,7	0,004	0,002	екстенсивний
2012	0	423024	0	1,2	0	0	екстенсивний
2013	0	465134	–	1,1	0	0	екстенсивний
2014	126720	407395	0	0,9	0,3	0,3	екстенсивний
ПАТ "Пиво-безалкогольний комбінат Радомишль"							
2010	950	22353	–	–	0,04	–	–
2011	2863	429	30,1	0,02	6,7	333,7	інтенсивний
2012	0	0	0	0	0	0	екстенсивний
2013	17	578	–	–	0,03	–	–
2014	1197	28471	70,4	49,3	0,04	0,001	екстенсивний

Джерело: розраховано автором на основі фінансової звітності [9-13].

Дослідження показали, що інвестиційна діяльність підприємств пивоварної галузі має екстенсивний характер, оскільки коефіцієнт ефективності інвестиційних грошових потоків менший одиниці. Тому для того, щоб інвестиційна діяльність пивоварних підприємств обернулася не збитками, а сприяла стійкому розвитку, необхідно ефективно управляти інвестиційними ресурсами підприємства. Перспективним напрямом розвитку досліджуваних підприємств має стати активізація їх інноваційної діяльності з метою досягнення інтенсивного типу інвестиційної діяльності. В результаті інноваційна діяльність забезпечить генерування додаткових інвестиційних потоків, які можна знову спрямувати на інноваційних розвиток та підвищення ефективності діяльності.

Основними досягненнями пивоварних підприємств є посилення техніко-технологічного рівня та підвищення енергоефективності виробництва, впровадження нових технологій світового рівня, розвиток логістики, ефективне впровадження системи маркетингових заходів та комунікацій. Основними напрямками інтенсифікації технологічних процесів у пивоварному виробництві є впровадження технології бродіння та визрівання пива у циліндро-конічних танках, заміна низькоефективних (до 3 тис. пляшок в годину) автоматизованих ліній на продуктивніші (24 та більше тис. пляшок в годину), установка потужних варильних апаратів, будівництво очисних споруд та впровадження технології по переробці відходів виробництва.

Сезонні коливання попиту на пиво спричинили проблеми недовикористання потужностей виробництва. Саме продуктові та маркетингові інновації виступають найбільш дієвим способом вирівнювання протиріч сезонного характеру виробництва. Залежно від сезону змінюється асортимент

продукції. Взимку зростає частка пива з високим вмістом алкоголю, а в літні періоди перевага надається світлим сортам пива. Крім того, окремі підприємства взимку практикують систему гнучких знижок на свою продукцію. Проте повністю ліквідувати втрати, що пов'язані з сезонним коливанням попиту поки що не вдалося [1; 2].

У 2014 році на підприємствах пивоварної галузі України спостерігалася диференціація напрямів інноваційної діяльності та типів впроваджених інновацій (табл. 2, табл. 3).

Таблиця 2. Інноваційно-активні підприємства пивоварної галузі України за напрямами інновацій у 2014 році

Напрями інноваційної діяльності	Підприємства, що виробляють пиво	
	Одиниць	%
Обстежені підприємства	23	100
Підприємства, що:		
Були інноваційно-активними	9	39
Здійснювали внутрішні наукові дослідження та розробки	1	4,3
Придбавали зовнішні знання	–	–
Придбавали нове обладнання, машини, програмне забезпечення	4	17,4
Займалися навчанням персоналу для інноваційної діяльності	5	21,7
Впровадили нові методи логістики та продажу продукції	3	13

Джерело: складено за даними Державної служби статистики [4].

Таблиця 3. Інноваційно-активність підприємств пивоварної галузі України за типами інновацій у 2014 році

Типи інновацій	Підприємства, що виробляють пиво	
	Одиниць	%
Обстежені підприємства	23	100
Впроваджували інноваційну продукцію	5	21,7
Впроваджували інноваційні процеси	4	17,4
Впроваджували організаційні інновації	2	8,7
Впроваджували маркетингові інновації	6	26,1

Джерело: складено за даними Державної служби статистики [4].

Найбільш розповсюдженими типами інновацій пивоварних підприємств є маркетингові інновації, які впроваджувалися на 26,1% досліджуваних підприємств у 2014 році. Продуктові та процесні інновації запроваджувалися на 21,7% та 17,4% підприємств пивоварної галузі відповідно. Найменш популярним типом інновацій є організаційні – їх втілили у свою практичну діяльність лише 8,7% пивоварних підприємств.

Статистичні дані показали, що підприємства пивоварної галузі не достатньо активно використовують інноваційні можливості розвитку. Проте, слід відзначити, що важливою позитивною тенденцією інноваційної діяльності досліджуваних підприємств є системний характер впроваджених інновацій. Так, деякі підприємства пивоварної галузі здійснюють інноваційну діяльність за декількома напрямками, що забезпечує їм синергетичний ефект та сприяє стійкому розвитку.

Яскравим прикладом системного впровадження інновацій є ПАТ “Оболонь”, яке є безперечним лідером пивоварного ринку України з інноваційного розвитку серед підприємств галузі. Стрімкі темпи економічного розвитку підприємства відбуваються завдяки безперервному оновленню виробництва, нарощенню виробничих потужностей, впровадження найсучаснішого техніко-технологічного обладнання.

Фінансувати інноваційні перетворення допоміг Європейський банк реконструкції та розвитку, виділивши ПАТ “Оболонь” кредит на суму 40 млн. дол. США. Впроваджені заходи з реконструкції підприємства забезпечували стабільні грошові потоки та дали змогу без затримок повертати кошти кредиторам навіть в складні для галузі в цілому часи [5-7].

Важливу роль у активізації процесів інноваційної модернізації ПАТ “Оболонь” відіграли також і власні реінвестиції, оскільки підприємство постійно інвестує в інноваційну складову свого розвитку значну частину прибутку. Реконструкція підприємства на інвестиційно-інноваційній основі дала змогу не лише модернізувати виробництво та розширити виробничі потужності, а й сприяла розробці та реалізації нових видів продукції і покращенню її якості, що в свою чергу забезпечило зменшення потреби підприємства в грошах в цілому.

Не менш активно розвиває інноваційні напрями діяльності ще одне потужне підприємство пивоварної галузі – ПАТ “Карлсберг-Україна”, яке інтегрувало виробничі потужності трьох пивоварних заводів: Запорізького комбінату, Київського пивзаводу та Львівської пивоварні. Всі підприємства, що входять до ПАТ “Карлсберг-Україна” дотримуються таких основних принципів діяльності: виробництво пива за світовими стандартами; комплексне управління якістю; використання сучасного високопродуктивного обладнання; екологічність виробництва. Результатом реконструкції варильного цеху стало запровадження найсучаснішого обладнання, що дало змогу збільшити потужність варильного цеху в 3 рази. Загалом у реконструкцію підприємства інвестовано приблизно 50 млн. дол. США [с. 109, 15].

Протягом 2013 року ПАТ “Карлсберг” реалізувало ряд успішних проектів, а саме: створення нового для внутрішнього ринку виду упакування – алюмінієвої банки об’ємом 1л для ТМ “Балтика” та Tuborg; реалізація маркетингової стратегії з розбудови власної дистрибуційної мереж, розвиток представленості у

каналі КаБаРе (кафе, бари, ресторани); активна рекламна кампанія; просування збалансованого портфелю брендів; ефективна співпраця з торгівельними мережами, зокрема такими: “АТБ”, “Сільпо”, “Фора”, “Амстор”, “Фуршет” тощо); запуск нового продукту у скляній пляшці об’ємом 0,33л.

Підсумком впровадження інноваційних проектів 2013 року стало зростання обсягів реалізації продукції підприємства на 25% порівняно з 2012 роком.

З метою збільшення надходжень грошових коштів для інноваційно-інвестиційної діяльності підприємство використовує не достатньо розвинений на підприємствах пивоварної галузі напрям залучення інвестицій шляхом додаткового випуску акцій. Так, у 2009 р. шляхом додаткового випуску акцій підприємством було залучено 96 млн. грн.; а у 2011 р. підприємство отримало додатково 72 млн. грн. за рахунок приєднання до ПАТ “Львівська пивоварня”.

Таким чином, активна інноваційна політика підприємств пивоварної галузі дає їм змогу ефективно функціонувати та розвиватися. Проте далеко не всі пивоварні підприємства активно інвестують у активізацію інноваційної діяльності. Це пов’язано з тим, що основним джерелом фінансування інноваційного розвитку є власні кошти підприємств, і саме їх дефіцит на малих та середніх підприємствах не дає їм змоги впроваджувати інноваційні проекти, а відтак – і ефективно конкурувати на ринку.

Аналіз інноваційної діяльності підприємств пивоварної галузі дав змогу систематизувати основні стимули інноваційного розвитку та резерви зростання інвестиційних грошових потоків за рахунок упровадження різних типів інновацій (табл. 4).

В умовах глобалізації, швидкого технологічного прогресу та посилення конкурентної боротьби одним із основних перспективних напрямів розвитку суб’єктів господарювання є здійснення активної інноваційно-інвестиційна політики. Підвищення значення інноваційної складової в економічному зростанні суб’єкта господарювання є передумовою його стійкого розвитку. Крім того, впровадження різних типів інновацій на підприємствах пивоварної галузі формує резерви зростання їх інвестиційних грошових потоків. Реалізація вище зазначених резервів забезпечує генерування додаткових коштів, які можна використовувати для подальшого розвитку інвестиційної діяльності.

Отже, у сучасних умовах інновації є: одним із основних чинників економічного зростання; відіграють важливу роль у посиленні конкурентних позицій на ринку; створюють передумови для ефективнішого використання ресурсів; удосконалюють та розширюють виробничі потужності; забезпечують підвищення якості та конкурентоспроможності продукції; оптимізують виробничі процеси; покращують організацію виробництва та сприяють налагодженню тісних взаємозв’язків та співробітництва, що, безумовно, забезпечує соціально-економічний розвиток підприємств.

Таблиця 4. Стимули інноваційної діяльності підприємств пивоварної галузі та резерви зростання інвестиційних грошових потоків за рахунок впровадження різних типів інновацій

Стимули інноваційного розвитку	Типи інновацій	Резерви зростання інвестиційних грошових потоків
Глобалізація, прискорення НТП, посилення конкуренції	Процесні	<ul style="list-style-type: none"> – розширення виробничих потужностей; – удосконалення технології виробництва пива; – модернізація виробництва та технічне переоснащення виробництва; – оптимізація виробничих процесів; – зростання продуктивності праці; – управління коштами в режимі реального часу через систему Клієнт-Банк; – упровадження сучасного програмного забезпечення; – технологічна реконструкція.
Зростання вимог споживачів до якості пива	Продуктові	<ul style="list-style-type: none"> – підвищення якості продукції; – розширення портфелю пивних брендів; – швидке реагування на потреби споживачів; – збільшення частки ринку; – розробка унікальних смакових властивостей пива; – створення унікального дизайну.
Зростання цін на сировину	Продуктові, процесні	<ul style="list-style-type: none"> – впровадження альтернативних джерел енергії; – використання сучасного ресурсозберігаючого обладнання; – впровадження політики корпоративної закупки сировини; – екологізація упаковки.
Удосконалення системи взаємодії	Організаційні	<ul style="list-style-type: none"> – налагодження ефективної системи комунікацій та зворотного зв'язку; – розвиток персоналу; – збільшення гнучкості виробництва; – активізація обміну знаннями; – створення ефективної корпоративної культури; – удосконалення організаційної структури; – поліпшення умов праці; – розробка управлінських програм; – тісна співпраця підрозділів підприємства.
Підвищення іміджу та посилення ділової репутації	Маркетингові	<ul style="list-style-type: none"> – покращення культури виробництва та споживання пива; – розробка нової програми просування продукції (зокрема налагодження системи прямих продаж); – розвиток каналів просування HoReCa; – реалізація соціально-орієнтованих програм – удосконалення інформаційного забезпечення; – покращення позиціонування продукції на ринку; – підвищення лояльності споживачів.

Джерело: систематизовано автором [2, 3, 5-8, 13, 14].

Тому стратегія розвитку підприємств пивоварної галузі України повинна бути спрямована на активізацію інноваційно-інвестиційної діяльності не лише великих, але й середніх та малих підприємств.

Література

1. Берницька Д. І. Аналіз зовнішнього мікросередовища підприємств пивоварної промисловості / Д. І. Берницька // Інноваційна економіка. – 2013. – № 2. – С. 66-71. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/inek_2013_2_16.pdf.
2. Білоног Т. В. Аналіз пивоварної галузі та її роль у забезпеченні сталого розвитку економіки // Всеукраїнський науково-виробничий журнал Сталий розвиток економіки – червень 2012 – №16 Хмельницьк, 2009. – 51-55 с.
3. Грішнова О.А., Міщук Г.Ю. Соціальні інновації у трудовій сфері: сутність, види, особливості реалізації в Україні // Демографія та соціальна економіка. – 2013. – № 2 (20). – С. 167-178.
4. Державний комітет статистики України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.ukrstat.gov.ua>.
5. Звіт зі сталого розвитку корпорації Оболонь за 2010-2011 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [http://obolon.ua/files/site/OBOLON_-_Sustainability_Report_2010-11_\(UKR\).pdf](http://obolon.ua/files/site/OBOLON_-_Sustainability_Report_2010-11_(UKR).pdf).
6. Звіт зі сталого розвитку ПАТ Оболонь за 2011-2012 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://obolon.ua/files/site/ZVIT%20Obolon%20CSR%202011-2012.pdf>
7. Звіт зі сталого розвитку ПАТ Оболонь за 2012-2013 роки [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://obolon.ua/files/site/obolon_ar_2013_work_52.pdf.
8. Меленчук Ю. Т Маркетинговий аналіз пивного ринку на первинних даних // БІЗНЕСІНФОРМ – № 9 – 2014 – С. 363-368.
9. Річний звіт за 2008-2014 роки ПАТ “Пиво-безалкогольний комбінат Радомишль” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smida.gov.ua>
10. Річний звіт за 2008-2014 роки ПАТ «Карлсберг Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smida.gov.ua>.
11. Річний звіт за 2008-2014 роки ПАТ «Оболонь» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smida.gov.ua>.
12. Річний звіт за 2008-2014 роки ПАТ «САН ІнБев» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smida.gov.ua>.
13. Річний звіт за 2008-2014 роки ПрАТ «Ефес Україна» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smida.gov.ua>.
14. Соціальна відповідальність: навч. посіб. / [А. М. Колот, О. А. Грішнова, О. О. та ін.]; за заг. ред. А. М. Колота; ДВНЗ «Київ. нац. ек. ун-т ім. Вадима Гетьмана». – Київ : КНЕУ, 2015. – 519 с.
15. Шмаглій О.Б. Інноваційні трансформації розвитку пивоваріння України // Збірник наукових праць НУК. – № 2. – 2014. – С. 106-111, с. 109.

4.6. Economic development of agricultural enterprises: technical support

4.6. Економічний розвиток сільськогосподарських підприємств: технічне забезпечення

На сучасному етапі розвитку аграрного сектора економіки визначальне значення належить оновленню технічними засобами виробництва, створенню умов для техніко-технологічного забезпечення відтворювального процесу на засадах застосування новітніх технічних засобів. Технічне забезпечення аграрного виробництва є одним з вирішальних факторів продовольчої безпеки держави.

Досвід інших країн світу показує, що ті країни, які досягли значних успіхів у аграрному секторі мають потужні галузі сільськогосподарського машинобудування і високотехнологічні системи інженерно-технічного обслуговування. Це аксіома нормального функціонування будь-якого суспільства, що має відповідні для сільського господарства природно-кліматичні умови. Спад обсягів виробництва і ефективності у вітчизняному аграрному секторі за роки незалежності зумовили макроекономічні трансформації політичного і соціально-економічного устрою нашої держави. Проведено корінні реформи в різних галузях народно господарського комплексу, змінено форму власності на землю, опрацьовано і прийнято важливі законодавчі акти розвитку національної економіки. Проте проблема інженерно-технічного забезпечення агропромислового виробництва через різні причини до цих пір у достатній мірі не вирішена.

Питання технічного забезпечення аграрного виробництва досліджують вітчизняні і зарубіжні вчені та практики. Теоретичним і практичним аспектам цієї проблеми приділяється значна увага в працях таких вчених, як Білоуська Я., Володіна С., Зубця М., Кісіля М., Кравчука В., Левитського І., Лобаса М., Марченко В., Музики П., Саблука П., Сайка В., Ситника В., Ходаківського Є. та інших. Проте питання щодо забезпеченості аграрного сектору технічними засобами є дискусійними і потребують подальшого дослідження й доопрацювання.

Основною метою дослідження є визначення забезпечення аграрного сектору економіки України основними технічними та вплив на прибуток сільськогосподарських підприємств засобами виробництва за допомогою економічного інструментарію.

Матеріально-технічні ресурси являють собою сукупність матеріально-речових засобів і предметів праці, що постачаються промисловістю, за допомогою яких виробляється продукція або надаються відповідні послуги. Для функціонування аграрного сектору необхідний широкий асортимент матеріально-технічних засобів, які класифікують на такі основні товарні групи: автомобілі і причепа до них; трактори і причепа до них; будівельно-дорожні машини; сільськогосподарські машини і тваринницьке обладнання; електрообладнання та електроматеріали; інструмент; будівельні вироби; лісоматеріали; гумотехнічні вироби; нафтопродукти та інші види палива; господарські товари виробничого призначення; запасні частини; автотракторне електрообладнання; запасні частини до інших машин; тара та ін. В результаті реформування аграрного сектору утворилась значна кількість аграрних формувань, які щодо рівня ресурсного забезпечення мають суттєві відмінності. Агрофірми та агрохолдинги з великими обсягами землекористування комплектують власну матеріально-технічну базу технікою зарубіжного

виробництва, які виробляють значний відсоток продукції. Менші за обсягами землекористування господарства, в тому числі і невеликі фермерські, неспроможні інвестувати в необхідних обсягах кошти в новітню техніку, тому вони змушені оновлювати свій машинно-тракторний парк простими одноопераційними машинами, а також мобільною технікою переважно зарубіжного виробництва, як правило, яка була в користуванні.

Технічне забезпечення – це загальна сукупність всіх технічних засобів, для високого функціонування аграрного сектору. Нині технічна оснащеність аграрного виробництва стійко погіршується в сільськогосподарських підприємствах. Якщо проаналізувати то у 1991 р. на 1000 га ріллі припадало 14 тракторів, у 2009 р. – 9, то в 2012 р. в середньому становить 12 тракторів. Упродовж 2012-2014 рр. кількість тракторів, використовуваних у сільськогосподарському виробництві, скоротилася з 314066 до 309111 шт., зернозбиральних комбайнів – з 53314 до 50019 шт. та т.д.(табл. 1). При цьому більшість із них відпрацювали свій термін експлуатації, фізично повністю зношені та морально застарілі [4].

Таблиця 1. Наявність окремих видів техніки за категоріями господарств (2012-2014)

	Всього, штук	Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення	
		Штук	у % до наявності на початок року	Штук	у % до наявності на початок року
Трактори всіх марок без тракторів, на яких змонтовані машини					
2012	314066	132847	101,7	181219	103,0
2013	315261	129341	99,3	185920	102,6
2014	309111	120638	93,3	188473	101,4
Зернозбиральні комбайни					
2012	53314	31158	99,9	22156	96,2
2013	52065	29364	98,3	22701	102,5
2014	50019	27196	92,6	22823	100,5
Вантажні та вантажно-пасажирські автомобілі					
2012	160607	100890	100,6	59717	100,0
2013	155877	96112	98,9	59765	100,1
2014	146258	87307	90,8	58951	98,6
Крім того, міні-трактори і мотоблоки					
2012	86001			2012	86001
2013	112949			2013	112949
2014	136167			2014	136167

Джерело: складено авторами на основі даних Держкомстату України

Визначення забезпеченості технікою аграрно сектору можна скористатися формулою:

$$C = k(n_1 t_1; n_2 t_2 \dots n_x t_x) \quad (1)$$

де k – сукупність всіх технічних засобів, які використовуються за рік в аграрному секторі;

n – кількість певних чинників при функціонуванні аграрного сектору (культивуація, зорювання, удобрення, доставлення посівні і удобрюючи компоненти та ін.);

t – види технічних засобів, що використовуються в аграрному секторі (трактори, комбайни, вантажні машини та ін.).

Цю формулу можна використовувати для розрахунків, як в рослинництві так і в тваринництві, у випадку з рослинництва ми визначаємо сукупність задіяної техніки на 1 га, в інших випадках на певний вид господарства за 1 рік.

В загалі вивести чітку формулу технічного забезпечення в аграрному секторі, неможливо тому що погодні умови що року не передбачувані. В одних умовах сільському господарстві вистачає технічних засобів, а при погіршені погодних умов, їх може суттєво не вистачати. Цей фактор дуже впливає на врожайність і в подальшому на тваринництво. Також сюди можна віднести потужність певних технічних засобів, адже при використанні високо потужних тракторів чи комбайнів, можна суттєво зменшити витрати на паливі, часі. Звичайно при використанні нових сучасних технічних засобах, аграрний сектор несе менші затрати при їх використанні та більший виробіток. Через технічні несправності та фізичне спрацювання в Україні щорічно не використовується 25-35% тракторів, комбайнів та інших машин, що призводить до порушень технологій виробництва продукції та втрат майже третини врожаю. Так, парк наявних комбайнів зношений на 82%. У результаті щорічні втрати зерна від несвоєчасного збирання зернових і зернобобових сягають від 2,5 до 3,4 млн. тон.

Зменшення машинно-тракторного парку аграрного сектору призвело до значного зниження потужностей сільськогосподарських підприємств. Рівень забезпеченості технічними засобами сільськогосподарських підприємств України більше ніж у 5 разів менше від підприємств США.

У нинішній ситуації, коли Україна не може швидко нагромадити і сконцентрувати багатомільярдний капітал для інвестицій у машинобудування для аграрного сектору, найбільш ефективним вирішенням проблеми було б залучення провідних зарубіжних фірм, які вже мають досвід та потужний науково-технічний та економічний потенціал для створення спільних підприємств із виробництва базових моделей тракторів, комбайнів, інших сільгоспмашин, пристосованих до ґрунтово-кліматичних умов України, та здійснення їх сервісного технічного обслуговування [7]. На сьогодні виробництвом сільськогосподарської техніки та обладнання займаються більше 10 спільних підприємств, (на 2009 р. збільшилося до 50). Цей шлях є перспективним також і через оптимізацію в майбутньому розмірів господарств, що дозволить окупити таку техніку. Вирішення проблеми техніко-

технологічного забезпечення аграрного сектора саме таким чином дозволило б скористатися не тільки інвестиційними можливостями вітчизняних підприємств, а й залучити до цього іноземний капітал. Це дозволить не лише врятувати вітчизняні заводи від банкрутства й закриття, їх працівників – від безробіття, а й швидко налагодити виробництво високоякісної, надійної, продуктивної техніки, яка користуватиметься попитом на внутрішньому та зовнішньому ринках. Для українських аграріїв вона буде набагато дешевшою ніж імпортні аналоги за рахунок відсутності у структурі вартості 10% митного збору, а також дешевших, порівняно із зарубіжними людських, технічних та енергетичних ресурсів.

Зарубіжні машини, кращі від вітчизняних аналогів за багатьма техніко-економічними показниками, але нам доцільніше витратити кошти на виробництво сільськогосподарської техніки вітчизняними заводами. За ціновим критерієм техніка, яка вироблена в Україні, залишається конкурентоспроможною, а за якістю і надійністю вже зараз її частина наближається до зарубіжних аналогів. Крім того, масове придбання господарствами України сільськогосподарської техніки зарубіжних фірм призведе до втрати Україною вітчизняного сільськогосподарського машинобудування. В найближчі роки основним напрямом відтворення і розвитку матеріально-технічної бази є збільшення машинно-тракторного парку, формування активної його частини в обсягах, спроможних забезпечити своєчасне і якісне виконання повного циклу сільгоспробіт за інноваційно-інвестиційними технологіями. Для досягнення цієї мети вважаємо за необхідне: створити спільні підприємства з виготовлення технічних засобів для села з поступовою локалізацією частки вітчизняних вузлів та агрегатів від 15-20 до 80%, а також розробити відповідні системи мотивації господарюючих суб'єктів для впровадження наукоємних технологій; придбати за кордоном ліцензії та організувати виробництво високоякісних універсальних мінітракторів тягового класу 0,2–0, 6–0,9 т/с (з відповідним шлейфом робочих машин), та інших технічних засобів, що не виробляються в країні [5].

За рахунок покращення інвестиційної привабливості підприємства вітчизняного сільгоспмашинобудування отримають змогу суттєво підвищити конкурентоспроможність серійних машин, використовуючи в конструкціях машин елементної бази провідних світових виробників. У 2012 р. підприємствами сільськогосподарського машинобудування виготовлено близько 23 тис. од. техніки та обладнання на загальну суму понад 2 млрд. грн., з яких 2,7 тис. од. тракторів на суму 791 млн. грн., та близько 100 од. зернозбиральних комбайнів на суму понад 142 млн. грн. Разом з цим, сьогодні на складах машинобудівних підприємств залишається нереалізованої техніки та обладнання на загальну суму понад 300 млн грн, з яких 310 од. тракторів та 26 од. зернозбиральних комбайнів [6].

Оновлення технічного парку сільгосп підприємств у 2012 р. становило близько 15 тис. од. на загальну суму понад 6 млрд. грн.

Разом з цим, майже 82% від загального придбання техніки в минулому році це техніка і обладнання іноземного виробництва.

Основним алгоритмом роботи у вказаному напрямі є вжиття заходів щодо врегулювання питань забезпечення новітнього техніко-технологічного оновлення сільськогосподарського виробництва в Україні, визначення пріоритетного переліку сучасних технічних засобів для агропромислового комплексу, опрацювання пропозицій виробників техніки щодо намірів та обсягів виробництва.

Сьогодні із залученням всіх зацікавлених сторін опрацьовуються норми ліцензованого виробництва, проводиться оцінка динаміки виробництва та ступеня локалізації, розробляються пропозиції щодо податкових та митних пільг при ввезенні на митну територію України технологічного обладнання та комплектуючих виробів для виробництва сучасної сільськогосподарської техніки, оптимізації обсягів державної підтримки, нарощування експортного потенціалу галузі сільськогосподарського машинобудування.

Для створення вітчизняних виробництв пріоритетних видів сучасної сільськогосподарської техніки із залученням інвестицій, в тому числі іноземних, програмою передбачено забезпечення в 2013 р. державних гарантій на суму 1,5 млрд. грн. та в 2014 р. – 3,5 млрд. грн. [1].

За своїм аграрним потенціалом Україна є однією з провідних країн світу. Вона має родючі ґрунти, сприятливі кліматичні умови, висококваліфікованих робітників, вигідне географічне положення, тому Україна повинна мати і потужне сільськогосподарське машинобудування, для задоволення всіх потреб сільськогосподарських підприємств.

Рівень матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських підприємств є недостатнім та вже застарілим. Непередбачуваність та нестабільність ринкової ситуації та відсутність коштів, або їх нестача у зв'язку з політичною ситуацією в країні не дають змоги підприємствам здійснити комплексну заміну матеріально-технічних ресурсів, що в свою чергу зменшує врожайність аграрного сектора економіки. Отже, темпи оновлення технічними засобами аграрний сектор допоможуть не тільки тримати рівень ВВП, а й збільшити його. Та й збільшити використання посівних площ.

Реалізація інвестиційних проектів дозволить забезпечити сільськогосподарських товаровиробників технікою з державною підтримкою, а кошти, спрямовані на придбання цієї техніки, будуть прямими інвестиціями для розвитку підприємств сільськогосподарського машинобудування. У цілому ці дії найближчим часом дадуть можливість збільшити імпортозаміщення до 40% при нинішній складовій у 20%.

Література

1. Державна програма активізації розвитку економіки на 2013-2014 р., затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 27.02.2013 р. № 187: [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.kmu.gov.ua>.
2. Закон України «Про Державний бюджет України на 2013 рік» від 06.12.2012 №5515-VI: [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5515-17>.
3. Наявність сільськогосподарської техніки та енергетичних потужностей у сільському господарстві у 2013р.: статистичний бюлетень. – К.: Статистика, 2013.
4. Сільське господарство України: статистичний збірник. – К.: Статистика, 2013.
5. Соловей Д.Ю. Тенденції розвитку ринку сільськогосподарської техніки в Україні / Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 09-10 серпня 2013 р.) / Соловей Д.Ю. Білоусько Я.К. ГО «Центр економічних досліджень та розвитку». – О.: ЦЕДР, 2013. – 77 с.
6. Указ Президента України «Про Національний план дій на 2013 рік щодо впровадження Програми економічних реформ на 2010- 2014 роки "Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» від 12.03.2013 128/2013: [Електронний ресурс] // Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/128/2013>.
7. Шульга О. Проблеми матеріально-технічного забезпечення підприємств аграрного сектору України / <http://visnik.knteu.kiev.ua>.

4.7. General aspects of development of mechanism of financial firmness of enterprises

4.7. Загальні аспекти розробки механізму фінансової стійкості підприємств

Функціонування вітчизняних промислових підприємств у сучасних умовах економічної нестабільності викликає необхідність стратегічного управління на підприємствах, зокрема, прогнозування тенденцій їх розвитку. В даний час на більшості підприємств існує комплекс протиріч структурного, організаційного, технологічного та управлінського характеру. Ця ситуація вимагає розробки нових підходів до побудови систем управління. Дана проблема найбільш актуальна для великих і середніх промислових підприємств, які є фундаментом української економіки і які особливо гостро відчули інформаційно-структурний вакуум, що утворився внаслідок ліквідації централізованої галузевої системи управління народним господарством.

Фінансовий механізм стійкості є системою управління фінансами підприємств, спрямовану на реалізацію їх довгострокових фінансових цілей і є ефективним управлінським інструментом. Розробка цього механізму є сферою діяльності, націленої на реалізацію перспективних рішень в області управління капіталом, яка дозволяє зумовлювати можливі зміни складу і структури капіталу. Процес розробки цього механізму, як і будь-яка управлінська

діяльність, повинна вишиковуватися відповідно до певних вимог до керованості структури капіталу; інвестиційної політики підприємства; дивідендної політики.

Метою управління капіталом підприємства є задоволення потреб в придбанні необхідних активів і оптимізація структури капіталу для мінімізації його вартості та максимізації вартості підприємства при допустимому рівні ризику [1, с. 206]. Структура капіталу є співвідношенням власних і позикових фінансових коштів, використовуваних в процесі господарської діяльності. Вона чинить активний вплив на рівень економічної і фінансової рентабельності організації, визначає систему коефіцієнтів фінансової стійкості та формує співвідношення прибутковості і ризику в процесі розвитку підприємства [2, с.252].

Власний капітал характеризується: простотою залучення, оскільки рішення по його збільшенню за рахунок внутрішніх джерел приймаються власниками без згоди інших господарюючих суб'єктів; вищою здатністю генерування прибутку, оскільки при його використанні не вимагається сплата позикового відсотка; забезпеченням фінансової стійкості розвитку підприємства в довгостроковому періоді. При цьому власному капіталу властиві: обмеженість об'єму залучення й істотного розширення операційної діяльності підприємства; неможливість забезпечити перевищення фінансової рентабельності (рентабельність власного капіталу) над економічною (рентабельність активів) без залучення позикового капіталу [3, с. 139].

Можна зробити висновок, що підприємства які використовують тільки власний капітал, мають найвищу фінансову стійкість, але обмежують темпи власного економічного розвитку, оскільки не можуть забезпечити формування необхідного додаткового об'єму активів в період зростання та не використовують фінансові можливості приросту прибутку на вкладений капітал.

Що стосується позикового капіталу, то він відрізняється широкими можливостями його залучення, особливо при високому кредитному рейтингу підприємства, наявності запоруки або гарантії поручителя, що забезпечує зростання фінансового потенціалу підприємства; нижчою вартістю порівняно з власним капіталом за рахунок зменшення податку на прибуток внаслідок включення відсотків за користування кредитами у витрати і зниження прибутку оподаткування; здатністю генерувати приріст власного капіталу або фінансової рентабельності підприємства [4, с. 52-53].

В той же час використання позикового капіталу істотно підвищує фінансові ризики в господарській діяльності. Активи, сформовані за рахунок позикового капіталу, генерують меншу норму прибутку із-за зростання витрат у зв'язку з включенням у витрати вартості позикового відсотка.

Таким чином, підприємство, що використовує позиковий капітал, має більший потенціал розвитку і вищий рівень рентабельності власного капіталу за

рахунок ефекту фінансового важеля, з одного боку, але це веде до підвищення фінансового ризику і зниження фінансової стійкості підприємства – з іншого [5].

У найбільш загальному вигляді співвідношення власних і позикових коштів в структурі капіталу характеризує величину фінансового левериджа (фінансового важеля), що виникає внаслідок появи позикових коштів в об'ємі використовуваного підприємством капіталу. Саме переважання власної або позикової складової безпосередньо впливає на рентабельність капіталу.

Рентабельність власного капіталу в зарубіжній літературі характеризується як величина, залежна від рентабельності активів і фінансового важеля [6; с. 131-134]:

$$ROE = (I - t) \times [RONA + D/E \times (RONA - \%)],$$

де ROE – рентабельність власного капіталу, RONA – рентабельність активів, D – позиковий капітал (без урахування кредиторської заборгованості), E – власний капітал, I – ставка податку на прибуток, % – середня ставка відсотків за кредитом.

Тому говорять, що рентабельність власного капіталу тим вище, чим вище рентабельність активів і більше ефект фінансового важеля. Диференціал фінансового левериджа є головною умовою, що формує позитивний ефект. Чим вище позитивне значення диференціала фінансового левериджа, тим вище за інших рівних умов буде його ефект. Формування негативного значення диференціала фінансового левериджа з будь-якої причини завжди призводить до зниження рентабельності власного капіталу. В цьому випадку використання підприємством позикового капіталу дає негативний ефект [7, с. 278].

Раціональну структуру капіталу для промислових підприємств визначає наступне граничне співвідношення між власним і позиковим капіталом – 40% : 60%, при цьому подальше зростання позикового капіталу приведе до формування негативного значення диференціала фінансового левериджа, а, отже, до зниження рентабельності власного капіталу.

Інвестиційна політика, як складова частина фінансового механізму стійкості, полягає у виборі та реалізації ефективних форм інвестування, що забезпечують досягнення стратегічних цілей компанії. Вона визначається інвестиційним кліматом і динамікою розвитку ринку інвестицій.

Розробку інвестиційної політики підприємств доцільно здійснювати за наступними напрямками:

- дослідження й облік умов зовнішнього інвестиційного середовища та кон'юнктури інвестиційного ринку;
- аналіз результатів інвестування підприємства в попередньому періоді;
- пошук і вибір об'єктів інвестування підприємства з урахуванням їх ефективності, а також визначення основних джерел фінансування проекту.

Передусім, необхідно оцінити стан інвестиційного клімату як країни в цілому, так і регіону. Після оцінки основних тенденцій інвестиційного ринку необхідно визначити об'єкт інвестування і оцінити передбачувані результати його реалізації. При вирішенні цієї задачі доцільно використовувати програмні засоби, призначені для автоматизації оцінки, підготовки техніко-економічних обґрунтувань і розробки бізнес-планів інвестиційних проектів.

Наступним етапом здійснення інвестиційної політики є вибір джерел фінансування цього інвестиційного проекту. Власні засоби є основою усіх інвестиційних проектів. У індустріально розвинених країнах на їх частку доводиться до 70% усіх інвестицій. До власних ресурсів, за рахунок яких можна збільшити об'єм фінансування інвестицій, відносяться прибуток і амортизаційні відрахування.

Обсяг прямих іноземних інвестицій (ПІІ) в Україну у вигляді акціонерного капіталу на 1 жовтня 2015 р. склав 43,95 млрд. дол., що на 1,1 млрд. дол., або на 2,6% більше, ніж у минулому кварталі. Держстат зафіксував приріст ПІІ другий квартал поспіль, тоді як до цього інвестиції падали протягом п'яти кварталів, що багато в чому зумовлювалося девальвацією гривні. Проте через сильне падіння гривні на початку року в цілому за дев'ять місяців ПІІ в Україну скоротилися на 3,9%, або на 1,81 млрд. дол., в тому числі негативна курсова різниця склала 3,65 млрд. дол. Повідомляється, що частка інвестицій з Росії в третьому кварталі 2015 року зросла з 6,3% до 6,7%, з Нідерландів – з 11,9% до 13%, Австрії – з 5,5% до 6%, тоді як скоротилась частка інвестицій з Кіпру – з 28,6% до 27,7%, і з Німеччини – з 12,8% до 12,4%. [8]

23 жовтня 2015 року канцлер ФРН Ангела Меркель заявила, що Німеччина повинна інвестувати в українське сільське господарство, машино- та літакобудування. Крім того, за словами Меркель, німецьких інвесторів можуть привабити проекти модернізації енергетичної і транспортної інфраструктури України. «Німецькі інвестиції в Україні вже досягли 4,5 мільярдів євро, інвестиційний і торговий потенціал двох держав ще не вичерпаний», – зазначила Меркель. Наприкінці травня повідомлялося, що інвестиційна привабливість України у 2015 р. покращилась: згідно з рейтингом BDO International Business Compass наша країна за рік перемістилася з 109 на 89 позицію, опинившись між Філіппінами і Мальдівами. Серед країн-сусідів України місця в рейтингу розташувалися наступним чином: Польща – 34-а, Угорщина – 39-а, Словаччина – 40-а, Румунія – 47-а, Білорусь – 86-а, Молдова – 87-а і Росія – 100-а [8].

Нині більшість підприємств промисловості, що потребують інвестицій, до реальної роботи по їх залученню не готові. Це викликано недостатньою відкритістю підприємств, невідповідністю системи бухгалтерського обліку вимогам Міжнародних стандартів фінансової звітності, відсутністю у багатьох підприємств ясної стратегії розвитку, небажанням менеджерів допускати

іноземних інвесторів до управління підприємством. Для підйому галузей промислового комплексу слід активно працювати з усіма джерелами інвестицій, включаючи прибуток підприємства, бюджетні кошти, іноземні інвестиції і так далі

Разом з рішенням інвестиційних проблем, пов'язаних із збільшенням активів підприємств і визначенням джерел їх покриття, важливе значення в управлінні власним капіталом, а саме прибутком, грає дивідендна політика. Мета її полягає у визначенні оптимального співвідношення між споживаною і капіталізуємою частинами прибутку. Без урахування особливостей дивідендної політики не можуть бути прийняті рішення по структурі джерел фінансування і напрямам інвестиційної політики. Ухвалення рішення про виплату дивідендів і їх розміри значною мірою визначається стадією життєвого циклу підприємства. Наприклад, якщо керівництво підприємства припускає здійснити серйозну програму реконструкції і для її реалізації намічає здійснити додаткову емісію акцій, то такій емісії повинен передувати досить довгий період стійко високих виплат дивідендів, що приведе до істотного підвищення курсу акцій і до збільшення суми позикових коштів, отриманої в результаті розміщення додаткових акцій [9, с. 314].

Дивідендна політика підприємства враховує увесь спектр інтересів: отримання додаткових ресурсів для інвестицій за рахунок емісії акцій, забезпечення достатнього дивіденду їх утримувачам, оптимізацію співвідношення «прибуток – інвестиції – дивіденд» з урахуванням реальних умов розвитку підприємства. У дивідендній політиці переплітаються інтереси підприємства в цілому і інтереси утримувачів акцій. Ефективне з'єднання цих інтересів – одне з важливих завдань стратегічного фінансового менеджменту.

Таким чином, необхідно відмітити, що негативні наслідки незадовільного фінансового механізму стійкості підприємства можуть проявлятися таким чином:

1. Наслідком відсутності уваги до оптимізації грошових потоків, гармонізації припливів і відтоків, до складання їх прогнозу являються проблеми з платоспроможністю.

2. Незадовільна робота з дебіторами загострює проблему ліквідності, уповільнює оборотність поточного капіталу, а у разі безнадійних боргів призводить до збитків.

3. Імобілізація оборотних коштів (використання короткострокових позикових засобів як джерел фінансування довгострокових вкладень) порушує баланс ліквідності, утрудняє фінансування оборотного капіталу.

4. Недостатність оборотних активів порівняно з короткостроковими джерелами призводить до недоліку власного оборотного капіталу.

5. Недоотримання прибутку і її неефективний розподіл ведуть до втрати власного капіталу.

6. Надмірні і необґрунтовані позики на ринку капіталів здорожують загальну вартість ресурсів, погіршують фінансовий стан. [10; с. 49]

Усе це ще раз підтверджує необхідність розробки механізму фінансової стійкості для поліпшення результатів фінансово-господарської діяльності підприємств відповідно до принципів, які були сформульовані в ході проведення аналізу фінансового стану підприємств.

Основними вимогами до компаній стала корпоративна і фінансова прозорість, історія роботи компанії на ринку, стабільність грошових потоків. Як правило, фонди прямих інвестицій купують неконтрольний пакет акцій компанії і не втручаються в щоденний операційний менеджмент. Проте представники фондів беруть участь у розробці бюджету і стратегії компанії, аналізують її квартальні і річні звіти, впливають на формування команди управлінців, нерідко призначають своїх менеджерів на посаду фінансового і комерційного директора.

Залученню іноземних прямих інвестицій перешкоджає мито на капітальне обладнання. Цей вид податків вкрай обтяжливий для довгострокових капітальних проектів. Без імпорту сучасного устаткування не можна впровадити у виробництво прогресивні виробничі технології, підвищити його ефективність.

Отже, на сьогодні необхідним є покращення інвестиційного клімату, створення прозорої, стабільної і справедливої системи національного законодавства для залучення постійного потоку іноземних інвестицій в Україну. Часті зміни законодавчих актів породжують непослідовність їх застосування, ускладнюють ділове планування, створюють проблеми для адміністрації країни і посилюють почуття невпевненості інвесторів. Треба подолати адміністративні бар'єри, які перешкоджають економічному зростанню. Досі законодавство з питань корпоративного управління є недосконалим і, особливо, слабким є захист прав акціонерів, що стримує іноземні компанії від інвестування в Україну. Ліберальний торговий режим і більш м'який контроль за рухом капіталів привабить інвесторів, які прагнуть до ефективного використання своїх коштів і готові організувати виробництво своєї продукції в Україні для продажу її як у середині, так і за межами країни. Для малих і середніх інвесторів необхідно спростити доступ до банківських кредитів та інших джерел фінансування.

Окрім вищеперерахованих заходів, для покращення інвестиційного клімату і мінімізації ризиків інвесторів слід розробити обґрунтовану податкову ставку, яка матиме вирішальне значення при визначенні податкового обов'язку; запровадити хоча б на період кризи податкові стимули: податкові канікули, податкові пільги на інвестиції і податкові вільні зони. Для реалізації зазначених пропозицій потрібно розробити систему антикризових дій – системних заходів для виходу з фінансово-економічної кризи.

Таким чином, можна засвідчити, що подальший розвиток ситуації без активного та позитивного втручання держави може призвести до згорання цілих секторів національної економіки з відповідним загостренням економічних проблем та посиленням соціальної напруги.

Література

1. Бердар М. М. Фінанси підприємств. Навч. посіб. / М.М. Бердар. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 352 с.
2. Берест М.М. Теоретичне підґрунтя антикризового фінансового управління підприємством / М.М. Берест // Бізнес Інформ. – 2014. – № 3. – С. 250-255.
3. Захарченко В. О. Систематизація методів оцінки фінансового стану підприємства / В.О. Захарченко, С. І. Счасна // Фінанси України (укр.). – 2005. – № 1. – С.137-145.
4. Колосок В. Урахування інтересів груп користувачів інформації при формуванні комплексної оцінки фінансового стану підприємства / В. Колосок // Схід. – 2004. – №3. – С.50-53.
5. Ляшенко Н.В. Причини виникнення, функції та вплив кризових явищ на управління підприємством / Н.В. Ляшенко. // Ефективна економіка. – 2012. – № 2.
6. Николаев И.В. Методы оценки финансовых рисков экономических систем в условиях кризиса / И.В. Николаев // Проблемы экономики. – 2011. – № 4. – С. 131–134.
7. Партин Г.О. Особливості впливу основних чинників на фінансову стійкість підприємства в умовах фінансово-економічної кризи // Збірник науково-технічних праць Національного лісотехнічного університету України. – 2010. – №10. – С.276-279.
8. Статистичні дані [електронний ресурс]: http://dt.ua/ECONOMICS/pryami-inozemni-investiciyi-v-ukrayinu-v-tretomu-kvartali-2015-roku-zrosli-na-1-1-mlrd-191266_.html.
9. Терентьева О.В. Основні складові механізми забезпечення антикризової діяльності на підприємстві / О.В. Терентьева // Бізнес Інформ. – 2014. – № 5. – С. 311-316.
10. Шаблиста, Л. М. Фінансова стійкість підприємства: сутність і методи оцінки [Текст] / Л. М. Шаблиста // Економіка і прогнозування. – 2006. – №2. – С.46-58.

4.8. The effects of pricing on quality of life and harmonization of interests of man and society

4.8. Вплив ціноутворення на якість життя та гармонізацію інтересів людини та суспільства

Якість життя виступає складним, багатокомпонентним явищем, залежним від об'єктивних факторів (насамперед, можливості задоволення людських потреб і інтересів у даних соціально-економічних умовах), так і від різноманітних суб'єктивних факторів (соціально-психологічних, соціокультурних та інших). Міжнародним співтовариством якість життя визнано однією з головних характеристик рівня суспільного розвитку країни.

У самій сутності функціонування ринкової економіки діє принцип гармонізації суспільних, колективних та особистих інтересів, реалізація якого підтримується постійним функціонуванням економічних механізмів і, зокрема,

механізму ціноутворення. За допомогою механізму ринкового ціноутворення відбувається поєднання інтересів споживачів і продавців (виробників) товарів та суспільства в цілому, забезпечується розв'язання суперечностей у їхніх взаємовідносинах.

Отже, ціна виступає одним з факторів, що визначає закономірності фінансово-економічних процесів та явищ, але необґрунтоване використання методів ціноутворення або відмова від управління цінами обертається завжди негативним результатом для розвитку в діяльності. Тому проблеми ціноутворення завжди є актуальними як для зарубіжних, так і для вітчизняних підприємств.

За ринкових умов господарювання ключовим економічним важелем, що активно впливає на розвиток суспільного виробництва та рівень життя населення, є ціна. Проблеми цін та ціноутворення, вплив на них різноманітних факторів досліджують такі вітчизняні та зарубіжні вчені, як Є.А. Агєєв [1], Н.І. Верхоглядова [2], Ф. Котлер, О.Є. Мазур [4], Ю.Г. Тормоса [6], Л.О. Шкварчук [7] та інших. У роботах цих авторів аналізуються загальні принципи, методи і прийоми ціноутворення, що застосовуються у ринкових умовах господарювання.

Питання цін та ціноутворення розглядається в економічній теорії, маркетингу, економіці підприємства, макро- та мікроекономіці тощо. Це обумовлено її широким спектром впливу. Ціна впливає на всі результуючі вартісні показники: валовий випуск товарів і послуг, ВВП країни, кінцеве споживання та накопичення товарів і послуг тощо. Від рівня цін залежить також проміжне споживання, витрати виробництва, валовий прибуток економіки та окремих галузей, показники рентабельності та ефективності виробництва. Разом з тим, існуючі теоретичні та практичні дослідження не повною мірою враховують особливості формування ринкових цін вітчизняних промислових підприємств в умовах складної економічної ситуації в Україні. Тому вирішення такої проблеми, як формування ефективного механізму цінової політики вимагає подальших досліджень, які дозволять підвищити ефективність та конкурентоспроможність промислових підприємств. Для вирішення цього завдання необхідно з'ясувати фактори впливу на ціни, визначити цілі підприємницької діяльності, досягненню яких має слугувати ціноутворення, розглянути методи ціноутворення.

Ціноутворення можна охарактеризувати як процес встановлення (формування) ціни на товари, роботи, послуги. В свою чергу ціна – це кількість грошей, за яку продавець згоден продати, а покупець – купити одиницю товару. В сучасних умовах господарювання ціна, що встановлюється виробниками, має відповідати двом важливим критеріям. Перший – ціна, яка встановлюється на ринку має приносити прибуток, тобто покривати всі витрати, відображати

позитивний фінансовий результат для підприємства, що відображається в бухгалтерському обліку. Отриманий результат має забезпечити ефективне функціонування та розвиток суб'єкта господарювання. По-друге, ціна повинна задовольняти споживача, а точніше його платоспроможність, крім того смаки, вподобання, якісні характеристики. Таким чином, повинно бути оптимальне співвідношення між споживчою вартістю товару, послуги чи роботи та їх ціною.

На основі синтезу поглядів вчених було визначено основні фактори впливу на ціноутворення, які можна поділити на дві групи: внутрішні або виробничі та зовнішні або ринкові (рис. 1).

Процес ціноутворення на підприємстві повинен починатися з визначення цілей продажу даного товару. Зазвичай цілей у підприємства декілька, при чому їх реалізація можлива в короткостроковій, середньо- та довгостроковій перспективі. Слід також відзначити, що рівень цін по-різному впливає на цільові параметри діяльності – розмір прибутку, обсяг обороту, долю ринку, конкурентне положення на ринку. Основними цілями підприємницької діяльності, досягненню яких має слугувати ціноутворення, є наступні [3]:

1) забезпечення сталого функціонування підприємства – в умовах активної конкуренції, а також у випадку зміни споживчих смаків, коли і виникає ризик надмірного розміру пропозиції, що спонукає підприємство знижувати ціни до рівня покриття витрат, а отримання прибутку не стає пріоритетним завданням. Але дана ситуація може розглядатися тільки в короткостроковому періоді;

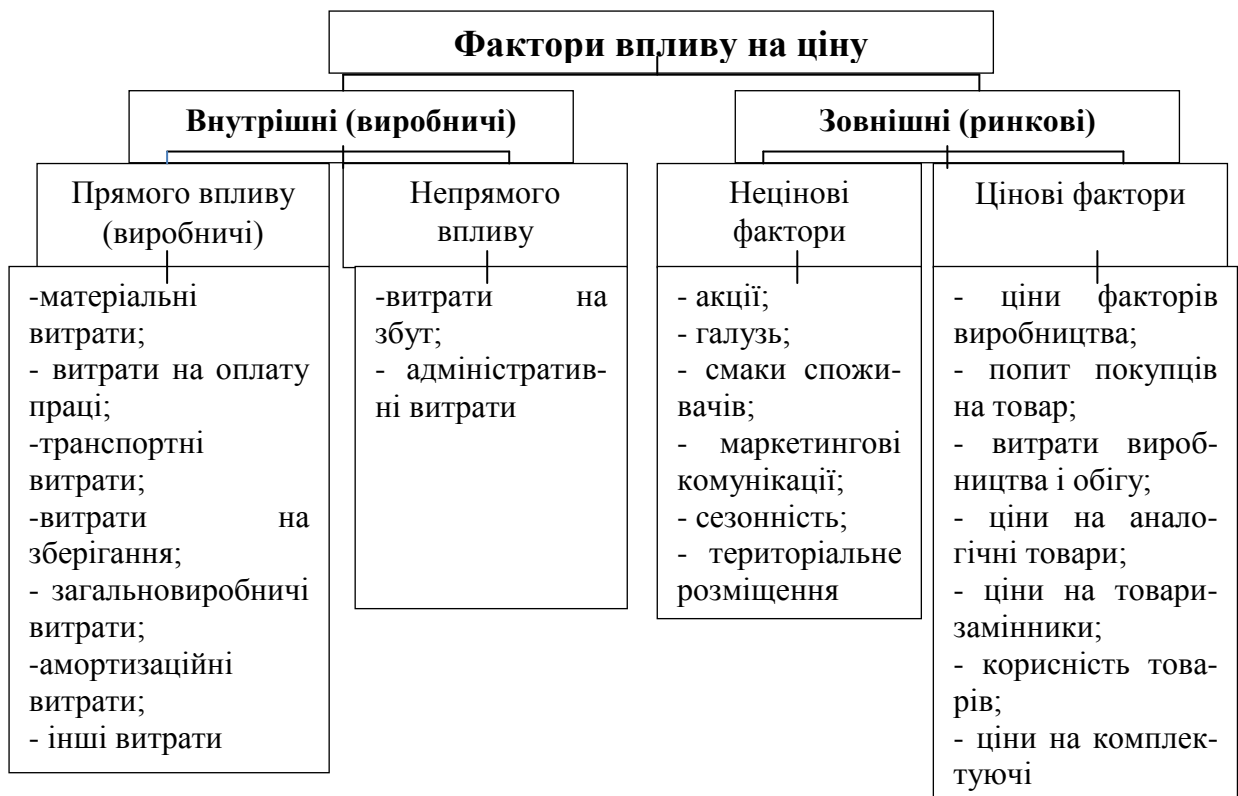

Рис. 1. Фактори впливу на ціну [5]

2) максимізація прибутку в короткостроковому періоді – розглядається, як певна ціль, коли підприємство намагається з найбільшою користю використати кон'юнктуру ринку, а також у разі невизначеності умов діяльності підприємства в майбутньому;

3) максимізація обороту в короткостроковому періоді – реалізується шляхом включення відсотку комісійних на збут продукції;

4) утримання ринку – зберігання існуючого положення або сприятливих умов діяльності на ринку. Підприємство відстежує ситуацію на ринку (виробництво нових товарів, вивчення поведження конкурентів на ринку), намагаючись уникнути значного зростання чи зниження цін. Крім того важливо зменшувати витрати виробництва для формування запасу фінансової стійкості за несприятливої ситуації на ринку;

5) формування довгострокової стратегії підприємства за показником частки ринку, тобто досягнення лідерства на ньому. В цьому випадку доцільним є встановлення ціни, нижчої ніж в конкурентів, що дозволяє збільшувати частку ринку. Вважається, що зростання збуту сприяє зростанню прибутку за рахунок реалізації і зниженню витрат на одиницю продукції;

6) покращення якісних характеристик підприємства – ціль, яка притаманна більшості підприємств. Додаткові витрати на забезпечення якості продукції підприємства пов'язані з проведенням науково-дослідницьких і конструкторських робіт, рекламних заходів, тому ціни на товари таких підприємств вищі, ніж в конкурентів. Для здійснення такої політики суб'єкт повинен мати стабільне фінансове положення, репутацію виробника якісних товарів та попит на дану продукцію.

Зазначені цілі цінової політики пов'язані між собою. Досягнення максимізації прибутку в короткостроковій перспективі може призвести до збитків в майбутньому. Досягнення цілей відбувається в різних періодах, але всі вони повинні сприяти довгостроковій максимізації прибутку.

Вивчення наукових підходів до визначення етапів формування цінової політики на підприємстві (табл. 1) дозволяє відзначити, що більшість авторів дотримуються однакової точки зору в даному питанні. Так, вони виділяють шість основних етапів формування цінової політики (при цьому в однаковій послідовності): встановлення цілей ціноутворення, визначення попиту, оцінка витрат, аналіз цін і товарів конкурентів, вибір методу ціноутворення, встановлення остаточної ціни.

Метод ціноутворення – це конкретний спосіб, прийом, сукупність послідовних дій щодо визначення та обґрунтування ціни конкретного товару. Існує чимало методів ціноутворення [4]:

Таблиця 1. Наукові підходи до визначення етапів формування цінової політики

Автор	Етапи формування цінової політики
Бланк І.Ф.	<ul style="list-style-type: none"> - вибір цілей формування цінової політики; - оцінка рівня торговельної надбавки; - оцінка споживчого ринку; - диференціація цілей цінової політики в розрізі товарних груп з урахуванням можливостей ринку і рівня поточних витрат підприємства; - вибір моделі розрахунку рівня торговельної надбавки; - формування конкретного рівня торговельної надбавки на товари; - формування механізму своєчасного корегування рівня цін
Афанасьєв М.П.	<ul style="list-style-type: none"> - визначення завдань; - визначення попиту; - розрахунок витрат; - аналіз цін і товарів конкурентів; - вибір методу ціноутворення; - встановлення варіанта остаточної ціни; - коригування ціни товару
Котлер Ф. Гавард К. Уткін Е.А. Васильєва Н.З. Козлова Л.І. Герасимчук В.Г. Гаркавенко С.С.	<ul style="list-style-type: none"> - встановлення завдань ціноутворення; - визначення попиту; - оцінка витрат; - аналіз цін і товарів конкурентів; - вибір методу ціноутворення; - встановлення остаточної ціни
Сергєєв В.В.	<ul style="list-style-type: none"> - встановлення цілі (завдань) ціноутворення; - визначення рівня попиту; - оцінка витрат і ступеня регулювання цін; - аналіз цін і товарів конкурентів; - вибір методу ціноутворення; - розрахунок початкової ціни; - урахування на ціну додаткових факторів; - встановлення остаточної ціни

1. Методи витратного ціноутворення («витрати плюс») – метод повних витрат (повної собівартості), метод виробничих витрат (виробничої собівартості), метод змінних витрат, метод змінних виробничих витрат, ціноутворення на основі кривої досвіду.

2. Методи ціноутворення, що ґрунтуються на попиті – метод визначення економічної цінності товару для покупця, метод максимально прийнятної ціни, метод PSM, метод трьох рівнів ціни, метод вивчення намірів про купівлю, метод опитування експертів з визначенням їхніх самооцінок.

3. Методи ціноутворення з орієнтацією на конкуренцію – метод орієнтації на поточні ціни, метод проходження за ціновим лідером, тендерне ціноутворення, метод аналізу цінового позиціонування, метод встановлення ціни

на основі коефіцієнта ринкової сили, метод ціноутворення на основі цінових класів.

4. Ціноутворення з орієнтацією на максимальний прибуток – встановлення ціни, яка максимізує валовий прибуток, встановлення ціни, яка максимізує маржинальний прибуток (суму покриття).

5. Параметричні методи – агрегатний метод, метод структурної аналогії, метод кореляційно-регресійного аналізу, метод питомої ціни, простий баловий метод, бальний метод з урахуванням вагових індексів, метод розподілу 100 балів, метод рангового оцінювання параметрів товару, комплексний бальний метод з використанням товару-еталону.

6. Ціноутворення в умовах: ризику, невизначеності.

Їхнє розділення на групи є доволі умовним і залежить від того, який чинник домінує при визначенні ціни i , відповідно, з якого чинника розпочинається її обґрунтування. Наприклад, методи, що базуються на попиті, означають, що базову ціну товару встановлюють передусім на основі вивчення попиту споживачів, на витратах – на базі розрахунку середніх витрат, на конкуренції – з урахуванням цін конкурентів і т. д. Отримана в результаті застосування будь-якого методу ціна не обов'язково є кінцевою, у багатьох випадках вона потребує додаткового коригування, зокрема до неї можуть бути застосовані інші методи ціноутворення. Інакше кажучи, така ціна є базисною, або базовою. Приміром, ціна, визначена на основі попиту, може бути скоригована за допомогою методів взаємозв'язаного ціноутворення та методів, що ґрунтуються на конкуренції. Крім того, її обов'язково потрібно зіставити з витратами і перевірити на прибутковість. Досить часто ціну визначають водночас кількома методами, а потім здійснюють вибір остаточної ціни. Загалом застосування методів ціноутворення – процес дуже індивідуальний, який залежить від багатьох факторів (мети компанії, професіоналізму та інформованості менеджерів, ринкової ситуації тощо), тому в цій сфері формулювання будь-яких конкретних рекомендацій неможливе.

Отже, керівництву підприємства слід визначити, яким саме методом або комбінацією методів треба користуватись в процесі встановлення оптимальної ціни. Поєднання даних підходів дозволяє врахувати переважну більшість факторів, що впливають на рівень цін та сприятимуть досягненню поставлених цілей підприємств.

Ціна і ціноутворення є важливим складовим елементом функціонування ринкового механізму, що активно впливає на розвиток суспільного виробництва та рівень життя населення. Тому правильно спрямована цінова політика є необхідним компонентом успішної діяльності кожного підприємства в сучасних умовах господарювання.

Література

1. Агеев Є.Я. Ціноутворення: теорія та практикум: Навчальний посібник / Є.Я. Агеев, Т.В. Шахматова, С.В. Піча. – Львів: «Новий Світ-2000», 2012. – 374 с.
2. Верхоглядова Н.І. Основи ціноутворення: Навчальний посібник / Н.І. Верхоглядова, С.Б. Ільїна, Н.А. Іваннікова, Я.Я. Слабко, Ю.В. Лисенко – К.: Кондор, 2006 р. – 252 с.
3. Косарева І.П. Основи управління процесом ціноутворення на промислових підприємствах / І.П. Косарева, Г.О. Сукрушева, О.В. Муравйова // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики, 2013, № 1 (21). – с. 94-103. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.khai.edu/csp/nauchportal/Arhiv/EUPMG/2013/EUPMG113/Kosareva.pdf>.
4. Мазур О. Є. Ринкове ціноутворення. Навчальний посібник / О.Є. Мазур. – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 480 с.
5. Римар Г.А. Ціноутворення в Україні: стан та перспективи розвитку / Г.А. Римар // Проблеми теорії та методології бухгалтерського обліку, контролю і аналізу, 2012. – Вип. 1 (22). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: [Downloads/35506-83289-1-RV%20\(2\).pdf](Downloads/35506-83289-1-RV%20(2).pdf).
6. Тормоса Ю.Г. Ціни та цінова політика: Навч. посібник / Ю.Г. Тормоса. – К.: КНЕУ, 2001. – 122 с.
7. Шкварчук Л.О. Ціноутворення: Підручник / Л.О. Шкварчук. – К.: Кондор. – 2006. – 460 с.

4.9. Population employment as a constituent of living standards and life quality in Ukraine

4.9. Зайнятість населення як складова рівня та якості життя в Україні

Підвищення якості життя є ключовим питанням державної політики. Забезпечення належного рівня доходів громадян є концентрованим виразом спроможності суспільства захищати право людини на гідне якісне життя.

Економічний розвиток будь-якої країни світу визначається досягнутим рівнем і якістю життя населення. Але можна констатувати, що сьогодні в практиці управління соціально-економічним розвитком України рівень і якість життя населення як стратегічна мета носить більш декларативний характер.

Теоретичні положення щодо рівня та якості життя населення висвітлено у працях таких вчених: Д. Богиня, В. Геєць, В. Онікієнко, В. Пономаренко, Е. Лібанова, В. Майєр, В. Жеребін та ін. Окремі елементи механізму реалізації державної політики щодо їх підвищення наведено в дослідженнях І. Дудки, А. Колота, В. Мандибури, О. Мельниченка, М. Папієва, М. Тататервської та ін.

За класичним визначенням, рівень життя – це складна комплексна соціально-економічна категорія, що виражає ступінь задоволення матеріальних і духовних потреб людини. Ця категорія слугує важливим соціально-економічним критерієм при виборі напрямків і пріоритетів економічної та соціальної політики держави, а також для планування соціально-економічного розвитку країни та її

регіонів. Він складається з багатьох компонентів. Це і розміри внутрішнього валового продукту на душу населення, реальних доходів трудящих, і рівень освіти, споживання населенням матеріальних благ і послуг, і забезпеченість населення житлом, його захворюваність, стан природного середовища [1].

Якість життя – ступінь відповідності умов і рівня життя науково обґрунтованим нормативам або визначеним стандартам [2, с. 240]. Під якістю життя розуміють також задоволеність населення життям з точки зору широкого набору потреб та інтересів [3, с. 462]. Це поняття охоплює характеристики й індикатори рівня життя як економічної категорії, а також умови праці і відпочинку, житлові умови, соціальну забезпеченість і гарантії, охорону правопорядку і дотримання прав особистості, природно-кліматичні умови, показники збереження навколишнього середовища, наявність вільного часу і можливості його доцільно використовувати, нарешті, відчуття спокою, комфортності і стабільності [4, с. 12-13].

На формування рівня та якості життя населення впливає безліч факторів, серед яких О. Мельниченко виділяє особистісні, родинні та зовнішні чинники. Серед зовнішніх виокремлюються: політика держави, соціально-економічна та політична ситуація в країні, стан і тенденції розвитку національної економіки, кон'юнктура ринку та ін. [5, с. 52].

Фінансово–економічна криза відчутно відобразилася на якості життя громадян України. Одним з провідних важелів забезпечення практичної реалізації людського потенціалу нації є створення умов для гідної праці.

З розбудовою правової держави та переходом до ринкової економіки найактуальнішою проблемою сьогодення постає реальне забезпечення кожного працездатного громадянина роботою, оскільки право людини на працю є одним із найпринциповіших, а способи його реалізації значною мірою характеризують рівень розвитку всього суспільства.

Право на працю і захист від безробіття проголошено Загальною декларацією прав людини (ООН, 1948 р.) [6, с. 65].

Право на працю – одне з фундаментальних прав людини, встановлене міжнародно-правовими актами, визнане всіма державами, гарантоване Конституцією України. Це право належить до групи соціально-економічних прав, відображає необхідність задоволення потреб людини щодо створення суспільних благ та забезпечення джерелами існування себе та своєї сім'ї, передбачає наявність умов для особистого розвитку та реалізації творчого потенціалу людини [7, ст. 11].

В Конституції України статтею 43 кожному громадянину гарантується право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя роботою, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується [8, с. 23]. У Кодексі законів про працю України, а саме в ст. 2 визначено, що право громадян на працю, тобто

на одержання роботи з оплатою праці не нижче встановленого державою мінімального розміру, включаючи право на вільний вибір професії, роду занять і роботи, забезпечується державою.

Реалізація права людини на працю відіграє визначальну роль у процесі її соціалізації, створює мотивацію для самовдосконалення та розвитку трудового й творчого потенціалу нації в цілому.

У сучасних умовах над означеною проблемою плідно працюють такі науковці як О. Біттер, Й. Гнатишин, О. Дудолад, І. Дутка, Т. Кір'ян, Я. Клейнер, А. Колот, О. Крентовська, О. Кухарева, В. Литвинов, В. Лобас, П. Мазурок, В. Мандибуря, М. Папієв, Н. Сітнікова, М. Татаревська, Н. Федірко, М. Федорова, М. Шаповал та інші. Визнаючи безперечні досягнення вищезгаданих науковців, слід зазначити, що у науковій літературі залишаються мало опрацьованими комплексні підходи до вдосконалення механізму реалізації державної політики щодо підвищення рівня та якості життя населення України в умовах глобальної фінансової кризи.

Зайнятість населення – діяльність громадян, пов'язана із задоволенням їхніх особистих та суспільних потреб, що, як правило, приносить їм дохід у грошовій або іншій формі.

Поняття “зайнятість” включає економічний, соціальний та правовий аспекти і розглядається як триада категорій: економічної, соціальної та правової [9, с. 362].

Залежно від тривалості робочого періоду, способу реєстрації, організації робочого місця та інших факторів зайнятість може набувати різних форм.

М. Махсма під зайнятістю як економічною категорією розуміє сукупність соціально-економічних відносин у суспільстві, які забезпечують можливості прикладання праці в різних сферах господарської діяльності й виконують функції, пов'язані з відтворенням робочої сили на всіх рівнях організації суспільної праці та виробництва [10, с. 37].

Правовий зміст зайнятості полягає в тому, що праця є природним правом людини, і це право гарантується громадянину України державою.

Відповідно до енциклопедичного словника з державного управління зайнятість населення – суспільні відносини, передусім економічні та правові, щодо включення працівника в певну кооперацію праці на певному робочому місці. Для того щоб вважатися зайнятою, людині досить мати зв'язок з якимсь робочим місцем, бути членом якогось виробничого колективу, працювати в порядку індивідуальної трудової діяльності, у приватному секторі тощо. Статус зайнятого не залежить від того, трудиться людина в даний момент, займається спортом чи відпочиває. При визначенні ефективності зайнятості населення має враховуватися, наприклад, ступінь соціальної напруги в суспільстві, що залежить від таких обставин, як рівень прихованого і явного безробіття, розміри

й організація оплати праці, порядок соціального забезпечення при втраті місця роботи або працездатності та ін. Включення їх у систему оцінок робить проблематичною кількісну оцінку ефективності зайнятості населення. Головні цілі політики зайнятості населення пов'язані з проблемами використання праці, зростанням її продуктивності.

Важливим напрямом політики у сфері зайнятості населення на сучасному етапі має бути рішуче скорочення прихованого безробіття. Контроль рівня безробіття та його мінімізація мають забезпечуватися за рахунок збереження та приросту робочих місць, у тому числі у сфері малого і середнього підприємництва [11, с. 243-244].

Серед негативних тенденцій на ринку праці є

- поширення практики вимушених адміністративних відпусток та скорочення робочого дня;

- поширення безробіття та проблем працевлаштування молоді (рівень безробіття серед молодих громадян до 35 років удвічі вищий, ніж серед усього економічно активного населення, багато молодих людей не можуть знайти роботу понад рік).;

- заборгованість з виплати заробітної плати;

- високий рівень виробничого травматизму та професійної захворюваності.

Основна причина порушень безпеки праці – відсутність належного державного фінансування.

Тому необхідно вжити системних заходів щодо підвищення якості життя найчисельніших прошарків населення на основі реалізації їхнього права на працю та забезпечення ефективного використання людського потенціалу нації. В умовах економічної кризи першочерговими завданнями у цій сфері мають стати:

- впровадження дієвої системи моніторингу соціальних наслідків економічної кризи, джерел соціально–політичної напруженості;

- запобігання подальшій соціальній поляризації та поглибленню бідності на підставі виконання соціальних зобов'язань держави та надання їм більш адресного характеру, удосконалення системи захисту населення від соціальних ризиків;

- забезпечення повного виконання передбачених Державним та місцевими бюджетами зобов'язань щодо оплати праці та фінансування соціальних видатків;

- збереження та збільшення зайнятості як умови зміцнення динаміки доходів населення, а відтак – розширення споживчого попиту;

- продовження пенсійної реформи з поступовим переходом до обов'язкової накопичувальної системи пенсійного страхування та стимулюванням впровадження паралельної системи добровільного пенсійного страхування.

Вжити заходів щодо оптимізації структури зайнятості, трансформації системи оплати праці та удосконалення регулювання ринку праці в процесі

кризової та післякризової адаптації економічних суб'єктів, що має конкретизуватися у виконанні таких завдань:

- проведення силами Міністерства соціальної політики України регулярного моніторингу динаміки попиту та пропозиції робочої сили у зв'язку з ліквідацією, реорганізацією, банкрутством підприємств, установ, організацій, створення реєстру наявного трудового ресурсу з метою постійного відстеження стану та адекватності його професійно-кваліфікаційної структури вимогам економіки;

- впровадження гнучких форм зайнятості для вирішення проблем безробіття й пошуку нових джерел робочої сили і шляхів оптимізації її використання;

- розширення безоплатних програм перепідготовки, що надаються державними центрами зайнятості, що вимагатиме збільшення їх фінансування;

- створення умов для заохочення працевлаштування молоді, зокрема матеріальне заохочення роботодавців, які надають «перше робоче місце» випускникам навчальних закладів різних рівнів акредитації для роботи за спеціальністю, завчасне бронювання для таких випускників необхідної кількості робочих місць на підприємствах, в установах і організаціях;

- підвищення мобільності робочої сили у спосіб поширення інформації про стан на регіональних ринках праці, стимулювання попиту на робочу силу, розроблення економічних механізмів заохочення роботодавців до створення нових робочих місць, насамперед у регіонах з надлишковою робочою силою;

- розвиток інструментарію заохочення населення України до самозайнятості та здійснення підприємницької діяльності;

- встановлення одним з визначальних критеріїв видатків розвитку місцевих і центрального бюджетів створення нових робочих місць у працenaдлишкових регіонах;

- забезпечення жорсткого дотримання чинного трудового законодавства щодо соціального захисту працівників, в тому числі вивільнених;

- збереження трудового потенціалу країни та зниження безробіття до рівня, адекватного структурі і якості національного трудового потенціалу.

Очікуваними результатами мають стати:

- забезпечення якості життя населення;

- подолання структурної невідповідності попиту та пропозиції на робочу силу, скорочення частки нелегальної зайнятості, підвищення мотивації до праці та трудової мобільності;

- скорочення зовнішньої трудової міграції та сприяння поверненню трудових мігрантів на Батьківщину;

– поступове зниження рівня соціального розшарування, підвищення рівня життя населення і наближення його до рівня європейських соціальних стандартів.

Література

1. Дзюба І. В. Категорія рівня життя населення: сучасний підхід / І. В. Дзюба, Л.Ф.Удотова // Статистика України. – № 1. – 2004. – С. 68-73.
2. Удотова Л. Ф. Соціальна статистика / Л. Ф. Удотова. – К. : КНЕУ, 2002. – С.240.
3. Ефимова М. Р. Соціальна статистика / М. Р. Ефимова, С. Г. Бычкова. – М.: Финансы и статистика, 2003. – С. 462.
4. Жеребин В. М. Уровень жизни населения / В. М. Жеребин, А. Н. Романов. – М. : НИТИ-ДАНА, 2002. – С. 12.
5. Мельниченко О. А. Підвищення рівня та якості життя населення: механізм державного регулювання : [монографія] / О. А. Мельниченко. – Х. : Вид-во ХарПІ НАДУ “Магістр”, 2008. – С. 7.
6. Найда І. В. Нормативно-правове регулювання процесу працевлаштування молодих спеціалістів в Україні / І. В. Найда // Формування правової держави в Україні: проблеми та перспективи : зб. тез доп. на наук. конф. – Тернопіль : Екон. думка, 2007. – С. 65-68.
7. Петроє О. М. Соціально-психологічні чинники реформування ринку праці : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.02 / Петроє О. М. ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. – К., 2004. – 207 с.
8. Малиновський В. Я. Державне управління : навч. посіб. / В. Я. Малиновський. – Вид. 2-ге, допов. та переробл. – К. : Атіка, 2003. – С. 576.
9. Найда І. В. Аспекти ринку праці в сільській місцевості / І. В. Найда // Сільське життя: газета Добровеличківської районної ради та райдержадміністрації Кіровоградської області. – 2009. – № 16 (8905). – 26 лют. – С. 2.
10. Махсма М. Б. Економіка праці та соціально-трудова відносини : навч. посіб. / М.Б. Махсма. – К. : Атіка, 2005. – С. 4-5, 37-39.
11. Енциклопедичний словник з державного управління / уклад. : Ю. П. Сурмін, В.Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. ; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. – К. : НАДУ, 2010. – 820 с.

4.10. Legal economy as a medium of individuals and society interests harmonization

4.10. Правова економіка як середовище гармонізації інтересів людини та суспільства

Гармонізація економічних інтересів людини та суспільства доволі непросте завдання. Адже окремого індивіда, як правило, цікавить максимізація особистого матеріального та нематеріального добробуту. Для суспільства важливим є матеріальне забезпечення духовного, морального, культурного розвитку усіх членів, досягнення та підтримка узгодженості життєво важливих інтересів різних соціальних груп. Сучасний етап суспільного життя позначений переходом

від природничо-історичного до соціокультурного типу розвитку та дедалі більшим впливом на економічну систему свідомості, освіти, духовних цінностей людини. За таких умов потрібні нові форми реалізації демократії, коли кожен суб'єкт суспільства вільно входить або не входить у певну мережеву структуру, а остання не нав'язує йому свої правила і норми. Воля і вибір людини реалізуються не через посередника (державу), а безпосередньо в її діяльності. Саме тому розбудова правової економіки як середовища гармонізації особистих і суспільних інтересів, а також сфери реалізації та захисту економічних прав і свобод людини набуває особливої актуальності.

Взаємозв'язок інституту права та господарських процесів є предметом дослідження багатьох напрямів сучасної економічної науки. Так, фрайбурзькою школою неолібералізму було розроблено теорію господарського порядку (ордолібералізм), методологія якої доповнювала аналіз економічних процесів аналізом порядку – інституціонального середовища, у якому економічний процес здійснюється (В. Ойкен, Х. Ламперт).

У теорії конституційної економіки вивчається вплив господарських процесів на виникнення чинних правил та інститутів, рівно як і вплив правових цінностей на формування стратегії господарської поведінки індивіда (Дж. Б'юкенен [1; 2], Дж. Бреннан, Р. Вагнер, М. Олсон, Г. Таллок [2], Г. Гаджиев, П. Баренбойм, П. Лафитський, В. Мау [3]).

Разом з тим у цих теоріях існує певний методологічний вакуум щодо визначення суспільної ролі правової економіки. Ця проблема лише частково досліджується у наукових статтях та монографіях з інституціональної економіки (О. Гриценко [4], В. Дементьев [5; 6], Р. Нуреев [5; 7]). При цьому аналітичні моделі економістів концентруються навколо обґрунтування змісту та шляхів формування економіки права [4-8], а наукові інтереси юристів зосереджуються переважно на правовому регулюванні економіки (Ю. Аврутін [9], Д. В. Задихайло [10], Р. Ромашов [11], В. Устименко, Р. Джабраїлов, В. Кампо [12] та інші). Дискусійним залишається питання про зміст правової економіки. Так, О. А. Гриценко вважає правовою економіку, побудовану на принципах верховенства права [4]. На нашу думку, правову економіку доцільно розглядати як сферу реалізації соціально-економічних прав [8].

Виходячи з цього, метою дослідження є визначення сутності, чинників та напрямів розвитку правової економіки, розкриття її ролі у процесі гармонізації індивідуальних та суспільних інтересів.

Зазвичай під правовою економікою розуміють «легальні економічні відносини або легальну економічну діяльність, «правила гри» учасників якої базуються на їх чіткому закріпленні у конституції та поточному законодавстві» [9, с. 476]. Іноді правова економіка сприймається як синонім офіційної економіки на противагу неофіційної (тіньової) або злочинної (кримінальної) [11,

с. 431]. Але загалом це сформована, закріплена, врегульована і захищена правом система суспільного господарювання [4, с. 80-81]. На нашу думку, такий підхід до визначення сутності поняття правова економіка значною мірою обмежує предмет дослідження. Адже поза увагою залишаються деякі принципово важливі питання.

1. *Чи можна вважати правовою економіку, у якій господарська діяльність відбувається згідно принципу верховенства права? Якщо давати позитивну відповідь на це питання, то правовим економічним порядком слід визнати рабовласницьку економіку давніх суспільств (адже работоргівля була санкціонована законом), колоніальну систему (також схвалену законодавством) тощо. Навіть у сучасному світі багато випадків, коли господарська діяльність формально заснована на принципах верховенства права, проте фактично такою не є.*

2. *Чи можна вважати правовою економічну діяльність, яка здійснюється згідно з чинною законодавчою базою, якщо нормативні акти, якими вона регулюється, суперечать іншим нормам законодавства?*

Вітчизняна господарська дійсність, нажаль, рясніє прикладами описаної ситуації. Так, згідно з Законом України «Про прожитковий мінімум» натуральний склад наборів продуктів харчування, непродовольчих товарів і послуг, які входять до складу мінімального споживчого кошику, має переглядатися кожні п'ять років [13, ст. 3], тоді як в останнє перегляд був здійснений у 2000 р., тобто понад 15 років тому [14]. Прожитковий мінімум – базова соціальна гарантія. Від його рівня залежать розмір багатьох соціальних виплат, а також величина мінімальної заробітної плати. Виникає небезпечний причинно-наслідковий зв'язок: невиключення до складу споживчого кошику необхідних для нормального розвитку людини товарів і послуг – штучне заниження прожиткового мінімуму – недооцінка вартості робочої сили – падіння рівня життя, поширення бідності серед зайнятого населення. Тобто санкціонована правом економічна діяльність (наприклад, з виплати зарплати на рівні мінімальної за некваліфіковану працю) суперечить іншим, закріпленим у праві цінностям, зокрема, реалізації та захисту економічних прав і свобод людини – головному завданню соціальної держави, яка проголошена у Конституції України.

Не менш показовим прикладом є спроби стабілізації валютного ринку, вжиті Національним банком України навесні 2014 р. Обмеживши видачу готівкових коштів у іноземній валюті з поточних та депозитних рахунків [15], НБУ не тільки змусив комерційні банки порушувати закріплені у Конституції України та Цивільному кодексі інституціональні норми, а і суттєво викривив умови господарювання шляхом втручання у процес розподілу фінансових потоків. Виникла асиметрія у реалізації контрактних прав суб'єктів

господарської угоди: обмеження, накладене на права однієї сторони, призвело до перерозподілу грошового потоку на користь іншої. Тобто унормована та захищена правом економічна діяльність поставила під загрозу іншу правову норму – рівність у реалізації соціально-економічних прав.

3. Чи можна вважати правовою економічну діяльність, яка відбувається без порушення закону, але унеможливує реалізацію інституціонально закріплених соціально-економічних прав інших суб'єктів господарювання?

Пояснимо це на такому прикладі. Однією з найбільш гострих проблем для вітчизняної економіки є ухилення від оподаткування шляхом використання офшорних схем. Безпосередньо офшорні схеми ніде не передбачають порушень закону. Так, в базовій експортній офшорній схемі товар продається у низькоподаткову юрисдикцію за заниженою ціною, а потім перепродається остаточному покупцеві за реальною ціною. Цінова різниця осідає у низькоподатковій юрисдикції, де податки або відсутні, або мінімальні. Але вітчизняна економіка несе суттєві збитки у вигляді недоотриманих податків. Звужується доходна частина державного бюджету, що змушує державу штучно занижувати соціальні стандарти, пов'язані насамперед з розвитком людини. Це, у свою чергу, унеможливує реалізацію прав на гідну освіту, медичне та соціальне забезпечення тощо. Захищені правом принципи господарської діяльності у цьому випадку суперечать суспільним цінностям, унеможливають захист економічних прав і свобод людини.

Таким чином відповідь на обидва поставлених питання залежить від того, який зміст вкладається у поняття «правова економіка». Якщо зводити правову економіку виключно до легальної діяльності, яка здійснюється на визначених законодавством умовах, тоді, без сумнівів, усі розглянуті приклади слід класифікувати як прояви правової економіки. Проте очевидно, що такими вони не є. З огляду на це, зміст поняття «правова економіка» потребує уточнення та розширення. На нашу думку, правова економіка – це не просто захищена, закріплена і врегульована правом система суспільного господарювання, а така система, у якій легальна економічна діяльність одних суб'єктів не ставить під загрозу можливості інших суб'єктів реалізувати свої соціально-економічні права. Тому критеріями правової економіки, доцільно визнати такі:

- рівні можливості у реалізації соціально-економічних прав. Причому йдеться саме про можливість реалізації прав, якими економічні суб'єкти вільні розпоряджатися на власний розсуд, а не про соціально-економічну рівність або рівність результатів соціально-економічної діяльності;
- законний, унормований характер економічної діяльності. Діяльність, яка спирається на інституціоналізовані норми, може розглядатися як така, проти якої суспільство не заперечує;

- чітка визначеність у правах для кожного конкретного суб'єкта економічних відносин, реальність задекларованих соціально-економічних прав;
- діяльність кожного окремого суб'єкта, а також їх груп не призводить до порушення фундаментальних соціально-економічних прав інших.

Зазначимо, що існування правової економіки стає можливими лише тоді, коли в її основі лежить уся сукупність принципів, а не їх вибіркоче поєднання.

Виходячи з цього, можна визначити суспільну роль правової економіки як сфери реалізації та захисту економічних прав і свобод людини у правовій, соціальній державі, спрямування суб'єктів господарювання до соціально орієнтованого порядку. Правова економіка є середовищем гармонізації інтересів людини і суспільства, адже можливість вільно реалізовувати власні соціально-економічні права не ставить під загрозу можливостей інших людей робити те саме. За таких умов індивідуальний та суспільний розвиток стають взаємообумовленими та набувають сенсу тільки у взаємозалежності одне від одного.

Нажаль, економічний порядок, що склався в Україні, навряд чи можна визнати правовим, оскільки навіть санкціонована правом діяльність здійснюється з порушенням законодавчих норм. На нашу думку, причинами цього є:

- невизначеність прав та неузгодженість правил економічної поведінки. Попри понад 25 років реформ у вітчизняному суспільстві не сформувалося чіткого уявлення про бажану модель економічного розвитку. Відсутність єдиного, системного підходу щодо її розбудови, непослідовність у реформуванні економіки значно ускладнюють визначення соціально-економічних прав індивідів, створюють сприятливе середовище для «вільного» тлумачення їх змісту. За таких умов узгодження правил економічної поведінки, отримання суспільної згоди на їх унормування виявляються проблематичним;

- викривлення орієнтирів при формуванні стратегії економічної поведінки. Оскільки остання вибудовується за відсутності чітких правил та невизначеності прав, суб'єкти змушені шукати альтернативні правовим способи реалізації своїх інтересів. Так, необхідність захисту прав власності (набуття яких у процесі приватизації не завжди було юридично бездоганним) змушує власників «підтримувати контакти» з державними органами, використовуючи їх як спосіб захисту особистих майнових інтересів. Це також створює умови для використання держави як інструменту перерозподілу ресурсів, перетворює державу на джерело нерівності у реалізації соціально-економічних прав.

Тим не менше такий господарський порядок виявляється вигідним для окремих економічних суб'єктів, якими і забезпечується його життєздатність. Адже витрати на організацію та участь у перерозподільчих процесах значно нижчі, ніж витрати на організацію та удосконалення виробництва товарів та

послуг. О. А. Гриценко зазначає, що «формування попиту на верховенство права з боку інноваторів ринкового типу зіштовхується з попитом влади на збереження існуючого правового режиму. З тим, щоб забезпечити впровадження нових норм права, ринкові суб'єкти повинні проникнути у владні структури, але це потребує значних трансакційних витрат. Останні розглядаються як витрати часу, праці, матеріальних та нематеріальних ресурсів тощо прийняття рішення відповідно до встановлення, використання, дотримання, захисту права, покарання у разі його невиконання» [4, с. 83].

Виникає замкнене коло: відсутність узгоджених правил – свавілля в економічному житті – посилення впливу на процеси розподілу окремих власників, не пов'язане з виробничим процесом – збагачення одних за рахунок інших – економічна не вигідність встановлення нового економічного порядку та його унормування. Необхідно додати, що чинний економічний порядок, в основі якого лежить асиметрія прав економічних суб'єктів та посилення економічної влади великих власників, вигідний і державним органам влади, оскільки становить необхідне підґрунтя для вилучення адміністративної ренти.

Вихід з цього замкненого кола можливий лише за умов, коли відсутність ефективних норм та правил господарської діяльності стане економічно не вигідною для більшості суб'єктів. Можна припустити, що це станеться, якщо у суспільстві з'являться умови для нагромадження власності у процесі трудової діяльності. Тоді забезпечення незалежності прав власності від держави, вільне розпорядження правами власності, а також захист прав власності перетворяться на справжні правові цінності, від унормування яких залежатимуть не тільки перспективи економічного розвитку країни у цілому, а і перспективи розвитку кожної особистості. Саме за таких умов український економічний порядок почне набувати правових ознак.

Література

1. Buchanan, J. M. The Domain of Constitutional Economics [Text] / J. M. Buchanan // Constitutional Political Economy. – 1990. – Vol. 1. – № 1. – P. 1–16.
2. Buchanan, J. The Calculus of Consent: Logical Foundations of Constitutional Democracy [E-resource] / J. Buchanan, G. Tullock. – Access mode : <http://www.econlib.org/library/Buchanan/buchCv3c0.html#Preface>.
3. Конституционная экономика [Текст] : монография / [Гаджиев Г. А., Баренбойм П. Д., Лафитский В. Ф. и др.] ; отв. ред. Г. А. Гаджиев. – М. : Юстицинформ, 2010. – 256 с.
4. Гриценко, О. А. Верховенство права в контексті економічної теорії [Текст] / О. А. Гриценко // Економічна теорія та право. – 2015. – № 3. – С. 77-88.
5. Институциональные проблемы современного государства [Текст] : монография / [Абрамов В. Ф., Артемова Т. И., Бескрылова О. С. и др.] ; под ред. В. В. Дементьева, Р. М. Нуреева. – Донецк : ДонНТУ, 2011. – 372 с.
6. Дементьев, В. В. Почему Украина не инновационная держава: институциональный анализ [Электронный ресурс] / В. В. Дементьев, В. П. Вишневыский // JOURNAL OF INSTITUTIONAL STUDIES. – 2010. – № 2. – Т. 2. – С. 81-95. – Режим доступа :

<http://cyberleninka.ru/article/n/pochemu-ukraina-ne-innovatsionnaya-derzhava-institutsionalnyy-analiz>.

7. Нуреев, Р. Джеймс Бьюкенен и теория общественного выбора [Текст] / Р. Нуреев // *Джеймс М. Бьюкенен. Сочинения.* – Серия: «Нобелевские лауреаты по экономике». Т.1. / Фонд экономической инициативы ; пер. с англ. ; гл. ред. Нуреев Р. М. и др. – М. : Таурис Альфа, 1997. – С. 445-482.

8. Овсієнко, О. В. Правова економіка: зміст та засади функціонування [Текст] / О.В.Овсієнко // *Економічна теорія та право.* – 2015. – № 2. – С. 100-109.

9. Аврутин, Ю. Е. Государство, экономика, право в контексте конституционных ценностей и глобализационных процессов развития западной и российской цивилизации [Электронный ресурс] / Ю. Е. Аврутин // *Диалог культур и партнерство цивилизаций : XIV Международные Лихачевские научные чтения, 15–20 мая 2014 г.* / науч. ред. А. С. Запесоцкий. – СПб. : СПбГУП, 2014. – С. 474-476. – Режим доступа : http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_full/2014_rus.pdf.

10. Задихайло, Д. В. Конституційна доктрина та регулювання економічних відносин у контексті конституційної реформи [Текст] / Д. В. Задихайло // *Державне будівництво та місцеве самоврядування.* – 2007. – Вип. 13. – С. 25-37.

11. Ромашов, Р. А. Экономическое право и правовая экономика как феномены мультикультурализма [Электронный ресурс] / Р. А. Ромашов // *Диалог культур в условиях глобализации : XII Международные Лихачевские научные чтения, 17-18 мая 2012 г. Т. 1: Доклады / науч. ред. А. С. Запесоцкий.* – СПб. : СПбГУП, 2012. – С. 430-432. – Режим доступа : http://www.lihachev.ru/pic/site/files/lihcht/Sbor_full/2012_1_rus.pdf.

12. Устименко, В. А. Конституційні засади економічної системи України [Текст] : монографія / [В. А. Устименко, Р. А. Джабраїлов, В. М. Кампо та інш.]; за ред. В.А.Устименка ; Нац. акад. наук України, Ін-т екон.-прав. дослідж. – Донецьк : Юго-Восток, 2011. – 218 с.

13. Закон України «Про прожитковий мінімум» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/966-14>.

14. Постанова КМУ «Про затвердження наборів продуктів харчування, наборів непродовольчих товарів та наборів послуг для основних соціальних і демографічних груп населення» від 14.04.2000 № 656 [Електронний ресурс] Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/656-2000-п>.

15. Постанова Правління НБУ від 30.05.2014 р. №328 «Про врегулювання діяльності фінансових установ та проведення валютних операцій» [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v0328500-14>.

4.11. Investment development of machine-building enterprises in Lviv region

4.11. Інвестиційний розвиток машинобудівних підприємств Львівської області

Функціонування машинобудівного підприємства в умовах конкуренції є ефективним при чітко визначеній науковій методології здійснення перспективного управління інвестиційною діяльністю, інструментом якого виступає інвестиційна стратегія із наявним інвестиційно-інноваційним

потенціалом. Управління інвестиційною діяльністю в Україні потребує вивчення та аналізу основних аспектів інвестиційного розвитку при формуванні стратегії, як його складової.

Незважаючи на значну кількість наукових праць та досягнення в теорії інвестування і практиці із її застосування, існує частина питань, які залишаються об'єктом незмінних дискусій, адже потребують визначення та детермінування змісту їх економічної природи. Економічні аспекти процесу інвестування, інвестиційного розвитку та інвестиційно-інноваційного потенціалу досліджують безліч вчених, зокрема: К. Еклунд, О. Кузьмін, О. Пирог, О. Мельник, Т. Кужда, В. Гусєв, Т. Майорова, О. Товстенюк та Л. Ліпич.

Проте, до початку 90-х років минулого століття в Україні поняття інвестиції було не детерміновано. Частіше інвестиції визначали як капітальні вкладення, а також у ролі економічної категорії, що характеризувала будівельний комплекс. Інвестиції трактували в двох аспектах: як економічну категорію та як процес, пов'язаний з рухом грошових коштів [1, с.7].

На думку економіста К. Еклунда [2] вагомими є витрати на освіту й наукові дослідження, а також охорону здоров'я, тобто сукупні інвестиції в людський капітал, що також збільшує виробничий потенціал економіки.

Інвестування, як процес ставить за мету досягнення соціально-економічного ефекту та високих показників розвитку у поточній діяльності підприємств.

Сприятливий інвестиційний клімат сприяє об'єктивності та обґрунтованості реалізації інвестиційних проектів. Інвестиційний клімат варто розглядати через три субстанції: інвестиційний потенціал, інвестиційну привабливість та інвестиційну активність, які є взаємозалежними. Високий рівень інвестиційної активності є результатом інвестиційної привабливості [3, с.23].

В. Гусєв [4] характеризує інноваційно-інвестиційний розвиток, як «досягнення економічного розвитку шляхом введення у практичну діяльність через інноваційні процеси продуктів інтелектуальної праці – знань, технологій, науково-технічних розробок, організаційно-управлінських рішень тощо для їх комерціалізації і (або) досягнення соціально-економічного ефекту». В цій концепції інвестиційно-інноваційного розвитку розглядається орієнтація на стійкий соціально-орієнтований економічний розвиток, досягнутий на інноваційних засадах збалансованого розвитку економіки і людського потенціалу.

Варто зазначити, що О. Кузьмін та Т. Кужда [5] виділяють сукупність інноваційних факторів впливу на інвестиційно-інноваційний розвиток: законодавчі, організаційно-управлінські фінансово-економічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні, гуманітарні, інформаційні.

О. Ігнатенко [6] характеризує три групи факторів, що перешкоджають інноваційно-інвестиційному розвитку підприємства: економічні (недостатня фінансова підтримка держави, нерозвиненість фінансового ринку невизначеність термінів інноваційного процесу, високий економічний ризик; низький платоспроможний попит на продукцію); виробничі (брак інформації, відсутність кваліфікованого управління інноваційними процесами); правові (недосконалість інструментів правового регулювання інноваційної діяльності). Складові та фактори впливу на інвестиційний розвиток подано на рис. 1.

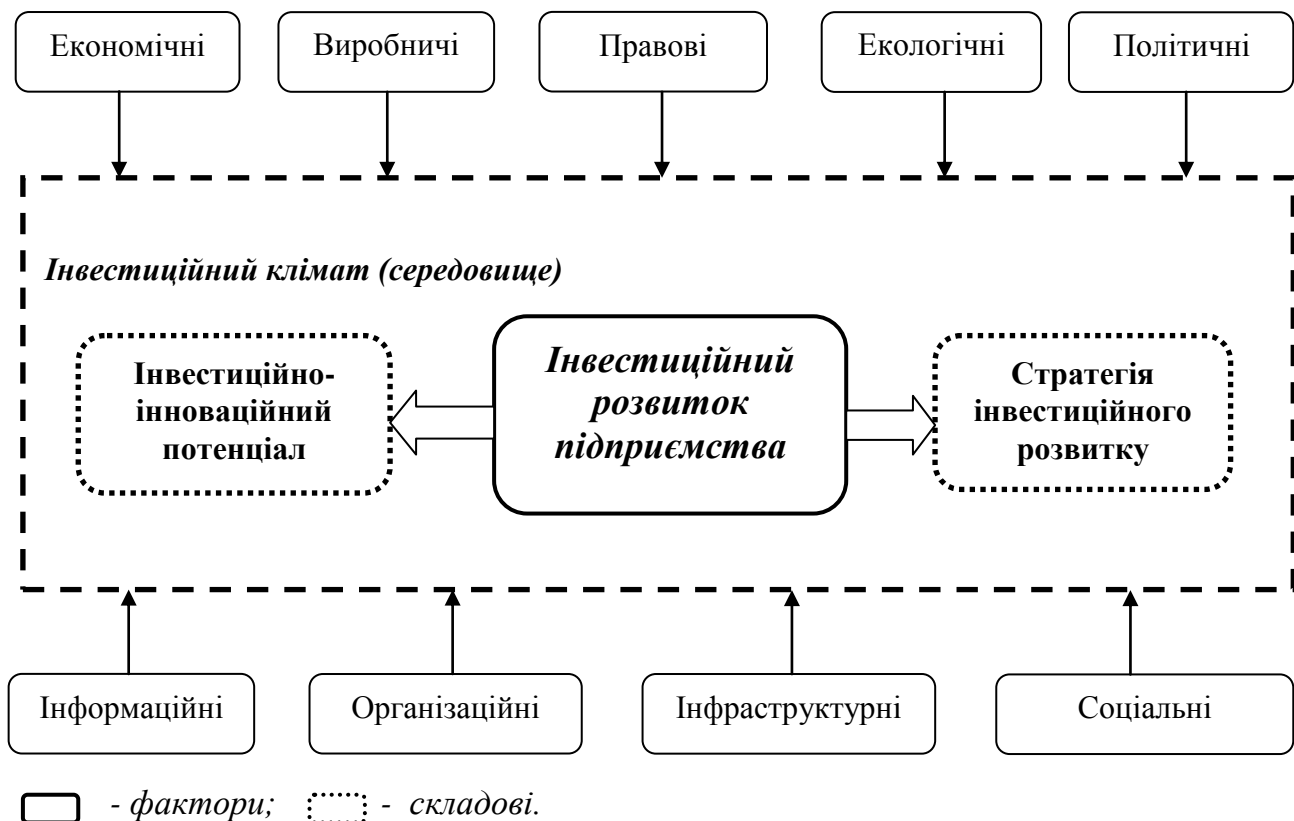

Рис. 1. Складові та фактори впливу на інвестиційний розвиток машинобудівного підприємства

Джерело: розроблено авторами.

Інвестиційний (інвестиційно-інноваційний) розвиток вчені характеризують, як поступовий розвиток підприємства, що включає інноваційний аспект з наявним інвестиційним потенціалом, привабливістю, активністю в умовах сприятливого інвестиційного клімату.

Отже, інвестиційний розвиток – процес поступового економічного зростання із реалізації етапів стратегії, включаючи інвестиційний та інноваційний потенціали та досягнення соціально-економічного ефекту від інвестиційних проектів в умовах сприятливого інвестиційного середовища (клімату).

Ефективність інвестиційного розвитку базується на сукупності аспектів перелічених на рис.2.

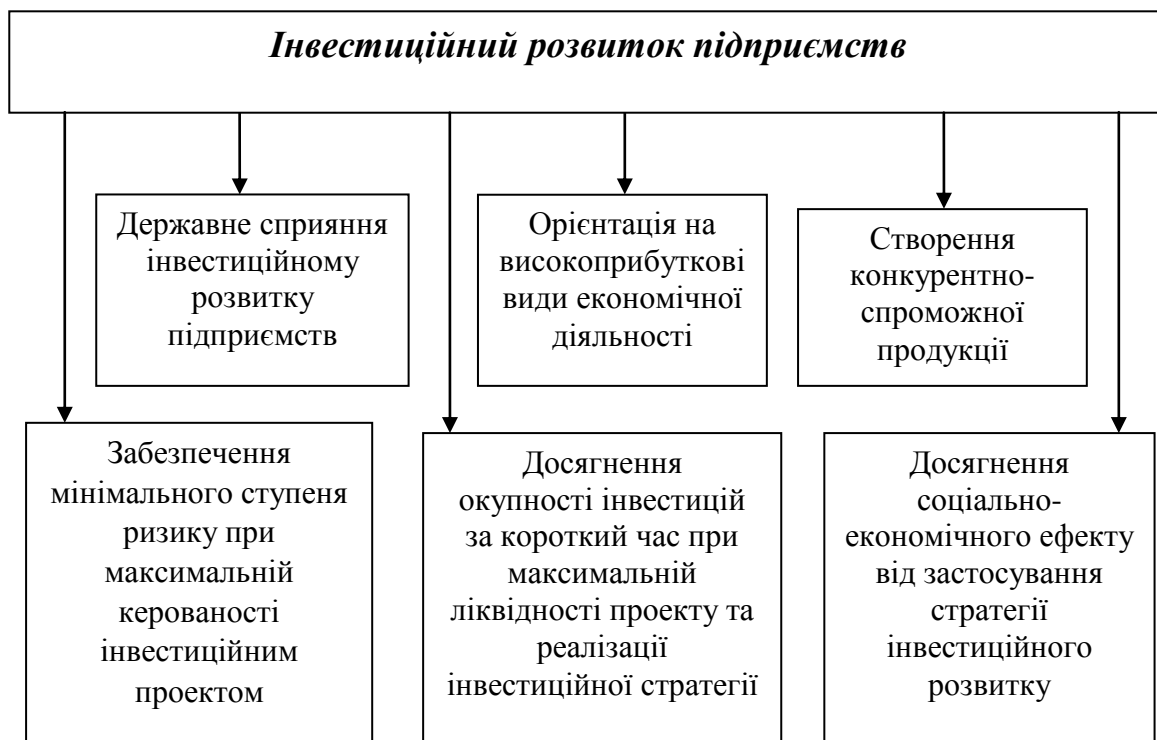

Рис. 2. Основні аспекти інвестиційного розвитку підприємства

Джерело: розроблено авторами.

Варто обирати інвестиційні цілі, такі як: забезпечення сталості розвитку, високих доходів або зростання підприємства із уникненням ризику. Один з найпростіших способів знизити інвестиційний ризик полягає у диверсифікації, активізації інвестиційного менеджменту.

Прикладом ефективного інвестиційного менеджменту є компанії з розвитку бізнесу BDC (Business Development Companies), що були створені Конгресом в 1980 році, їх метою було стимулювати інвестиції в середніх ринкових компаній в США. BDCs беруть участь у торгах на фондових біржах, отримуючи інвестиційний дохід без сплати податку на прибуток корпорацій. Інвестор платить будь-які необхідні податки. У відповідь на «щедрість», вони зобов'язані інвестувати не менше 70% активів заборгованості та акціонерного капіталу компаній США, а також щорічно розподіляють щонайменше 90% свого доходу акціонерам [7].

Спеціалізацією Львівської області є харчова промисловість (38%), машинобудування (10%), хімічна та нафтохімічна промисловість (7%) та ряд інших напрямів активності. Львівська область є регіоном з високою інвестиційною привабливістю, адже за даними рейтингу «Європейських міст і

регіонів майбутнього» «FDI Magazine» вона належить до ТОП-10 регіонів Східної Європи [8].

Проте, несприятливі умови інвестиційного розвитку та відсутність ефективної реалізації інвестиційної стратегії, як сукупності дій та методів реагування на зміни ринкової ситуації у Львівській області призвела до банкрутства низки промислових підприємств та безробіття. Можна навести приклад зареєстрованого у 2003 р. ЗАТ «Львівський автобусний завод». правонаступником ЗАТ «ЛАЗ» стало ЗАТ «Завод комунального транспорту», а соціальна сфера та загальні функції перейшли до ВАТ «ЛАЗ» (ВАТ «Пасавтопром»). На сьогодні ВАТ «Пасавтопром» та ЗАТ «Завод комунального транспорту» визнані банкрутами. Зазначимо, у 2010 р. було визнано банкрутом «Дрогобицький долотний завод» і створено на його базі ТОВ «Універсальна бурова техніка», та підприємство працювало нестабільно, і з січня 2014 р. перебуває в режимі простою.

Основним джерелом капітальних інвестицій та інновацій Львівської області є власні кошти підприємств і організацій. Зауважимо, що фінансування витрат на здійснення технологічних інновацій Львівської області здебільшого за рахунок власних коштів підприємств, на які припало 74,4% від загального обсягу залишається не змінним. Станом на 2015 р. інновації впроваджували 95,3% підприємств, які займалися інноваційною діяльністю, з них інноваційні види продукції – 44,3%, нові технологічні процеси – 72,1% [9].

У табл. 1 подано динаміку надходжень прямих іноземних інвестицій за видами їх здійснення у Львівську область за 2011-2015 рр.

Таблиця 1. Динаміка надходжень прямих іноземних інвестицій за видами їх здійснення у Львівську область за 2011-2015 рр., %

Види надходжень	2011	2012	2013	2014	2015
Всього	100	100	100	100	100
Грошові внески	62,31	20,81	81,82	76,93	71,39
Внески у формі рухомого і нерухомого майна	8,22	2,02	17,79	23,01	25,78
Інші форми здійснення інвестицій	29,47	77,18	0,39	0,06	2,83

Джерело: розроблено авторами на підставі [9].

Можна констатувати, що загальна сума надходжень прямих іноземних інвестицій здійснюється у формі грошових внесків і у 2015 р. становить 71,39% від загальної суми. Відповідно розподіл надходжень прямих іноземних інвестицій за видами машинобудівної діяльності подано у табл. 2.

Динаміка прямих іноземних інвестицій за видами економічної діяльності є спадною і свідчить, що виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів у 2015 р. – 78% та становить вагому частку у загальній структурі.

Таблиця 2. Динаміка прямих іноземних інвестицій за видами машинобудівної діяльності у Львівську область за 2011-2015 рр., %

Види машинобудівної діяльності	2011	2012	2013	2014	2015
Всього	100,00	100,00	100,00	100,00	100,00
Виробництво комп'ютерів, електронної та оптичної продукції	0,10	0,12	0,11	6,08	6,65
Виробництво електричного устаткування	1,40	1,72	1,91	2,81	1,72
Виробництво машин та устаткування не віднесених до інших угруповань	15,42	21,18	19,80	16,24	13,63
Виробництво автотранспортних засобів, причепів і напівпричепів та інших транспортних засобів	83,09	76,99	78,18	74,87	78,00

Джерело: розроблено авторами на підставі [9].

В умовах інвестиційного розвитку машинобудівних підприємств України поширеними є випадки коли інвестори відмовляються від реалізації інвестиційних проектів, внаслідок корумпованості та забюрократизованості інвестиційних процедур, що унеможливує ведення виробничо-господарської діяльності [10, с.70].

Окрім «недовіри», несприятливою умовою для інвесторів є наявність законодавчих бар'єрів. За внесеними змінами до Закону України від 25 березня 2005 р. № 2505-IV «Про державний бюджет на 2005 рік» було скасовано спеціальні режими, які діяли у спеціальних (вільних) економічних зонах (СЕЗ) і на територіях зі спеціальним режимом інвестиційної діяльності та технологічних парках, що негативно вплинуло на розвиток СЕЗ «Закарпаття» та залучення іноземних інвестицій [11].

Завдяки механізму стимулювання залучення інвестицій та створенню сприятливого інвестиційного клімату (середовища) на території Закарпатської області до 2005 року реалізовувалися інвестиційні проекти спільно з іноземними корпораціями, зокрема «Phillips», «TDK Recording Media Europe SA», «JVC» на базі підприємств Закарпатської області – ПАТ «Мукачівський завод «Точприлад», ЗАТ «Берегівський радіозавод» та інших. Сьогодні основними виробниками машинобудівної продукції є ТОВ завод «Флекстронікс ТзОВ», ПАТ «Єврокар», ТОВ «Джейбіл Сьоркіт Юкрейн Лімітед», ТОВ «Ньюко Берегово», ПАТ «Мукачівський завод «Точприлад. Протягом декількох місяців 2015 р. машинобудівними підприємствами Закарпатської області реалізовано продукції (товарів, послуг) на суму 2560,2 млн. грн., з них дві третини припало на підприємства з виробництва транспортних засобів [12].

Відзначимо, що конкурентоспроможний інноваційний потенціал полягає у взаємодії таких економічних відносин за яких реалізовується активне інноваційне функціонування підприємств. Отже, повинно існувати таке середовище, що забезпечить підтримку учасників ринку, а це стає можливим завдяки участі держави у інвестиційно-інноваційних відносинах [13, с.315].

Свідченням ефективної міжнародної співпраці та наявного конкурентоспроможного інноваційного потенціалу є виготовлення у місті Львові спільним підприємством «Електронтранс», заснованим ПАТ «Концерн-Електрон» та «TransTec Vetschau GmbH» (Німеччина) низькопідлогового трамваю у 2013 р. Керівництво значної кількості машинобудівних підприємств Львівської області таких, як: ВАТ «Дрогобицький завод автомобільних кранів» ВАТ «Іскра», ТзОВ «Леоні Веарінг систем УА ГМБХ», ВАТ «Львівський інструментальний завод», ЗАТ НВО «Термоприлад», ЗАТ "Львівський завод «Автонавантажувач», ВАТ "Дослідно-механічний завод «Карпати», ДП «Аргентум», ВАТ «Львівський завод фрезерних верстатів» із застосуванням стратегії інвестиційного розвитку, впровадженням інновацій дасть змогу забезпечити конкурентоспроможний інноваційний потенціал та високі показники у виробництві.

Оскільки, у Львівській області за 2015 р. майже три чверті (72,7%) у загальному обсязі займала продукція переробної промисловості, то вагомим є активне стимулювання машинобудування із урахуванням стратегії інвестиційного розвитку. З видів діяльності переробної промисловості найбільше реалізовано продукції підприємствами з виробництва харчових продуктів, напоїв та тютюнових виробів 17,1 млрд. грн., з виготовлення виробів з деревини, паперу та поліграфічної діяльності 4,8 млрд. грн., з виробництва гумових і пластмасових виробів, іншої неметалевої мінеральної продукції 4,3 млрд. грн. та машинобудування 4,1 млрд. грн. [9].

У «Стратегії розвитку Львівської області до 2015 року» зазначено, що на всіх колишніх державних підприємствах відновили свою діяльність науково-дослідні лабораторії, які для більшості підприємств є основним джерелом походження інновацій. Впровадження інновацій в значній мірі ускладнено нестачею власних фінансових коштів та високою процентною ставкою банківських кредитів. Проблемою для всіх підприємств є нестача кваліфікованої робочої сили, що частково пов'язано з низьким рівнем заробітної плати [14]. Кваліфіковані кадри є невід'ємною частиною успішного функціонування підприємств.

На нашу думку, ефективність інвестування полягає у наявності сприятливого інвестиційного середовища та поступовому інвестиційному розвитку, що забезпечується через державне сприяння та ефективне залучення інвесторів. Підприємства за обставини структурних і функціональних змін

завдяки інноваціям та активізації реалізації стратегії інвестиційного розвитку, як одному із способів вирішення проблем розвитку машинобудівних підприємств можуть досягти високих економічних показників, зокрема зростання прибутку та збільшення обсягу виробництва продукції.

Інвестиційний розвиток підприємств машинобудування України повинен базуватися на: активній участі держави задля підтримки сталості інвестиційного розвитку підприємств, визначенні пріоритетних видів економічної діяльності для зовнішнього і внутрішнього інвестування, обранні ефективної довготривалої стратегії економічного зростання (стратегії розвитку) підприємств, ефективному інвестиційному менеджменту, вивченню конкурентного середовища, впровадженню інновацій, підвищенню кваліфікації персоналу та ресурсозабезпеченості підприємства.

Література

1. Майорова Т. В. Інвестиційна діяльність: навч. посіб. / Т. В. Майорова. – Київ: ЦУЛ, 2003. – 376 с.
2. Эклунд К. Эффективная экономика: Шведская модель: Экономика для начинающих и не только для них: [пер. со швед.] / К. Эклунд. – М.: Экономика, 1991. – 347 с.
3. Пирог О.В. Інвестиційна діяльність в промисловому секторі регіону: теорія та методика оцінки: монографія / О.В. Пирог. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. нац. ун-ту, 2010. – 148 с.
4. Гусев В. А. Інноваційно-інвестиційні процеси в контексті парадигми сталого розвитку [Електронний ресурс] – Режим доступу: 212.111.196.8:8081/.../Gusev_V_O.ppt.
5. Кузьмін О., Кужда Т. Фактори інноваційного розвитку підприємств [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.experts.in.ua/baza/analytic/index.php?ELEMENT_ID=113919.
6. Вільні економічні зони. навчальний посібник. – К. : Дакор, Алєрта, 2001 – С.114-219.
7. Robert Stepleman Business development companies: good income investment or trap? [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.heraldtribune.com/article/20160307/COLUMNIST/1603099166>
8. Стратегія розвитку Львівської області до 2027 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://loda.gov.ua/upload/users_files/22/upload/Strategy-LV-OBL.pdf.
9. Головне управління статистики у Львівській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lv.ukrstat.gov.ua/ukr/about/index.php>.
10. Кузьмін О.Є. Діагностика інвестиційної привабливості підприємств: концепція та інструментарій: монографія / О.Є.Кузьмін, Л.Г.Ліпич, О.Г.Мельник, О.В.Товстенюк. – Луцьк : Вежа-Друк, 2014. – 196 с.
11. Про спеціальну економічну зону "Закарпаття" від 31.03. 2005 № 2505-IV [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2322-14> – Законодавство. Верховна Рада України.
12. Головне управління статистики у Закарпатській області [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.uz.ukrstat.gov.ua>.
13. Ілляшенко С. М. Управління інноваційним розвитком: проблеми, концепції, методи: навч. Посібн. / С. М. Ілляшенко. – Суми: ВТД «Університетська книга», 2003. – 581 с.
14. Стратегія розвитку Львівської області до 2015 [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://ldp.lviv.ua/files/strategic_aims.pdf.

4.12. Efficient use agricultural lands as the main factor of agriculture development in Kazakhstan

4.12. Эффективное использование сельскохозяйственных земель как главный фактор устойчивого развития сельского хозяйства в Казахстане

Казахстан относится к странам с высокой обеспеченностью пахотными землями. При численности населения в 17,4 млн. человек и площади пашни в 23 млн. га в среднем на 1 жителя приходится 1,32 га пашни, в Канаде – 1,44 га, в то время как в Российской Федерации – 0,63 га, Германии – 0,14 га, Франции – 0,3, США – 0,59 га.

Располагая значительной площадью сельхозугодий в категории земель сельскохозяйственного назначения – 90,0 млн. га и числом занятых в отрасли сельское хозяйство в 1,6 млн. чел., на каждого работника в среднем приходится 42,9 га сельхозугодий, в том числе пашни – 14,4 га. При меньшей в 1,8 раза площади на 1 занятого в Германии по сравнению с Казахстаном производится в 13 раз больше продукции на 1 работника. При этом показатель производительности труда в аграрном секторе Казахстана в 4 раза отстает от показателя России, в 12,8 раз – Германии и в 19,5 раза – от среднего показателя по ЕС-27.

Несмотря на рост валового производства продукции сельского хозяйства в стоимостном выражении с 2010 по 2014 гг. темпы роста еще недостаточны для полного удовлетворения потребностей населения страны. Занимая 4,2% в структуре ВВП страны, валовая продукция сельского хозяйства во всех категориях хозяйств в текущих ценах за последние 5 лет выросла в 1,7 раза, в долларах США – в 1,4 раза. Причем более значительные темпы роста достигнуты в отрасли растениеводства, где рост стоимости валовой продукции возрос почти в 2 раза против продукции животноводства, рост которой составил 1,6 раза (табл.1).

Исчисление стоимости валовой продукции по курсу долларов США позволило увидеть реальную картину колебания ее по годам. В республике большая зависимость производства зерна от природных факторов, что влияет на объемы производства. Наряду с другими факторами влияет среднегодовой уровень инфляции, который составил 6%, за счет чего прирост стоимости продукции к 2014 г. по сравнению с 2010 г. снизился на 24%.

Основной причиной невысоких темпов роста валового производства продукции является сохраняющаяся низкая урожайность зерновых культур на неорошаемой пашне – среднегодовой уровень за 5 лет составил 11,2 ц/га, низкая продуктивность животных (средний живой вес забитого на убой 1 головы КРС составляет 309 кг, овец и коз – 38 кг, настриг шерсти на 1 овцу – 2,5 кг), не

развито племенное дело, низок уровень системы ведения хозяйства, кормления животных, отсутствуют оборотные средства и возможность ведения высокоэффективных технологий.

Таблица 1. Динамика роста валовой продукции сельского хозяйства во всех категориях хозяйств за 2010-2014 гг.

Показатель	Год					2014 в % к 2010
	2010	2011	2012	2013	2014	
Валовая продукция сельского хозяйства, млрд. тенге	1 442,6	2286,0	1999,1	2386,1	2509,9	174,0
млрд. \$ США	9,8	15,5	13,5	15,7	13,8	140,8
Продукция растениеводства, млрд. тенге	662,6	1337,2	981,2	1313,0	1315,4	198,5
млрд. \$ США	4,5	9,0	6,6	8,6	7,2	160,0
Продукция животноводства, млрд. тенге	774,1	942,4	1011,2	1064,3	1188,2	153,5
млрд. \$ США	5,3	6,4	6,8	7,0	6,5	122,6
Услуги в области сельского хозяйства, млрд. тенге	5,9	6,5	6,7	8,8	6,3	106,8
млрд. \$ США	0,04	0,04	0,05	0,06	0,035	87,5

Источник: рассчитано автором на основе статистических данных в текущих ценах на продукцию и по курсу тенге за 1 доллар в соответствующем периоде.

Основное поголовье крупного рогатого скота – 92,4%, овец и коз – 95,7%, лошадей – 93,9% содержится в крестьянских и личных подсобных хозяйствах населения, где имеются трудности в ветеринарном и зоотехническом обслуживании животных. Кроме того, из-за слабой селекционной работы в связи с рассредоточенным содержанием животных по частным домам все больше появляется тенденция наличия в домашних хозяйствах беспородного скота с низкой продуктивностью. Поэтому на сегодняшний день остро стоит проблема создания организационных структур по регулированному выпасу скота на приаульных территориях и создания объединенных гуртов и отар для перемещения скота на более отдаленные и сезонные пастбища.

В структуре агроформирований преобладает доля крестьянских хозяйств (96,3%). Число сельхозпредприятий составляет 5,7 тыс. ед. Свыше 75% валовой продукции сельского хозяйства производится малыми формами хозяйствования: крестьянскими и личными подсобными хозяйствами (табл.2).

В республике в результате приватизации государственной собственности наряду с крупными зерновыми компаниями, имеющими площадь пашни от 15 до 30 тыс. га, получило развитие мелкоземелье. В структуре сельхозформирований количество крестьянских хозяйств, имеющих площадь сельхозугодий до 10 га,

составляет около 45% общей численности, до 50 га – 89%. Особенно это коснулось отрасли овощеводства и плодоводства, которые развиты в южном регионе страны. Малые размеры землепользований являются большой преградой для производства товарной конкурентоспособной продукции. В них низка культура земледелия, не осваиваются севообороты, слабо внедряются новые агротехнологии на орошаемых землях (капельное, импульсное, дождевание), низка техническая оснащенность, используется старая изношенная техника, в структуре хозяйств она занимает до 80-90%, незначительна государственная поддержка мелких хозяйств.

Таблица 2. Структура валовой продукции сельского хозяйства по формам хозяйствования за 2010-2014 гг.

Показатель	2010 г.		2014 г.	
	Валовая продукция сельского хозяйства, млрд. тенге	Уд. вес, %	Валовая продукция сельского хозяйства, млрд. тенге	Уд. вес, %
Все категории хозяйств	1442,6	100	2509,9	100
сельхозпредприятия	277,5	19,2	581,9	23,2
Крестьянские хозяйства	345,7	24,0	782,2	31,2
Хозяйства населения	819,4	56,8	1145,8	45,7

Примечание – составлено автором на основе данных статистики.

Решение этой проблемы возможно путем укрупнения мелкоземельных массивов, оснащения крестьянских хозяйств техническими средствами за счет организации сельскохозяйственных кооперативов по материально-техническому обслуживанию. Необходима государственная поддержка в виде прямых инвестиций на создание машинно-технологических станций, субсидирования процентных ставок по кредитам и лизингу техники для крестьянских хозяйств товарного типа, которые производят дефицитную продукцию (овощи, картофель, плоды, виноград, сахарную свеклу и др.).

На переходный период предлагаем объединение крестьянских хозяйств в простые товарищества (ПТ). Такой механизм законодательно закреплен в Гражданском кодексе Республики Казахстан статьей 228 главой 12 «Договор о совместной деятельности» (простое товарищество). ПТ организуются на основе заключения договора между участниками товарищества, где гарантируется сохранение прав на земельный участок собственнику (землепользователю). ПТ не подлежит государственной регистрации как форма хозяйствования, но договор может быть заверен нотариусом с подписями участников (учредителей). При этом самостоятельное юридическое лицо не создается, что уменьшает риски для крестьян.

Основной целью их организации является освоение севооборотов на совместной земельной площади для поддержания и повышения почвенного плодородия, внедрения зональных технологий, а также рационального применения объединенных технических средств, заключения договоров с агросервисными центрами на оказание услуг по обработке земли, последующего приобретения более производительной техники на основе лизинга.

В ПТ могут объединяться низкотоварные мелкие крестьянские хозяйства, размещенные на смежных, прилегающих друг к другу земельных участках, что позволит эффективно обрабатывать землю с использованием производительной техники, внедрять зональные севообороты вместо бессменного возделывания сельхозкультур. Это позволит повысить продуктивность пашни на 30-50%.

Основой взаиморасчетов является полученная прибыль, которая распределяется между членами с учетом размеров земельных угодий, используемых в совместной деятельности, а также трудовое участие работников товарищества. Наемные работники должны обеспечиваться оплатой за трудовое участие. Данная форма наиболее приемлема для регионов, где фермерские хозяйства имеют площади менее 50 га.

В настоящее время во многих сельских районах данная форма существует, но в искаженной форме. Договора не заключаются и не оформляются нотариально. Главы крестьянских хозяйств передают право пользования землей более крупному (успешному) землепользователю за определенную плату (субаренду) или натуральную оплату продукцией в объеме 10-15% от собранного урожая. Однако это весьма искаженная форма отношений между мелким и более крупным землепользователем, где ущемляются интересы мелкого фермера. Поэтому необходимо соблюдение законодательно утвержденного механизма построения экономических отношений.

В целях не допущения дальнейшего дробления крестьянских хозяйств и других форм хозяйствования предлагаем принять Постановление правительства Казахстана «Об установлении минимальных предельных размеров крестьянских и фермерских хозяйств», определяющих товарный их статус и возможность вести рентабельное производство на основе рационального сочетания отраслей растениеводства и животноводства.

Нами выполнен прогноз ожидаемых благоприятных изменений в использовании земель. Так, из числа 216 тыс. зарегистрированных крестьянских хозяйств в республике 45% составляют мелкие до 10 га крестьянские хозяйства. Если их землепользования объединить в ПТ или сельскохозяйственные производственные кооперативы (этот процесс в республике оживился с 2016 г.) и довести их размеры до 50 га, их останется всего 1944 ед. При этом получив уже значительно большую площадь обработки можно увеличить объем валового

производства за счет применения новых агротехнологий, особенно в орошаемой зоне не менее чем в 8-10 раз.

Намечаемые изменения в использовании земель, в том числе форсированный переход к частному землепользованию за счет применения льготных механизмов выкупа по понижающей на 50% кадастровой стоимости земли, позволит создать предпосылки усиления мотивации фермеров к улучшению качественного состояния земель и главной ее составляющей – почвенному плодородию.

Развитие цивилизованного земельного рынка требует создания в республике механизма земельно-ипотечного кредитования, где в качестве залога выступают земельные участки с кадастровой стоимостью.

Обводнение пастбищ должно стать приоритетным направлением Правительства РК в решении проблем развития отгонного животноводства. Начиная с 2014 г. Программой «Агробизнес – 2020» предусмотрено обводнение 8,0 млн. га пастбищ и строительство 4 тыс. колодцев, общей стоимостью 28,0 млрд. тенге с использованием альтернативных экологически чистых источников энергии – солнечных модулей и ветроустановок для подъема подземных вод.

В результате проведения мероприятий по внедрению севооборотов, зональных технологий, рационального использования сенокосно-пастбищных угодий и вовлечения земель запаса в сельхозоборот объем валовой продукции сельского хозяйства на прогнозируемый 2020 год в целом по республике во всех категориях хозяйств может возрасти не менее, чем в 1,5 раза в долларовом исчислении и составить 10,8 млрд. долл. США, против 7,2 млрд. долл. США в 2014 году. Такому увеличению объема валовой продукции сельского хозяйства на перспективу будут способствовать рациональное использование имеющегося ресурсного потенциала, повышения эффективности отраслей за счет интенсификации производства, применения ресурсосберегающих технологий, переход на новые технологии капельного, импульсного орошения в южных регионах с высоким индексом природных ресурсов, что позволит повысить продуктивность использования земель.

Уровень интенсивности использования земель значительно возрастет к 2020 г., соответственно повысится уровень жизни населения Казахстана.

Предлагается на прогнозный период до 2020 г. вовлечь 1,9 млн. га залежи в пашню и обводнить 23,0 млн. га пастбищ на основных землепользованиях действующих сельхозпредприятий. Это будет способствовать обеспечению потребности растущего поголовья скота в концентрированных и зеленых кормах, повышению доли производства зерна для экспортных поставок.

В целом темпы прироста посевной площади прогнозируются в 1,2% в год. На перспективу предложено формирование оптимальной структуры посевов, где доля зерновых и зернобобовых не должна превышать 66-73%, а пшеницы 56-

60%. Это позволит добиться использования лучших предшественников и создаст условия для роста урожайности сельскохозяйственных культур и ее устойчивости.

Рост поголовья скота и птицы сохранится, однако темпы несколько снизятся, что связано с периодом изменения организации содержания и выращивания скота – переходом на крупнотоварные откормочные и молочные хозяйства. При этом предполагается снижение доли фермерских хозяйств до 73-75%, что позволит увеличить продуктивность животных, применив интенсивные технологии выращивания животных.

В структуре валовой продукции будет превалировать растениеводство, хотя его доля несколько снижается – до 50,6%. Это результат намечаемого постепенного восстановления наряду с зерновой и животноводческой специализации сельского хозяйства республики.

При сохранении существующей системы организации труда и расширении земельных ресурсов, численность занятых в сельскохозяйственном производстве будет иметь тенденцию к снижению. При соблюдении нормативной нагрузки затрат труда на 1 га и 1 голову скота к 2020 г. высвободиться из сельскохозяйственного производства 390,5 тыс. человек, общая численность занятых в республике составит 1750 тыс. человек, что будет соответствовать мировой тенденции сокращения числа занятых в сельскохозяйственном производстве.

В связи с увеличением площади пашни и посевов на 1,9 млн. га, а также темпов обновления машинно-тракторного парка (МТП) потребность в высокопроизводительной технике к 2020 г. возрастет по тракторам (Джон Дир, Класс и др.) на 15%, комбайнам – 23,7%. Обновление МТП будет осуществляться за счет льготного кредитования по лизингу. Аграрному сектору будет оказываться государственная поддержка в виде субсидий, возмещения ставки по инвестиционным вложениям. В 2014 г. в целом по АПК она составила 205,8 млрд. тенге, что составляет 8,2% валовой продукции сельского хозяйства.

Прогнозируемый на 2020 г. уровень производства продуктов сельского хозяйства позволяет сделать вывод о приближении потребления продуктов питания на душу населения Казахстана к научно обоснованным нормам.

Литература

- 1.Сб. Сельское, лесное и рыбное хозяйство за 2010 -2014 гг. Комитет по статистике Республики Казахстан. Астана 2015 г.
2. Программа «Агробизнес – 2020».
3. Сигарев М.И., Нуркужаев Ж.М. Государственная поддержка аграрного сектора Казахстана. Ж./ Проблемы Агрорынка, №1.-2016.- с.65-71.

4.13. Adaptive strategies of entrepreneurs in terms of economic risks and threats

4.13. Адаптивні стратегії підприємців в умовах економічних ризиків і загроз

Економічну кризу в країні не можливо подолати без спільної праці усіх суб'єктів господарювання, яка повинна бути спрямована на зменшення негативних впливів та на створення упереджувальної системи протидії ризикам і загрозам. Світовий досвід розвинутих країн довів, що саме підприємці малого та середнього бізнесу виступають у ролі медіаторів виходу країни із кризового становища. Вони, по-перше, надають населенню робочі місця, по-друге, наповнюють бюджет, по-третє, реалізують соціальні проекти тощо.

Перехідний період від однієї системи суспільно-економічних відношень до іншої завжди пов'язаний з великими ускладненнями. Специфіка психолого-економічних проблем сучасного періоду визначається необхідністю засвоєння нового підприємницького досвіду, бо саме мале і середнє підприємництво несе у собі потенціал економічних трансформаційних змін. Працюючи в конкурентному середовищі малому і середньому підприємництву постійно доводиться адаптуватись до змін у господарському середовищі, отримуючи нові знання, як із зовнішніх так і з внутрішніх джерел. Такі процеси спонукають до зростанню вимог щодо формування адаптивних стратегій підприємницького потенціалу.

Ризики і загрози завжди супроводжують будь-яку підприємницьку діяльність, навіть саме поняття «підприємницька діяльність» полягає у прийнятті ризику на себе власником бізнесу, з метою отримання надприбутку та задоволення своїх потреб і поставлених цілей. У економічному словнику підприємницька діяльність [1] розуміється як самостійна, ініціативна, систематична господарська діяльність, яка здійснюється на власний ризик із метою досягнення економічних, соціальних результатів та одержання максимального прибутку. Ризики при цьому можуть виникати як на перших етапах створення власного бізнесу, так і при вже стабільному існуванні на ринку. Вони хоч і різнопланові, можуть бути як зовнішні так і внутрішні, але всі вони мають значення у діяльності підприємців, впливають на їх розвиток і величину отриманого прибутку. З негативними явищами необхідно боротись, упереджувати їх та бути готовим протидіяти їм, у разі їх виникнення. В умовах бурхливих змін в соціально-економічному житті країни, що пов'язані з впровадженням нових реформ, коли має місце політична, соціально-економічна нестабільність та напруженість, актуалізується необхідність зміщення акцентів у бік суб'єктів, які беруть на себе ініціативу поєднання ресурсів і можливостей в єдиний процес виробництва товару чи послуги та потенційно здатні проводити

інноваційну діяльність і застосовувати ефективні адаптивні стратегії у новій економічній ситуації.

Американські вчені К. Макконнелл і С. Брю [2] наголошують, що підприємець одночасно є і каталізатором, і рушійною силою виробництва, і посередником, що зводить разом інші ресурси для отримання головного результату підприємницької діяльності – прибутку. Поняття «підприємець» включає до себе не тільки ступінь професійної підготовки людини, але й форму суспільного визнання, умови реалізації професійних знань та навичок у конкретній соціальній ситуації. Підприємницька діяльність часто пов'язана з більшим чи меншим рівнем невизначеності ситуації, тобто завжди знаходиться під впливом різних економічних ризиків та обмежень. Особливість діяльності підприємців малого і середнього бізнесу може бути виявлена тільки при умові, коли їх діяльність буде розглядатись у конкретному відношенні з кожним елементом господарського середовища, враховуючи при цьому всю багатозначність зв'язків і структурних відношень між елементами, як у внутрішньому розвитку регіону, так і у міжрегіональному плані [3].

Ми вважаємо, що підприємницькій діяльності притаманні такі *особливості*:

1) основний зміст підприємницької діяльності зводиться до взаємодії з людьми і готовністю йти на ризик. Підприємець ризикує не тільки своїм часом, працею, діловою репутацією, але й вкладеними коштами – своїми власними і/або компаньйонів-акціонерів (якщо заплановане не вдається, то це відображається і на якості роботи);

2) підприємницька діяльність потребує подвійної підготовки: *особистісної* – вміти підтримувати ділову активність; приймати основні рішення у процесі виробництва товарів чи послуг, встановлювати і підтримувати контакти з людьми, проявляти такі якості як толерантність, рішучість та, з іншої сторони, а також *спеціальної* – отримати базову фахову підготовку на основі вивчення менеджменту і вміти впроваджувати на комерційній основі нові продукти, нові виробничі технології або навіть нові форми організації підприємства;

3) підприємницька діяльність здійснюється через механізм координаційної взаємодії – відбувається стимулювання ефективної координації усіх суб'єктів господарського ринку через спрощення та пришвидшення інформаційної взаємодії «суб'єкт-суб'єктних» і «об'єкт-об'єктних» зв'язків між малими та середніми підприємствами, органами влади, громадськими організаціями та іншими учасниками.

Прагнення проявити себе як вмілого бізнесмена, реалізувати свої ідеї та результати діяльності, зробити їх надбанням суспільства – це також інтерес підприємця, який відіграє значну роль у житті суспільства і є рушієм його розвитку. Для того щоб здійснювати постійний пошук нових способів комбінування ресурсів, потрібно мати відповідні якості: волю і здібності;

духовну свободу, здатність визначати головні моменти підприємницької діяльності, «плисти проти течії», долаючи опір соціальних сил; витратити сили та енергію, здійснювати вплив на інших через результати своєї діяльності [4]. Як відомо, до важливих якостей психологічного портрета підприємця належать такі:

а) мотиваційно-вольові: наявність внутрішнього контролю, прагнення до боротьби і перемоги, схильність до ризику, потреба в самоактуалізації й суспільному визнанні, переважання мотиву досягнення перемоги над мотивом уникнення невдачі;

б) інтелектуальні: компетентність, розвинута інтуїція і перспективне мислення; комбінаторні схильності, розвинена уява і перспективне мислення;

в) комунікативні: здатність і готовність до лояльного спілкування з іншими людьми, талант координатора зусиль співробітників та вміння рухатися проти течії.

Отже, підприємець – це суб'єкт, що поєднує у собі новаторські, комерційні та організаторські здібності для пошуку та розвитку нових видів та методів ведення бізнесу, нових благ та їхніх новітніх якостей, розширення сфер застосування капіталу. Й. Шумпетер [5] наголошує, що підприємець – це особливий тип людей, який виконує функцію новаторів в економіці. Звичайно навколишнє середовище при цьому протидіє, оскільки «нововведення в економіці, як правило, впроваджуються не після того, як спочатку у споживача стихійно виникнуть нові потреби..., а тільки тоді, коли саме підприємництво прищепить споживачам нові потреби». Внаслідок цього підприємцям приходиться адаптуватися як до мінливості смаків споживачів, так і до ризиків та загроз внутрішнього та зовнішнього економічного простору господарювання.

Очевидно, що признаючи первинність адаптивної потреби, необхідно ототожнювати адаптацію з головною метою діяльності, оскільки у людини процес задоволення потреб виступає як цілеспрямована діяльність. Між тим специфіка адаптаційних процесів полягає у тому, що вони є засобом, умовою реалізації мети і тільки в цій якості і можуть існувати. Потреба в адаптації може існувати і усвідомлюватись, але при цьому вона буде вторинною по відношенню до потреб, які викликають цю необхідність [6].

Наше дослідження адаптації до ризиків і загроз у підприємницькій діяльності базується на диспозиційно-рефлексивному підході, який дозволяє виокремити альтернативні стратегії професіоналізації: модель адаптивної поведінки підприємця і модель його професійного розвитку. Ми розглядаємо *диспозиційно-рефлексивну концепцію* особистості підприємця як інваріантно організовану систему, в якій базові компоненти визначають стійкість поведінки, почуттів і відношень з людьми; середній рівень визначає збалансовану систему узагальнених соціально-економічних установок на різноманітну взаємодію з господарським середовищем у виробничих ситуаціях; а ситуаційні компоненти

визначають готовність до оцінки і дії у конкретних (мікроекономічних і соціальних) умовах підприємницької діяльності. Фундаментальною умовою будь-якого професійного розвитку є перехід на більш високий рівень самосвідомості.

Ураховуючи інтерес, вигоду як невід'ємний атрибут підприємця, не можна лише ним визначати мотиви його діяльності. Адже в умовах ринкового середовища, суб'єкти підприємницької діяльності одержують прибуток за умови вибору найбільш ефективного варіанту використання ресурсів, економічного ризику, новаторських ідей. Це спонукає підприємця йти непротореним шляхом, застосовувати найкращі якості працівника: творчість, сумлінну працю, організаторські здібності.

Виходячи з цього ми розуміємо *адаптацію до підприємницької діяльності* як активну взаємодію підприємців і соціально-економічного середовища з метою досягнення таких стосунків між ними, які в найбільшій мірі забезпечують ефективність підприємницької діяльності, розвиток підприємницького потенціалу і особистісну задоволеність підприємницькою самореалізацією. Тобто, через адаптацію забезпечується можливість прискорення ефективного функціонування підприємця в змінених обставинах життя. Адаптація до підприємницької діяльності на сучасному етапі визначається ринковим середовищем, яке включає до себе комплекс певних умов, зовнішніх сил і стимулів, які впливають на підприємця; а також соціально-економічні ситуації з об'єктивними та суб'єктивними аспектами підприємницької діяльності, в яких вона функціонує.

На загальнодержавному рівні першочергового значення мають підприємницькі ресурси, при цьому сама їх наявність не є гарантом досягнення стратегічних бізнесових цілей; іншою, не менш важливою складовою виступає здатність мобілізувати ці ресурси у ході здійснення комплексу дій (бізнес-процесів). *На регіональному рівні* першочергового значення набувають обмеження і ризики, з якими стикаються суб'єкти підприємницької діяльності під тиском зовнішнього і внутрішнього середовища. *На локальному рівні* важливо враховувати наявні і приховані потенційні можливості суб'єктів підприємницької діяльності та їх мотиваційно-практичне регулювання, яке базується на активізації зацікавленості населення у реалізації себе як підприємця, що має на меті практичну реалізацію поставлених цілей: підняття свого добробуту і бути заможним [7].

Існують відповідні каталізатори виникнення ризиків, загроз та обмежень, які періодично актуалізуються в економічному просторі господарювання регіону і мають причинно-наслідковий вплив на підприємницьку діяльність, до яких можна віднести екзогенні та ендегенні каталізатори виникнення ризиків і загроз. Так до ендегенних ризиків відносять ті несприятливі ситуації, які можуть

виникнути в самому мікросередовищі підприємств регіону, тобто в одній із його управлінських, виробничих чи інших підсистем. Екзогенні ризики є ризиками мезо- і макросередовища, тобто такими, вплив на які з боку підприємств регіону фактично мінімальний. Вони абсолютно не залежать від діяльності персоналу підприємств і тому є більш складними для аналізу та управління. Стосовно тих підприємств, які здійснюють зовнішньоекономічну діяльність, то для них спектр зовнішніх ризиків розширюється принаймні вдвічі. В даному випадку, до всіх можливих зовнішніх ризиків діяльності підприємств у власній країні, додаються ще й ризики діяльності на міжнародному ринку та зовнішні ризики, які пов'язані з економічною, політичною, фінансовою, соціальною та іншими ситуаціями у країні [8].

Як зазначає С.А.Дружилов [9], адаптивна стратегія – це в більшості своєму вибір між стратегією підкоритися ринковому середовищу і стратегією звільнення внутрішніх ресурсів особистісного розвитку, яка включає до себе здатність вирішувати морально-ціннісні проблеми і при необхідності протистояти чи перетворювати це середовище. В такій ситуації підприємці вимушені адаптуватися до змін в економічному просторі господарювання і шукати своє місце у нових реаліях. Це призводить до розмиття рольових образів і збільшення суб'єктивного контролю над емоційними переживаннями, особливо у випадках коли акцент в житті ставився на кар'єрну успішність і збанкрутіння починає сприйматися як поразка і кінець всієї життєвої кар'єри.

Різного роду зміни в підприємницькій діяльності спрямовані на те, щоб актуалізувати потенційні, резервні можливості і сформувати адаптивну стратегію до ризиків і загроз у підприємницькій діяльності. Ми вважаємо, що *адаптивна стратегія підприємців* буде визначатися рівнем відповідності суб'єктивних (пригноблювати чи звільняти внутрішні ресурси) і об'єктивних (присвоювати чи перетворювати ринкове середовище) елементів адаптації по відношенню до ступеня збігу його очікувань з реальною підприємницькою ситуацією.

Аналізуючи адаптацію як процес і як результат на різних етапах підприємницької діяльності, можна відмітити, що вона відбувається після настання певних ризиків і загроз для діяльності суб'єкта підприємницької адаптації. Адаптація до ризиків та загроз соціально-економічного простору господарювання, на основі врахування виділених ендогенних і екзогенних каталізаторів їхнього виникнення, здійснюється підприємцями через формування власних *адаптивних стратегій* протидії ним, до яких можна віднести:

1. *Стратегія когнітивної опори*: характеризується осмисленими зусиллями, які спрямовуються на активну підприємницьку діяльність, з використанням ресурсних сил для повної реалізації наявних можливостей; на самоосвіту; на

вдосконалення організаційної структури управління бізнесом. Образ «Я»-підприємець є гнучким і головним чином спрямований на себе й на управління значимими ринковими ситуаціями. Підприємці мужньо переживають невдачі і зберігають здатність до відтворення економічних процесів або переорієнтації своєї діяльності, вміють встановлювати нові ділові зв'язки і контролювати своє оточення.

2. *Стратегія емоційних змін*: характеризується фокусацією на симптомах стресу або на уникненні його руйнівної сили, використання ресурсних сил стосовно нейтралізації ризиків і загроз для підприємницького потенціалу, що підвищує рівень захисту. Підприємці стримано сприймають перехід до іншої сфери господарювання через закриття бізнесу, врівноважено проводять кадрові зміни, прагматично здійснюють продаж устаткування, а завдяки своєму позитивному життєвому балансу з впевненістю розраховують на допомогу системи дотацій, пільгового банківського кредитування.

3. *Стратегія поведінкової боротьби*: характеризується стійкістю партнерів у поведінці і звичках, прагненням реалізації можливостей для подолання слабких сторін підприємницького потенціалу, прагненням до перегляду бізнес-плану або до перепрофілювання господарської діяльності, а їх активність обумовлена введенням режиму економії. Такі підприємці намагаються створити нові партнерські зв'язки, залучити інвесторів, частково змінити спеціалізацію, зменшити дебіторську заборгованість через форфейтинг та факторинг.

4. *Рефлексивна стратегія розвитку*: характеризується аналізом протидії ризиків і загроз для бізнесу, прагненням зосередитися на шляхах вирішення проблем, спрямованістю на осмислення своєї підприємницької діяльності і можливості переорієнтації на новий вектор розвитку в інших сферах діяльності. Така стратегія передбачає використання рефлексивної інтуїтивності і інверсійності у конкурентній політиці. Такі підприємці мають живі інтереси і постійні плани на майбутнє стосовно збереження свого бізнесу, за рахунок розширення ринків збуту, асортименту товарів/послуг в регіоні.

Часто підприємці, застосовуючи адаптивні стратегії при протидії ризикам і загрозам для своєї підприємницької діяльності, не враховують ступінь власної готовності до підприємницької діяльності. Необхідною умовою успішного ведення бізнесу, протидії ризикам і загрозам виступає також *готовність до підприємницької діяльності*, під якою ми розуміємо здатність і вміння особистості до ефективних дій у економічному просторі господарювання, що підтримують та підсилюють підприємницький потенціал, створюючи його конкурентні переваги. Такий підхід до визначення передбачає врахування наявних компонентів готовності та здатність їх до використання. Тому, рівень готовності до підприємницької діяльності необхідно розглядати через емоційний (особистісне і мотиваційне ставлення до підприємницької діяльності),

когнітивний (розуміння суті і змісту підприємницької діяльності) та поведінковий (активність у реалізації підприємницької діяльності та стилі комунікативної взаємодії) компоненти.

Отже, кризові явища формують плацдарм до корінних змін у реалізації адаптивних стратегій підприємців, з урахуванням впливу економічних ризиків і загроз. А це в свою чергу обумовлює необхідність у проведенні, із вмотивованими підприємцями, семінарів-тренінгів по формуванню у них перспективного мислення щодо організації та переорієнтації власного бізнесу, застосовуючи спеціально розроблені програми в інтерактивному режимі (наприклад, створення персонального SWOT-аналізу для діагностики своїх сильних і слабких здібностей, проведення тренінгових занять, ділових і рольових ігор тощо). Проведення тренінгів-компетентності дозволить їх учасникам розширювати підприємницькі зв'язки, вміти комунікувати і ділитись досвідом роботи, вносити свої пропозиції щодо покращення умов ведення бізнесу та передавати такі рекомендації державним органам влади.

Література

1. Економічний словник-довідник / За ред. С. В. Мочерного. – Київ: Феміна, 1995. – 368 с.
2. Макконнелл К. Р., Брю С. Л. Экономикс: принципы, проблемы и политика / К.Р.Макконнелл, С. Л. Брю // Пер. с 14-го англ. изд. – М.: 2003. – 972 с.
3. Чайкіна Н. О. Методичні засади співвідношення Я-базового і Я-ситуаційного у структурі професійної адаптації / Н. О. Чайкіна // Практична психологія та соціальна робота: науково-практичний освітньо-методичний журнал. – 2012. – № 6. – С.14-20.
4. Солнышкина М. Г. Профессиональные стратегии личности: Монография / М.Г.Солнышкина. – М.: Маркетинг, 2006. – 119 с.
5. Шумпетер Й. Теория экономического развития. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер // предисл. В. С. Автономова. – М.: ЭКСМО, 2007. – 864 с.
6. Чайкіна Н. О. Вплив «Я»-базового і «Я»-ситуаційного на адаптивну стратегію особистості. / Н. О. Чайкіна // Психологія і особистість. Науковий журнал. – 2013. – №1(3). – С.45-58.
7. Чайкіна А. О. Науково-методичні засади формування підприємницького потенціалу регіону: автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.05 / А. О. Чайкіна; ПолтНТУ. – Полтава, 2015. – 20 с.
8. Чайкіна А. О. Ризики і загрози у формуванні підприємницького потенціалу регіону / О. В. Комеліна, А. О. Чайкіна // Бізнес Інформ. – 2015. – №2. – С. 143-147.
9. Дружилов С. А. Становление профессионализма человека как реализация индивидуального ресурса профессионального развития / С. А. Дружилов. – Новокузнецк: Изд-во ИПК, 2002. – 242 с.

Part 5. Harmonization of interests of person, family, and society: psychological aspects

5.1. Professional activization of the population at age 50+ in the Opole region

5.1. Aktywizacja zawodowa ludności w wieku 50+ w województwie opolskim

Rozwój społeczno-gospodarczy zarówno kraju, jak i regionu jest wypadkową wielu różnorodnych czynników. Liczne badania wskazują, że siła i kierunek ich oddziaływania na rozwój są zmienne w czasie i przestrzeni. Analiza zmian, dokonujących się w hierarchii czynników decydujących o konkurencyjności gospodarki, wskazuje na rosnące znaczenie zasobów ludzkich. Kształtowanie się nowego modelu gospodarki – "gospodarki opartej na wiedzy", sprawia, że coraz większą rolę ogrywają cechy jakościowe tego zasobu. Potencjał kompetencyjny, wiedza i umiejętności ludności stają się głównym sposobem na uzyskanie i utrzymanie przewagi konkurencyjnej.

Jedną z pierwszych prac, w których ukazano kapitał ludzki jako główny czynnik wzrostu gospodarczego była Teoria kapitału ludzkiego G.S. Beckera¹. Istotę i rolę jaką spełnia w dynamicznie zmieniającym się otoczeniu oddaje definicja S.R.Domańskiego, który kapitał ludzki definiuje jako "zasób wiedzy, umiejętności zdrowia i energii witalnej, zawarty w każdym człowieku i w społeczeństwie jako całości, określający zdolność do pracy, do adaptacji, do zmian w otoczeniu oraz możliwości kreacji nowych rozwiązań"².

Zmiany zachodzące w gospodarce, związane z rozwojem gospodarki opartej na wiedzy i ciągłą transformacją systemu społeczno-gospodarczego, zmuszają do budowania kapitału ludzkiego o wysokiej jakości.

W teorii i praktyce można znaleźć coraz więcej dowodów na poparcie tezy, że kapitał ludzki stanowi istotę kapitału rozwojowego. Jego rozwój stanowi zarówno cel, jak i czynnik zrównoważonego rozwoju³.

Posiadanie wysokiej jakości kapitału ludzkiego jest warunkiem koniecznym, ale nie wystarczającym do pobudzenia rozwoju. Kluczowe jest jego racjonalne wykorzystanie. Szczególną rolę w tym procesie odgrywa ta część zasobów ludzkich, która uczestniczy w kształtowaniu gospodarki ze względu na posiadaną, nabywaną i wykorzystywaną wiedzę czyli zasoby pracy.

¹ G.S.Becker, Human Capital. A Teoretical and Empirical Analysis with Special Reference to Education National Bureau of Economic Resarch, New York 1964; G.S.Becker, Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich, PWN, Warszawa 1990.

² S. R. Domański, Kapitał ludzki i wzrost gospodarczy, PWN, Warszawa 1993, s.19.

³ Szerzej: K. Malik, Rozwój kapitału ludzkiego przez realizację koncepcji sustainable development w wymiarze regionalnym, [w]: Kapitał ludzki w rozwoju regionu. Uwarunkowania makro- i mikroekonomiczne, K.Heffner, K. Malik (red. nauk.), Wydawnictwo Instytut Śląski Sp.zoo., Opole 2005.

W ostatnich dwóch dziesięcioleciach, kluczową rolę dla rynku pracy w Polsce miały przemiany demograficzne społeczeństwa, a w szczególności starzenie się zasobów pracy.

W latach 1988-2013 wystąpił wzrost udziału liczby ludności w wieku produkcyjnym w ogólnej liczbie ludności (tab.1).

Tabela 1. Udział ludności w wieku produkcyjnym w ogólnej liczbie ludności w Polsce w latach 1988-2011

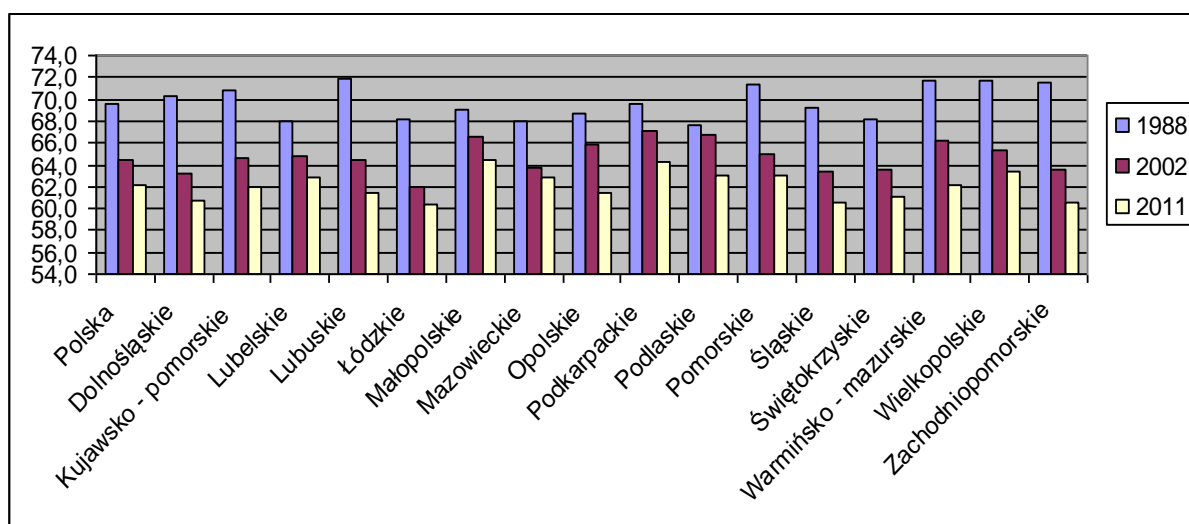
Wyszczególnienie	1988	1995	1998	1999	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Polska	57,6	58,7	60,1	60,2	60,8	61,8	62,9	63,5	64,0	64,2	64,4	64,5	64,5	65,0	64,4	63,9	63,4
Łódzkie	57,8	58,8	60,2	60,4	61,0	62,0	63,0	63,5	63,9	63,9	63,9	63,9	63,9	64,0	63,6	62,9	62,4
Mazowieckie	58,0	58,4	59,7	60,1	60,7	61,6	62,7	63,1	63,5	63,7	63,8	63,8	63,7	63,8	63,5	62,9	62,4
Małopolskie	56,9	57,8	59,0	59,3	59,9	60,7	61,7	62,2	62,7	63,0	63,3	63,5	63,7	64,1	63,6	63,4	63,1
Śląskie	60,1	61,1	62,5	62,6	63,0	63,8	64,7	65,1	65,4	65,5	65,6	65,5	65,4	65,2	65,1	64,3	63,8
Lubelskie	55,3	56,1	57,6	57,8	58,3	59,5	60,7	61,4	61,9	62,3	62,6	62,9	63,1	64,0	63,2	63,0	62,7
Podkarpackie	54,7	56,2	57,7	57,6	58,2	59,3	60,7	61,4	62,0	62,6	63,1	63,5	63,8	64,6	63,9	63,8	63,7
Podlaskie	55,6	56,1	57,3	57,4	58,0	59,0	60,4	61,1	61,7	62,3	62,7	63,1	63,4	64,4	63,6	63,7	63,6
Świętokrzyskie	55,7	56,9	58,4	58,3	58,9	60,0	61,4	61,9	62,4	62,8	63,1	63,4	63,5	64,4	63,6	63,2	62,9
Lubuskie	57,2	58,8	60,6	60,7	61,5	62,7	64,1	64,8	65,4	65,7	65,8	65,9	65,8	66,5	65,7	64,9	64,4
Wielkopolskie	56,2	58,2	60,0	60,3	61,0	62,2	63,4	64,1	64,6	64,8	64,9	65,0	65,0	65,4	64,8	64,1	63,6
Zachodniopomorskie	59,0	60,1	61,6	61,6	62,2	63,3	64,5	65,1	65,6	65,8	65,9	65,9	65,8	67,0	66,7	65,0	64,5
Dolnośląskie	59,1	60,0	61,5	61,5	62,2	63,2	64,5	65,1	65,6	65,8	65,9	65,9	65,8	66,6	65,6	64,8	64,2
Opolskie	59,0	60,2	61,2	61,0	61,5	62,3	63,5	64,1	64,7	65,1	65,4	65,6	65,7	64,8	65,5	65,1	64,7
Kujawsko-pomorskie	57,0	58,8	60,3	60,3	60,9	62,0	63,2	63,8	64,3	64,4	64,6	64,7	64,7	65,6	64,6	64,1	63,7
Pomorskie	58,0	59,4	60,7	60,9	61,4	62,3	63,4	63,9	64,3	64,5	64,6	64,6	64,5	65,6	64,5	63,8	63,4
Warmińsko-mazurskie	56,8	58,0	59,6	59,5	60,2	61,4	62,7	63,5	64,1	64,5	64,8	65,0	65,2	66,6	65,4	65,0	64,7

Źródło: Ludność i gospodarstwa domowe. Stan i struktura społeczno-ekonomiczna. NSP 2002, GUS, Warszawa 2003, Ludność. Stan i struktura demograficzno-społeczna, Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011, GUS. Warszawa 2013, Bank Danych Lokalny.

Należy zauważyć, że kulminacyjne z tego punktu widzenia były lata 2000-2003, w których wystąpił największy przyrost tej kategorii ludności. Województwo opolskie należało do grupy regionów, w których udział ludności w wieku produkcyjnym był najwyższy.

Zmieniła się nie tylko liczba, ale i struktura ludności w wieku produkcyjnym. Wystąpiły przesunięcia w ramach poszczególnych kategorii osób w wieku produkcyjnym, wskazujące na proces starzenia się tej grupy ludności (rys.1).

Stopień wykorzystania zasobów ludzkich na rynku pracy obrazują współczynniki aktywności zawodowej ludności. Ich porównanie w latach 1995-2014 wskazuje na spadek aktywności zawodowej ludności we wszystkich województwach (tab.2).

Rys. 1. Procentowy udział ludności w wieku produkcyjnym mobilnym w liczbie ludności w wieku produkcyjnym według województw w latach 1988, 2002, 2011
Źródło: jak w tab.1.

Należy zaznaczyć, że ich zasadnicze zmiany nastąpiły w pierwszych latach transformacji. Podobnie kształtowały się współczynniki aktywności zawodowej ludności w wieku 50+ lecz na znacznie niższym poziomie (tab.3).

Tabela 2. Współczynnik aktywności zawodowej ludności Polski według województw w latach 1995-2014

Wyszczególnienie	1995	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Polska	58,8	55,4	54,7	54,7	54,9	54	53,7	54,2	54,9	55,3	55,5	55,9	55,9	56,2
Łódzkie	59,1	56,1	55,1	55	55,3	54,4	54,8	55,3	54,9	56,3	56,9	56,6	57,6	58,3
Mazowieckie	59,4	58,4	57,3	55,8	56,1	56,9	57,1	58,9	58,8	58	59,5	60,2	59,7	61,5
Małopolskie	60,2	56,6	56,6	56,9	55,9	55	53,4	53,6	54,3	54,7	55,3	55,3	55,8	55,9
Śląskie	55,1	50,6	50,6	51,2	52,2	51,1	50,2	51,7	52,5	52,3	53,3	53,5	53,5	53,8
Lubelskie	63,2	58,6	57,3	57,2	56,7	55,9	56,5	55,2	55,7	55,9	56,6	56,5	56,6	56,3
Podkarpackie	63,5	57,5	56,1	53,8	54,2	54	54,5	54,7	56,6	56,6	56,3	56,3	56,2	54,5
Podlaskie	59,4	57	55,6	55,8	56,1	54	54,5	54,6	54,8	54,3	55,1	55,7	55,5	55,9
Świętokrzyskie	65,8	51,8	51,7	52,7	54,3	55,1	56,3	56,6	55,9	56,7	57,1	57,1	55,2	55,3
Lubuskie	54,2	54,3	53,5	54,8	55,1	53	53,5	52,4	53,6	55,1	54,7	53,7	54,4	54,1
Wielkopolskie	57,2	56,8	57,3	57,2	57	55,3	54,4	55	56	57,8	57,3	57,3	58,1	57,7
Zachodniopomorskie	58,7	53,5	53	54,3	54,1	50,8	49,3	50,4	52,2	52,3	51,4	52,2	52,6	52,6
Dolnośląskie	55,8	54,5	53	53,5	54,5	54,1	53,2	52,9	53,9	54,3	53,4	53,8	54	55,1
Opolskie	58,4	53,6	50,6	52,3	53,8	52,8	51,1	51,2	53,6	53,4	53,4	54,4	53,6	54
Kujawsko-pomorskie	57,9	55,4	55,6	56,3	55,7	52,8	51,6	52,4	54,8	54,3	54,2	56,3	55,8	55,3
Pomorskie	58,6	55,5	54	53,3	53,6	52,8	53,1	52,7	52,4	55,5	54,5	55,5	55,8	55,7
Warmińsko-mazurskie	59	53,6	53,9	53,5	52,3	51,3	51,5	51,3	52,4	53	51,7	51,4	52	51,1

Źródło: Bank Danych Lokalny.

Niekorzystną sytuację na rynku pracy odzwierciedlają także wskaźniki zatrudnienia. Jak wskazują statystyki, w Polsce wskaźniki zatrudnienia dla osób w wieku produkcyjnym kształtowały się na poziomie 63,7% w 1995 r. i na 67,5% w 2014 r.

Tabela 3. Współczynnik aktywności zawodowej ludności w wieku 50+ według województw w latach 1995-2014

Wyszczególnienie	1995	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Polska	30,5	20,9	28,9	29,1	30,0	29,1	29,6	30,7	31,5	32,7	33,6	34,0	34,2	34,3
Łódzkie	29,9	29,9	28,1	26,7	28,9	28,5	30,5	29,5	29,0	31,9	33,7	34,3	35,7	36,5
Mazowieckie	33,2	32,3	33,0	33,3	32,5	33,9	33,6	35,0	35,0	35,2	37,2	38,4	38,2	38,9
Małopolskie	36,2	30,2	30,4	31,9	32,2	31,1	28,7	28,0	30,3	31,9	33,1	33,2	33,6	33,7
Śląskie	25,1	23,3	22,7	22,5	23,6	23,3	24,0	27,0	28,0	27,8	29,6	29,5	29,8	30,8
Lubelskie	40,1	34,5	33,6	34,7	34,3	32,6	34,8	34,5	34,7	34,9	35,7	35,6	36,0	36,0
Podkarpackie	42,1	33,7	34,7	32,7	31,8	31,2	31,9	34,0	36,3	36,7	36,8	36,5	35,8	33,3
Podlaskie	34,8	33,5	30,4	30,0	31,3	28,2	29,3	30,8	30,6	31,9	33,9	34,8	35,0	36,0
Świętokrzyskie	43,9	26,1	26,8	28,4	31,5	31,5	33,6	33,0	32,2	35,9	36,8	36,5	33,8	34,3
Lubuskie	20,2	27,2	28,6	29,3	27,7	26,3	29,3	30,6	31,7	32,6	32,4	32,3	34,1	33,9
Wielkopolskie	24,1	29,9	30,6	29,5	31,1	28,8	28,2	28,7	30,3	34,2	35,1	34,6	34,2	33,4
Zachodnio-pomorskie	25,3	27,2	28,0	29,0	30,2	25,7	28,0	29,5	31,7	32,7	31,5	32,6	33,3	34,3
Dolnośląskie	23,1	26,4	26,2	27,0	29,7	29,8	29,9	31,0	31,7	32,3	32,5	33,5	32,6	32,6
Opolskie	28,5	26,7	25,2	26,9	30,2	28,0	28,0	28,8	30,4	30,5	32,0	32,8	32,5	33,3
Kujawsko-pomorskie	26,7	26,1	26,7	28,5	30,8	27,2	27,1	29,3	30,2	31,0	31,8	34,3	34,0	33,6
Pomorskie	28,9	30,6	29,8	29,3	29,6	27,7	29,5	31,4	31,5	34,3	32,9	32,7	34,3	33,7
Warmińsko-mazurskie	26,7	26,1	27,5	26,7	26,5	26,8	27,9	29,3	30,9	31,3	31,1	31,3	31,8	30,9

Źródło: j.w.

W województwie opolskim wynosiły one odpowiednio 64,1% i 65,8%. Wskaźniki te osiągały o wiele niższe wartości dla osób w wieku po 50.tym roku życia. (tab.4). Należy podkreślić, że Polska należy do krajów cechujących się najniższym poziomem zatrudnienia w Unii Europejskiej. W 2009 r. wskaźnik zatrudnienia dla osób w wieku 50+ wynosił 29,6% wobec średniej unijnej na poziomie 46%.

Tabela 4. Wskaźnik zatrudnienia ludności w wieku 50+ według województw w latach 1995-2014

Wyszczególnienie	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Polska	25,4	25,4	26,3	26,3	27,5	29	29,6	30,3	31,2	31,5	31,6	32,1
Łódzkie	23,6	22	24,9	25,7	28,4	27,9	27,5	29,6	31,1	31,2	32,5	33,9
Mazowieckie	29,9	29,5	29	30,8	31,1	33,1	33,3	33	34,9	35,9	35,6	36,7
Małopolskie	28,2	29,6	29,8	28,6	27,2	27	28,9	30	31	30,9	31	31,4
Śląskie	19,5	19,7	20,2	21	22,5	25,6	26,4	25,6	27,3	27,3	27,7	28,6
Lubelskie	31,1	31,7	31,6	30,7	32,9	32,5	32,9	32,8	33,3	33,5	34,1	34
Podkarpackie	32,3	30,1	29,2	29,5	30,9	32,8	34,4	34,9	34,7	34,1	33,3	30,7
Podlaskie	27	27,1	28,8	26,7	27,3	29	28,9	29,4	31,7	32,5	32,3	33,6
Świętokrzyskie	24,6	25,3	28,3	28,8	31	31,4	29,9	32,8	33,9	33,3	31,2	32,2
Lubuskie	23,9	24,1	24	23	26,7	28,2	29,5	30,2	29,6	29,8	31,9	32,2
Wielkopolskie	27,6	26,1	27,1	26,2	26,6	27,6	28,8	32,2	33,2	32,7	32,1	31,9
Zachodniopomorskie	23	23,7	24,4	21,9	25,1	26,9	28,6	29,4	28,8	29,7	31	32,3
Dolnośląskie	20,6	21,1	23,1	25,2	26,3	28,5	28,9	29,1	29,4	30,5	29,6	30
Opolskie	23	23,8	26,2	25,2	25,9	27,3	28,1	28,1	29,6	30,4	30,1	31,6
Kujawsko-pomorskie	22,3	24,3	26,5	24,1	24,8	27	27,3	28,4	29,2	31,2	30,9	30,9
Pomorskie	26	25	25,9	25	27,6	30,2	30,1	31,9	30,8	30,2	31,5	31,5
Warmińsko-mazurskie	23,1	22,3	22,7	24	25,7	27,8	28,5	29,1	28,8	28,9	29,4	28,5

Źródło: j. w.

Jak pokazują dane, proces starzenia się ludności i problem niskiej aktywności zawodowej ludności, w tym osób powyżej 50-tego życia jest nie tylko problemem województwa opolskiego, ale także innych regionów w kraju.

Niekorzystne zmiany w procesach demograficznych kształtujących sytuację na rynku pracy, wskazywały na konieczność podjęcia intensywnych działań mających na celu zwiększenie aktywności zawodowej ludności, a w szczególności osób w wieku 50+. Problem ten dostrzeżono jednak dopiero po 2000 r., a konkretne instrumenty prawne, rozwiązania i działania wdrożono po 2004 r. wraz z wejściem Polski do Unii Europejskiej.

Uwagę na potrzebę aktywizacji osób w wieku 50+ zwrócono w ustawie o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy⁴. Zgodnie z art.49 pkt 3 ustawy osoby w wieku 50+ zaliczone zostały do osób będących w szczególnej sytuacji na rynku pracy, dla których przewidziano możliwość stosowania specjalnych instrumentów i usług, które określono w art. 50-61 ustawy. Co więcej, z dniem 1 lutego 2009 r. (art.43 ustawy nowelizującej z 19 grudnia 2008 r., Dz. U. z 2009 r. nr 6, poz.33) obniżono granicę wieku osób szczególnie zagrożonych bezrobociem do 45.roku życia, uznając, iż utrzymanie aktywności zawodowej osób powyżej 50 roku życia wymaga podjęcia odpowiednich działań w stosunku do osób młodszych. Przyjęte w niej zasady zmieniły wiele dotychczasowych rozwiązań dostosowując je do nowych uwarunkowań na rynku pracy.

Istotną nowością wprowadzoną przez ustawę do polskiego systemu prawnego było włączenie zadań wynikających z realizacji Europejskiej Strategii Zatrudnienia⁵. Efektem uwzględnienia założeń Europejskiej Strategii Zatrudnienia jest poszerzenie katalogu zadań ministra właściwego do spraw pracy o działania mające na celu uzyskanie wysokiego poziomu i rozwoju zasobów ludzkich.

Do innych istotnych rozwiązań, które miały na celu aktywizację zawodową ludności należała także reforma emerytur pomostowych, wprowadzone ograniczenia możliwości łączenia pracy z pobieraniem świadczeń emerytalnych, stopniowe podwyższanie wieku emerytalnego, jak i wsparcie pracodawców zatrudniających pracowników w wieku 50+.

W 2008 r. opracowano także pierwszy rządowy program pt." Solidarność Pokoleń. działania dla zwiększenia aktywności zawodowej osób w wieku 50+", który w sposób kompleksowy i systemowy ujął problematykę aktywizacji zawodowej tej grupy ludności

Wraz z wejściem Polski do Unii Europejskiej pojawiła się możliwość finansowania działań aktywizacyjnych z Europejskiego Funduszu Społecznego.

⁴ Ustawa o promocji zatrudnienia i instytucjach rynku pracy z dnia 20 kwietnia 2004 r. (Dz. U. z 2008 r. nr 69, poz. 415 z późn.zm.).

⁵ Decyzja Rady Europejskiej 2003/578/WE z dnia 22 lipca 2003 roku w sprawie wytycznych polityk zatrudnienia (Dz.U.WE.nr L 197/13 z dn. 5.8.2003) wskazała nowe priorytety: pełne zatrudnienie, poprawę jakości i wydajności pracy oraz wzmocnienie spójności społecznej.

Istotną rolę w realizacji i finansowaniu działań podejmowanych na rzecz aktywizacji zawodowej ludności w wieku 50+ odegrał Program Operacyjny Kapitał Ludzki. Należy zaznaczyć, że w programie tym nie było wyodrębnionego działania kierowanego jedynie do tej grupy ludności, przy czym była ona wskazywana jako grupa docelowa w wielu działaniach, a dostęp do wsparcia zapewniono jej poprzez tworzone kryteria strategiczne. W ramach poszczególnych działań proponowano różne formy wsparcia, które pozwoliły na aktywizację i zatrudnienie osób w wieku 50+. Zgodnie z zapisami Szczegółowego opisu priorytetów Programu Operacyjnego Kapitał Ludzki 2007-2013, działania takie przewidziano w ramach⁶ :

Priorytetów realizowanych centralnie:

- ✓ Priorytetu I – Zatrudnienie i integracja społeczna,
- ✓ Priorytetu II – Rozwój zasobów ludzkich i potencjału adaptacyjnego przedsiębiorstw oraz poprawa stanu zdrowia osób pracujących.

Priorytetów realizowanych na poziomie regionalnym:

- ✓ Priorytetu VI – Rynek pracy otwarty dla wszystkich,
- ✓ Priorytetu VII – Promocja integracji społecznej,
- ✓ Priorytetu VIII – Regionalne kadry gospodarki,
- ✓ Priorytetu IX – Rozwój wykształcenia i kompetencji w regionach.

Ważną rolę w procesie aktywizacji ludności województwa opolskiego odegrały działania realizowane na poziomie regionalnym.

Wsparcie w ramach Priorytetu VI skupione było na wybranych grupach docelowych, mających problem z wejściem i utrzymaniem się na rynku pracy, w tym osób bezrobotnych i biernych zawodowo w wieku 50+.

Działania przewidziane w ramach priorytetu miały na celu wzrost aktywności zawodowej i zdolności do zatrudnienia osób pozostających bez zatrudnienia, a także wspieranie działań i rozwiązań wpływających na rozwój przedsiębiorczości i samozatrudnienia. Obejmowały szeroką ofertę wsparcia, od identyfikacji potrzeb, w tym potrzeb szkoleniowych w ramach Indywidualnych Planów Działania, zajęcia aktywizacyjne i poradnictwo zawodowe, wsparcie psychologiczno-doradcze, aż po realizację programów aktywizacji zawodowej, pozwalających zdobyć lub zmienić kwalifikacje zawodowe oraz zdobyć doświadczenie zawodowe w miejscu pracy.

Do grupy osób w wieku 50+ skierowane były działania :

- ✓ Działanie 6.1 Poprawa dostępu do zatrudnienia oraz wspieranie aktywności zawodowej w regionie (Poddziałanie 6.1.1 Wsparcie osób pozostających bez zatrudnienia na regionalnym rynku pracy, Poddziałanie 6.1.2 Wsparcie powiatowych i wojewódzkich urzędów pracy w realizacji zadań na rzecz aktywizacji zawodowej osób bezrobotnych w regionie, Poddziałanie 6.1.3 poprawa zdolności do zatrudnienia oraz podnoszenie poziomu aktywności zawodowej osób bezrobotnych);

⁶ SZCZEGÓŁOWY OPIS PRIORYTETÓW PROGRAMU OPERACYJNEGO KAPITAŁ LUDZKI 2007-2013, Warszawa, 24 kwietnia 2013r.

- ✓ Działanie 6.2 Wsparcie oraz promocja przedsiębiorczości i samozatrudnienia;
- ✓ Działanie 6.3 Inicjatywy lokalne na rzecz podnoszenia poziomu aktywności zawodowej na obszarach wiejskich.

Działania, które przewidziano w ramach Priorytetu VII miały ułatwić dostęp do rynku pracy osobom zagrożonym wykluczeniem społecznym. Ważnym elementem wsparcia była także eliminacja różnego rodzaju barier (organizacyjnych, prawnych i psychologicznych), na które napotykały osoby zagrożone wykluczeniem społecznym w wieku aktywności zawodowej.

Ze względu na specyfikę grupy docelowej wsparcie ukierunkowane zostało na kształtowanie aktywnych postaw, wspieranie samodzielności, nabywanie i rozwój kompetencji zawodowych, umożliwiających im integrację zawodową i społeczną. Istotną rolę w tym procesie odgrywały skuteczne i nowoczesne usługi, świadczone przez instytucje pomocy i integracji społecznej. W związku z tym pojawiła się konieczność wzmocnienia i doskonalenia kadr instytucji zajmujących się pomocą osobom wykluczonym i prowadzących działania w ramach aktywnej integracji. Stąd w ramach priorytetu szeroka oferta wsparcia skierowana została do kadr instytucji pomocy i integracji społecznej oraz kadr prowadzących pracę z rodziną.

Do grupy osób w wieku powyżej 50 r. życia skierowane zostały następujące działania:

- ✓ Działanie 7.1 Rozwój i upowszechnianie aktywnej integracji (Poddziałanie 7.1.1 Rozwój i upowszechnianie aktywnej integracji przez ośrodki pomocy społecznej; Poddziałanie 7.1.2 Rozwój i upowszechnianie aktywnej integracji przez powiatowe centra pomocy rodzinie; Poddziałanie 7.1.3 Podnoszenie kwalifikacji kadr pomocy i integracji społecznej);

- ✓ Działanie 7.2 Przeciwdziałanie wykluczeniu społecznemu i wzmocnienie sektora ekonomii społecznej (Poddziałanie 7.2.1 Aktywizacja zawodowa i społeczna osób zagrożona wykluczeniem społecznym; Poddziałanie 7.2.2 Wsparcie ekonomii społecznej);

- ✓ Działanie 7.3 Inicjatywy lokalne na rzecz aktywnej integracji;

- ✓ Działanie 7.4 Niepełnosprawni na rynku pracy.

Procesy zachodzące w gospodarce zmieniające warunki działania przedsiębiorstw wymagały działań adaptacyjnych i modernizacyjnych. Stąd niezbędne stało się stymulowanie podnoszenia i aktualizacji kwalifikacji zawodowych pracowników oraz elastycznego reagowania kadr zarządzających przedsiębiorstwem. Działania takie zaproponowano w ramach Priorytetu VIII. Miały one na celu wspieranie rozwoju kwalifikacji zawodowych i doradztwa dla przedsiębiorstw, a także współpracy sfery nauki i przedsiębiorstw w regionie. W ramach działań zaproponowano szkolenia, kursy, poradnictwo zawodowe i doradztwo dla pracowników i kadr zarządzających, którzy z własnej inicjatywy chcą uzupełnić lub podnieść swoje kwalifikacje. Ponadto przewidziano wsparcie dla osób zwolnionych,

przewidywanych do zwolnienia, jak i zagrożonych zwolnieniem z pracy poprzez tworzenie i wdrażanie programów typu outplacement. Programy te obejmowały szkolenia, poradnictwo zawodowe i psychologiczne, staże i praktyki zawodowe, subsydiowanie zatrudnienia u nowego pracodawcy, jak i bezzwrotne wsparcie dla osób zamierzających podjąć działalność gospodarczą. Rozwiązania sprzyjające większej aktywności zawodowej ujęte zostały także w działaniach wspierających transfer wiedzy w ramach współpracy pracowników przedsiębiorstw i jednostek naukowych.

Inicjatywy adresowane do grupy osób w wieku 50+ ujęte w dwa działania:

✓ Działanie 8.1 Rozwój pracowników i przedsiębiorstw w regionie (Poddziałanie 8.1.1 Wspieranie rozwoju kwalifikacji zawodowych i doradztwo dla przedsiębiorstw, Poddziałanie 8.1.2 Wsparcie procesów adaptacyjnych i modernizacyjnych w regionie, Poddziałanie 8.1.3 Wzmocnienie lokalnego partnerstwa na rzecz adaptacyjności);

✓ Działanie 8.2 Transfer wiedzy (Poddziałanie 8.2.1 Wsparcie dla współpracy sfery nauki i przedsiębiorstw, Poddziałanie 8.2.2 Regionalne strategie innowacji).

Kształtowanie się nowego modelu gospodarki – " gospodarki opartej na wiedzy" sprawia, że " najważniejszym zasobem współczesnej gospodarki jest wiedza i (...) najważniejszym procesem jest uczenie się".⁷ Stąd też konieczność stworzenia warunków dla kształcenia ustawicznego, zwiększenia dostępności i jakości kształcenia. Niezbędne stało się promowanie podejścia zakładającego naukę i zdobywanie kwalifikacji zawodowych przez całe życie. Istotną rolę w tym zakresie odgrywały działania realizowane w ramach Priorytetu IX, kierowane do osób w wieku 45+/50+:

✓ Działanie 9.1 Wyrównanie szans edukacyjnych i zapewnienie wysokiej jakości usług edukacyjnych świadczonych w systemie oświaty;

✓ Działanie 9.2 Podniesienie atrakcyjności i jakości szkolnictwa zawodowego;

✓ Działanie 9.3 Upowszechnienie formalnego kształcenia ustawicznego w formach szkolnych;

✓ Działanie 9.4 Wysokowykwalifikowane kadry oświaty;

✓ Działanie 9.5 Oddolne inicjatywy edukacyjne na obszarach wiejskich;

✓ Działanie 9.6 Upowszechnienie uczenia się dorosłych.

Biorąc pod uwagę niekorzystną sytuację osób w wieku 50+ na rynku pracy w województwie opolskim, w ramach Programu zrealizowano szereg projektów, w których możliwość udziału miały osoby z tej grupy ludności. Projekty miały charakter aktywizacyjno-zawodowy, edukacyjny i społeczno-integracyjny. Wsparciem objęto 12 096 osób w wieku 50+, w tym: 7 925 osób zatrudnionych, 3052 osób bezrobotnych i 1119 osób nieaktywnych zawodowo (tab.5).

⁷ National Systems of Innovation : Towards a Theory of Innovation and Interactive Learning, B. Lundvall (red.), Pinter, London 1992.

Tabela 5. Ludność województwa opolskiego w wieku 50+ objęta wsparciem w ramach Priorytetu /Działania / Poddziałania PO KL 2007-2013

Priorytet	Działanie	Poddziałanie	Liczba osób 50+	Liczba osób zatrudnionych	Liczba osób bezrobotnych	Liczba osób nieaktywnych zawodowo	
VI	6.1	6.1.1	1 317	29	920	368	
		6.1.2	23	23	0	0	
		6.1.3	265	0	265	0	
		SUMA 6.1	1 605	52	1 185	368	
	6.2		23	3	14	6	
	6.3		49	1	22	26	
		SUMA VI	1 677	56	1 221	400	
VII	7.1	7.1.1	190	51	133	6	
		7.1.2	117	32	36	49	
		7.1.3	634	634	0	0	
		SUMA 7.1	941	717	169	55	
	7.2	7.2.1	884	8	740	136	
		7.2.2	561	374	127	60	
		SUMA 7.2	1 445	382	867	196	
	7.3		81	21	14	46	
	7.4		54	0	25	29	
			SUMA VII	2 521	1 120	1 075	326
VIII	8.1	8.1.1	3 813	3 813	0	0	
		8.1.2	160	92	68	0	
		8.1.3	17	17	0	0	
		SUMA 8.1	3 990	3 922	68	0	
	8.2	8.2.1	1 231	1 205	1	25	
		8.2.2	98	98	0	0	
		SUMA 8.2	1 329	1 303	1	25	
		SUMA VIII	5 319	5 225	69	25	
IX	9.1	9.1.1	8	4	3	1	
		9.1.2	498	498	0	0	
		9.1.3	0	0	0	0	
		SUMA 9.1	506	502	3	1	
	9.2		86	86	0	0	
	9.3		28	14	14	0	
	9.4		755	755	0	0	
	9.5		139	48	20	71	
	9.6	9.6.2	639	111	238	290	
		9.6.3	426	8	412	6	
		SUMA 9.6	1 065	119	650	296	
			SUMA IX	2 579	1 524	687	368
			OGÓLEM	12 096	7 925	3 052	1 119

Źródło: Opracowanie UMWO i WUP w Opolu.

Najwięcej uczestników projektów w wieku 50+ uzyskało wsparcie w Priorytecie VIII Regionalne kadry gospodarki – 5 319 osób. Były to osoby zatrudnione, najczęściej z niskim poziomem wykształcenia, o nieaktualnych kwalifikacjach, które objęto szkoleniami podnoszącymi wiedzę i umiejętności, pozwalającymi zdobyć nowe kompetencje dostosowane do potrzeb regionalnego rynku pracy. Szkolenia pozwalały osobom w wieku 50+/45+ zdobyć kwalifikacje wzmacniające ich pozycję w dotychczasowym miejscu pracy, umożliwiające znalezienie alternatywnego zatrudnienia, jak i otwarcie własnej działalności gospodarczej.

Zakres tematyczny szkoleń dostosowany był zarówno do potrzeb nowoczesnej gospodarki, jak i potrzeb osób w wieku 50+. Oferowane szkolenia często obejmowały kilka modułów tematycznych, umożliwiając ich uczestnikom zdobycie kompleksowej wiedzy w danym zakresie. Należy podkreślić, że w ramach Priorytetu VIII najwcześniej wyodrębniono działania adresowane do grupy osób w wieku 50+/45+.

W 2007 r. w ramach Działania 8.1 (Podziałanie 8.1.1) w 11 województwach rozpoczęto realizację projektów pilotażowych, w których preferowaną grupę docelową stanowiły właśnie osoby w tym wieku. Każdy region, biorąc pod uwagę uwarunkowania i specyfikę regionu, samodzielnie określał udział tej grupy osób w grupie docelowej.

W województwie opolskim, w przedmiotowych projektach katalog ich uczestników ograniczono do jednej kategorii osób – osób w wieku 45+.

Istotnymi działaniami skierowanymi do osób w wieku 50+ były również inicjatywy skierowane do osób bezrobotnych i nieaktywnych zawodowo.

Jak pokazują dane, osoby te otrzymały wsparcie przede wszystkim w ramach działań podjętych w Priorytecie VI, VII i IX (tab.5). Głównym ich celem było zwiększenie aktywności zawodowej poprzez dostosowanie ich kwalifikacji i umiejętności do wymogów rynku pracy oraz wzrost motywacji do podjęcia zatrudnienia i wzrost poziomu samooceny.

Jak pokazują dane statystyczne, pomimo podjętych działań mających na celu aktywizację zawodową ludności w wieku 50+, w dalszym ciągu istnieje problem niskiej aktywności zawodowej i wykluczenia społecznego tej grupy ludności. Sytuacja osób w wieku 50+ determinuje konieczność podjęcia intensywnych działań mających na celu zwiększenie ich aktywnego uczestnictwa na rynku pracy.

Niska aktywność zawodowa ludności, niewykorzystany potencjał demograficzny stanowi zagrożenie dla dalszego rozwoju Polski. W raporcie „Polska 2030. Wyzwania rozwojowe”⁸ stanowiącym podstawę przyjęcia długotrwałej strategii rozwoju kraju – wzrost zatrudnienia, aktywności zawodowej i mobilności Polaków uznaje się za jeden z pięciu kluczowych czynników rozwoju Polski w horyzoncie 2030. Podkreśla się w nim potrzebę podjęcia nowych działań i wdrożenia nowych reguł prowadzenia aktywnych polityk rynku pracy. Działania, które na obecnym poziomie cywilizacyjnym umożliwią rozwój zrównoważony, czyli taki rozwój, w którym potrzeby rozwojowe obecnego pokolenia będą zaspokojone bez umniejszania szans przyszłych pokoleń na ich zaspokojenie⁹.

⁸ Raport Polska ma charakter tzw. zielonej księgi (ang. green paper http://en.wikipedia.org/wiki/Green_paper)

⁹ Nasza Wspólna Przyszłość, Raport Brundtlanda, 1987.

5.2. Psychological aspects of harmonization of human interests with post-traumatic stress

5.2. Психологічні аспекти гармонізації інтересів людини з посттравматичним стресом

У наступному часі в Україні триває антитерористична операція. Її наслідкам неможливо дати кінцеву оцінку (бо ні сама операція не завершена, та й неможливо оцінити її вплив на політичний, соціальний та інші аспекти існування та розвитку сучасного українського суспільства, але, безумовно, вплив це буде мати значний). У нашому дослідженні ми намагаємось вивчити саме психологічні аспекти гармонізації інтересів людей з посттравматичним стресом, який був спричиненим військовими діями на Сході України.

Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР, посттравматичний синдром, «в'єтнамський синдром», «афганський синдром», «східний синдром» тощо) – це важкий психічний стан, різновид неврозу, що виникає в результаті одиначної або повторюваної психотравмуючих ситуацій (військові дії, важка фізична травма, сексуальне насильство). На даний час усе більша кількість фахівців у галузі психічного здоров'я визнає, що ПТСР може бути зумовленим не лише подіями з масивною загрозою життю та здоров'ю, але й так званими "нормальними" життєвими обставинами – важкою втратою, професійними невдачами та значними фізично-емоційними перевантаженнями на роботі, особистими конфліктами, погрозами, переслідуванням, дискримінацією, труднощами у подружньому житті, та ін.

Посттравматичні стресові розлади – термін, що зазвичай використовують для опису симптомів, виявлених у потерпілих від різноманітних надзвичайних ситуацій. Прийнято виділяти п'ять основних ознак ПТСР [6]:

- ✓ підсвідоме повернення до пережитих травматичних подій (наприклад, під час нічних кошмарів);
- ✓ психічне страждання, викликане будь-яким нагадуванням про отриману травму;
- ✓ збуджений і роздратований стан, проблеми з концентрацією уваги, спонтанні дії;
- ✓ помітне бажання уникнути всього, що могло б нагадувати про травму;
- ✓ знижений інтерес до особистого життя, різного роду розваг тощо.

Але ж завдання сучасної психологічної практики вимагають більш точного визначення ознак ПТСР у жителів Сходу України. Тому, зараз активно ведуться дослідження даного масиву досліджуваних та пошук більш оптимальних моделей корекції. Наше дослідження також реалізує вказану задачу.

Витоки експерименту – теорія А. Маслоу, який розробив ієрархію потреб

особистості, яку представив у виді піраміди:

- ✓ нижню ланку займають фізіологічні потреби (їжа, вода, кров над головою, сон);
- ✓ далі ланка – потреба у безпеці (особиста безпека, здоров'я, стабільність);
- ✓ наступна ланка – потреба у приналежності (любов, дружба, спілкування);
- ✓ потреба у визнанні (повага оточуючих, самооцінка);
- ✓ потреба у самоактуалізації – самовираженні (особистісний розвиток, самовдосконалення).

Тобто зараз у нас є підстави припускати, що майже сто відсотків населення України – невротизовані, бо потреба у безпеці (яка виражається в тому числі і у стабільності) – не задоволена. А у жителів Сходу України часто відсутня і група базових потреб (у їжі, даху над головою, сні), а багато хто з них пережив відверту загрозу життю і, навіть, були поранені. Тому, питання гармонізації особистості і сприяння розвитку та самовдосконаленню осіб, які перенесли ПТСР – постає дуже гостро та потребує вирішення. Звідси витікають *мета дослідження* – гармонізувати інтереси особистості з ПТСР психологічними заходами – та *задачі дослідження*: встановити у цивільних осіб, які перебували у вирі подій АТО з квітня 2014 по грудень 2015 (жителі міст Слов'янськ, Горлівка, Краматорськ, Дебальцеве, Світлодарськ, Маріуполь та ін.) ступінь вираженості ПТСР; вивчити особливості емоційних станів; дослідити соматичні прояви; визначити «індивідуальний ресурс» гармонізації осіб з ПТСР.

Використовувались наступні *методи психологічного дослідження*.

1. Методика «Опитувальник психопатологічної симптоматики (Symptom Check List-90-Revised – SCL-90-R)» (методика містить 90 питань, кожне оцінюється за 5-баловою шкалою, де 0 відповідає позиція "зовсім ні", а 4 – "дуже сильно". Відповіді підраховуються й інтерпретуються за дев'ятьма основними шкалами симптоматичних розладів: Шкала соматизації – Somatization (SOM); Шкала міжособистісної сенситивності – Interpersonal Sensitivity (INT); Шкала депресії – Depression (DEP); Шкала ворожості – Hostility (HOS); Шкала тривожності – Anxiety (ANX); Шкала фобічної тривожності – Phobic Anxiety (ANX); Шкала параноїдальних тенденцій – Paranoid Ideation (PAR); Шкала психотизму – Psychoticism (PSY); Шкала obsесивно-компульсивних розладів – Obsessive – Compulsive (O-C).

2. Методика «Місісіпська шкала для оцінки посттравматичних реакцій» (методика була розроблена для оцінки ступеня вираженості посттравматичних стресових реакцій у ветеранів бойових дій, на сьогодні її широко використовують як інструмент для виміру ознак ПТСР. Шкала складається з 35 стверджень, кожне з яких оцінюється за п'ятибальною шкалою Ліккерта. Оцінка результатів проводиться підсумовуванням балів, підсумковий показник дозволяє виявити ступінь впливу перенесеного індивідом травматичного досвіду. Вміщені

в опитувальнику пункти входять в 4 категорії, три з них співвідносяться з критеріями DSM: 11 пунктів – спрямовані на визначення симптомів вторгнення; 11 пунктів – спрямовані на визначення симптомів уникнення; 8 пунктів – відносяться до критерію фізіологічної збудливості; 5 пунктів – спрямовані на виявлення почуття провини і суїцидальності).

3. Графічні методики «Автопортрет», «Намалюй свій страх» та ін.

За результатами дослідження можемо констатувати наступне. Середні показники шкали «депресія», свідчать, що найбільші значення належать групі дітей, які перебували у зоні АТО до 3-х місяців. Це говорить про те, що досліджуванні цієї групи більш тривожні, та складніше переживають важкі події, у них переважає пригнічений настрій. Проявом цього є зниження мотивації та інтересу до життя, з меншою вираженістю депресія проявляється і в інших двох групах – тих, хто практично не знаходився у зоні АТО під час бойових дій, та тих хто, не виїжджав з міста під час ведення бойових дій в їх населеному пункті.

Порівнюючи середнє значення шкали «соматизація» в залежності від часу перебування в зоні АТО, можна сказати що показники дітей, які перебували в зоні бойових дій 1 і 3 місяці, за шкалою «соматизації» знаходяться в нормі, хоча у тих дітей які перебували довше помітні незначні відхилення, оскільки показники середнього перебувають нижче норми. Що стосується показників тих досліджуваних, які не виїжджали із зони АТО то вони також знаходяться в межах норми і значних психічних змін у них виявлено не було, це може пояснюватися звиканням до тих умов в яких перебували досліджувані.

За шкалою «обсесивно-компульсивні розлади» показники трьох груп досліджуваних також знаходяться у межах норми, тобто клінічних симптомів, та проявів виявлено не було. Можна сказати, що є деяка відмінність у тих дітей, які не виїжджали із зони бойових дій, їх результати є найближчими до показників ПТСР і це підтверджує нашу гіпотезу про те, що чим більше часу людина знаходиться під впливом травмуючих чинників, тим більше проявляється тенденція до появи ПТСР та його симптомів.

Середні значення за шкалою «міжособистісна сензитивність», вказують на те, що показники тих дітей, що перебували в зоні АТО до 1-го і до 3-х місяців знаходяться приблизно на одному рівні який відповідає нормі, а середнє значення тих досліджуваних, які не виїжджали з зони, мають взагалі високий рівень вираженості. Тобто, можна зробити висновок про те, що дана група дітей не прагне до міжособистісної взаємодії, а навіть уникає її. Вони схильні до самотності та не довіряють іншим, бачать в них загрозу.

Аналізуючи показники за шкалою «тривожність», ми бачимо, що в усіх трьох групах завищені показники, але найбільші належать третій групі досліджуваних, що взагалі не виїжджали із зони АТО. Тобто, це говорить про те, що найбільш тривожними є люди з 3 групи, оскільки постійно перебували у

страху, під обстрілами, в думках про безпеку свого життя та своїх близьких, це підтверджує нашу гіпотезу. Підвищена нервозність, чутливість, занепокоєння несе саме такі наслідки.

Також тенденція прослідковується і з визначенням середніх значень за шкалою «ворожість», аналізуючи показники, ми можемо спостерігати те, що найбільше вона проявляється також у тієї групи яка взагалі не виїжджала із зони АТО, а залишилася у своїх домівках. Це пояснюється тим, що ці досліджувані ближче за всіх до бойових дій, та за час проведення АТО в цих дітей з'явилася більша вираженість таких станів як агресивність, тривожність, роздратованість, та гнів. У груп дітей які перебували у зоні АТО 1 і 3 місяці ворожість також має значні прояви, але відповідно менші, ніж в третій групі.

Середнє значення за шкалою «фобічна тривожність» має однаково високі показники за трьома групами. Проте, найвищі показники у дітей які взагалі не виїжджали із зони бойових дій, і це знову підтверджує нашу гіпотезу про те, що чим більше часу людина перебуває в зоні АТО, тим більше та яскравіше проявляються ознаки ПТСР, до яких входить і фобічна тривожність. Цей феномен проявляється як реакція страху на певних людей, ситуації, місця, які викликають фобічну поведінку, та можуть відрізнятися прискореним серцебиттям або відчуттям нудоти, і часто поєднується з вторинними страхами смерті, втрати самоконтролю або божевіллям.

Середні показники за шкалою «паранояльні симптоми» вище норми за трьома групами, знову ж таки, найвищі показники належать групі, яка не залишала зону проведення АТО. Це підтверджує гіпотезу нашої роботи. Такі показники, дають нам змогу говорити про те, що в цих людей найяскравіші прояви страху, переживань за втрату життя, домівки, незалежності, спостерігається система надцінних ідей або маячних суджень, які відповідають нав'язливим думкам, за відсутності галюцинацій і зміни свідомості.

Також в ході дослідження були проаналізовані і середні показники результатів за методикою «Місісіпська шкала» (цивільний варіант).

Проаналізувавши коефіцієнт кореляції Спірмена за результатами місісіпської шкали та часу проведення в зоні АТО, було виявлено сильний зв'язок ($r=0,508$), напрямок зв'язку прямий або прямо пропорційний, тобто з психологічної точки зору цю інформацію можна розтлумачити так: чим довше досліджуваний перебуває у зоні АТО, тим більший у нього шанс отримати ПТСР.

Ми проаналізували, що між фактором «Ворожість» та часом проведення в АТО було виявлено середній кореляційний зв'язок ($r=0,272$), напрямок зв'язку прямий, з психологічної точки зору це можна пояснити так: при збільшенні показників часу, який був проведений в зоні АТО, ворожість починає збільшуватися, з'являються прояви агресії, роздратування та гніву і навпаки

швидке покидання зони бойових дій знижує прояви ворожості до інших.

Таким чином, можемо *узагальнити*, що стан емоційної нестабільності, депресії, субдепресії частіше проявляється у вибірці досліджуваних, які перебували у зоні активних бойових дій більше місяця, але менше 3-х. Чим довше людина знаходиться у зоні бойових дій, тим більш виражений посттравматичний стрес. Соматичні прояви ПТСР більш виражені у тих, хто перебував у зоні стресу більший час. У осіб, які довше перебувають у зоні АТО, показники міжособистісної сенситивності високі, а контактність – знижена. Діти не дуже прагнуть до спілкування (можливо, трактуючи його на підсвідомому рівні, як енергозатратне та загрозливе).

Також у осіб, які тривалий час знаходяться у зоні бойових дій, високі показники тривожності, ворожості. Фобічна тривожність та паранояльні симптоми є високими у всіх, хто проживав на території бойових дій (навіть, якщо активних воєнних дій вони не бачили).

Спираючись на результати дослідження, для гармонізації інтересів осіб з ПТСР психологічними засобами, можемо виділити наступні *напрями*: створення умов психологічної безпеки (важливі й інші аспекти безпеки – економічний; побутовий та ін.); робота з тілом засобами тілесноорієнтованої психотерапії (пропрацювання стресу на організмичному рівні, долання соматизації стресу); емоційне відреагування (катартичні, театральні, графічні методики та ін.); розширення комунікативних навичок, сприяння появи хобі; відновлення позитивного ставлення до життя, фіксація на емоції радості; стимулювання появи перспективи; активізація прагнення до само актуалізації та ін.

Література

1. Дмитрієв А.В. Конфліктологія: Учебное пособие. – М.: Гардарики, 2000. С.213-220.
2. Клиническая психология: Хрестоматия/ Сост. и общ. ред. Н. В. Тарабриной. – СПб и др.: Питер, 2000. С. – 145-150.
3. Крюкова М.А., Никитина Т.И., Сергеева Ю.С. Экстренная психологическая помощь: Практическое пособие/ Центр экстренной психологической помощи. – М.: Изд-во НЦ ЭНАС, 2003. С.23-34.
4. Лазебная Е.О. Преодоление психологических последствий воздействия экстремального (травматического) стресса: посттравматическая стрессовая адаптация. Психология адаптации и социальная среда: современные подходы, проблемы, перспективы. Л.Г. Дикая, А.Л. Журавлева (ред.). ИП РАН, Москва, 2007. – С. 561-575.
5. Лэнгле А. Травма и смысл. Против утраты человеческого достоинства. С собой и без себя. Практика экзистенциально-аналитической психотерапии: Сб. статей. Генезис, Москва, 2009. – С. 163-187.
6. Малкина-Пых, И. Г. Экстремальные ситуации : справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Изд-во ЭКСМО, 2005. – С.240-268, 423-256.
7. Маришук В.Л. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. – СПб.: Изд. дом «Сентябрь», 2001. – С.152-165.
8. Тарабрина Н.В. Основные итоги и перспективные направления исследований посттравматического стресса // Психол. журн., 2003, 24(4). – С. 5-19.

5.3. Methods of forecasting of cognitive disorders in patients with encephalopathy

Chronic cerebrovascular insufficiency, today, is a major health problem in most industrialized countries. It significantly impairs quality of life and reduces the ability to work, so the problem of treatment of chronic cerebrovascular disease is of great social and economic importance.

In Ukraine, cerebrovascular pathology, in particular, dyscirculatory encephalopathy (DE), is a major cause of morbidity and even mortality. Early diagnosis of DE is one of the priority tasks aimed at preventing progression of the disease and reduce the risk of stroke or cerebral infarction. The development of DE takes place at multiple focal or diffuse brain lesions of vascular origin. Leading clinical manifestations of the disease – intellectual-mental disorders of varying severity.

There are three stages of ED. The duration of each of them may be different, depending on the degree of hypertensive disease or atherosclerosis, lifestyle habits, heredity, concomitant diseases, etc. [1, 2].

Diagnosis DE I-III stages set in accordance with clinical criteria and international classification of vascular cerebral and spinal lesions E.V. Schmidt [1].

The majority of patients with organic and symptomatic mental disorders that occur against the background of cerebrovascular disease, marked cognitive impairments of varying severity. Many researchers note "neuroticism" patients with cerebrovascular disease, the formation of their non-psychotic mental disorders on the background of cognitive disorders (CD). The prevalence of mental disorders and maladaptive forms of the scope to respond to the disease among these patients reaches 70-100%. Disorders of mental activity, and negative psychological factors make it difficult for the disease, renewing and rehabilitation processes, and are a major cause of temporary disability and disability of patients in more than 50% of cases [2].

For diagnosis, clarify the nature and extent of therapeutic intervention is important to assess the degree of severity, the dynamics of development of the CD and the connection with the state of other brain functions. To assess the scale of the CD used a brief assessment of mental status of MMSE. The classification, which emit light, moderate and heavy CD.

Intensity of the CD in patients with DE increases as the disease progresses. Thus, the prediction of cognitive decline in people of working age patients with DE is relevant and timely and gives the opportunity to assess the likelihood of complications, patient death or recovery.

To date, known method for identifying the CD includes the use of a minimum scale of assessment of mental status (MMSE), the test "Battery frontal dysfunction» (FAB), test clock drawing, sample Schulte, assess verbal, memorizing 12 words with direct and delayed recall [3]. But this method does not take into account the clinical

and laboratory parameters (clinical and biochemical blood test), which can detect the presence and stage of DE and determine the extent of brain damage blood vessels. Also, this method cannot predict the development of the CD in the late recovery period.

Also known method for predicting the clinical course of the CD in patients with ischemic stroke, which is to identify risk factors of the medical history, clinical and laboratory parameters, but a disadvantage of this method include insufficient accuracy of the forecast of the CD in patients with DE, 79% [4].

Many authors suggest the need for brain studies using MRT in patients with ED, particularly in cases of advanced forms of the disease. In some cases, it allows to solve the problem of differential diagnosis and determine the treatment strategy [4-7], but you cannot predict the development of the CD. In publications also extensively covered issues of identification and development of the CD with natural aging, hypertension, atherosclerosis, diabetes and other diseases. However, it should be noted that there is little studied ratio DE and the CD who have not attained clinically significant severity, not suffering from other diseases in patients.

An important role in the diagnosis and treatment of many diseases now began to play a so-called "evidence-based medicine." The large number of clinical-psychopathological, clinical and anamnestic, psychodiagnostic and laboratory and diagnostic information about the patient is the basis of mathematical methods for processing. in medical practice frequently used methods of mathematical modeling, in particular, discriminant analysis, and Wald's sequential analysis [7-10].

The purpose of discriminant analysis is that based on the measurement of various characteristics of the object to assign it to one of the groups the best way, and the purpose of the Wald sequential analysis is to identify the degree of risk for disease progression.

In the discriminant analysis is conducted to investigate the relationship between one quality feature, acting as a dependent, the resulting figure, and a subset of quantitative traits. Prognostic conclusion is accepted by the function with the higher value (F1 or F2) [3]. However, this method can be attributed to one of the patient's disease groups, but the prediction in the future course of the disease remains a challenge. Not infrequently for the prediction of disease progression using techniques such as a binary logistic regression, correlation and regression analysis, and others [11]. To date, the various branches of medicine often used sequential analysis of Wald with the identification of Kullback informative factors [12-14], but to predict the development of the CD in patients with DE, this method is not applied unfairly.

The aim is to develop a method for predicting the development of the CD in patients with ED using techniques of discriminant functions and sequential analysis of Wald. In order to classify the stage of the CD in patients with DE us 147 people were surveyed. Patients participating in the study were divided into three groups: the first –

with the absence of the CD (79 pers.), The second – patients with mild CD (36 pers.), The third – patients with moderate CD (32 pers.). All patients underwent the necessary tests that made it possible to analyze 40 indicators.

For the selection of the most informative features using discriminant analysis. Input filtering performed on the principle of step by step inclusion diagnostically significant variables with a critical level of significance on the F-criterion of $p < 0,05$. Thus, for the 11 significant performance classification (step DE, the rate of depression, anxiety component, physical functioning, emotional functioning, mental health, systolic and diastolic pressure, erythrocyte sedimentation rate, erythrocyte count, prothrombin index) were isolated. The resulting mathematical model allowed qualitatively diagnose CD in 97.3% of cases [15].

To predict the development of the CD has been applied method of sequential analysis of Wald, through which conditioned by summing the quantities characterizing the information content of the individual indicators can get specific information for individual prediction. The values obtained were used to construct a table of diagnostic coefficients (DC). The calculation of the value of the DC was performed according to the formula:

$$DC = 10 \times \log_{10} \frac{P(A)}{P(B)}$$

which DC – Diagnostic ratio P (A) – the probability of occurrence at the first sign of verifiable state (normal index), P (B) – the probability of occurrence of the second feature verifiable state (nenorma index) [16].

Informativeness coefficient (IC) sign was determined by the formula Kullback, allowing to estimate the degree of difference between the distributions:

$$IC = DC \times \frac{1}{2} (P(A) - P(B))$$

Thresholds have been set, the achievement of which the summation of DC allows to predict the progression of the CD in patients with ED. The values of the DC can have both positive and negative, in this case, if the $CI > 0.5$, the DC is significant.

In order to ensure an adequate level of significance, we used the highest possible levels of error of the first kind (the probability of missing a high-risk group of development of the CD) is not more than 5% ($p < 0,05$) and type II errors (false definition of a group with a low risk of development of the Kyrgyz Republic in the group with high risk) of not more than 5%. According to the achievement of the result of successive algebraic summation of the DC threshold value that is $\pm 12,78$ points, the procedure is completed and the reliability level of 95.5% ($p < 0,05$) predicted a favorable course of the disease (-12.78 points) or negative, i.e., develop a severe form of the CD (12.78 points). If any of the thresholds are not reached, then the result is considered diagnostic assessment uncertain. For each case were calculated diagnostic coefficients and information content (Table 1), where "1" – is not the CD, "2" – mild CD "3" – moderate degree of CD.

Table 1. Diagnostic table for predicting the development of the CD in patients with DE

Показатель	Gradation of factor	Diagnostic coefficient (DC)	Coefficient of informativeness (CI)
Stage DE	1	18,80	9,1574
	2	-12,27	5,4469
	3	-40,00	19,9958
Indicator depression	1	-40,00	19,9958
	2	-3,45	0,6529
	3	-0,26	0,0039
Anxiety Indicator	1; 3	-40,00	19,9958
	2	-1,76	0,1761
Physical functioning	1	-3,02	0,5038
	2	-2,13	0,2551
	3	-0,26	0,0039
Emotional functioning	1	-3,02	0,5038
	2	0,59	0,0201
	3	-0,26	0,0039
Psychological health	1	-3,02	0,5038
	2	-7,74	2,7558
	3	15,10	7,0954
Systolic blood pressure	1	-3,02	0,5038
	2	1,76	0,1761
	3	0,26	0,0039
Diastolic blood pressure	1	-3,02	0,5038
	2	1,96	0,2177
	3	0,26	0,0039
Erythrocyte sedimentation rate	1	3,02	0,5038
	2	4,77	1,1928
	3	30,00	14,9678
The number of red blood erythrocytes	1	3,02	0,5038
	2	10,73	4,5265
	3	15,10	7,0954
Prothrombin index	1	3,02	0,5038
	2	1,05	0,0628
	3	30,00	14,9678

The diagnostic information on each patient was obtained by summing the values of conventional (diagnostic factors), buyout characterize informativeness of individual indicators.

Thus, studies conducted in the work, confirmed that all three groups with different degrees of severity of the CD differ, and analysis of the data allowed us to develop new approaches to the justification of a complex examination of patients. Using the sequential analysis of Wald allowed to qualitatively carry out an individual forecast CD degree of severity in patients with circulatory encephalopathy. Kullback in formativeness factor helped to identify the most informative for predicting the signs.

Bibliography

1. Шмидт, Е.В. Классификация сосудистых поражений головного и спинного мозга [Текст] / Е.В. Шмидт // Журн. невропатии и психиатрии. – 1985. – №9. – С.1281-1288.

2. Органічні психічні розлади внаслідок соматичних захворювань: когнітивні та емоційні порушення [Текст] : Монографія / А.М. Кожина, І.А. Григорова, В.І. Коростій и др. – Х.: Раритети України, 2012. – 120 с.
3. Шпрах, В.В. Прогнозирование развития когнитивных нарушений у больных сочетанным атеросклерозом коронарных и церебральных артерий [Текст] / В.В. Шпрах, С.Б. Саютина, Т.А. Ромазина, И.М. Михалевич // Сибирский медицинский журнал. – 2011. – №6. – С. 57-59.
4. Способ прогнозирования клинического течения когнитивных нарушений у больных ишемическим инсультом [Текст]: пат. 2405450 Рос. Федерация: МПК А 61 В 10/00 / Файзулина Е.В., Шпрах В.В., Михалевич И.М.; заявитель и патентообладатель Файзулина Елена Валерьевна. – № 2009127947/14; заявл. 20.07.2009; опубл. 20.07.2009, Бюл. №34. – 4 с.
5. Колоколов, О.В. Ранний и поздний нейросифилис: история вопроса и современный взгляд на проблему. [Текст] / О.В.Колоколов, А.Л. Бакулев, И.И.Шоломов, С.С.Кравченя // Неврологический журнал – 2011. – №6. – С. 13-16.
6. Дамулин, И.В. Когнитивные и психические нарушения при нейросифилисе. [Текст] / И.В.Дамулин, С.А.Яворская, Е.О.Нам и др. // Неврологический журнал – 2006. – №11 (4). – С. 36-41.
7. Флетчер, Р. Клиническая эпидемиология. Основы доказательной медицины [Текст] / Р. Флетчер, С. Флетчер, Э. Вагнер Пер. с англ. М.:Медия Сфера, 1998. – 352 с.
8. Высоцкая, Е.В. Синтез математической модели для информационной системы диагностики ожирения [Текст] / Е.В.Высоцкая, А.П.Порван, Д.А.Амбросов, А.С.Добrorодная, И.С.Добrorодная // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. – 2012. – №4/2 (58).– С.8-12.
9. Высоцкая, Е.В. Выбор метода восстановления пропущенных данных для оценки сердечно-сосудистой деятельности подростков [Текст]/ Е.В. Высоцкая, А.И.Бых, Л.И.Рак, А.П. Порван [и др.] // Восточно-Европейский журнал передовых технологий. Серия «Информационные технологии». – 2010. – №3/4 (45). – С.4-7.
10. Порван, А.П. Использование дискриминантного анализа для диагностики хронической сердечной недостаточности у подростков [Текст] / А.П. Порван, А.И.Бых, Л.И. Рак, Е.В. Высоцкая // Журн. Вестник национального технического университета «ХПИ». – Харьков: НТУ «ХПИ». – 2010. – №31. – С. 16-22.
11. Оленская, Т.Л. Возможность прогнозирования развития синдрома когнитивных нарушений у пациентов с артериальной гипертензией старших возрастных групп [Текст] / Т.Л. Оленская, Ю.Д. Губарев, Е.А. Яценко, К.Л. Козлов // Фундаментальные исследования. – 2015. – № 1-2. – С. 321-325.
12. Байбуз, О.Г. Оцінка якості діагностики при хронічному холециститі за допомогою автоматизованої системи [Текст] / О.Г. Байбуз, І. М. Домашенко, Т. Г. Ємел'яненко, М.Б. Щербиніна, О. В. Закревська // Актуальні проблеми автоматизації та інформаційних технологій. – 2011. – Том 15.– С.179-186.
13. Павлинова, Е.Б. Прогнозирование риска развития бронхолегочной дисплазии у недоношенных новорожденных [Текст] / Е.Б. Павлинова, Л.А. Кривцова, О.Ю. Синевич // Педиатрия. – 2012. – Том 91. – № 2. – С. 24-29.
14. Халатов, В.С. Прогнозирование типа течения плечелопаточного периартроза и оценка степени тяжести его проявления [Текст] / В.С. Халатов, И.В. Житарева, С.В.Лешуков // Вестник новых медицинских технологий – 2012. – № 1.
15. Высоцкая, Е. В. Применение дискриминантного анализа для классификации когнитивных расстройств у больных дисциркуляторной энцефалопатией [Текст] / Е.В.Высоцкая, А. М. Кожина, Л. М. Рисованая, Е. Э. Чайка // Журн. Системы обробки інформації. – 2013. – № 9 (116). – С. 189-193.
16. Нечаева, Г. И. Методические подходы к экспертной оценке качества терапевтической помощи при хронических холециститах [Текст] / Г. И. Нечаева, В.А.Ахмедов, А. В. Березников и др. // Терапевтический архив. – 2010. – №1. – С. 12-15.

5.4. Psychological analysis of the problem of emotional self-regulation of individual

5.4. Психологічний аналіз проблеми емоційної саморегуляції особистості

Розкриття потенційних можливостей емоційної сфери в управлінні діяльністю людини є однією з актуальних проблем сучасної психології. Оскільки в складних умовах сучасного життя, зростання інтенсивності емоційних навантажень та неможливість диференціювати власні емоції, розуміти їх сутність, а також застосовувати засоби їх регуляції створюють додатковий фактор психічного напруження, це може мати негативні наслідки для особистості. У зв'язку з цим актуальним є вивчення потенційних можливостей психіки людини, а головне, уміння доволіно управляти власними психологічними і фізіологічними станами, вчинками, а також своєю поведінкою, тому що від міри досконалості процесів саморегуляції залежить успішність, продуктивність будь-якого акту доволіної активності.

Багато наукових досліджень присвячено проблемі саморегуляції особистості (М.Й. Боришевський, Л.Б. Ітельсон, В.В. Репкін, О.А. Конопкін, Г.С. Костюк та інші). Вивченню сутності і змісту саморегуляції емоцій та розкриттю механізмів її розвитку значну увагу приділяли такі вчені, як: А. Бандура, Л.В. Виноградова, В.К. Гаврилькевич, Л.Г. Дика, В.В. Зарицька, К. Ізард, Є.П. Ільїн, С.Д. Максименко, Г.С. Никифоров, О.О. Прохоров, М.А. Холодна, О.А. Чернікова, та ін. Вони вважають, що для вибору поведінки, адекватної певній ситуації дуже важливо вміти регулювати власні емоції.

Питання психологічної структури саморегуляції, особливостей самоконтролю, емоційної регуляції в навчальній діяльності розглядалися у працях О.Ф. Бондаренка, І.В. Сергєєвої, Б.О. Федоришина, О.Я. Чебикіна, Н.В. Чепелевої, Т.С. Яценко. Проте аналіз літератури показав, що в психології феномен емоційної саморегуляції вивчено недостатньо, немає єдиної психологічної концепції емоційної саморегуляції особистості. Метою статті є теоретичний аналіз феномену емоційної саморегуляції, його зміст та структура, обґрунтування уявлення про механізми емоційної саморегуляції людини; виокремлення рівнів і методів саморегуляції емоцій.

Теоретичний аналіз спеціальної психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження показав, що вивчення феномену емоційної саморегуляції повинно починатися зі з'ясування поняття «саморегуляція». Широке розповсюдження отримало розуміння саморегуляції діяльності, як проблеми управління людини власними діями, як результат її вольових зусиль. Саморегуляція виступає як найбільш загальна і сутнісна функція цілісної психіки людини, в процесах саморегуляції реалізується єдність психіки у всьому

багатстві. Емоції є чинником, що зумовлюють специфіку саморегуляції. М.В. Гринців вказує, що разом з когнітивними процесами, емоції виконують оціннорегулюючу функцію у людських взаєминах. Вплив емоцій на перебіг процесів регуляції, виявляється в організації і спрямованості зовнішніх дій, поведінкових реакцій, вибірковості пізнавальних процесів, чіткості психомоторних і пізнавальних дій. Саме тому емоції є обов'язковим, значущим чинником внутрішньої регуляції різних видів і форм довільної активності людини, виступаючи суб'єктивною формою вираження актуальних потреб особистості [2].

У дослідженні О.О. Бодальова відзначається, що емоційна регуляція діяльності повинна бути невідривна від встановлення її ролі в процесах спілкуванні, яке здійснюється в межах діяльності. Ю.В. Саєнко описує емоційну саморегуляцію як вміння стримувати занадто сильні, небажані емоційні прояви, довільно і опосередковано керувати породженням, переживанням і вираженням емоцій; володіння прийомами стабілізації і тонізації свого емоційного стану відповідно до ситуації, трансформацію деструктивних емоцій в конструктивні, тобто сприяють продуктивному здійсненню діяльності та спілкування [8]. Емоційно зріла людина є господарем власних емоцій та почуттів, за словами К. Роджерса, володіє ними як частиною власного «Я» [7].

М.Ю. Горбунова розглядає емоційну саморегуляцію як володіння умінням вільного емоційного «входження» в ситуацію, яке дозволяє продуктивно включатися в те, що відбувається і повністю концентруватися на цьому [6]. За даними авторів емоційна саморегуляція – це управління своїми емоціями відповідно до ситуації і доцільності, вміння справлятися зі своїми емоціями соціально прийнятними способами [1, 3].

Поряд з цим В.В. Зарицька вказує, що емоційну регуляцію розглядають як силу, що узгоджує загальну спрямованість і динаміку поведінки з особистісним змістом. Основними регулятивними функціями емоцій є: активація, мобілізація, вибірковість, спонукання, організація діяльності і поведінки особистості. Залежно від тривалості, інтенсивності, предметності чи невизначеності, а також якості емоцій, усі емоції поділяють на емоційні реакції, емоційні стани та емоційні стосунки [4]. В.В. Зарицька підсумовуючи різні підходи до тлумачення поняття «саморегуляція», визначає його, по-перше, як процес впливу на власний фізіологічний і нервово-психологічний стан; по-друге, саморегуляція суттєво залежить від бажання людини керувати власними емоціями, почуттями та переживаннями, і як наслідок – поведінкою; по-третє, здатність до саморегуляції не дається від народження, а розвивається в процесі життя, тобто піддається формуванню і вдосконаленню. Це означає, що людину можна навчити так регулювати власні емоції, щоб не переводити їх у деструктивну площину.

Узагальнення даних наукової літератури з досліджуваної проблеми

(Л.В. Виноградова, В.К.Гаврилькевич, М.Ю. Горбунова, О.В. Дашкевич, В.В. Зарицька, Ю.В. Саєнко та ін.) показало, що поняття емоційна саморегуляція у психологічних роботах трактується неоднозначно. Ці визначення не заперечують одне інше, а, швидше, є взаємодоповнюючими. Різноманітність підходів та визначень емоційної саморегуляції пояснюється, насамперед, концептуальними засадами вивчення цього феномену та різним ступенем спільності його рівнів та механізмів.

Спираючись на ці та інші роботи, у нашому дослідженні емоційну саморегуляцію ми розглядаємо як процес цілеспрямованої зміни психічних станів і психологічних функцій, управління людиною своїми емоціями, відчуттями і переживаннями, свідомий вибір характеру і способу впливу, «внутрішня» регуляція поведінкової активності людини. Метою емоційного саморегуляції повинно стати збереження емоційної рівноваги у процесі здійснення діяльності.

Вагомий внесок у розробку проблеми емоційної саморегуляції особистості зробили М.Й. Боришевський, Г.С. Никифоров, О.Я. Чебикін, які вважали, що механізми саморегуляції емоцій можуть базуватися на таких структурних компонентах як: самооцінка, рівень домагань, рефлексія, самоконтроль. Призначення рівня домагань у тому, щоб заздалегідь визначити, конкретизувати прийнятний для даного індивіда можливий результат, а також сформулювати систему критеріїв успішності, на базі котрих оцінюються результати корекції емоцій. Блок самооцінки у функціональному розумінні співвідноситься з наступними операціями механізму емоційного самоконтролю: порівняння існуючого емоційного стану з еталонним, оцінка рівня відповідності зразку, а також з операцією оцінки результатів корекції емоцій.

Образ «Я», як частина рефлексивного блоку структури емоційної саморегуляції, виступає в якості важливого регулятора уявлень про предмет корекції і функціонально відповідає блоку прийняття рішення про необхідність корекції емоцій. Рефлексивний компонент також забезпечує аналіз результатів цієї корекції та виносить рішення про її достатність. Поряд з цим, особистісна рефлексія, як компонент структури емоційної саморегуляції виконує ще й функцію активізації дії самоконтролю [2].

Вольовий компонент структури емоційної саморегуляції забезпечує реалізацію механізму корекції дезорганізуючих емоцій, які були ідентифіковані в ході операції порівняння. Вольові якості особистості впливають на ефективність процесу самоконтролю, а розвиток самоконтролю, в свою чергу, стимулює розвиток вольових якостей особистості.

Отже, кожен із вказаних компонентів робить відповідний функціональний внесок у цілісний процес емоційної саморегуляції. Проаналізована структура емоційної саморегуляції підтверджує той факт, що емоційна сфера особистості

досить складна організація, на стабільність якої впливають безліч факторів. Психологічний аналіз останньої ускладнюється тим, що кожна емоція, кожний емоційний прояв за своїм змістом короткочасний, неповторний та індивідуально забарвлений.

Ряд дослідників виокремлюють емоційну саморегуляцію як структурний компонент емоційної зрілості особистості. О.О. Чудіна вважає, що по відношенню до сильних емоцій емоційно зріла людина залишається стійкою, емоції не надають руйнівних наслідків на неї, на інших людей, або діяльність, яку людина здійснює. Говорячи про управління емоціями, робиться акцент на необхідності контролю не негативних емоцій як безпосередніх, досить короткочасних, неприємних переживань, але емоцій, які сприяють підвищенню психологічної ентропії [4], «недоречних» і «деструктивних» [9]. Емоційно зрілі люди здатні переносити різноманітні емоції з відчуттям безпеки, не лякаючись і не уникаючи їх. З точки зору О.В. Дашкевич, регулююча функція емоцій в діяльності та їх зв'язок з суб'єктом діяльності повинна бути досліджена з загальним розвитком особистості, становленням мотиваційної сфери суб'єкта.

Отже, аналіз тлумачення поняття емоційної саморегуляції дозволяє стверджувати, що емоційна саморегуляція передбачає володіння прийомами стабілізації емоцій відповідно до певної життєвої ситуації. Але для володіння цими прийомами важливо мати внутрішню мотивацію, а також вміння аналізувати функції конкретних емоцій.

Труднощі у розвитку прийомів свідомого оволодіння своїми емоціями О.А. Чернікова вбачає у спонтанності їх виникнення, безпосередньому характері переживань, інертності та стійкості, складності їх усвідомлення.

У науковій літературі описано багато методів регуляції емоційних станів. Це свідоме керування людиною своїми емоціями, почуттями й переживаннями, внутрішня регуляція поведінкової активності людини, цілеспрямована зміна як окремих психофізіологічних функцій, так і нервово-психічних станів у цілому [1]. Г.С. Никифоров, Ю.І. Филімоненко, А.К. Польшин, виділили активну й пасивну саморегуляції на основі м'язової релаксації. Відомий вітчизняний психофізіолог Л.П. Гримак розглядає загальні механізми саморегуляції та їх застосування для подолання різноманітних емоційних станів. Він виділяє такі рівні саморегуляції за механізмом її здійснення:

1) інформаційно-енергетичний – регуляція рівня психічної активності організму за рахунок інформаційно-енергетичного притоку (сюди відносить реакцію «відреагування», катарсис, зміну притоку нервової імпульсації, ритуальні дії); 2) емоційно-вольовий рівень саморегуляції життєдіяльності (на цьому рівні існують такі методи саморегуляції як самосповідь, самопереконавання, самонаказ, самонавіювання, самопідкріплення); 3) мотиваційний – саморегуляція мотиваційних складових життєдіяльності особистості

(неопосередкована і опосередкована); 4) особистісний – самокорегування особистості (самоорганізація, самоствердження, самодетермінація, самоактуалізація, самовдосконалення «містичної свідомості»). Особистісний рівень регуляції життєдіяльності мобілізується в тих випадках, коли треба змінювати свої особистісні цінності й установки. Основним засобом саморегуляції він вважає спілкування людини з самою собою, яке може відбуватися в двох основних умовах: у стані неспання та на фоні змінених станів свідомості [2].

О.А. Чернікова та О.В. Дашкевич займалися вивченням впливу на різні аналізатори естетичних подразників: кольору, звуку, споглядання природи. Вони розробили на основі дослідження й спостережень свій метод регуляції емоцій через впливи на різні аналізатори.

В.І. Розов виділяє декілька груп методів емоційної саморегуляції: 1) фізичні та фізіологічні (антистресове харчування, фіторегуляція, фізична підготовка); 2) психофізіологічні (адаптивне біоуправління з біологічним зворотним зв'язком, прогресивна м'язова релаксація, аутогенне тренування, систематична десенсибілізація, різноманітні дихальні техніки, тілесно-орієнтовані техніки, медитація); 3) когнітивні (нейро-лінгвістичне програмування, когнітивні та раціонально-емотивні техніки А. Бека й А. Елліса, методи саногенного і позитивного мислення, парадоксальна інтенція); 4) особистісні (метод психосинтезу субособистостей Р. Асаджіолі, гештальт-техніки усвідомлення потреб, особистісна самоорганізація часу життя); 5) методи оптимізації сну і аналізу сновидінь (гештальт-техніки, онтопсихологічні техніки, техніки усвідомлених сновидінь).

Значення психотренування та виховання волі у зміцненні емоційної стійкості шляхом оволодіння технікою фізичних і дихальних вправ відмічає П.К. Анохін. Шляхи формування емоційної саморегуляції за допомогою фізичних вправ висвітлені В.Л. Марищуком, а комплекс технічних прийомів – Л.М. Аболіним. Заслуговує на увагу комплексний метод, розроблений А.Я. Чебикіним. При такому підході використовується комплекс засобів саморегуляції, що поєднує певні фізичні вправи та психологічні прийоми: аутогенне та ідеомоторне тренування, мовні формули у вигляді самонаказів. Для подолання скутості, втоми, психоемоційного напруження, зниження м'язової рухової чутливості рекомендуються психомоторні та дихальні вправи, формули самонавіювання для загального заспокоєння та розслаблення. Розвиток та формування емоційної саморегуляції виступаючи як чіткий предмет цілеспрямованої систематичної роботи, ґрунтується на комплексному підході та вимагає застосування цілого ряду методів і прийомів психокорекції. Крім того, слід враховувати специфіку кожного методу колекційного впливу стосовно конкретної людини та конкретної проблеми. Отже, емоційна сфера людини

значною мірою впливає на її діяльність, самопочуття, поведінку, соціальні контакти та життєву енергію. Для досягнення емоційної саморегуляції неодмінною умовою виступає вміння розпізнавати та вербально описувати відтінки власних емоційних переживань; усвідомлення власних потреб та цінностей; розуміння значення емоцій, керувати своїм емоційним станом.

Література

1. Гаврилькевич В.К. Психодіагностичний інструментарій комплексного дослідження емоційної саморегуляції особистості // В.К.Гаврилькевич // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук. пр. / за ред. С.Д. Максименка ; Ін-т психологіїм. Г.С.Костюка АПН України. – К., 2008. – Т. X, ч. 5. – С. 104-113.
2. Гринців М.В. Роль емоцій в розвитку способности к саморегуляции / М.В.Гринців // Збірник наукових праць «Психологічні науки» Том 2, Випуск 10 (91). – 2014. – С. 84-88.
3. Изард К.Э. Психология эмоций / К.Э. Изард / Перев.с англ. – СПб: Издательство «Питер», 1999. – 464 с.: ил. (Серия «Мастера психологии»).
4. Зарицька В.В. Саморегуляція емоцій в структурі емоційного інтелекту / В.В.Зарицька // Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С.Сковороди «Психологія». – 2010. – № 6. – С. 33-37.
5. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / С.Д. Максименко. – К.: Видавництво ТОВ «КММ», 2006. – 240 с.
6. Павлова І.Г. Становлення емоційної зрілості в підлітковому та юнацькому віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 / І.Г.Павлова. – Одеса, 2005. – 19 с.
7. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К.Р. Роджерс. – М.: Издательская группа «Прогресс», 1994. – 480 с.
8. Саенко Ю.В. Техники и приемы регуляции эмоций / Ю.В. Саенко // Вопросы психологии. – 2010. – № 3. – С. 83-93.
9. Чудина Е.А. Эмоциональная зрелость личности: определение понятия и выделение критериев / Е.А. Чудина // Личность и проблемы развития: Сборник работ молодых ученых. – М., 2003. – С. 112-116.

5.5. Deep-correction dialogue as a condition of development of reflection thinking person

5.5. Глибинно-корекційний діалог як умова розвитку рефлексивного мислення суб'єкта

Для сучасного етапу розвитку українського суспільства характерна підвищена потреба населення в отриманні кваліфікованої психологічної допомоги. У зв'язку з цим однією з актуальних проблем психологічної науки є оптимізація фахової підготовки майбутніх психологів, зокрема розвитку їх рефлексивного мислення.

Проблема рефлексивного мислення розроблялась у дослідженнях Г.О. Балла, В.В. Давидова, А.В. Карпова, С.Д. Максименка, Ж. Піаже,

Н.І. Пов'якель, І.М. Семенова, В.І. Слободчікова, В.Ю. Степанова, Г.П. Щедровицького та ін.) [1; 3; 5-8;10; 11; 16]. Узагальнення наукових джерел дозволяє уточнити уявлення про рефлексивне мислення як процес отримання достовірного знання на основі рефлексії суттєвих зв'язків цілісного явища, що вивчається.

В психологічній науці відсутня єдина концепція досліджень проблематики рефлексивного мислення. При розробці теоретико–методологічних засад розвитку рефлексивного мислення дослідники перебували на позиціях його зовнішньо-діяльній детермінації. Розвиток рефлексивного мислення розглядають у контексті осмислення (переосмислення) суб'єктом змісту власної психіки в різних видах діяльності: інтелектуальної (В.В. Давидов, Ж. Піаже та ін.) [3; 7]; професійної (С.Д. Максименко, Н.І. Пов'якель, Т.С. Яценко та ін.) [7; 9; 17]; організації спільної діяльності та кооперації (А.В. Карпов, Г.П. Щедровицький та ін.) [5;16]. При цьому процеси самопізнання і самоусвідомлення переважно розглядалась лише в площині сфери свідомого. При розробці проблеми рефлексивного мислення за кадром досліджень залишився феномен цілісної психіки у взаємозв'язку свідомої і несвідомої сфер і не розроблялись адекватні методи її пізнання.

Вагомий внесок у розбудову методології пізнання цілісної психіки робить психодинамічна теорія академіка НАПН України Т.С. Яценко. Психодинамічна теорія знаходить вираження у глибинній психокорекції за методом активного соціально-психологічного пізнання (АСПП).

Глибинна психокорекція є когнітивно-орієнтованою формою групової психокорекції, яка спирається на інтелектуальний потенціал людини у процесі надання психологічної допомоги у розв'язанні її особистісної проблеми. Спрямованість глибинної психокорекції на пізнання різноспрямованих тенденцій психіки на основі встановлення причинно-наслідкових зв'язків у поведінковому матеріалі особи дозволяє розглядати її як метод, який сприяє розширенню рефлексивного мислення. Розкриття впливу глибинної психокорекції на розвиток рефлексивного мислення потребує звернення до діалогічної взаємодії психолога з респондентом.

Мета дослідження – на основі аналізу емпіричного матеріалу дослідити особливості психокорекційного діалогу як умови розвитку рефлексивного мислення особи.

Рефлексивне мислення ми розглядаємо з позицій психодинамічного підходу. Психодинамічний підхід презентує прогресивний погляд на феномен психічного в єдності і автономії свідомої і несвідомої сфер. Дослідження Т.С. Яценко суттєво доповнюють наукові уявлення про закономірності функціонування цілісної психіки в єдності і одночасно асиметрії свідомої і несвідомої сфер.

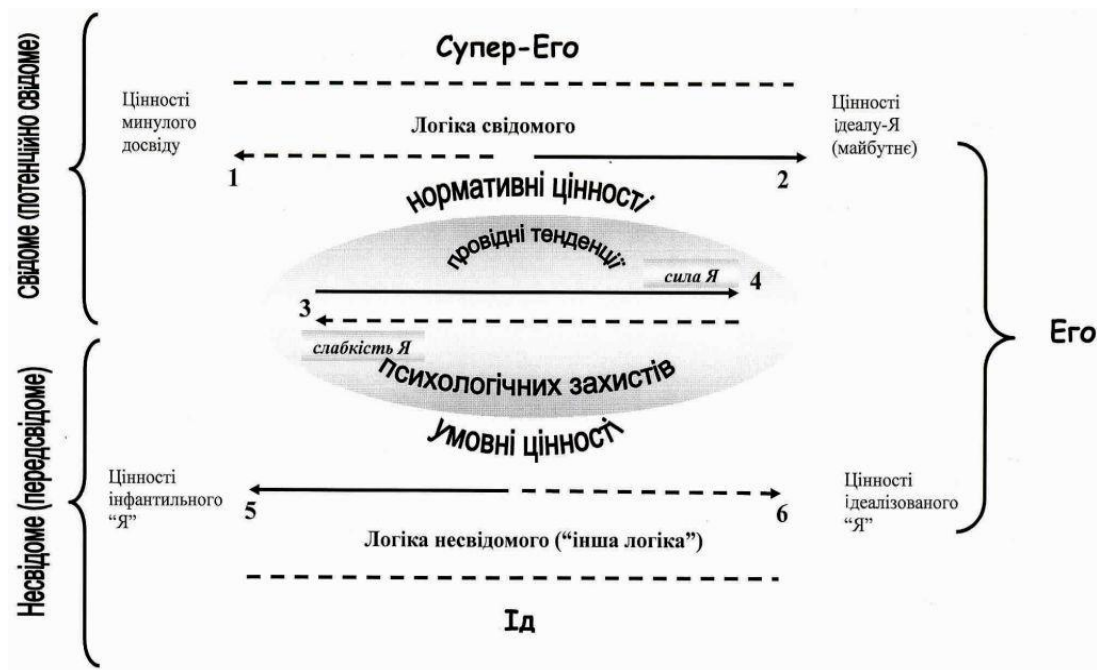

Рис.1. Модель внутрішньої динаміки психіки (за Т.С. Яценко)

Враховуючи, що психоаналітична теорія З. Фрейда довела трьохрівневу структуру психіки, у структурному розумінні психіки ми спираємось на розроблену Т.С. Яценко «Модель внутрішньої динаміки психіки». «Модель» (скорочена назва рис. 1) доповнює розуміння структури психіки, презентоване у дослідженнях З. Фрейда, більш емко, адекватно в плані розкриття не лише «вертикальних» взаємозв'язків між підструктурами (Ід, Его, Супер-Его), а і відображення «горизонтальних» взаємозалежностей, що презентують суперечність на внутрішньо-системному рівні. У психодинамічній парадигмі ми солідаризуємося як з виявленими в психоаналізі антагоністичними відношеннями між підструктурами психіки («по вертикалі»), так і відношеннями по типу антиномії, які притаманні «горизонталі», оскільки на це вказує емпірика.

«Модель» ілюструє цілісний погляд на внутрішню динаміку психічного в його суперечливій сутності і єдності свідомого і несвідомого. Внутрішня суперечність психіки зумовлена різноспрямованістю тенденцій: «до сили» і водночас «до слабкості»; прагненні до людей і одночасному відстороненні від них; «до життя» і водночас «до смерті». Різноспрямованість внутрішніх тенденцій психіки детермінує об'єктивну дезінтеграцію психіки (особистісну проблему суб'єкта). Суб'єктивну зінтегрованість психіки забезпечують психологічні захисти в їх системній організації (базові і ситуативні) шляхом відступів від реальності, соціально-перцептивних викривлень [17].

Розробка проблеми рефлексивного мислення з позицій психодинамічного підходу ґрунтується на його основних положеннях щодо закономірностей цілісної психіки в єдності свідомої і несвідомої сфер. У психодинамічній теорії

ми виходимо з глибинно-психологічної детермінації психічної активності, розкриття якої передбачає звернення до феномену едіпальної залежності.

Постановка проблеми едіпальної залежності акцентує увагу на глибинних чинниках інфантильного періоду, що актуалізують захисну систему і мають вплив на формування психіки суб'єкта в ітеративних та динамічних характеристиках [17].

Едіпальна залежність поглиблює внутрішньо заданий дуалізм психіки, створюючи передумови для особистісної проблеми (об'єктивної дезінтеграції психіки). Психологічні захисти, утворення яких започатковується в інфантильному періоді, суб'єктивно зінтегрують психіку на засадах когнітивних викривлень. Викривлення рефлексивного мислення проявляються, зокрема, як гіперболізація його певних якостей (критичності, самостійності, ригідності та ін.). Так, підвищена критичність може бути обумовлена не прагненням знайти істину, а упередити критику з боку інших або самоствердитись.

Психологічні захисти порушують адекватність відображення в сфері спілкування та міжособистісних відносин (службових, подружніх, дитячо-батьківських та ін.), породжуючи суб'єктивізм психічного відображення. У зв'язку з цим розширення рефлексивного мислення незмінно пов'язане з індивідуалізованим пізнанням цілісної психіки в єдності свідомої і несвідомої сфер. Пізнання суттєвих властивостей цілісної психіки в їх закономірних зв'язках забезпечує діалогічна взаємодія (психолог-респондент). Саме діалог у поєднанні з інтерпретацією емпіричного фактажу відкриває перспективи поступового проникнення в системність дії психологічних захистів, що маскують різноспрямованість внутрішніх тенденцій психіки.

Діалог (від грец. Dialogos) – поперемінний обмін репліками (в широкому сенсі репліками вважається і відповідь у вигляді дії, жесту, мовчання) двох і більше людей [8, с. 94].

Заслуговує на увагу визначення діалогу запропоноване А.В. Брушлинським, який акцентує увагу на його пізнавальній функції: «...діалогом є живе спілкування між людьми, у процесі якого його учасники духовно збагачують одне одного, виражають, перетворюють, розвивають свої думки і почуття, виробляють спільну позицію або, навпаки, залишаються при своїх поглядах (тепер уже уточнених) і т. п. Головне тут – не зіставлення самих по собі ідей, теорій або позицій, а саме діалог їх авторів – суб'єктів, що призводить до їх духовного розвитку» [2, с. 11].

В теоретичних підходах до психологічної практики оформились різні погляди на місце та роль діалогу у діагностико-корекційному процесі. Зокрема, психоаналітична терапія переважно була орієнтована на монолог, який презентований методом вільних асоціацій. У роботах Ш. Ференці було сформульовано правило контрзапитання, яке полягало в переорієнтації уваги

пацієнта на причини, які спонукали його поставити запитання. На думку Ш. Ференці, контрзапитання дозволяють швидко наблизитись до несвідомих детермінант, до латентного смислу, що міститься у запитанні [12].

У глибинному пізнанні діалог спрямований не на налагодження особистих взаємин, а на забезпечення інформаційного обміну між сферами свідомого і несвідомого [17].

Діалог у глибинній психокорекції здійснюється відповідно основних положень психодинамічної парадигми, які визначають його функціональні особливості. Діалог забезпечує пізнання спрямованості психіки у її суперечливій сутності по матеріалу самого суб'єкта.

Пізнання сфери несвідомого можливо лише опосередковано і контекстно у зв'язку зі свідомим. Останнє визначає необхідність засобів візуалізованої самопрезентації суб'єкта як опосередковуючих ланцюгів у пізнанні психічного змісту. Важливу роль у трансформації засобів предметної самопрезентації на «посередників» у пізнанні змісту несвідомого відіграє діалог.

У глибинній психокорекції у форматі психодинамічної парадигми відсутні готові алгоритми проведення діалогу, за яких не враховується індивідуальність психіки суб'єкта. Психокорекційний діалог спрямований на виявлення в спостережуваній активності суб'єкта імпліцитно даного (глибинних детермінант), яке опосередковано проявляється в експліцитно явному (поведінковому фактажу).

Діалогічна взаємодія психолога з респондентом у глибинному пізнанні характеризується багаторівневістю, розлогістю в часі, порційністю відповідно вимог позитивної дезінтеграції психіки і її вторинної інтеграції на більш високому рівні психічного розвитку суб'єкта. Це дозволяє знизити дію ситуативних захистів та упередити виникнення опорів у процесі самопізнання.

Діагностична спроможність запитань психолога залежить від його здатності розуміти глибинні смисли поведінкового фактажу. Смыслові параметри запитань психолога є дотичними до імпліцитного порядку психіки, що і визначає актуалізацію емотивних висловлювань респондента. Вербалізація психологом глибинних смислів психічної активності переводить їх до сфери усвідомлення та рефлексії. Так, З. Фрейд, розглядаючи проблему пізнання несвідомого, підкреслював необхідність поєднання його змісту зі словесними уявленнями [15].

У контексті розкриття впливу діалогічної взаємодії на розширення рефлексивного мислення заслуговує на увагу парадокс глибинного пізнання психіки: психолог повинен бути «на півкроку попереду респондента» і в той же час «слідувати за ним» [14]. З одного боку, ведення діалогу в глибинному пізнанні потребує від психолога «імовірнісного прогнозування» спрямованості активності протагоніста, а з іншого – кожне наступне запитання психолога

вибудовується на основі попереднього комуніката респондента, що забезпечує порційність і пізнання і розкриття смислових параметрів його активності. Узгодженість смислового навантаження запитань психолога з імпліцитним порядком психіки респондента є передумовою їх синтезування останнім в ході самопізнання та розширення рефлексивного мислення. У випадку відсутності діагностичної точності запитань психолога з'являються бар'єри у подальшому розгортанні діалогу з респондентом. Діагностична точність запитань психолога забезпечує фасилітацію емотивних висловлювань протагоніста і є передумовою актуалізації процесів переосмислення.

Структурно-семантичний аналіз емпіричного матеріалу дозволяє виділити різновиди запитань психолога в глибинно-корекційному діалозі:

- 1) запитання, спрямовані на прояснення глибинних витоків захисних тенденцій психіки;
- 2) запитання, що містять імовірнісне прогнозування ставлення протагоніста до інших людей та ставлення інших людей до протагоніста.
- 3) уточнюючі запитання;
- 4) питання, що містять імовірнісне прогнозування ідентифікацій протагоніста.

Переважає кількість запитань психолога містить прогнозування, яке ґрунтується на основі узагальнення поведінкового матеріалу, отриманого в діалогічній взаємодії. Прогнозування (від грец. *prognosis*) визначають, як «різновид наукового передбачення, спеціальне дослідження перспектив якогось явища» [13, с. 385]. Основою прогностичності запитань психолога є розуміння ним латентних смислів висловлювань протагоніста.

У глибинному пізнанні прогнозування є імовірнісним. Ідея імовірності пов'язана з розкриттям внутрішньої динаміки об'єктів і систем, яка не може бути цілком визначена зовнішніми умовами або обставинами [4]. Імовірнісне прогнозування у глибинному пізнанні вибудовується на основі встановлення причинно-наслідкових зв'язків в поведінковому матеріалі респондента. Прогнозування стає можливим за умови знання психологом закономірностей функціонування цілісної психіки, які визначають її логічну впорядкованість на рівні свідомого і несвідомого. Не менш важливим є опанування психологом категорією «імовірнісна логіка», «яка містить проміжні істинні значення (імовірності істинності висловлювань), що є базовими для прогнозів та їх подальшого підтвердження» [17, с. 6].

Висловлений у ході діалогу прогноз лише тоді набуває спонукальної дії і пробуджує мотивацію самопізнання, коли при його формулюванні психолог орієнтується на внутрішній, імплікативний порядок психіки, до якого причетні обидві сфери (свідоме/несвідоме). Розлогість діалогічної взаємодії у часі надає

можливість уточнення прогнозування психолога шляхом співвіднесення з висловлюваннями респондента, які є його основою.

Психокорекційний діалог пов'язаний з узагальненням, яке передбачає абстрагування від несуттєвих даних. У зв'язку з цим у глибинному пізнанні відсутня центрація уваги на конкретиці ситуацій. Враховуючи, що у структуруванні несвідомого провідного значення набувають не кількісні показники, а значимість події, то суттєвим параметром для глибинного пізнання є емоції особи, які актуалізуються.

Отже, розширення рефлексивного мислення пов'язане з пізнанням цілісної психіки в єдності свідомої і несвідомої сфер, що відкриває перспективи пізнання глибинно-психологічних витоків особистісної проблематики. Чільне місце в глибинному пізнанні займає психокорекційний діалог, який здійснюється відповідно основних положень психодинамічної теорії. Матеріал даної статті не вичерпує всіх можливостей глибинної психокорекції у розвитку рефлексивного мислення особи. Перспективи подальших досліджень пов'язані з розкриттям взаємозв'язку діалогу з інтерпретацією глибинному пізнанні.

Література

1. Балл Г.А. Категория рефлексии в контексте анализа сознания субъекта// Рефлексивные процессы и управление. Сборник материалов VII Международного симпозиума 15-16 октября 2009 г., Москва / Под ред. В.Е. Лепского – М.: «Когито-Центр», 2009. [Электронный ресурс]: – С. 27-30. <http://www.reflexion.ru/Conferences.html>.
2. Брушлинский А.В., Поликарпов В.А. Мышление и общение / А.В. Брушлинский, В.А. Поликарпов. – Мн. : Университетское, 1990 – 214с.
3. Давыдов В.В. Проблемы развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
4. Интернет-версия издания: Новая философская энциклопедия: в 4 т. / Ин-т философии РАН; Нац. обществ.-науч. фонд; Предс. научно-ред. совета В. С. Степин. – М.: Мысль, 2000. – 2001. [Электронный ресурс]: — ISBN 5-244-00961-3. <http://iph.ru/print.htm>.
5. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности / А.В Карпов. – М. : Изд-во «Институт психологии РАН», 2004. – 424 с.
6. Краткий психологический словарь / [ред.-сост. Л.А. Карпенко]; [под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г. Ярошевского]. – [2 изд., расш., испр. и доп.]. – Ростов н/Д : изд-во «Феникс», 1999 – 512 с.
7. Максименко С.Д. Психология в соціальній та педагогічній практиці: методологія, методи, програми, процедури / С.Д. Максименко – К.: Либідь, 1998. – 226 с.
8. Пиаже Ж. Избранные психологические труды. Психология интеллекта. Генезис числа у ребенка. Логика и психология / Ж. Пиаже. – М.: Просвещение, 1969. – 659 с.
9. Пов'якель Н.І. Професіогенез саморегуляції мислення практичного психолога: [монографія] / Н.І. Пов'якель. – Київ: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2003. – 295 с.
10. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления / И.Н. Семенов, С.Ю. Степанов – Запорожье: ЗГУ, 1992. – 224 с.
11. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Основы психологической антропологии. Психология человека: Введение в психологию субъективности / В.И. Слободчиков, Е.И. Исаев. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.

12. Томэ Х., Кэхеле Х. Современный психоанализ. Т. 1. Теория: [пер. с англ.] / [общ. ред. А.В. Казанский]. / Х. Томэ, Х. Кэхеле. – М.: Издательская группа «Прогресс» – «Литера», Издательство Агентства «Яхтсмен», 1996. – 576 с.
13. Философский словарь / [под ред. И.Т. Фролова]. – 5-е издание. – М.: Политиздат, 1987. – 590 с.
14. Франчук О.Ю. Діалог у глибинній корекції майбутнього психолога [Текст] : дис... канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / О.Ю. Франчук. – Черкаси, 2015 – 316 с.
15. Фрейд З. Я и Оно / Проблемы метапсихологии// Психология бессознательного: Сб. произведений / [сост., науч. ред., авт. вступ. ст. М.Г. Ярошевский]. – М.: Просвещение, 1989. – С. 425-439.
16. Щедровицкий Г.П. Мышление – Понимание – Рефлексия / Г.П. Щедровицкий. – М.: Наследие ММК, 2005. – 800 с.
17. Яценко Т.С. Методологія професійної підготовки практичного психолога / Т.С.Яценко, О.В.Глузман, О.М.Усатенко. – Дніпропетровськ: «Інновація», 2014. – 192 с.

5.6. Divorced spouse as an object of scientific research

5.6. Розлучені подружжя як об'єкт наукового дослідження

Сьогодні в Україні склалася складна демографічна ситуація, що характеризується ознаками кризової ситуації у такому важливому соціальному інституті як сім'я та шлюб. Розлучення – це хворобливе, малоприємне, іноді драматичне переживання, на яке з кращих мотивів люди йдуть із власної волі і за своїм бажанням, і мало хто уявляє собі реальні наслідки цієї події. Результатом розлучення можуть бути значні психологічні проблеми: відчуттям спустошеності, непотрібності людям, непривабливості для осіб протилежної статі, невдачливості, безнадійності.

Розлучення є наймогутнішим стресом, який в більшості випадків приводить до серйозних змін в емоційному стані розлучених. Подавлений, пригноблений, тужливий настрій, що супроводжується занепокоєнням, тривогою, дратівливістю, апатією і т. п., є характерним для людини, яка перенесла ситуацію розлучення.

Але не дивлячись на численні негативні наслідки розлучень, багато психологів вважають за краще розлучитися, чим жити в постійних сварках та конфліктах. Разом з тим статистика розлучень лякає. Підвищена нестабільність сучасної сім'ї може розглядатись як свідоцтво того, що люди з кожним роком все менше згодні миритися зі шлюбом, який вони вважають невдалим. Для деякого розлучення – це бажане полегшення, яке приносить свободу від обмежень, обов'язків і негараздів (Г. Крайг).

У більшості випадків ініціатором розлучення виступає жінка. Коли вона приймає таке рішення, нею керує усвідомлена або підсвідома впевненість, що

цим вона робить перший крок до виправлення допущеної раніше помилки, крок до більш удалого життя. Але проходить час, і жінка починає розуміти, як складно налагодити особисте життя. При цьому, як вважають М. Мольц та Е. Хітерінгтон, багато чоловіків заздять своїй колишній дружині та відчувають гіркоту і приступи ворожнечі до неї.

Розлучені за ініціативою чоловіка, жінки, як правило, змушені пристосовуватись до нового стану, практично не отримуючи ніякої допомоги з боку навколишніх. Залишившись одна з дітьми на руках, жінка стикається з багатьма економічними та емоційними проблемами.

Сім'я та сімейні проблеми привертають пильну увагу спеціалістів. Вивчаються стабільність сім'ї, подружні затруднення, стійкість шлюбу, рівні сумісництва (Т. Андрєєва, К. Вітек, Дж. Віткін, С. Кратофіл, М. Обозов, Ю. Олейник, В. Сисенко, В. Шевчук та ін.).

Етапи переживання подружжям стратегій та процесу розлучення, пов'язаних з ним горя втрати та переживань, знайшла своє відображення в роботах багатьох зарубіжних та вітчизняних фахівців (К. Аронс, Д. Броуді, А. Валлер, Р. Вайзман, Р. Вейс, С. Дак та Л. Лі, Леві та Джаффе, М. Мольц, В. Квінн, Е. Кюблер-Росс, Е. Паркес, Е. Хітерінгтон, С. Ковальов, А. Моховников, Г. Навайтис, В. Шевчук, Л. Шнейдер та ін.).

Теоретично-методологічну основу вітчизняних досліджень зазначеної проблеми склали концептуальні положення про сутність і розвиток особистості у процесі життєдіяльності (Л. Виготський, С. Максименко, С. Рубінштейн та ін.), уявлення про закономірності внутрішньосімейної діяльності та міжособистісної взаємодії (Г. Андрєєва, О. Бодальов, С. Голод, В. Столін та ін.), використання методологічних напрацювань, теоретичних розробок та прикладних досліджень продуктивного напрямку світової науки – української генетичної психології, розроблюваної академіком С. Максименком [4].

Аналіз психологічних досліджень дозволяє зробити висновок про те, що емоційні стани розлучених жінок характеризуються як неблагополучні. Емоційному здоров'ю жінки розлучення наносить непоправний збиток.

Бріскоу і Сміт (Briscoe C.W., Smith J.B.) вказують на те, що після розлучення депресія у жінок буває глибшою і тривалішою, чим в тих, хто залишився вдовою. За даними Броуді (Brody J.E.) жінки страждають депресією в два рази частіше, ніж чоловіки. І таке співвідношення зберігається незалежно від раси, добробуту і освіти [за В. Квінн]. З 1980-х рр. психологи дійшли висновку, що чоловіку шлюб потрібен більш, ніж жінці. Його незадоволеність самотністю ще гостріша і триваліша.

Т. Андрєєва [1] описує достатньо небезпечні з погляду вірогідності розлучень наступні періоди існування сім'ї:

1. «Молоді шлюби» (5-9 років). У цей час у зв'язку з народженням і

вихованням дітей бюджет часу подружжя стає досить напруженим, обмежується відпочинок, дозвілля, зростає нервова і фізична утомленість і фінансові проблеми сім'ї. Гостро встає проблема лідерства в сім'ї. На перші 9 років спільного життя доводяться 64,5% шлюбів, що розпадаються.

2. «Середні шлюби» (10-19 років). У цілому відбувається стабілізація подружніх відносин. При несприятливій динаміці відносин між подружжям в результаті сварок і конфліктів може з'явитися відчуття ворожнечі, ненависті. На цей період припадає 23,6% розлучень.

3. «Немолоді шлюби» (понад 20 років). Можливі такі негативні явища, як деяка втомленість подружжя один від одного, іноді автономія в дозвіллі і розвагах, дисгармонія сексуальних потреб і можливостей, психологічне відчуження, найчастіші мотиви розлучень в цей період – алкоголізм, зрада або підозра в ній. Питома вага розлучень у цих шлюбах – 11,6%.

З точки зору здатності вирішувати виникаючі кризові ситуації, всі сім'ї можна розділити на три групи [9]:

- зрілі сім'ї, в яких система взаємодій достатньо гнучка, члени яких вільні в прояві своїх почуттів і бажань, в яких усі виникаючі проблеми відкрито обговорюються в сім'ї, що дає можливість знаходити нові зразки відносин, адекватно змінювати сімейну структуру;

- псевдоблагополучні сім'ї, в яких основна маса зусиль спрямована на підтримку згоди і єдності перед зовнішнім світом і в яких тому виключені будь-які індивідуальні розбіжності, а цілісність досягається до певного часу як підпорядкування волі і бажань усіх волі і бажанням одного;

- проблемні сім'ї, взаємодії в яких хаотичні і засновані на безперервних сварках і конфліктах, що ведуть до кризи, і в яких минулий досвід нічому не вчить і не служить орієнтиром для поведінки в майбутньому.

Розлучення є довготривалою болючою процедурою. За даними С. Ковальова процес розлучення проходить такі етапи, як виникнення думки про таку можливість, прийняття рішення, подання заяви та юридичне оформлення розлучення.

Розлучення має свої фази, етапи, свою хронологію. Зокрема, це:

- «часова» класифікація: розчарування, ерозія відносин, роз'єднання, фізичне роз'єднання, депресія, «друга юність», напружена діяльність;

- «змістовна класифікація»: емоційне, юридичне, економічне, батьківське, психологічне розлучення та розлучення з погляду суспільства.

К. Аронс об'єднує тимчасові та змістовні аспекти. Він виділив в якості етапів розлучення наступне: емоційне розлучення, що включає рішення, оголошення і розлучення, і два пізніших етапи – офіційне розлучення і друге життя (сімейне визначення) впродовж багатьох років [2].

Корисними для розуміння зазначеної проблеми можуть бути описані

Е. Паркесом чотири стадії, які незмінно переживає людина в подібній ситуації [за Дж. Мак-Каллоу].

Стадія 1. Шок від того, що трапилось. На цій стадії людина переживає шок, збентеження, розгубленість, паніку. Вона ще не в змозі зрозуміти свої почуття. Сльози, безсонні ночі, втрата апетиту, іноді зловживання спиртними напоями та снотворними препаратами – характерні прояви на цій стадії.

Стадія 2. Протест. На цій стадії характерна підвищена дратівливість, відчуття несправедливості того, що сталося, злість на те, що треба змінювати досить багато чого в усій житті та інше.

Стадія 3. Депресія. На цій стадії людина схильна віддаватися спогадам, багато плакати, уникати товариства та спілкування з близькими. Можуть бути спалахи вини перед шлюбним партнером, думки про те, що сам був недостатньо хорошим партнером у шлюбі.

Стадія 4. Відновлення. Людина поступово повертається до звичайного життя, до повсякденних побутових та трудових обов'язків.

Розлучення – це дестабілізація відношень. У зв'язку з цим Стівен Дак визначив 4 фази розпаду емоційних відношень [за Л. Шнейдер]:

1. Інтра-психічна (внутрішня). У подружжя (чи в одного із них) з'являється відчуття внутрішнього незадоволення.

2. Інтер-психічна або діалогічна – партнери обговорюють свої відносини, результатом чого може бути або їх стабілізація, або розпад сім'ї.

3. Соціальна фаза – в процес розпаду сім'ї втягуються друзі та родичі, які «санкціонують» цей факт, навколишні мають не сприймати подружжя як пару. У результаті – розпад відносин, розлучення.

4. Фаза обробки, коли колишнє подружжя переосмислює отриманий досвід, залишається зі своїми переживаннями та спогадами. Результатом може бути або примирення з ситуацією, отримання особистого досвіду, або сприймання здійсненого як невдачі, що веде до зривів, істерики, неврозу, депресії.

С. Кратохвіл [7] пропонує враховувати наступні стадії розлучення.

1. Стадія протесту: травмована особа підвищує свою активність щоб уникнути розлучення. Але при цьому часто діє хаотично, нецілеспрямовано, чим лише погіршує свій стан.

2. Стадія відчаю: особа, яка захищається, відчуває, що ситуацією вже не володіє і впадає в депресію, іноді доходить до самозвинувачення.

3. Стадія заперечення: той, хто захищається, робиться жорстоким та приходиться до висновку, що нема рації зберігати шлюб з такою невідповідною людиною.

Для опису розлучення та його стадій часто використовують модель Кюблер-Росс (Kubler-Ross) [5]:

1. Ситуація заперечення. Спочатку заперечується реальність того, що

відбувається. Звичайно людина затрачує на близьких та взаємини з ними досить багато часу, енергії і почуттів, тому їй важко зразу змиритися з розлученням. На цій стадії ситуація розлучення сприймається з вираженим захистом: «Нічого такого не сталося», «Все добре», «Нарешті воля» тощо.

2. Стадія озлоблення. На цій стадії від душевного болю захищаються озлобленням по відношенню до партнера. Нерідко маніпулюють дітьми, стараючись привернути їх на свій бік.

3. Стадія переговорів. Сама складна стадія, коли здійснюються спроби відновити шлюб, використовується багато маніпуляцій по відношенню одного до іншого, включаючи сексуальні відношення, вагітність або загрозу вагітності. Іноді звертаються за допомогою та тиску з боку навколишніх (родичів, знайомих, друзів, адміністрації).

4. Стадія депресії. Пригнічений настрій настає, коли заперечення, агресивність та переговори не приносять результатів. Людина відчуває себе невдахою, знижується рівень самооцінки, вона починає відсторонюватися від інших людей, не довіряє їм. Часто пережите відчуття відторгнення та депресивний стан заважають заводити нові інтимні стосунки.

5. Стадія адаптації до умов життя, що змінилося. Діапазон проблем, що виникають після розлучення досить широкий. У вирішенні виникаючих проблем суттєве місце займає вміння жити без чоловіка (чи жінки) та долати самотність. Крім того, виникає певна ломка соціальних відношень – приходиться звикати ходити одній (одному) у гості, кіно, концерти тощо.

Як зазначає Т. Андреева [1], у періоді після фактичного розлучення якісно розрізняються два етапи:

1) адаптація до факту розпаду сім'ї (судовий процес, розділ майна і дітей, відносини з родичами, друзями, співробітниками). Важливе місце займають почуття, пов'язані з колишнім подружжям (любов, ненависть, вина, гнів, ворожість, прихильність і т. д.) і колишнім шлюбом (жаль, розчарування, сприйняття себе як невдахи). Загальний настрій міняється від депресії, відчуття провини, низької самоповаги до ейфорії, полегшення;

2) адаптація до нового стилю життя – пошуки нової роботи, місця проживання, нових друзів, переживання матеріальних труднощів, адаптація до нової ролі самотньої матері (батька) та ін.

К. Аронс [2] описує наступні типи взаємостосунків розлученого подружжя, що можуть скластись через рік після розлучення:

1. «Відмінні товариші» – високий ступінь взаємодії та комунікабельності (всього близько 12% розлучених). Для цих пар розлучення не затьмарило позитивні елементи їх довгострокових взаємостосунків. Багато що пояснюється тією особливістю їх шлюбу, що спочатку вони були хорошими друзями і що залишилися ними дотепер. Такі пари спілкуються не менше одного або двох

разів на тиждень і цікавляться поточним життям один одного. Через 2-4 роки багато хто з них може перейти в іншу групу. Біля третини з них стали «співпрацюючими колегами», третина – «сердитими союзниками» – звичайно якийсь інцидент (іноді пов'язаний з новим партнером) призводить до вибуху, наслідки якого складно компенсувати.

2. «Співпрацюючі колеги» – середній рівень взаємодії, висока комунікативність (38%). Вони не можуть вважати себе близькими друзями, але співробітничать достатньо добре в тому, що торкається дітей. Загальною для них є здатність відділити свої подружні взаємостосунки від батьківських обов'язків і взаємостосунків. Близько 75% «співпрацюючих колег» зберегли цей тип відносин, не зважаючи на те, що більшість із них вступила в повторний шлюб, решта перейшли в групу «сердитих союзників».

3. «Сердиті союзники» – низька комунікабельність, середній взаємовплив (25%). Їх розлучення часто має тенденцію вирішувати суперечки тільки в судовому порядку, і їх офіційні відносини в суді продовжуються іноді багато років після розлучення. Характерне вимушене спілкування тільки у разі побудови планів для своїх дітей. Вони виявляються не здатні подавити своє роздратування, відчувають себе напружено, налаштовані вороже або навіть відкрито конфліктно. Згодом група «сердитих союзників» розпалася на три: одна третина так і залишилася в цій групі, третина перейшла в групу «запеклих ворогів» або «дуети, що розпалися», і третина змогла поліпшити свої відносини, перейшовши в групу «співпрацюючих колег».

4. «Запеклі вороги» (низька комунікативність та взаєморозуміння) складають близько 25% від загального числа. Часто мають тенденцію вирішувати суперечки тільки в судовому порядку, і їх офіційні битви в суді тривають протягом років. Як подружжя в звиклій до конфлікту сім'ї «запеклі вороги» все ж таки дуже залежать один від одного, хоча енергійно це заперечують. Через п'ять років після розлучення невелика частина представників цієї групи стали «співпрацюючими колегами».

5. «Дует, що розпався», – пари, які виключають будь-який контакт повністю. Це справжні сім'ї з одним із батьків, в яких немає місця колишньому шлюбному партнеру.

Дослідники прикладають зусилля до аналізу дошлюбних і шлюбних чинників, що загрожують стабільності сім'ї. До дошлюбних чинників відносяться конфлікти в батьківській сім'ї, її негативна емоційна атмосфера, соціально-демографічні характеристики самих осіб, які вступають до шлюбу. До числа дошлюбних чинників, що збільшують вірогідність розлучення, західні психологи і соціологи одноставно відносять вагітність нареченої – відбувається порушення процесу адаптації нареченого і нареченої до шлюбу, «перескакування» відразу на наступну стадію сімейного життя, пов'язану з

народженням і вихованням дітей, загострення економічних проблем подружжя у зв'язку з народженням дитини [1]. Чинниками ризику є такі обставини, як ранній шлюб, відкладання офіційного оформлення відносин, різниця у віці між подружжям більше 10 років, істотна різниця у фізичній привабливості, мотиви вступу в шлюб. Збільшують вірогідність розлучення і інші характеристики дошлюбного періоду життя, зокрема: нетривалий термін дошлюбного знайомства, серйозні сварки і конфлікти під час залицяння, негативне ставлення батьків до цього шлюбу (не дістали схвалення при вступі до шлюбу 43% із тих, хто розлучився, і лише 13%, що живуть в стабільному шлюбі).

Негативний вплив на побудову довготривалих відносин мають деякі властивості особистості, такі як емоційна незрілість, низька самооцінка, надмірна залежність від батьків, емоційна ізоляція (А. Кочарян).

До недоліків, що збільшують вірогідність неуспішності шлюбу, А. Адлер відносив: прояви недовіри до об'єкту любові, бажання постійно критикувати і виховувати іншу людину; зайву чутливість, яка може бути симптомом комплексу неповноцінності; постійне очікування розчарування, що стає в шлюбі причиною ревнощів.

Узагальнюючи, відмітимо, що розлучені подружжя є об'єктом пильного психологічного вивчення. Виявлені характеристики, особливості та закономірності емоційного стану розлучених можуть бути враховані та використані при визначенні засобів, змісту та методів надання їм психологічної (психотерапевтичної) допомоги та організації профілактичної роботи.

Література

1. Андреева Т. В. Семейная психология : / [учеб. пособие] / Т. В. Андреева. – СПб. : Речь, 2004. – 244 с.
2. Аронс К. Развод: крах или новая жизнь? / К. Аронс. – М. : Мирт, 1995. – 448 с.
3. Мак-Каллоу Дж. Лечение хронической депрессии / Дж. Мак-Каллоу. – СПб. : Речь, 2003. – 384 с.
4. Максименко С. Д. Генезис существования личности / С. Д. Максименко. – К. : Издательство ООО «КММ», 2006. – 240 с.
5. Малкина-Пых И. Г. Справочник практического психолога / И. Г. Малкина-Пых. – М. : Эксмо, 2005. – 960 с.
6. Квинн В. Прикладная психология / В. Квинн : / [пер. с англ.]. – СПб. : Питер, 2000. – 560 с.
7. Кратохвил С. Психотерапия семейно-сексуальных дисгармоний / С. Кратохвил. – М. : Медицина. 1991. – 336 с.
8. Мольц М. Я – это Я, или Как стать счастливым / М. Мольц : / [пер. с англ.]. – СПб. : Лениздат, 1992. – 192 с.
9. Шнейдер Л. Б. Пособие по психологическому консультированию : / [учебное пособие] / Л. Б. Шнейдер. – М.: Ось-89, 2003. – 272 с.
10. Шнейдер Л. Б. Семейная психология : / [учебное пособие для вузов] / Л. Б. Шнейдер.. – М. : Академический Проект; Екатеринбург : Деловая книга, 2006. – 768 с.

5.7. The solution to the conflict in the family and domestic sphere violent way: the nature of occurrence

5.7. Решение конфликта в семейно-бытовой сфере насильственным способом: природа возникновения

Первичным элементом влияния на социализацию каждого человека является семья, которая должна максимально эффективно обеспечивать приспособление ее членов в условиях общественной жизни, к выполнению социальных норм, готовность занять определенное место в общественной системе [2, с. 36]. Степень влияния семьи на ее членов зависит от ее структуры, размера, единства, продолжительности существования, личностных качеств родственников, наличия главы семьи, ролевого распределения функций. При этом на качественную характеристику таких составляющих влияют экономическая, политическая и социальная ситуации, складывающиеся в социуме в определенный период развития государства. То есть макросреда и микросреда не только влияют на личность, но и постоянно взаимодействуют между собой.

На данном этапе для общества характерна смена главных ориентиров межличностных взаимоотношений. Так, в противовес традиционным взглядам относительно функционирования семьи как стабильного и главного источника микросреды, построенного на основе таких моральных ценностей, как уважение, верность, любовь, поддержка, приобретают все большую популярность идеи собственного материального обогащения (улучшение имущественного, финансового, жилого положения), например, путем выгодного наследования, бракосочетания или развода. Именно такими изменениями обусловлена актуальность данного исследования.

В семьях, члены которых имеют разные интересы и социальные проблемы, а также пути и способы достижения таких интересов, довольно часто можно наблюдать случаи применения насилия для разрешения определенного межличностного конфликта. Фактическое наличие противоположных позиций уже несет в себе потенциальную опасность, которая, в свою очередь, может породить конфликт (то есть острое столкновение между членами семейно-бытового окружения). Предположительно, возникновение противоположных взглядов, интересов, позиций, потребностей, которые формируются и осознаются в процессе социального взаимодействия, могут сопровождаться стремлением любым способом нанести максимальный вред оппоненту [5, с. 99; 4, с. 138]. Именно поэтому, возникает необходимость проведения тщательного исследования природы межличностных конфликтов, которые возникают в

семейно-бытовой сфере и могут приводить к совершению насильственных преступлений.

Некоторые ученые утверждают, что природа конфликтов (в том числе с применением насилия) которые связаны с неуважением к человеческой личности, невоспитанностью, бескультурьем, неинтеллигентностью, заключается в невыполнении схем нравственного саморегулирования. При этом сочетание таких обстоятельств, как антиобщественное поведение или взгляды членов семьи, а также ее воспитательная несостоятельность, нарушение структуры и материальные затруднения могут создавать комплекс криминогенного влияния [12, с. 178].

Поддерживая данную мысль, можно добавить, что наличие самой идеи решить определенный межличностный конфликт путем нарушения социально-правовых норм, применив при этом насилие, уже является проявлением комплекса произвола и иллюзий. Ведь человек, воля и сознание которого согласованы с законами природы, пытаться решить любой конфликт, придерживаясь социальных норм, и никогда не применит насилие в отношении другого лица только для того, чтобы навязать свою точку зрения.

В данном случае уместно акцентировать внимание на идее С.В. Бобровник о необходимости совершенствования правового обеспечения человеческой коммуникации, способом его реализации не с помощью аппарата принуждения, запретов и ограничений, отражающих силовой аспект права, а путем построения его на средствах правового компромисса [1, с. 333].

На наш взгляд, одним из средств правового компромисса в межличностных отношениях является приведение воли и сознания человека в состояние согласованности с законами природы. Именно при таком условии любой конфликт (в том числе и в семейно-бытовой сфере) может быть решен ненасильственным способом, а соответственно, и без принуждения, запретов и ограничений.

Общими криминологическими причинами преступности в семейно-бытовой сфере признано определять:

- ухудшение уровня жизни и социально-экономическую нестабильность;
- уменьшение количества рабочих мест и связанную с этим безработицу;
- распространенность в средствах массовой информации, прежде всего на телевидении, пропаганды насилия и жестокости, деструктивное влияние видеопродукции;
- распространение алкоголизма и наркомании;
- укоренение в общественном сознании целевой установки на индивидуальное выживание, отсутствие социальных идеалов, определенный идеологический вакуум в обществе и кризис нравственности;

распространение неформальных (незарегистрированных официально) браков, а следовательно – меньший уровень солидарности семьи, увеличение количества разводов и доли неполных семей;

слабая действенность системы материальной помощи нуждающимся семьям, общая материальная зависимость женщин от мужчин [7, с. 127].

Также можно привести ряд позиций других ученых, по поводу возникновения межличностных конфликтов в семейно-бытовой сфере (в том числе и с применением насилия): борьба за лидерство, неравномерность материальной обеспеченности различных слоев населения, алкоголизм и наркоманию [12, с. 194]; психологическая несовместимость индивидов [3, с. 72]; трудность адаптации (приспособления) одного из супругов к условиям совместной жизни, в которых должна развиваться новая семья, низкий моральный уровень супругов или отрицательная морально-психологическая перестройка одного из супругов, проявление во взаимоотношениях с членами семьи раздражительности, которая возникает из-за проблем на работе [10, с. 42].

Для современного общества характерно явление массового алкоголизма, которое вызывает деформацию образа жизни и обостряет конфликтность, искажает восприятие конкретных жизненных ситуаций. Способность к ролевому регулированию поведения ослабляется и дополняется влиянием сложившихся ранее установок на наказание членов семьи за любые, часто даже несущественные ошибки. Облегчается выбор уголовного варианта решения семейного конфликта [9, с. 59].

Можно предположить, что все эти факторы (которые имеют как общий криминологический характер, так и межличностный) могут быть только условиями, которые, при существовании у человека комплекса произвола и иллюзий, будут способствовать совершению в отношении другого члена семьи определенного вида насилия. Данные условия носят субъективный характер, ведь, хотя и существуют в социуме независимо от желаний человека, но их качественное содержание зависит от индивидуального восприятия их каждым индивидом отдельно. В процессе развития социально-экономической и политико-культурной жизни общества в тот или иной период, меняется само отношение к данным условиям. При этом ни один из вышеперечисленных факторов не может исчезнуть вообще.

Так, алкоголизм существовал и в прошлом веке, но по сравнению с советским периодом, в последнее время уровень злоупотребления спиртными напитками значительно возрос. То же касается и пропаганды культа насилия и жестокости. Сегодня, кроме того, что общество не осуждает проявлений жестокости и агрессии, становится, наоборот, «престижно» иметь репутацию опасного субъекта. При этом со стороны государства не производятся адекватные попытки борьбы с данными явлениями. Все чаще можем наблюдать,

как случаи применения силы в отношении незащищенных слоев населения вообще игнорируются правоохранительными органами. При таких условиях для реализации присущего лицу комплекса произвола и иллюзий путем совершения насильственных действий нет никаких преград со стороны государства и общества. Данные условия способствуют распространению антисоциальной направленности личности как результата взаимодействия криминогенных факторов семейной десоциализации с негативным влиянием окружающей среды.

Жертвы преступлений в семейно-бытовой сфере имеют специфические виктимные свойства и должны исследоваться без отрыва от криминогенной семейной ситуации. Ведь отношения между членами одной семьи уже имеют специфический характер из-за того, что объединяют в себе одновременно индивидуальные и общие интересы, потребности, желания, надежды. И хотя конфликты в семейно-бытовой сфере развиваются по схожему сценарию (острое столкновение интересов членов семьи по поводу противоположных интересов, взглядов, потребностей), условия, которые способствуют возникновению деструктивных семейно-бытовых конфликтов, обуславливающие совершение насильственного преступления одним членом семьи по отношению к другой, в каждом отдельном случае являются специфическими.

Так, Л.В. Крыжная привела такую общую для преступлений, совершаемых в сфере семейно-бытовых конфликтов, криминологическую характеристику:

1) особое значение в генезисе преступлений в сфере семейно-бытовых отношений имеет непосредственно конфликтная ситуация, в которой происходит столкновение противоположных интересов, характеров, стремлений; конфликт может возникнуть с любой неудовлетворенной потребности (социального общения, престижа, сексуального недовольство), но нередко его основой являются межличностные антипатии, психологическая несовместимость;

2) по своей сути конфликт – это дефект социального общения, наиболее типичный для рассмотренных сфер отношений, где социальный контроль за поведением является слабым, где нередко существуют пренебрежительное или равнодушное отношение к лицу и его интересам со стороны членов семьи;

3) в сфере семейно-бытовых отношений выделяются преступления как результат: длительного и острого конфликта, инициатором которого был преступник; ситуационно обусловленного конфликтного поведения потерпевшего; аморального образа жизни преступника и потерпевшего; решения преступником внутриличностного конфликта общественно опасным способом в объективно нейтральной ситуации [6, с. 40].

Если рассматривать конкретное насильственное преступление в разрезе данной схемы, то можно установить, что конфликтная ситуация возникает именно в результате неприятия лицом-преступником (агрессором) жертвы как

личности, неуважения ее человеческих потребностей и интересов. Применение насильственных действий одним из супругов против другого, может нести в себе определенный элемент мести (акта возмездия, причинения зла за зло [8, с. 51]) за супружескую жизнь, которая «не сложилась». Как утверждал В. Фокс, взаимоотношениям в семье свойственно психическое напряжение, патологической формой которого может стать садомазохистская модель, порождающая фрустрацию. Психическое напряжение, которое аккумулируется у семейного человека, требует определенной разрядки, что проявляется в агрессивности [11, с. 215]. Формами разряда могут быть ссоры, словесные оскорбления, а в крайних случаях применения физического насилия. В свою очередь, только человек, являющийся носителем комплекса произвола и иллюзий, формой разрядки при психическом напряжении выберет совершение насильственных действий против другого человека (жестокое обращение, систематическое унижение человеческого достоинства) и против себя самого (самоубийство). Для того, чтобы конфликтная ситуация в семейно-бытовой сфере могла превратиться в конкретную жизненную ситуацию, в которой совершается преступление, то есть был бы имеющимся механизм преступного поведения, необходимо, чтобы воля и сознание агрессора и потенциальной жертвы находились в состоянии произвола и иллюзий. Которые, в свою очередь, проявлялись бы в желании и возможности агрессора совершить (совершать в течение определенного периода времени) определенные насильственные действия против другого члена семьи (потенциальной жертвы).

Подводя итог, можно сказать, что при решении человеком межличностного конфликта в семейно-бытовой сфере путем применения определенной формы насилия реализуется его комплекс произвола и иллюзий. Именно приведение воли и сознания индивида в состояние произвола и иллюзий является причиной решения конфликта в семейно-бытовой сфере насильственным способом. В свою очередь условия, способствующие возникновению такого конфликта, в каждом отдельном случае будут разными. Именно поэтому сложно выработать действенный механизм борьбы с процессом виктимизации в сфере семейно-бытовых отношений. Ведь довольно проблематичным является разработка и внедрение единой программы по предотвращению применения насилия в семейно-бытовой сфере. Но, первоочередной задачей должно быть выявление членов общества, которым характерен комплекс произвола и иллюзий, и индивидуальная работа с ними (социальная, психологическая помощь).

Литература

1. Бобровник С. В. Компромiс i конфлiкт у правi: антрополого-комунiкативний пiдхiд до аналізу : [монографiя] / Бобровник С. В. – К. : Юрид. думка, 2011. – 384 с.
2. Бутузов А. В. Теоретические и методологические проблемы изучения семьи как института социализации / Бутузов А. В. [глав. ред. И. Б. Михайловская]. – М., 1981. – 107 с.

3. Віктимологічні аспекти злочинності: кримінологічні дослідження / Луганськ. держ. ун-т внутр. справ; Луганськ. гуманіст. центр; [відп. ред. В. І. Поклад]. – Луганськ: РВВ ЛДУВС, 2006. – Вип. 1. – 152 с.
4. Головкін Б. М. Сімейно-побутові конфлікти у системі детермінації умисних вбивств і тяжких тілесних ушкоджень: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08 / Головкін Б. М. – Харків, 2002. – 218 с.
5. Гондольф Э. США: исследования насилия в семье / Э. Гондольф // Правоведение. – 1997. – № 3. – С. 58-61.
6. Крижна Л. В. Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (кримінологічний аспект): [монографія] / Крижна Л. В. – К.: КІВС, 2003. – 105 с.
7. Кримінологічна віктимологія: навч. посіб. / [Моїсеєв Є. В., Джужа О. М., Василевич В. В. та ін.]; за заг. ред. проф. О. М. Джужі. – К.: Атіка, 2006. – 352 с.
8. Личность преступника и применение наказания / [Волков Б. С., Сидоров Б. В., Малков В. П. и др.]; науч. ред. Б. С. Волков, В. П. Малков. – Казань, 1972. – 149 с.
9. Мошак Г. Г. Преступления и иные правонарушения, совершаемые в сфере семейных отношений, и их профилактика / Мошак Г. Г. – Одесса: ОГМУ, 2001. – 196 с.
10. Соболева С. Б. Виктимологический аспект конфликтных ситуаций в семье / С. Б. Соболева // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1999. – Вып. 25. – 155 с.
11. Фокс В. Введение в криминологию / Фокс В.; [пер. с англ.]; под ред. Б. С. Никифорова, В. М. Когана. – М.: Прогресс, 1985. – 312 с.
12. Шестаков Д. А. Семейная криминология: кримиофамилистика / Шестаков Д. А. – [2-е изд.]. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2003. – 389 с.

5.8. Educational values as a basis for harmonization of interests of man and society

5.8. Освітні цінності як основа гармонізації інтересів людини і суспільства

У сучасному суспільстві, розвиток якого в значній мірі стимулюється поширенням гуманітарно спрямованих інформаційних і полікультурних процесів (Gomez, 1992), чільне місце посідає освіта. Вона зазвичай позиціонується як культурний феномен, але водночас являє собою й соціальний конструкт, що акумулює ціннісні орієнтири суспільства і слугує підґрунтям його соціально-економічних здобутків.

Функціонування освіти засновується на ідеології соціального консенсусу й обумовлюється чільними умовами суспільного буття – ідеологічними, економічними, соціальними, культурними тощо. Під їхнім впливом формується освітня парадигма й визначається зміст освіти, що віддзеркалює рівень інтелектуального і соціокультурного розвитку суспільства, його стратегічні пріоритети та ціннісні орієнтири, сподівану ступінь соціалізації учнівської молоді та прилучення її до опанування певних соціальних ролей.

Особливе місце у цьому процесі посідають ціннісні орієнтири *суспільства* та *особистості* в їх перманентній концептуальній взаємодії: від повного збігу до кардинальних відмінностей у поглядах на їх сутність.

Як слушно зазначав Є. Ковальов, «ціннісні орієнтири відіграють одну з ключових ролей існування суспільства, починаючи з античності і закінчуючи сьогоденням. Феномен цінностей, з часів його становлення, залишається досить актуальним, суперечливим та неоднозначним для аналізу. Разом з розвитком людства, наукової думки, техніки та культури цінності є рушійним фактором змін у світі, який став більш складним та суперечливим. У суспільстві відбувається трансформація системи ціннісних орієнтацій, що має екзистенційне значення для вибору особистістю тієї чи іншої поведінкової стратегії, яка визначатиме майбутнє суспільства» (Ковальов, 2012, 36).

Варто зазначити, що ціннісні орієнтири суспільства впливають не тільки на визначення шляхів його розвитку, а й на формування освітніх цінностей, що позиціонують освіту як *державне, суспільне та особистісне* надбання (Никифоров, 2006). Триєдина сутність поняття «цінності» породжується різноманітням смислових відтінків: «цінності можуть ототожнюватися з чеснотами, життєвим перфекціонізмом (ідеалами), моральністю, гарним характером (поведінкою), релігійними ідеями (ритуалами), сучасними питаннями і проблемами... Багато хто вбачає цінності у часі, просторі й унікальності ситуацій; для інших вони носять універсальний характер, засновуючись на тих чи інших формах взаємодії, психічного єднання людей упродовж поколінь» (Sarangi, 2012, 136).

Залежно від того, які цінності набувають статусу соціально схвалених, суспільством визначається та чи інша модель для побудови системи освіти: тоталітарна, раціональна, прагматична чи відкрита (Лодатко, 2008). Вочевидь, у межах обраної моделі продукується (формується) відповідна ідеологічна *сутність освіти як культурного феномену*, невіддільного від гуманістичних та інтелектуальних здобутків і пріоритетів розвитку суспільства.

Внаслідок цього у соціумі поступово формується комплекс освітніх цінностей на суспільному й особистісному рівні під впливом внутрішніх і зовнішніх чинників. Серед внутрішніх, на переконання М. Бліхар, найбільш значущими є «кардинальні зміни у соціальному та економічному житті ... країни; невідповідність освіти вимогам часу, ринку праці, інтересам і потребам кожної людини, і, насамкінець, але найважливіше – зміни власної парадигми системи освіти. Зовнішні чинники знаходяться, передусім, у площині глобальних інтеграційних процесів, що відбуваються у світі; високого рівня інформаційно-комунікаційних технологій, які суттєво впливають на формування нових ціннісних орієнтирів життєдіяльності суспільства загалом та освіти зокрема» (Бліхар, 2012, 84).

Сьогодні безперечним є переконання в тому, що освіта має здійснювати трансфер з категорії презентативної до категорії *форвардної* і перетворитися на «беззаперечний атрибут людини нового тисячоліття, людини, яка здатна

сприймати виклики XXI століття, діяти професійно і свідомо, людини, яка готова зберегти ціннісні надбання попередніх поколінь, примножити і передати їх спадкоємцям» (Бліхар, 2012, 85), людини *культурно компетентної*, переконаної в тому, що освіта невіддільна від культури.

Культурна компетентність має розглядатися як одна з ключових, оскільки опанування нею необхідне не тільки для повсякденного буття, а й для професійної та соціальної діяльності – невід’ємної складової у вирішенні різноманітних завдань. Культурна компетентність, охоплюючи «1) культуру, 2) мову, 3) етнічну приналежність» і ментальність (Trumbull, Pacheco, 2005, 2), характеризується багатомірністю і передбачає сформованість у фахівця ціннісного світосприйняття та розумових дій, спрямованих на вирішення соціальних, комунікативних, етичних, когнітивних, мнестичних, емоційних й інших завдань, розвиненість критичного мислення (Valuable Intellectual Traits, 2016) й здорового глузду.

Невіддільність освіти від культури обумовлює її соціокультурну спрямованість, змістовність, результативність, організаційне втілення і суспільну оцінку. Зазначені концептуальні сутності зазвичай наповнюються суспільно значущими смислами у такий спосіб, щоб забезпечувати насамперед громадські (державні) потреби в освіті, перетворюючи її в рушійну силу суспільного розвитку. Мотивація у цьому контексті пов’язується перш за все із державними преференціями та соціалізацією (Lavoie, 2015) особистості: *освіта й освіченість потенційно відкривають перспективу для людини віднайти гідне місце в соціумі* відповідно до її потреб та власних уподобань.

В особистісному плані цінність освіти полягає в тому, що вона не тільки готує людину до буття в інформаційно розвиненому, полікультурному суспільстві, а й виховує у неї соціально значущі здатності, серед яких:

- *опанування* системи життєвих цінностей – інтелектуального й фізичного здоров’я, гуманного ставлення до оточуючих, реалістичного світобачення, здатності до пізнання й логічного мислення, які забезпечують стійку мотивацію до навчально-пізнавальної діяльності, – і через них

- *розвиток* гуманістичного світосприйняття й позитивного світорозуміння в контексті соціокультурних процесів, притаманних суспільству;

- *спонукання* до опанування культурної і комунікативної компетентностей задля набуття особистісної свободи та поглиблення гуманітарних процесів у суспільстві;

- *стимулювання* самовдосконалення як основи розвитку особистості (Uisimbaieva, 2015) та її фахових здобутків;

- *прийняття* стратегічно ефективних рішень, спрямованих на самовдосконалення та сприяння гуманітарному розвитку соціуму.

У суспільному плані цінність освіти в інформаційно розвиненому, полікультурному соціумі вбачається у сприянні соціально-економічній і технологічній розбудові суспільства, його гуманітарному розвитку, зростанню культурної і ментальної привабливості. Крім того, «освіта допомагає збереженню і відтворенню культури шляхом належного формування громадської особистості. Вона виступає інтегруючою силою завдяки пропагуванню цінностей, об'єднуючих різні прошарки суспільства. Не кожна сім'я може надати дитині необхідні соціальні та культурні знання та навички, прилучити її до цінностей суспільства в цілому. Опанувати такі навички та навчити взаємодії з людьми різних соціальних верств допомагають освітні заклади» (Kumar, 2010).

Попри суспільне й особистісне розмежування цінностей, вони синкретично взаємодіють в межах освітнього простору (середовища), де створюються матеріальні, духовні, інтелектуальні, інформаційні умови для задоволення освітніх потреб різних категорій споживачів. Освітнє середовище опосередковує свідомість, поведінку суб'єктів через діяльність з реалізації отриманих знань, сформованих умінь, рефлексію та самовдосконалення. Тому цілком слушною є думка Ю. Мануйлова, що «середовище формує особистість», увиразнює її потреби, впливає на формування її інтересів, мотивів тощо. Суб'єкт освітніх взаємин вбирає стилістику збагнення сутностей, оцінки, погляди, що превалюють у середовищі, тобто, «зазнає на собі його вплив» (Мануйлов, 2002, 120-123), здебільшого реагуючи на нього розвитком комунікативної, інтелектуальної, творчої чи соціально-психологічної активності, потреби в самоактуалізації.

Під «впливом середовища» суб'єкт (індивід) прилучається до усього різноманіття культурних світів (Лодатко, 2014) та *освітніх цінностей*, вироблених суспільством (Ценности современного образования, 2012) і *позиціонованих як смислові орієнтири у досягненні глобальних цілей сталого розвитку*, спрямованих на подолання крайньої бідності, боротьбу з нерівністю і несправедливістю, захист планети тощо (Education and the Global Goals, 2015). Глобальні цілі сталого розвитку формують новітню соціокультурну динаміку та актуалізують необхідність *ціннісного осмислення освіти* в контексті європейського партнерства та викликів сучасності.

Ціннісне осмислення освіти індивідом починається з його суб'єктивних орієнтацій на певні цінності, що стають доступними для усвідомлення, осмислення й розуміння. За допомогою їх формується соціальна установка індивіда, котра проявляється в думках, відчуттях і певних способах поведінки, схилиючи його до певної форми реагування, оцінки, готовності до діяльності задля сприяння *задоволенню* тієї чи іншої *потреби*. Через повторення ситуацій поступово формуються «фіксовані установки» особистості, які в подальшому

впливають на вибір індивідом ціннісних орієнтирів і життєвої стратегії. В системі освіти можливостей для фіксації тих чи інших установок особистості з подальшим поступовим осмисленням їх предмету виявляється значно більше, ніж у будь-якій іншій сфері діяльності людини, оскільки програми навчання загалом будуються так, що передбачають «погляд назад», на важливості чого наголошував ще Д. Пойа (Polya, 1957).

Як відомо, потреби людина може задовольнити лише за допомогою певної діяльності (комунікативної, когнітивної, фізичної та ін.), у понятійному розмаїтті якої окреме місце посідає пізнавальна діяльність як засіб втамування *пізнавальних потреб*. Такого роду потреби реалізуються через інтерес – «емоційний вияв пізнавальної потреби, що забезпечує скерованість особистості на глибше пізнання дійсності і нових явищ».

Виходячи з цього, *пізнавальний інтерес* має позиціонуватися як *сполучна ланка між потребами* учасників навчального процесу *й освітніми цінностями* (як ідеальними явищами). Це дає підстави вважати, що активізація пізнавального інтересу, комунікативної взаємодії та наявний освітній досвід утворюють підмурок для розширення особистісних можливостей у досягненні суб'єктом когнітивної *гармонії* з освітнім простором і соціокультурним середовищем. Йдеться про *формування у суб'єкта здатності до* свідомої оцінки власних дій і пізнавальних результатів, *прийняття* (або усвідомленого неприйняття) *суспільно схвалених освітніх цінностей* і норм, інших явищ, притаманних освітньому простору (середовищу).

В такому контексті окремого значення набуває питання про *соціокультурну та етнопсихологічну* (ментальну) *зумовленість* прийняття суспільних цінностей суб'єктом, яка полягає у зв'язках між його життєвим простором і освітнім середовищем, заснованих на певному *розумовому інструментарії* (якостях розуму, способах мислення), *психологічному «оснащенні»* (комунікативно-поведінкових потребах, особливостях поведінки в умовах освітнього середовища тощо) *діяльності* суб'єкта або тієї групи, до якої він належить.

Ментально обумовлена схильність суб'єкта оцінювати будь-які соціокультурні явища і суспільні цінності з позицій своєї етнічної групи як еталону (без упередженості проти інших етнічних груп), впливає на формування «Я-концепції» і ставлення до суспільства. Тому для освіти важливою функцією являється «зближення позицій» особистості та суспільства шляхом активізації пізнавального інтересів суб'єкта і нейтралізації (видалення з його поля зору) необґрунтованих переконань, невмотивованих уподобань, що стають на заваді усвідомлення соціокультурного значення освіти та прийняття освітніх цінностей. «Зближення позицій», приведення у стан взаємовідповідності суб'єктивного і суспільного уявлення про освіту та її значення в

соціокультурному розвитку соціуму саме й тим інструментом, що забезпечує гармонізацію інтересів людини і суспільства.

Література

- Gomez, R. A. (1992). *Teaching with a Multicultural Perspective*. ERIC Digest. Ericdigests.org. Retrieved 1 May 2016, from <http://www.ericdigests.org/1992-5/perspective.htm>.
- Ковальов, Є. (2012). Інтерпретація поняття цінностей: історичний аспект. *Світосгляд – Філософія – Релігія : зб. наук. праць*, 3(3), 36-44. (in Ukr.)
- Никифоров, О. (2006). Представления о ценности образования. *Relga*, 2(124). Retrieved 1 May 2016, from: <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=868&level1=main&level2=articles>. (in Russ.)
- Sarangi, D. (2012). Value education viewpoints on major, issues. *Education Times*, 1(1), Dec., 136-140.
- Лодатко, Е. (2008). Моделирование образовательных систем в контексте ценностной ориентации социокультурного пространства. *Relga.ru*. Retrieved 7 May 2016, from <http://www.relga.ru/Environ/WebObjects/tgu-www.woa/wa/Main?textid=2118&level1=main&level2=articles>. (in Russ.)
- Бліхар, М. (2012). Цінність освіти в умовах інформаційного суспільства. *ГРАНІ : наук.-теорет. і громад.-політ. альманах*, 3(83), березень, 82–86. (in Ukr.)
- Trumbull, E., Pacheco, M. (2005). *Leading With Diversity: Cultural Competencies for Teacher Preparation and Professional Development*. Brown University: The Education Alliance.
- Valuable Intellectual Traits. (2016). *The Critical Thinking Community*. Criticalthinking.org. Retrieved 1 May 2016, from <http://www.criticalthinking.org/pages/valuable-intellectual-traits/528>
- Lavoie, R. (2015). *The Teacher's Role in Developing Social Skills*. Ldonline.org. Retrieved 1 May 2016, from <http://www.ldonline.org/article/6170/>
- Uisimbaieva, N. (2015). Self-improvement as a Factor of Development of Personality of Future Teacher. *Наукові записки, Серія: Педагогічні науки*, 125, 208–211. Кіровоград. (in Ukr.)
- Kumar, B. (2010). *What is the importance of education to our society?*. Preservearticles.com. Retrieved 3 May 2016, from <http://www.preservearticles.com/201102224127/what-is-the-importance-of-education-to-our-society.html>.
- Мануйлов, Ю. (2002). Средовой подход в воспитании. 2–е изд., перераб. Новгород: Волго-Вятская академия государственной службы. (in Russ.)
- Лодатко, Е. А. (2014). Культурные миры современного учителя математики. *Актуальные проблемы обучения математике и информатике в школе и вузе: Материалы II Международной научной конференции 2–4 октября 2014 г., под ред. А. Л. Семёнова, Л. И. Боженковой*. – Москва, ФГБОУ ВПО МПГУ, 274-279. (in Russ.)
- Ценности современного образования (2012). *Международ. сб. науч. трудов. под общ. ред. М. И. Лукьяновой, Е. А. Лодатко*. – Черкассы-Ульяновск: ОГБОУ ДПО УИПКПРО. (in Russ.)
- Education and the Global Goals [INFOGRAPHIC]* (2015) | Global Partnership for Education. Globalpartnership.org. Retrieved 1 May 2016, from <http://www.globalpartnership.org/multimedia/infographic/education-and-global-goals>.
- Polya, G. (1957). *How to Solve It: A New Aspect of Mathematical Method*. 2nd ed. New Jersey, Princeton University Press.

5.9. The psychological culture and the process of psychological help giving as a discursive formation

5.9. Психологічна культура та процес надання психологічної допомоги як дискурсивні утворення

Гармонізація інтересів людини і суспільства в наш складний час переходу до постіндустріального суспільства, бурхливих соціально-економічних змін і гібридних війн, може відбуватися, на наш погляд, в нових соціальних практиках, які необхідно розглядати в вимірі психологічної культури. Так психологічна культура спільноти може сприяти народженню, на противагу психології тотальної конкуренції, нової культури взаємної підтримки, зокрема, культури надання й отримання психологічної допомоги.

Саме крізь призму психологічної культури можна знайти відповіді на такі базові питання як: що таке людина, як ставитися до неї, як із нею поводитися, в чому сенс людського життя. А відповідь на ці питання необхідна як для осмислення нового досвіду, так і для розуміння, як необхідно діяти в кризовій ситуації. На нашу думку, найважливішими складовими психологічної культури є: вміння виділяти з явищ навколишньої дійсності психологічну реальність (або хоча б розуміти, що вона є), а, відтак, інтерпретувати дійсність під певним ракурсом; вміння отримувати психологічні знання і впливати за допомогою них на своє внутрішнє життя і, відповідно, на свою поведінку і професійну діяльність.

Мета дослідження полягає у визначенні можливостей вивчення психологічної культури і процесу надання психологічної допомоги в контексті дискурс-аналізу.

Ідея про те, що вивчення мови є ключем до пізнання людини і світу, стала провідною методологічною настановою для представників ряду гуманітарних дисциплін у другій половині ХХ століття. Це явище отримало назву лінгвістичного повороту в культурі. Поряд із цим у гуманітарній сфері позитивістська філософія поступилася місцем постмодерністському світогляду, а класична раціональність – постнекласичній, що спричинило значні зміни в науці: відкрило нові горизонти для інтерпретативних досліджень, сфокусованих на соціальних, дискурсивних, культурних формах. З кінця 60-х років минулого століття лінгвістичний поворот під впливом постмодерністських ідей стає дискурсивним поворотом. Оскільки дискурс-аналіз, як спосіб дослідження, характеризує інформаційну епоху і постнекласичну науковість, ми вважаємо за доцільне і психологічну культуру, і процес надання психологічної допомоги (який є одним із видів соціальної практики) вивчати як дискурсивні утворення. Адже дискурс (у найширшому розумінні) – це певний спосіб спілкування

(певних учасників і з певною метою) й розуміння світу (чи якогось аспекту світу); мовлення, яке несе в собі інформацію, думку і ставлення мовця до певного об'єкта, теми чи ситуації спілкування.

Треба підкреслити, що уявлення про дискурс впродовж останніх 50-років суттєво змінювалося. Сучасні дослідження цього явища можна поділити на лінгвістичні та суспільно-наукові. Рамки статті не дають можливості розглянути особливості цих досліджень. Зупинимось лише на третьому поколінні теорій «дискурсу», які є в останні роки досить популярними не лише в науці, а й в публіцистиці і беруть початок у французькому структуралізмі і постструктуралізмі [3]. Дискурс тут розглядають як сукупність соціальних практик, у межах яких конструюються і відтворюються значення і смисли. Інколи замість поняття «дискурс» вживається поняття «дискурсивні практики». Дискурс трактується як синонім практики соціального конструювання. В постструктуралістському підході поняття дискурсу розширюється до всеохоплюючої соціальної категорії, в основі якої висловлювання Жака Дерріда: «Все є дискурс». Йдеться про функціональну інтерпретацію цього явища, коли дискурсом вважається використання мови у всіх її різновидах.

Одним із найцікавіших (для психологічних досліджень) напрямків дискурс-аналізу, на нашу думку, є дискурсивна психологія (провідні спеціалісти: Джонатан Поттер, Маргарет Уетерелл, Майкл Билліг, Сью Уіддіком, Роб Уоффіт).

У дискурсивній психології виокремлюють три напрямки [5]:

– в центрі уваги постструктуралістського підходу питання як люди розуміють світ, як у певних дискурсах створюються і змінюються ідентичності, які соціальні наслідки цих дискурсивних конструкцій (досліджуються соціальні проблеми, наприклад гендерні, політичні, ЗМІ);

– інтеракціоністський підхід (який представляють прихильники концепції взаємодії) концентрується на тому, наскільки і яким чином текст і розмова зорієнтовані на дію в соціальній взаємодії (досліджується дискурс як ситуація, в якій відбувається взаємодія);

– представники синтетичного підходу замість поняття «дискурс» використовують поняття репертуар інтерпретацій, акцентуючи увагу на тому, що люди роблять зі своїми текстами й мовленням, які дискурси є для них ресурсними. Тут під дискурсами розуміють усі типи вербальних взаємодій та письмових текстів, значення, спілкування, пояснення.

В основі дискурсивної психології (зокрема, нових теорій дискурс-аналізу) лежать положення соціального конструктивізму – відносно молодій філософській течії. Це – постнекласичний, постмодерністський науковий напрям, що об'єднує кілька теорій про культуру й суспільство. У контексті цього напрямку будь-які прояви особистісного життя розглядаються крізь призму

соціальної взаємодії. Загалом соціальні конструктивісти вважають, що люди не здатні досягнути об'єктивну реальність; ті реальності, які вони конструюють, міцно зв'язані з мовними системами [2, с. 555]. Люди перебувають під впливом культурних норм, які не аналізують і сприймають, як щось саме собою зрозуміле. Дискурси не тільки відображають уявлення людей про світ, ідентичності і соціальні взаємини, а й створюють символічну реальність, яка впливає на соціальні, культурні й особистісні зміни. Тобто, наш спосіб спілкування відіграє активну роль в створенні світу, соціальних взаємин та змін в них [2].

Дослідники дискурсу звертають увагу на значну роль мови в конструюванні знань. Ця проблема добре відома фахівцям, які надають психологічну допомогу. Тому звернімо увагу на уявлення соціальних конструктивістів (Вів'єна Барра, Філіпса та ін.) щодо цього питання та їх інтерпретацію з точки зору сучасних українських реалій. Ці уявлення є основними передумовами дослідження дискурсів.

1. Критичний підхід до знання. Наші знання і уявлення про світ – це не пряме відображення «зовнішньої реальності», а результат класифікації реальності через категорії. Наші знання – продукт дискурсу; поняття і категорії, які ми використовуємо для пояснення світу, це соціальні конструкти. Тому потрібно бути уважним до можливих наслідків тих знань, що претендують на істинність.

Отже, психологічна культура дає можливість описувати реальність враховуючи психологічний аспект будь-якого соціального явища, а не тільки економічну чи політичну складові, інтерпретування на основі яких домінують у засобах масової інформації.

2. Історична і культурна обумовленість. Люди вбудовані в історичний і культурний контекст. Їхні погляди і знання про світ є продуктами історично обумовлених взаємин між людьми. Відповідно, способи розуміння світу специфічні, зв'язані з історичним та культурним контекстом, умовні, такі що залежать від обставин. Дискурс – це форма соціальної поведінки, що репрезентує соціальний світ (знання, людей, соціальні стосунки, соціальні норми і правила). Тобто, і психологічна культура обумовлена історично і зв'язана з культурною ситуацією в суспільстві.

3. Зв'язок між знаннями і соціальними процесами. Знання виникають у процесі соціальної взаємодії, де учасники цієї взаємодії конструюють відомі істини і доводять одне одному, що правильно, а що помилково.

Гібридна війна в Україні породила попит у наших співвітчизників на психологічні знання та психологічну допомогу, насамперед, у кризовій ситуації.

4. Зв'язок між знанням і соціальною поведінкою. Відповідно до певного світогляду, деякі різновиди поведінки стають природними, інші –

неприйнятними. Різне розуміння світу спричиняє різну поведінку, тобто соціальна структура знань спричиняє соціальні наслідки.

Наведені вище позиції соціального конструкціонізму формують наступні передумови аналізу дискурсів [5, с. 185-186]:

1) дискурс як використання мови в повсякденних текстах і спілкуванні – це динамічна форма соціальної практики, яка створює соціальний світ та ідентичності; суб'єктивні психологічні реальності формуються в дискурсі; особистість формується шляхом засвоєння соціальних діалогів;

2) влада діє, визначаючи людину стосовно різних дискурсивних категорій;

3) люди використовують дискурс, щоб здійснити соціальну дію в певних комунікативних ситуаціях; використання мови обумовлюється певною ситуацією;

4) мова формує не тільки свідомість, але й підсвідомість, отже психоаналітичну теорію можна поєднати з дискурс-аналізом для пояснення психологічних механізмів формування «неусвідомлюваного».

Для вивчення та інтерпретації дискурсивних психологічних утворень цікавим є розуміння особливостей дискурс-аналізу (табл. 1), які розглянув автор ситуаційного аналізу дискурсу Адель Кларке [4].

Таблиця 1. Відмінності між традиційною теорією і конструктивістські обґрунтованим дискурс-аналізом

Традиційна позитивістські обґрунтована теорія	Конструктивістські обґрунтований дискурс-аналіз
Позитивізм/реалізм	Конструктивізм/релятивізм
Дуалізм суб'єкта і об'єкта	Континуальність суб'єкта і об'єкта
Відкриття/відшукування	Конструювання/створення
Відповідність теорії істинності	Відповідність теорії створення знання
Наївна об'єктивність	Суб'єктивність/рефлексивність
Гомогенізація, генералізація	Численні погляди, гетерогенні презентації
По можливості відмова від будь-яких протиріч	Аналіз та інтерпретація протиріч
Бажаність спрощення	Представлення комплексності
Пошук має закінчуватися висновками	Пошук пробний, відкритий, такий, що створює труднощі
Домінує голос автора/«експерта»	Численність голосів, перспективність, інтенсивність, рефлексивність
Помилкова/перебільшена ясність	Репрезентація непевності
«Нормальне»/середнє доповнюється «негативними» випадками	Відмінності, варіативність, ізолюваність, позиційність
Імпліцитно передбачені прогресивність і лінійність	Сумнівність, нетипові прочитання ситуації
Нормативні уявлення	Позиційні уявлення
Метафора нормального розподілу	Метафора картографії
Мета – позначення базових соціальних процесів та формальної теорії	Мета – конструювання процесів, сенситивних концептів, ситуативної аналітики і теоретичних побудов

Ще більш чіткий алгоритм опису (з позиції соціального конструктивізму) процесу породження і функціонування дискурсів запропоновано Дж. Шоттерном і К. Джердженом [1]:

1. Повідомлення про дійсність з'являється у вільному потоці безперервної комунікативної активності людських співтовариств, яка розгортається в часі.

2. Висловлювання набуває сенсу лише як частина діалогу, окреме висловлювання сенсу не має.

3. Висловлювання-відповіді створюють все нові смисли і обумовлюють подальший розвиток діалогу, постійно змінюючи контекст розмови.

4. Тільки застосувавши категорії, мовні жанри і т. п. можна пояснити, як відповідні дискурси забезпечують функціонування соціальних груп, поведінкових ідеологій, якими ці групи живуть.

5. У міру того як лінгвістично координовані соціальні стосунки стають історіями й упорядковуються, з'являються «офіційні» версії описів світу і власних «Я», тобто локальні дискурсивні онтології і соціальні санкції для їх підтримки.

6. Локальні онтології і системи моралі в «західній» культурі надають перевагу індивідуальності.

7. Психологічні описи сприйняття, спогадів, мотивів, суджень є вираженням реальності ментальних репрезентацій. Вона полягає в самих цих повідомленнях, які формулюються залежно від позиції мовця в комунікативному контексті.

Ґрунтуючись на положеннях соціального конструктивізму, представники різних шкіл аналізу дискурсу: по-перше, визнають те, що реальність соціально конструюється; по-друге, прагнуть до «м'якої» рефлексивної дослідницької позиції, міждисциплінарних чи мультиперспективних досліджень; по-третє, акцентуються на вивченні соціокультурних, а не індивідуальних чинників; по-четверте, тяжіють до аналізу символів.

Проецируючи згадані вище особливості дискурс-аналізу і алгоритми опису дискурсивних явищ, ми вважаємо за доцільне здійснювати вивчення психологічної культури і, зокрема, культури надання психологічної допомоги і підтримки, на таких рівнях:

а) соціокультурні уявлення про психологічний вимір дійсності, які формують матриці соціальних уявлень, концепцій, моделей; існують незалежно від національної специфіки сприйняття і визначають загальні принципи інтерпретації психологічного виміру буття;

б) особливості психологічної культури в інформаційну добу;

в) модифікації загальнолюдських уявлень обмежені певною культурою, що історично склалися на теренах України, які виявляються в національних образах, символах, мовних конструктах;

г) психологічна культура, характерна для представників певних спільнот (зокрема, для таких, нових у нашому соціумі, груп населення, як учасники АТО і члени їхніх сімей, вимушені переселенці, волонтери);

д) психологічна культура притаманна представникам різних психотерапевтичних шкіл та загалом людям, що надають психологічну допомогу.

Щодо особливостей психологічної культури в інформаційну епоху необхідно сказати наступне. Хоча сучасне українське суспільство лише тільки трансформується в інформаційне суспільство, його суттєвими характеристиками є, з одного боку, надмір непотрібної і деструктивної інформації, а з іншого – дефіцит об'єктивних знань, невміння спрогнозувати майбутнє, руйнування традиційних схем осмислення дійсності, розмивання меж між добром і злом, благом і шкодою, агресивне нав'язування нових культурних стандартів вигідних для певних угруповань; інформаційна війна.

Вторгнення великих об'ємів суперечливої інформації в повсякденне життя і відсутність у суспільстві навичок необхідних для конструктивної роботи з інформацією, передусім відсутність уміння використовувати минулий досвід (наявні у культурі еталони тлумачення того чи іншого явища та шляхів розв'язання життєво необхідних завдань) для поліпшення якості теперішнього життя та для формування майбутнього – спричиняє зростання навантажень на нервову систему, психіку людини, утруднює можливість осмислити те, що відбувається, прийняти правильне рішення у ситуацій неблагополуччя, обрати оптимальний спосіб життя.

Тому важливими завданнями, які мають вирішувати сьогодні психологи є наступні: знайти шляхи збільшення питомої ваги конструктивної інформації в суспільстві; навчити людину не просто здобувати знання, а на основі отриманих знань, розуміти, що відбувається навколо і як можна змінити себе, свою поведінку, оптимізувати діяльність.

Серед особливостей психологічної культури, яка характерна для представників певних спільнот в Україні (зокрема, для учасників АТО і волонтерів), хочемо підкреслити такі аспекти. У сучасній психологічній культурі надто багато уваги надається стражданню, розладам, можливим ризикам і замало можливостям, перспективам посттравматичного зростання, шляхам виходу з кризи. Спосіб отримання психологічних знань, які можуть змінювати особистість, поведінку та діяльність людини, що переживає кризові події, не може обмежуватися друкованими чи електронними джерелами, а передбачає спеціально організовані практики, такі як психологічна просвіта, психологічна підтримка, психотерапія, тренінгові заняття, консультування, кризова інтервенція.

На сьогодні в Україні можна виділити такі дискурси, в межах яких

здійснюється (чи мало б здійснюватися) зазначені практики психологічної допомоги людям, що переживають кризовий період: у межах певної спільноти (за принципом «рівний рівному») представниками громадських організацій, волонтерами, в межах психологічних служб силових структур, працівниками соціальних служб, служб зайнятості, психологами та соціальними педагогами закладів освіти, священнослужителями, капеланами, людьми, що працюють у медичних закладах, представниками різноманітних центрів, окремими фахівцями. Окрім того, слід зазначити, що в межах кожного із зазначених дискурсів взаємодіють представники різних психотерапевтичних шкіл, люди, що пропагують різні духовні чи екстрасенсорні практики, бойові мистецтва, філософські погляди; серед них люди з різною освітою, різним життєвим досвідом і переконаннями.

Таким чином, розглянувши різні типи теорій дискурсу і, відповідно, дискурсивних досліджень, можна зробити висновок, що дискурс-дослідження, які є комплексними, міждисциплінарними, мультиметодичний за своєю суттю, – відкриті для подальшого розширення. Адже дискурс-аналіз це не просто спеціальний метод, а швидше погляди на предмет дослідження. В основі нових теорій дискурс-аналізу лежать положення соціального конструктивізму. Зокрема, визначальна роль у конструюванні знань відводиться мові.

Література

1. Дискурсивная психология / Интернет-ресурс. www.philol.msu.ru/discourse/images.
2. Николс М., Шварц Р. Семейная терапия. Концепции и методы. – М.: Изд-во Эксмо, 2004. – 960 с.
3. Русакова О.Ф. Классификация дискурсивных теорий. Электронное научное издание «Аналитика культурологи». <http://www.analikulurolog.ru/>
4. Рогозин Д.М. Ситуационный анализ по Адель Кларке/Человек, №1. 2007. – М.: Наука. – С.38-48.
5. Филлипс Л.Дж., Йоргенсен В. Дискурс-анализ. Теория и метод. [Изд-во Гуманитарный Центр, 2004, – 336 с.

5.10. The evolution of the human psyche as the driving force of achievement the unity of consciousness of humanity

5.10. Эволюция человеческой психики как движущая сила достижения человечеством сознания Единства

Процесс эволюции человека – антропогенез – это, прежде всего, эволюция его сознания как уникального механизма приспособления к условиям реального внешнего мира и способов влияния на окружающую среду.

На сегодняшний момент существуют три основные теории антропогенеза: теория креационизма, эволюционная и космическая теории.

Если вспомнить теорию креационизма, то это самая древняя из существующих, и она утверждает, что человек является творением сверхъестественного существа. Например, христиане верят, что человек был сотворен богом в единовременном акте «по образу и подобию божьему». Схожие идеи присутствуют и в других религиях, а также в большинстве мифов.

Теория эволюции говорит о происхождении человека от обезьяноподобных предков в процессе длительного развития под воздействием законов наследственности, изменчивости и естественного отбора. Основания этой теории впервые предложил английский естествоиспытатель Чарльз Дарвин (1809-1882).

Космическая теория утверждает, что человек имеет внеземное происхождение. Он – или прямой потомок инопланетных существ, или плод экспериментов внеземного разума.

Но сколько бы не существовало версий о происхождении человека, его эволюционирование всегда разворачивается по восходящей спирали: от выживания и удовлетворения базовых потребностей к наивысшей точке развития – достижения сознания Единства.

В.В. Антонов говорит о существовании двух параллельных эволюционных процессов: эволюции материальных тел биологических видов и эволюцию воплощаемых в эти тела душ. Причём обе эти линии, по мнению автора, являются проявлениями Эволюции Абсолюта – Единого Вселенского Вечного и Бесконечного по размерам Сознания. Причём этот Абсолют, в свою очередь, постоянно развивается и эволюционирует [1].

Проблема эволюции человеческого сознания изучается в квантовой психологии. Квантовая психология или квантология – эволюционно новый подход к пониманию процессов сознания не только как основы психожизни человека, но и фундаментальных процессов возникновения и эволюции окружающей нас реальности, основанный на революционном прорыве в базовых представлениях о бытии сознания и его роли в мире материи, совершенном квантовой механикой.

С появлением лобных долей мозга на последней стадии эволюции живых существ природа делает резкий эволюционный рывок и приходит к пику и пределу эволюционного роста, который характерен прекращением работы инстинкта самосохранения у самых высокоразвитых существ и трансформацией его в инстинкт сохранения образа самого себя или эго.

Для объяснения спиралеобразного развития сознания в квантовой психологии используется термин «квантового скачка», который призван обеспечить переход человека с одного уровня развития сознания на следующий.

Квантовый скачок – термин в квантовой физике, который относится к природе изменений частиц: вместо непрерывного изменения происходит прерывный скачок: в один момент элементарная частица находится внутри ядра,

в следующий она вышла оттуда. Исследования микромира показали, что результаты эксперимента, а, следовательно, и физическая реальность зависят от экспериментатора. Сама логика поведения квантовых объектов и функций их проявления в материальном мире потребовала учета такого фактора, как сознание экспериментатора. То есть мы можем утверждать, что физическая реальность, а точнее её отражение в сознании человека, зависят от этого самого сознания.

А.П. Пузиков, в частности, утверждает, что процесс формирования всей окружающей нас физической реальности со всеми её законами является ничем иным, как процессом эволюции сознания. Поскольку индивидуальные сознания людей объединены общей реальностью, и эта реальность полноценно выявлена в сложности своих законов только в совокупности всех сознаний, следует сделать вывод о «существовании некоей объединяющей функции выбора и эволюции реальности существования человечества, как некоего общечеловеческого сознания» [4]. В своей работе автор заключает, что «индивидуальные сознания, таким образом, являются подфункциями этого общего сознания, со своими индивидуальными особенностями своих индивидуальных реальностей в рамках общей реальности» [4].

М.Б. Менский в своей работе «Концепция сознания в контексте квантовой механики» говорит о том, что любая система, включая не только системы микромира, но и макромира, всегда находится в состоянии суперпозиции своих возможных альтернативных состояний. Альтернативны эти состояния потому, что в воспринимаемой человеком реальности возможна реализация только одного из этих состояний, и когда это одно состояние реализовано, другие уже существовать в реализованном виде не могут. Человеческое сознание устроено таким образом, что оно воспринимает только один мир, одну альтернативу [3]. То есть одна из функций человеческого сознания – сделать максимально оптимальный выбор в пользу одного из вариантов развития реальности.

Таким образом, квантовая психология помимо озвученных выше теорий происхождения и эволюции человека предлагает теорию о том, что сознание, возникшее как некий изначальный импульс выбора, эволюционирует вместе со своей реальностью, производя шаг за шагом свой собственный выбор в квантовом мире потенциальных возможностей. И для понимания факта последовательного выбора реальности бытия необходимо выйти за пределы данной реальности и посмотреть на неё как бы со стороны, из иного пространства, не имеющего ничего общего с нашим привычным физическим пространством. То есть мы должны попытаться представить более глобальное пространство некоего квантового мира, в котором это наше привычное физическое пространство и вся связанная с ним реальность являются всего лишь локальным явлением.

Формирующее воздействие сознания на реальность, и одновременно формирование сознания под воздействием этой реальности в процессе эволюции создают объединённый процесс взаимовлияний и формирование единого поля сознания в реальности.

Попробуем посмотреть на процесс эволюции формирующего воздействия сознания в исторической ретроспективе с психоаналитической точки зрения.

Взаимодействие человеческого сознания и природы можно проследить на основе культов и верований людей как проецирование внутреннего психического пространства на внешний мир.

Тотемизм, как одна из ранних форм религии, показывает отношение человека к окружающей его природе. Он представляет собой обожествление силы, которая нужна была человеку для выживания, и которой он стремился обладать. Эту силу человек научился извлекать из первых орудий труда, которые являлись воплощением его потребностей и желаний. То есть орудия труда и охоты появились как результат экстернализации чувственного переживания. Наконечники стрел – когти, стрелы – продолжение рук, камень – усиление кулака.

Человек обдумывал алгоритмы действий, представляя какое-то действие уже свершившимся и глядя на его следствие. То есть функция внутренней работы заключается в том, что она подготавливает внешние действия, экономя условия и давая возможность субъекту выбрать нужные действия, возможность избежать грубых ошибок. «Будущее для него существует в настоящем как воображаемая ситуация, а настоящее, в свою очередь, испытывает влияние этих образов будущего» [5, с.48].

Можно заметить, что человеческая мысль формировалась под действием внутреннего переживания, вызванного условиями внешнего мира. Внутренний план переносится во внешний мир – человек получает воплощение замысла.

То есть человек может переносить на внешние объекты эмоциональный опыт, полученный при использовании своих двигательных органов. «Проецирование субъективных ощущений на внешние объекты наполняет эти объекты субъективностью; они начинают восприниматься как живые и наделенные импульсами и ощущениями» [5, с.49]. Человек «оживляет» реальность, перенося на неё свой внутренний мир.

Таким образом, человек – это организм, обладающий способностью к самоэкстернализации. Человек может существовать как внутри себя, так и вовне. То, что Гегель называл объективностью Бога или Духа, который может видеть глазами человека, а современная квантовая психология называет глобальным пространством квантового мира и выбора в этом мире – это и есть проявлением самоэкстернализации. Человек может ощущать себя в вещах, которые он создает, и может, наоборот, отчуждаться от этих вещей и становиться по отношению к ним

чужаком. Человек может также «переносить свои собственные импульсы и моторные ощущения вовне, иными словами, обладает способностью проецировать свои внутренние периферические и моторные ощущения на внешние объекты» [5, с.49].

В самом механизме экстернализации присутствует момент отчуждения. Проецируя свои внутренние импульсы на внешние объекты, создавая образ «будущей» ситуации, человек отделяет себя от природы, чтобы воздействовать на неё. То есть мы можем говорить о формировании внутреннего образа действий, образа мира и себя в этом мире, которые предвосхищают материальное воплощение этих образов и формируют окружающее пространство, всю систему производственных, экономических и политических отношений.

Так, в процессе экстернализации у человека появляется, во-первых, трудовая деятельность, в основе которой лежит изготовление орудий труда и работы, а во-вторых, возникают, как сказано выше, различные культы и верования: анимизм, тотемизм, поклонение Богу и идеологии.

Вначале сознание человека слито с природой. Человек не осознаёт себя как отдельное существо, не осознаёт своей смерти, веря в загробный мир. Он полностью зависит от природы и поклоняется ей, как богине, создавая культы и ритуалы для выражения своего отношения.

Постепенно формируется племя как малая группа. Женщина ассоциируется с матерью-природой, дающей жизнь. Она становится хранительницей домашнего очага, тем домом и местом, куда хочется вернуться после охоты и отдохнуть в тепле и заботе. Образ богини проецируется на женщину, задавая систему внутриплеменных отношений. Появляется привязка к месту, к дому. Оседлый образ жизни вытесняет кочевой.

Выделение главного самца, вождя, лидера приводит к появлению иерархии в племени, что, в свою очередь, становится толчком для развития сознания. Отец, занимающий первое место в распределении благ, не подпускающий к своим женщинам остальных самцов, вызывает протест у сыновей, которые бунтуют, но одновременно боятся быть изгнанными из группы.

Страх обнаружить свою ненависть к отцу заставляет переносить гнев на женщин (так называемый механизм замещения в психоаналитической теории З. Фрейда). Природа, которая не подчиняется человеку, несмотря на все его обряды и подношения, вызывает чувство страха перед неуправляемой стихией, а желание выжить любой ценой заставляет изменить к ней отношение.

Так, постепенно образ женщины из желанного и привлекательного становится враждебным. В это время культ богини меняется на культ фаллоса, воина, о чём свидетельствуют многочисленные наскальные изображения меча и фаллоса. Матриархат исчезает. Богиню изгоняют. Начинает процветать

патриархат. Пассивное принятие природы заменяется на активное мужское динамичное желание трансформировать её под свои нужды.

Отделение себя от Матери, от Природы, желание трансформации – это шаг к развитию сознания как инструмента дифференциации и развития. До этого момента мужчина не противопоставлял себя женщине, но теперь возникает конфликт, который приводит к разделению мужского и женского, мысли и чувства, рационального и чувственного и т.д. Двойственность восприятия мира рождает конфликт, который задаёт динамику дальнейшего развития сознания.

С появлением патриархата начинается активное освоение пространства и трансформирование природы под свои нужды. Место богини занимает правитель. Именно на него проецируются внутренние содержания мужского стремления преодолеть природу. Мужчины идентифицируют себя с правителем, решая тем самым, на первый взгляд, задачу первенства, как бы владея тем же, чем владеет он. Но внутреннее стремление мужчины к первенству и возможности обладать всеми самками по-прежнему не удовлетворено. Оно вытесняется, вытесняется скрытая зависть и ненависть к правителю (Эдипов комплекс у З. Фрейда). Скрытая ненависть может легально проявиться только через ненависть к другим правителям. Войны, которые поощряются и частично решают проблему накапливающейся агрессии, – это проявление Тени (по К. Юнгу), скрытой неосознанной психической силы, содержащей мощный потенциал для развития.

Выделение сознания из бессознательного приводит человека к переживанию двух противоположных импульсов: стремление слиться с природой и выразить своё творческое сознательное «Я». Невозможность возвращения к Матери вызывает протест, который преобразуется в желание слияния в совершенно новом качестве. Отделиться от Природы как общего бессознательного для воссоединения с ней в едином потоке индивидуальных сознаний.

И.И. Ветров в своей работе «Малая спираль эволюции человека» последовательно раскрывает стадии эволюции сознания человека и всю систему взаимосвязей человеческого сознания с окружающей реальностью [2].

Первая стадия малой спирали эволюции автор назвал стадией первичного познания Мира. На этом этапе человек, не обладающий никаким опытом, действуя методом проб и ошибок, пробуя и находя оптимальные варианты взаимодействия с окружающей средой.

Когда эта стадия завершается, то человек переходит на второй виток эволюции сознания, называемый стадией материальной стабилизации. Человек через опыт познания и овладения материей добивается некой материальной стабильности в мире, в который он попал. Опыт кристаллизуется и облекается

в привычные способы действий. Система выборов закрепляется в восприятии и действиях человека в виде определённой картины реальности.

Третий виток малой спирали эволюции называется, по автору, стадией ученичества. Если на первой стадии эволюции познание мира было довольно поверхностным, ибо нужно было просто удержаться на плаву, выжить в новых условиях, то на третьем витке жизнь ставит задачу очень глубокого обучения.

Четвертую стадию эволюции сознания автор назвал «эгрегорной стабилизацией». Эгрегор – это некая коллективная энергоинформационная матрица, объединяющая людей одного рода, нации, города, страны, партии или религии. Любой человек, будучи связан с определенным эгрегором, постоянно находится с ним в состоянии энергоинформационного обмена.

Следующий виток эволюции сознания называется стадией эгрегорного лидерства. Теперь перед человеком поставлено очень много задач. Он должен научиться управлять другими, стать в буквальном смысле слова отцом для своих подданных.

Шестой виток малой спирали – стадия служения. Лидерство – это лишь одна из форм взаимодействия. Для обеспечения обратной стороны человек должен научиться подчиняться законам реальности. На данной стадии, считает И.И. Ветров, необходимо преодолеть в себе гордыню и неуравновешенность, научиться смирению, безграничному терпению, трудолюбию, организованности. На этом витке должен доминировать разум.

Седьмая спираль эволюции сознания называется стадией гармонии и равновесия. Тут человек осваивает срединный путь развития и учится гибкости и равновесию, чтобы обрести внутренний стержень.

Восьмую стадию автор назвал стадией испытаний. На данном этапе человек может совершенно спокойно идти на риск, ибо он должен приобрести железную закалку и прочность и полностью победить страх.

Девятый виток эволюции сознания называется стадией учительства или духовного лидерства. Смысл этой стадии состоит в том, что человек становится проводником информации, знаний, исходящих от эгрегора. Практически, ему предстоит учить людей своему собственному опыту, приобретенному на предыдущих стадиях развития.

Десятая стадия – это программирование цели. На этом этапе человек, достигший определённых высот, должен задуматься – что дальше? Здесь он должен научиться достигать любой поставленной им цели и не останавливаться в развитии.

Одиннадцатый круг малой спирали называется, по автору, стадией открытия сердца. Этот этап предваряет стадию раскрытия любви и духовной гармонии, поэтому он крайне важен для каждого. Чтобы научиться любить,

необходимо сначала открыть свое сердце. Для этого необходимо научиться воспринимать каждого человека, животное, растение или рыбу равным себе.

Последний, двенадцатый виток малой спирали эволюции сознания – это стадия духовной гармонии. Человек осознаёт свою связь с другими людьми и Вселенной в целом, превращается в «клеточку Вселенной», обеспечивая функционирование единого Разума.

Как можно убедиться выше, и квантовая психология, и психоаналитическая теория, и эзотерические школы сходятся во мнении, что процесс эволюции человека – это, прежде всего, эволюция сознания и интеллекта как рычагов управления внешним и внутренним миром человека как индивида и человечества в целом, отличающаяся взаимовлиянием и взаимопроникновением миров и находящаяся в системе постоянно взаимодействия эволюционирующей планеты как разумного существа.

Литература

1. Антонов В.В. Эволюция Сознания. Эволюция Абсолюта. Эволюция душ на Земле. Наш смысл жизни и его реализация / В.В. Антонов. – «New Atlanteans», 2009.
2. Ветров И.И. Малая спираль эволюции сознания человека / И.И. Ветров. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ashtanga.narod.ru/small-spiral.htm>.
3. Менский М.Б. Концепция сознания в контексте квантовой механики / М.Б. Менский. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://chronos.msu.ru/old/RREPORTS/mensky_kontseptsia.pdf.
4. Пузиков А.П. Эволюция Сознания // А.П. Пузиков. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.zovnet.ru/science/science1.htm#0>.
5. Франкл, Джордж. Археология ума / Джордж Франкл // под ред. В.М. Дудников. – М.: Астрель, 2007. – С.48.

Annotation

Part 1. Shaping and development of personality, family and society: philosophical aspect

1.1. **Voronova Nadia. Conceptualization of the relationship of beauty and goodness in ancient Greek philosophy as a path to harmonization of the person.**

The article presents the analysis of variance of the interaction of ethical and aesthetic in the era of Greco-Roman antiquity. The impact of this communication on the process of moral and aesthetic development of personality is explained. Historical and theoretical excursion into this issue convinces us that the comparison with the moral aesthetic values will determine their hierarchy not only in the past generations and eras, and modern and the hierarchy of values that will help people become creative.

1.2. **Zubro Tetyana. Political culture as a factor of the formation of individual and society.**

The paper examines the concept of political culture, which is one of the most important variables in the study of modern societies. Based on the basic conceptual definitions of political culture in present world science, the article analyzes the developed models of political culture in the works of theorists of the western countries. The attention is paid to both classical and alternative concepts and approaches to the definition and typology of political culture, which have introduced a new theoretical and methodological basis for studying of a phenomenon of political culture.

1.3. **Kovnerov Alexander. The problem of professional ethics in the aspect of communicative philosophy.**

The article deals with the current problems of professional ethics in the aspect of communicative philosophy, in particular the theory of communication as a special kind of social relations and the chief principle of the social organization of people, as well as its practical significance in the prevention of social conflicts, regulation of the human relationships in various social groups, including professional collectives, and the endurance of a civilized interaction in different spheres of professional activities.

1.4. **Melnychuk Sergii. Peculiarities of confidence in adolescence.**

Article examines the psychological characteristics of self-confidence isolated and described its species. Presented by scientific and theoretical approaches to the study of species confidence. Author determined types of self-confidence, self-confident, cognitive, motivational, emotional, demonstrative, cognitive-motivational, cognitive-emotional, cognitive-behavioural, motivational and emotional, motivational and behavioural, behavioural, intuitive, unwarranted, emotionally unstable, hidden, uncertain. The characteristic peculiarities of their manifestation in adolescence. Experimentally determined distribution of those features of adolescence by type of confidence. The specificity of cognitive, emotional – assessment, motivational – purposeful, behavioural components of self-confidence in young adulthood.

1.5. **Piddubna Lidia, Yaroshenko Ludmila. "Homo Informaticus": features of existence of "man informative" in kiberreality.**

The article deals with the formation of «homo informaticus» under the influence of information technology. We study the problem of socialization of modern man. It considers the meaning of search queries of life «homo informaticus» and the formation of online identity. Methods defined by its interdisciplinary nature, the use of the achievements of philosophy, psychology, sociology, communication theory, cybernetics, information theory, semiotics et al. Study of virtual reality is based on the methodological principles of causality, social orientation and ideological pluralism.

1.6. Prokopenko Alexey. Search genesis of aesthetic values in a critical ontology N. Hartmana.

The article is devoted to the search of genesis of aesthetic values in N.Hartman`s critical ontology. In existential ontology values find their place among the true reality, which requires some bearer or other everyday basis for its detection. But the issue is not settled as none of form or change of mode of existence that is why no perfect life, neither real life nor desirable life is not suitable for defining ways in which moral values exist.

1.7. Sedykh Kira, Abasaliyeva Oxana. The research of representation of the social and political crisis in the public consciousness of citizens of Ukraine.

The article presents the results of a study of the representation of crisis in the public consciousness of Ukrainian citizens and its dynamics. Analysis of systematic and synergetic phenomena was held in the framework of bipolar psycho semantic continuum: activity – passivity; strength – weakness; good – bad; autonomy – ties; order – chaos. Several types of ethnic identity were discovered. It was established that during the study period, which is characterized by increasing of chaos from the system-synergetic point of view, the certain changes in the public consciousness are observed. The research deals with the problems of Control and Responsibility, Debts and Loyalty, Justice. Study characteristics of national and ethnic identity Ukrainian is especially important in light of recent social and political events taking place in our country. Social and political changes in 2013-2014 years provoke significant restructuring of Ukrainian ethnic identity, their values, national identity and political world view.

Part 2. Philological studies: the potential of harmonize the interests of individual and society

2.1. Bilychenko Olga. Integration of publication of fiction to the system of spiritual revival in terms of harmonization of environmental.

The method of integration of fiction to the system of students` spiritual revival and upbringing is proposed in the article. The author defines the certain environment, the important aspect of which is the model of external communication of literature. The characteristic of structure, interaction, coordination of elements as the levels of communication is given in the article. The concept of spiritual youth` revival through the works of national literature is proposed, because these works are the transmission of knowledge, values and humanistic information and they can help everyone to realize himself as a person. The technology of social and communication culture of a person within the bounds of the social and communication environment is proposed.

2.2. Bondarenko Galyna, Barkova Valentyna. New traits in the world-view of peasants in M. Kotsyubyns`ky novel “Fatamorgana”.

Some aspects of the psychology of crowd evident in the story by M. Kotsyubyns`kyi “Fata Morgana” are considered in the article. Mass scenes play the main role in the story; the writer reproduces the slightest shades in the feelings and experiences of the peasant masses as well as their behaviour at the meeting and during the crushing devastation of the landowner`s house. It proves that forces living inside the people`s masses are not always controlled by the mind and it leads to the unpredictable consequences. Great attention M. Kotsyubyns`kyi concentrates on the uniqueness of the world outlook of one separate person in the period of mass movements in 1905 and on the individual character of expressing the feelings by this separate personality. And the author of the story gains deep psychological motivation in the characteristics of his heroes.

- 2.3. Lysenko Nataliya. The person as part of society in works of the Ukrainian writers emigrants.**
Works of writers of the Ukrainian emigration remain still substantially little-known in Ukraine. In article the image of the person in works of writers emigrants is investigated. In their search of origins, the writers come to existential philosophy, which concentrates, on a single personality excluded from any system of integration. Left alone with the being Ukrainian writer ought to seek for a new literary language as the means of true and tragic analysis of human existence with all the traditional values destroyed.
- 2.4. Negodyayeva Svitlana. Problems of studying the lyrics of L. Talalay in the depiction of intertextual connection.**
The author of the article considers an intertext as one of the interaction forms between the exalted and popular literatures. The work is based on the analysis of the lyrics by Leonid Talalay, it is perspectival in the aspect of the analysis of the contemporary poetry.
- 2.5. Ovcharenko Nataliia. The problems of science of terminology in the context of modern social development.**
The most common issues of science of modern terminology related to the assessment of the role of terminological heritage, derivation, borrowing, translation and transliteration of terms, usage of synonyms, spelling and culture of scientific language, making of special dictionaries are examined in the article. We use the experience of her previous studies and summarizes some facts presented in the recent terminological works to draw conclusions about the prospects of the problems and to approach consciously the normalization of scientific language.
- 2.6. Razzhyvin Victor. The issues of harmonization of personal and social in the H. Vdovychenko`s novel "Mariupol process".**
The issue of harmonization of social relationships, including personal and social, is examined in the article. The author considered the mentioned problems on the literary material of the novel «Mariupol process» by contemporary Ukrainian writer Halyna Vdovychenko. The specific features of the issue in the writer`s work are determined; the basic factors which contribute / don`t contribute to the harmonization of relations of the individual and society are revealed; it was proved by text analysis that the proposed writer`s solution to the problem in her fiction is close to the typical sociological rules of overcoming the differences. It is found that literary modelling of events in the novel was quite in keeping with modern social strategies and led to a certain harmonization of relations of man and society in this case.
- 2.7. Reshetniak Olena, Kriukova Daria. On the question of the study of biblical symbolemes with onym component in Ukrainian linguoculture.**
The author of the article raised the question of the study of biblical symbolemes with onym component in Ukrainian linguoculturology; the basis of distinguishing the concepts of prototype and stereotype is determined; the thematic justification of the causes of intensified verbalization in language worldview of biblionyms is analysed; the author also analyses their functional yield of linguistic discourse, using of argued, significant potential of biblical symbols; the position of sacralization of biblical texts as the main means of informational keeping of leading concepts is illustrated.
- 2.8. Silina Darina. The impact of social factors on the development and functioning of Ukrainian terminology.**
The article is dedicated to the Ukrainian language as the established system, complex and ambiguous social phenomenon. The paper elucidated and analyzes the impact of extra-linguistic factors are socio-political nature, the development and formation of the Ukrainian terminology. This complex includes social and communicative, industrial and

technological and historical and political factors that have a powerful incentive to create new terminological nomination in the language.

2.9. Tishchenko Laryisa, Abdulaeva Tetiana. Potential of dialect texts of Donechchyna in the interests harmonization of an individual and society.

The problems associated with the formation of source basis for the study of Ukrainian subdialects of Donetsk region as audiorecordings and handwritten dialect texts are considered in the article. The text index drawn up with phonetic transcription is a valuable source for the study of phonetic, morphological, syntactic and lexical level of specified dialect continuum. The preliminary analysis of Donetsk dialect texts in the context of Ukrainian lexicography helped us to find a significant number of nominations that are common to the studied area and other Ukrainian dialects that make the ways of formation of Ukrainian dialects in the area even more detailed. However, there are also lexemes that are not yet found in reviewed dictionaries, which allow us to advance a hypothesis about their local nature.

2.10. Tishchenko Olga, Kalmykova Olena. Psychological analysis of interpersonality relations of postwar day in the novel by B. Antonenko-Davidovich "Behind the screen".

A prominent place in Ukrainian literature of 50-th occupies the novel by B. Antonenko-Davidovich "Behind the screen", at which out of a domestic tragedy that was hidden under the mask of external respectability see deep research of important and topical problems of life. Among them: the problem of the meaning of human life, problems of international relations, the problem of the fate of intellectual in the process of national reconstruction, the issue of women in contemporary society and the problem of relationships of parents and children.

2.11. Shvydka Valeriia. The symbolic configuration of historical and cultural zones of Donbas.

The regional autoimage of Donetsk area with involving the concepts of «mental geography», «mental map» is analyzed in the article; the limits of the Dinets frontier as a three-component mythological world model and four-component spatial orientation as a marker of integrity are also outlined; symbolic configuration of the main mythical-religious and cultural zones of the studied area is defined.

2.12. Shcherbatiuk Viktoriia, Kirij Natalia. Citizen position in Oleksa Tykhyj's journalistic works.

This work examines the journalistic articles of O. Tykhyj that fully reveal his national-cultural and socio-political views. It was determined the relevance of ideas of the Ukrainian human rights activist from the perspective of modern realities of life; outlined the key issues raised in the journalistic works; installed the set of ideas of O. Tykhyj to the priority dissident movement; comprehended the meaningful views of O. Tykhyj to further cultural and spiritual development of our region.

Part 3. Managerial and financial issues of transition to sustainable development

3.1. Krystyna Langowska-Marcinowska. The role of computer technology and multimedia in education.

The use of modern media, and especially computer technology and the Internet, for the purpose of education is becoming more widespread. Multimedia education and computer technology is designed to teach the use of all media as a source of information and knowledge and use of the media as working tools supporting the learning process. The use of multimedia and computer techniques in the educational process shortens the

learning curve, makes it easier and faster at the same time acquire new material by combining theory with practice.

3.2. Svystak-Yarotska Oksana. Environmental education for the elementary school students in the national system of environmental education in Japan.

Nowadays, environmental issues are among the most urgent global problems. The importance of education for the creating a new model of humans society – Sustainable Society– was pointed out in the Declarations of the World Summit on Sustainable Development in Johannesburg (2002), Agenda 21 (1992), UNESCO World Conference on Education for Sustainable Development (Aichi-Nagoya, Japan 2014). Japan is among the countries with high achievements in the nature conservation and in implementation the environmental education. Environmental education is one of the major part of the Education for Sustainable Development. This article is dedicated to environmental education at elementary school in the national system of environmental education in Japan.

3.3. Andrusenko Iryna. Variable forms of teaching natural science as a form of ecological skills of primary school children.

The article examines the variable forms of teaching natural science that would contribute to the formation of ecological skills of primary school children; analyses the main components and formal stages in relation to forming of ecological skills during the fixed and extracurricular activity. Methodical recommendations are given in relation to application of the tasks sent to forming ecologically of expedient way of life.

3.4. Babenko Oksana. Professional orientation of senior pupils for their pedagogical activity in the future at comprehensive establishments.

The article deals with some methods and forms of work in pedagogical professional orientation of senior pupils at comprehensive schools after the example of Slovyansk Pedagogical lyceum. A number of topical problems, the decision of which will successfully orientate pupils for future pedagogical activity, is regarded.

3.5. Veretenko Tetyana, Popova Alona. Leadership in the community of the United States of America.

In the article submitted the basic views on the leadership role of local communities in the United States. Considered fundamental works devoted to the problem of leadership in the community. Specified on the phenomenon of leadership in local communities in the United States. Submitted basic characteristics of the leader of the local community in the US. Indices success of a leader in the community. These basic approaches to understanding the participation of community members. Determined participation model for the successful implementation of leadership in the community. The article noted the importance of maintaining community leaders with all members of the community. The emphasis is on the need community leaders improving their own skills, abilities and new knowledge for successful management in community. The article stated that despite the professional training to overcome a number of problems in the community, it is not enough, and noted the need for the involvement of internal forces community. Indicate the importance and the need for a leadership role in the formation, development and life of the local community.

3.6. Vinogradova Olga. The test evaluation knowledge of students of economic specialties based on distance learning platform Moodle.

The feasibility of the development and use of assessment test students' knowledge is grounded at the distance learning platform Moodle. Creating an effective bank of questions recommended in the form tests three levels of difficulty. Examples of different types of tests are gave for in-depth test knowledge student. Disadvantages traditional practice knowledge test are analyzed. Prospects for the introduction of the learning process tests are covered in distance learning system.

3.7. Halaiko Julia. Professionally-oriented technology development of economic-mathematical competence of future Bachelors in Management.

The article is devoted to the use of professionally-oriented technologies for the development of economic and mathematical competence of future bachelors of management. The concept of economic and mathematical competence, selects its components: economic and mathematical knowledge, economic and mathematical skills, intellectual abilities and personality traits, motivation and value attitude to mathematical knowledge and skills in analysis and decision making.

3.8. Hinsirovska Iryna. Model of technology of preparing the managers for the innovative professional activities at technical higher education institutions.

A model of technology of preparing the managers for the innovative professional activities at higher technical education institutions is developed. The components of the technology (conceptual, substantial, procedural and analytical) were characterized. The necessity of study of the course "Praxiology in management" was proven. The importance of the intercultural environment as a factor of the innovative activities organizing was shown. The attention was focused on the peculiarities of training the managers at higher technical education institutions. The assessment tools for defining the level of readiness of managers for the innovative professional activities were developed.

3.9. Kiian Andrii, Lytvynov Artur. Manipulative means of communication in the pedagogical process.

The article deals with the learning the strategy of impact upon people criteria of which is attitude to a partner either as a subject or an object. There are researched the peculiarities of manipulative impact of juveniles upon teachers in pedagogical process. The data pointing the most typical methods of manipulating juveniles, impact in the communication with teachers are given.

3.10. Klochek Liliya. Psychological features of the valuable attitude of the teacher to individual student.

The article highlights the problem of teacher value treatment to the student individuality. It is noted that the objective attitude of the teacher to the student turns in teaching evaluation. True assessment is a manifestation of moral principles of the teacher. Applying them encouragement or punishment in the form of the teacher evaluation constructively influence the development of a child. Subject teacher to student ratio is found in understanding of his personality. It is the result of the gnostic actions of the teacher and is reinforced by the empathy of the teacher. The emotional response allows to perceive the teaching situation from the perspective of the child. The adjusted dialogue among the participants of educational interaction encourages the teacher to consider the child as a partner in joint activities.

3.11. Kondratenko Larysa, Manylova Lidiya. The impact of computerization on the cognitive development of children.

The article deals with the problems associated with early involvement of children in computer world, discusses a range of problems associated with the study of the influence of modern information and computer technologies on the cognitive development of children and proposes some ways to solve them. Presented the results of observations of changes in the cognitive development of children from 25 years.

3.12. Koshova Oksana, Mironenko Lyudmila. Technologies of developing professional mathematical competence of Bachelor of economics.

The meaning of «professional competence» and «professional mathematical competence» has been analyzed. The educational technology, used for the study of mathematics and increase of the level of professional development and mathematical competence, has been defined including innovative learning technologies and

interactive teaching methods. The basic conditions of the increase of level of developing professional mathematical competence of economists during studying mathematical disciplines have been determined.

Part 4. The role of economy and management in enhancing the quality of life and in harmonization of individual's and society's interests

4.1. Lukawiecki Kazimierz, Lejczak Mateusz, Kowalska Malgorzata. Functioning of e-government in Poland.

The article discusses the development of electronic administration and electronic services, which are necessary to expand the number of electronic offices, enabling communication with users in order to realize the offered administrative services, at the highest level. A brief historical development of the information society in Europe and the development of electronic administration in Poland are presented. Described issues the structure and functioning of the paperless office, presents definition of e-government, which is still unclear, followed by issues of construction and development of the paperless office in Poland. Due to of the comprehensiveness of issues concerning e-services, topic has been limited to describe the services provided in contact with the citizen and on the plane of action public administration. Also the roles and responsibilities of the different elements of e-government in the process of documents flow and access to public information, as well as elements affecting the quality of the services at the office are described.

4.2. Walawender Adam, Pokusa Filip. Ethical aspects of management – ethics of business and cooperation of the people.

Ethics in business management is primarily a social liability company and reconcile the often conflicting interests of some social groups. Realization of management functions associated with the implementation of by managers of their duties professionally, efficiently, effectively and ethically the same time. On the ethical context of an organization composed of individual ethical standards managers of organizations, educated organizational culture and environment of the organization. Business ethics is a rational understanding and justification of the values and obligations of conduct human economic activity. Business Ethics establishes standards of conduct. It requires certain behaviors and describes the moral attitudes of people of interest. properly understood business ethics is suitable safe direction activities economic enterprises affected to make informed decisions from the point of view of the organization, economically justified and ethically and introduces ethical standards of behavior.

4.3. Avdeeva Olga. Role of economy and management in formation of modern strategy and technologies of development of an education system.

The analysis of a condition of education and science of Ukraine in article is carried out. Domestic and international statistical and rating data which partially describe a problem in which establishments of the sphere function are used and experts work. The problem is rather deep which system city it is possible to comprehend in the block progress – the monitoring-external status – legislative rules and preferences strategy and technologies of their achievement.

4.4. Lisun Yanina. Harmonisation of the individual and society as a basis for raising national security and quality of life.

The article is devoted to developing effective mechanisms to harmonize interests of the individual and society in the context of national security and quality of life. The article analyzes the formation and implementation of the system of vital interests as

components of national interests. It is concretized the main aspects of society and social orientation of the main threats to national security, due to the differences of the individual, society and state. The article is proposed using of corporate governance principles in the implementation mechanism of cooperation and realization of individual, society and state interests.

4.5. Magdych Igor. Innovative reserves of increase in cash flow from investing activity of enterprises of brewing industry in Ukraine.

The article studied the current state of the investment in innovation of brewing industry in Ukraine. It is analyzed of main trends and type of investment activity in innovation of the enterprises of the brewing industry. The aim of the study is to investigate the cash flow, generate incentives of innovation activity of enterprises of the brewing industry and related reserves that to increase the investment cash flows by introducing various types of innovation in enterprises of the brewing industry in Ukraine. Results of the analysis of innovation activity brewing industry has made it possible to systematize the main incentives for innovation to development enterprises of the brewing industry in Ukraine.

4.6. Makarova Irina, Panaseiko Svetlana. Economic development of agricultural enterprises: technical support.

The main goal of the article is to identify the provision of agrarian sector of Ukrainian economy by the main technical the means of production through economic tools and their impact on the profit of agricultural enterprises. Today the domestic agricultural sector is in an extremely difficult position. Agricultural resource potential of the country not only by its level, but also by the quality and ratio of available resources. Does not meet the minimum technological requirements. Therefore, no single action of agricultural enterprises, support in modern conditions is not able to provide it with a stable and efficient economic development. They need accordingly concerted structural shifts in the national economy as a whole.

4.7. Malahova Angela. General aspects of development of mechanism of financial firmness of enterprises.

The article covers essential principles of working stability financial mechanism on industry enterprises that represents the system of enterprise's finance management directed to realization of long-term financial goals taking into account industry's specificity and presented an effective management instrument.

4.8. Martynenko Olena. The effects of pricing on quality of life and harmonization of interests of man and society.

This article focuses on the issues of pricing in today's conditions. Enterprise, setting a particular price for the goods, should be guided by their own existing system of prices within the product portfolio, consider the differences in the cost of sale of goods in different regions, to compare the prices with the corresponding prices of competitors. Set the price without having the necessary tools, knowledge and techniques is difficult from the point of view of financial - economic study and obtaining the desired positive result. In this process, there is a high degree of financial risk..

4.9. Naida Inna. Population employment as a constituent of living standards and life quality in Ukraine.

There is defined a role of living standards in the social and economic development of the country. There are established and classified factors that influence living standards. There is given a system of performance review for living standards. There is shown that solving employment problems for the greater public good is a fundamental factor for building a socially oriented free market economy, since the employment is an integrating indicator of the reforms efficiency and it accumulates economic, social and

demographic processes. There is mentioned that the employment plays a prominent role in the income generation and living standards.

4.10. Ovsienko Olga, Chupryna Olena. Legal economy as a medium of individuals and society interests harmonization.

The nature, causes and trends of the legal economy are determined in the research. The criteria by which economic order can be defined as legal are grounded. The role of the legal economy in the process of private and public socio-economic interests' harmonization has been disclosed. Causal relationships of socio-economic transformations, which are taking place in Ukraine, and the formation and implementation of the legal values are discovered and disclosed.

4.11. Pyroh Olga, Stelmakh Kristina. Investment development of machine-building enterprises in Lviv region.

In the article investigates the essence of the concept of sustainable development of humanity at the present stage. Of Implementation of this concept contributes to the becoming of innovative education which is guided by the priorities of economic and environmental development. The sustainable development is explained as a model, comprising economic, social, political, environmental and demographic indicators, aimed at achieving safety of existence of people. The essence of the concept of sustainable development is explained as a qualitative change in society's attitude to nature and which is only possible when changing of the inside-public relations. Disclosed methodological foundations of sustainable development, its content represented through the prism of global environmental problems.

4.12. Sabirova Alla. Efficient use agricultural lands as the main factor of agriculture development in Kazakhstan.

The evaluation of provision of the people of Kazakhstan with land resources in comparison with world States and status of use of agricultural lands have been presented. The shortcomings that have negative impact on the rates of growth of agricultural production have been revealed. Ways of improving the efficiency of land use through the use of resource-saving technologies, diversification of crops, joining of small farms into single crop rotation areas, pasture irrigation and other measures have been proposed. A forecast of expected production, resource potential and government support measures increasing the sustainability of agriculture has been presented.

4.13. Chaykina Nataliya, Chaikina Alina. Adaptive strategies of entrepreneurs in terms of economic risks and threats.

Dispositional-reflexive approach which allows distinguishing alternative strategies of professionalization such as a model of adaptive behaviour of entrepreneur and model of his professional development was suggested. Adaptive business strategy to counteract risks and threats was determined by the level of compliance subjective (oppress or liberate internal resources) and objective (assign or convert market environment) elements of adaptation in relation to the degree of match its expectations with the real business situation. It includes strategies of cognitive support, emotional changes, behavioural and reflective fighting strategy. The condition for successful doing business and countering risks and threats is readiness to entrepreneurship as ability and skills of entrepreneurs to effective action in the economic area that support and enhance entrepreneurial potential by creating its competitive advantages

Part 5. Harmonization of interests of person, family, and society: psychological aspects

5.1. Mstowska Iwona. Professional activization of the population at age 50+ in the Opole region.

Sustainable development is conditioned by many factors, among which the key role is attributed to human capital. Having a high-quality human capital is a necessary condition, but not sufficient to stimulate development. It is essential to use it in rational way. The article presents the problem of the use of labour resources in the Opole Province at the turn of the XX and XXI century. It analyzes the actions that have been taken to equalize opportunities for people aged 50+ in the labour market with particular emphasis placed on the opportunities that were created by the Human Capital Operational Programme.

5.2. Aslanian Tatyana, Perevoznik Victoria. Psychological aspects of harmonization of human interests with post-traumatic stress.

The article presents the results of studies of the course of post-traumatic stress among residents of Eastern Ukraine and the search for psychological ways to harmonize the interests of people with PTSD.

5.3. Vysotskaya Olena, Rysovana Lyubov, Alekseyenko Roman, Topchiy Vladislava. Methods of forecasting of cognitive disorders in patients with encephalopathy.

This article proposes a method of forecasting the development of cognitive disorders in patients with circulatory encephalopathy. It is based on methods of discriminant functions and Wald's sequential analysis. Informativeness coefficient was calculated using Kullback's formula. The proposed method may be useful in neurological and psychiatric departments for the early detection of cerebrovascular disorders, as well as carrying out various scientific researches.

5.4. Deynichenko Larisa, Stadniuk Nadiia. Psychological analysis of the problem of emotional self-regulation of individual.

The article is devoted to the analysis of the phenomenon of self-regulation. The viewpoints of the scientists on the problem of self-regulation of an individual are investigated. In the article it is grounded the understanding of the mechanisms of emotional self-regulation of man, its content features, structure and formation during the activity. It is presented the scientific justification of the means of the formation of this mechanism; the classifications of the methods of the regulation of emotions are given.

5.5. Dmeterko Natalia. Deep-correction dialogue as a condition of development of reflection thinking person.

The material in this article shows the features of the psychodynamic approaches to psycho-correction. Expand the phenomenon of reflective thinking from the standpoint of psychodynamic approach, developed in research academic HAPS of Ukraine T. S. Yatsenko. It is shown the effect of psychological protection as barriers reflective thinking and their deep roots. The effect of psychological protection as barriers reflective thinking and their deep roots are shown. The features of deep-correction dialogue and its impact on human reflexive thinking are considered.

5.6. Zubtsov Dmytro. Divorced spouse as an object of scientific research.

The materials from researches of family relationships contravention problem, family breakdown and emotional discords are presented in the article. Periods of family existence, which are dangerous by probability of divorce and family groups from point of view their ability to deal crisis situations are opened in this article. Divorce stages, divorce experience stages and phases of emotional relationship discord are considered. The characteristics and features of divorced women emotional state and types of divorced spouse relationships are presented in the article.

5.7. Kolinko Elena. The solution to the conflict in the family and domestic sphere violent way: the nature of occurrence.

In the article has been analyzed the nature of interaction between family conflicts and committing violent crimes in the family sphere, established the intrinsic relationship between presence in person the complex of self-will and illusions and its ability to display of aggressive behaviour. The author considers that some negative external influences can distort / damage the process of development personality. Any conflicts can become the factors that will affect an individual's susceptibility to destructive actions and victimity formation.

5.8. Lodatko Eugene, Yarygin Anatoly. Educational values as a basis for harmonization of interests of man and society.

The article examines the complex issues related to the value orientation of society and the individual in their permanent conceptual interaction. It is substantiated that the nature of this interaction is conditioned by the semantic content of educational space, which reflected the cultural concepts are inseparable from the humanistic and intellectual achievements and priorities of society. Based on the principles of educational values are those ground, contributing to the harmonization of the individual and society.

5.9. Prorok Natalia, Tsarenko Lydmila. The psychological culture and the process of psychological help giving as a discursive formation.

The article is dedicated for the analysis the literature of discourse research problem. The points of views of the different scientists about interpretation of meaning the «discourse», philosophical premises and ways of researching this phenomenon are showing. Was defined that on the base of the new theories of discourse-analysis the principles of the social constructionism are founded. Was showed that discourse-investigation which are complex, interdisciplinary, multimethodical as they are, – open for the future growing. Because the discourse-analysis is not only special method, it is rather the views on the things of the research. At the article the possibility of the investigation of the psychological culture and the process of the giving of psychological help in the context of the discourse-analysis are showing.

5.10. Shylina Nataliia. The evolution of the human psyche as the driving force of achievement the unity of consciousness of humanity.

The article is devoted to the problem of the process of human evolution. Three theories of evolution are described in it such as the theory of creationism, evolutionary theory and space theory. The concept and definition of consciousness is given, its role in the development of the human mind is shown. We consider the evolution from the point of view of quantum psychology, from the perspective of «quantum leap» (A. P. Puzikov, M. B. Mena). The concept of George Frankl is submitted in the article. The relationship between the evolution of human intelligence and the process of externalization is substantiated. We also analyze the concept by I. I. Vetrov, who proposes to consider the evolution of human consciousness in about 11 stages.

About the authors:

Part 1. Shaping and development of personality, family and society: philosophical aspect

- 1.1. **Voronova Nadia** – PhD in Philosophy, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 1.2. **Zubro Tetyana** – Mgr., PhD, Assistant Professor, University of Economics in Bratislava, Slovak Republic
- 1.3. **Kovnerov Alexander** – PhD in Philosophy, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 1.4. **Melnychuk Sergii** – PhD in Psychological Sciences, Kirovograd State Pedagogical University named after V. Vynnychenko, Ukraine,
- 1.5. **Piddubna Lidia** – PhD in Philosophy, Associate Professor, Kharkov Institute of Finance of Kyiv National University of Trade and Economics, Ukraine,
Yaroshenko Ludmila – PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Kyiv National University of Trade and Economics, Ukraine
- 1.6. **Prokopenko Alexey** – PhD in Philosophy, Associate Professor, Lugansk National Agrarian University, Ukraine
- 1.7. **Sedykh Kira** – Doctor of Psychology, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko, Ukraine,
Abasaliyeva Oxana – PhD student, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko, Ukraine

Part 2. Philological studies: the potential of harmonize the interests of individual and society

- 2.1. **Bilychenko Olga** – Doctor of Social Communication Sciences, Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 2.2. **Bondarenko Galyna** – PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine,
Barkova Valentyna – Teacher, Secondary School №3, Oleksandrivka, Ukraine
- 2.3. **Lysenko Nataliya** – PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 2.4. **Negodyayeva Svitlana** – PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Luhansk National University named after Taras Schevchenko, Ukraine
- 2.5. **Ovcharenko Nataliia** – PhD in Philological Science, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 2.6. **Razhyvin Victor**– PhD in Philological Science, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 2.7. **Reshetniak Olena** – PhD in Philological Science, Associate Professor, Donbass State Pedagogical University, Ukraine,
Kriukova Daria – Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 2.8. **SilinaDarina** – Donbass State Pedagogical University, Ukraine
- 2.9. **Tishchenko Laryisa**– PhD in Philological Science, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine,
Abdulaeva Tetiana – Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 2.10. **Tishchenko Olga** – Donbas State Pedagogical University, Ukraine,
Kalmykova Olena – Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 2.11. **Shvydka Valeriia** – Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 2.12. **Shcherbatiuk Viktoriia** – Donbas State Pedagogical University, Ukraine,
Kirij Natalia – Teacher, Secondary School # 1, Druzhkivka, Ukraine

Part 3. Modern technologies and strategies of individual's development in the education system

- 3.1. Krystyna Langowska-Marcinowska** – Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland
- 3.2. Svystak-Yarotska Oksana** – PhD student, Khmelnytsky Humanitarian Pedagogical Academy, Elementary School #30, Khmelnytsky, Ukraine
- 3.3. Andrusenko Iryna** – Institute of Pedagogy of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Ukraine
- 3.4. Babenko Oksana** – PhD in Pedagogical Sciences, Slovyansk Pedagogical Lyceum, Donbass State Pedagogical University, Ukraine
- 3.5. Veretenko Tetyana** – PhD in Pedagogical Sciences, Professor, Kyiv University named after Borys Grinchenko, Ukraine,
Popova Alona – Borys Grinchenko Kyiv University, Ukraine
- 3.6. Vinogradova Olga** – PhD in Economics, Donetsk National Technical University, Ukraine
- 3.7. Halaiko Julia**– PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Poltava University of Economics and Trade, Ukraine
- 3.8. Hinsirovska Iryna** – Ukrainian and Foreign Languages Chair of Ternopil Ivan Pul'uj National Technical University, Ukraine
- 3.9. Kiian Andrii** – PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine,
Lytvynov Artur – Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 3.10. Klochek Liliya** – PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, National Pedagogical University named after Dragomanov, Ukraine
- 3.11. Kondratenko Larysa** – PhD in Pedagogical Sciences, Senior Researcher, Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk NAPS of Ukraine, Ukraine,
Manylova Lidiya – PhD in Psychological Sciences, Senior Researcher, Institute of Psychology named after G. S. Kostyuk NAPS of Ukraine, Ukraine
- 3.12. Koshova Oksana** – PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Poltava University of Economics and Trade, Ukraine,
Mironenko Lyudmila – Poltava University of Economics and Trade, Ukraine

Part 4. The role of economy and management in enhancing the quality of life and in harmonization of individual's and society's interests

- 4.1. Kazimierz Lukawiecki** – Dr, Opole University of Technology, Republic of Poland,
Mateusz Lejczak – Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland,
Malgorzata Kowalska – Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland
- 4.2. Walawender Adam** – Dr inz., University of Opole, Republic of Poland,
Pokusa Filip – Mgr, Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland
- 4.3. Avdeeva Olga** – PhD student, Donbas State Engineering Academy, Ukraine
- 4.4. Lisun Yanina** – PhD in Economics, Associate Professor, Kyiv National University of Technology and Design, Ukraine
- 4.5. Magdych Igor** – PhD student, Taras Shevchenko National University of Kyiv, LLC Deloitte & Touche USC, Ukraine
- 4.6. Makarova Irina** – PhD in Economics, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine,
Panaseiko Svetlana – PhD student, Berdyansk State Pedagogical University, Ukraine
- 4.7. Malahova Angela** – PhD in Economics, Donbas State Pedagogical University, Ukraine

- 4.8. Martynenko Olena** – Senior lecturer, Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 4.9. Naida Inna** – PhD in Public Administration, Kyiv Cooperative Institute of Business and Law, Ukraine
- 4.10. Ovsiienko Olga** – PhD in Economics, Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine,
Chupryna Olena – PhD in Economics, Associate Professor, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine
- 4.11. Pyroh Olga** – Doctor of Economic Sciences, Professor, Lviv Polytechnic National University, Ukraine,
Stelmakh Kristina – PhD student, Lviv Polytechnic National University, Ukraine
- 4.12. Sabirova Alla** – PhD in Economics, Associate Member to Academies of the Agricultural Sciences of the Republic Kazakhstan, Kazakh Research Institute for Economics of Agro-industrial Complex and Rural Territories Development, Republic Kazakhstan
- 4.13. Chaykina Nataliya** – PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Poltava National Pedagogical University named after V. G. Korolenko, Ukraine,
Chaikina Alina – Assistant Lecturer, Poltava National Technical University named after Yuri Kondratyuk, Ukraine.

Part 5. Harmonization of interests of person, family, and society: psychological aspects

- 5.1. Mstowska Iwona** – Academy of Management and Administration in Opole, Republic of Poland
- 5.2. Aslanian Tatyana** – PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Psychosocial Rehabilitation Centre NaUKMA, Ukraine,
Perevoznyk Victoria – Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 5.3. Vysotskaya Olena** – DSc in Engineering, Associate Professor, Kharkov National University of Radio Electronics, Ukraine,
Rysovana Lyubov – Kharkov National Medical University, Ukraine,
Alekseyenko Roman – PhD of Medical Sciences, Associate Professor, Kharkov National Medical University, Ukraine,
Topchiiy Vladislava – Kharkov National University of Radio Electronics, Ukraine
- 5.4. Deynichenko Larisa** – PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine,
Stadniuk Nadiia – Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 5.5. Dmeterko Natalia** – PhD in Psychological Sciences, Associate Professor, Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 5.6. Zubtsov Dmytro** – Donbas State Pedagogical University, Ukraine
- 5.7. Kolinko Elena** – PhD in Law, Associate Professor, Kiev Cooperative Institute of Business and Law, Ukraine
- 5.8. Lodatko Eugene** – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Cherkasy National University named after Bogdan Khmelnytsky, Ukraine,
Yarygin Anatoly – Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Tolyatti State University, Russia
- 5.9. Prorok Natalia** – PhD in Psychological Sciences, Senior Researcher, Institute of Psychology named after G. S. Kostyk NAPS of Ukraine, Ukraine,
Tsarenko Lydmila – Institute of Psychology named after G. S. Kostyk NAPS of Ukraine, Ukraine
- 5.10. Shylina Nataliia** – PhD in Pedagogical Sciences, Associate Professor, Odessa National Academy of Telecommunications named after A. S. Popov, Ukraine.

ISBN 978 - 83 - 62683 - 89 - 5